ՀԱՅ ՈՐԲ ԱՂՋԿԱՆ ՄԸ ՅՈՒՇԵՐԸ

ՏԻՐԱՆ ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ

«ՄԱՀ ՈՉ ԻՄԱՑԵԱԼ՝ ՄԱՀ Է. ՄԱՀ ԻՄԱՑԵԱԼ՝ ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆ Է»:

ԵՂԻՇԷ

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ԹԱՓԱԾ ԱՐԻՒՆԸ ԱՊԱՐԴԻՒՆ ՉԷՐ...

ՊԷՅՐՈՒԹ

1974

ՏԻՐԱՆ ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ

ՀԱՅ ԱՐՁԱԿԱՉԷՆԻ ՄԸ ՅՈՒՇԵՐԸ

Պէյրութ

1974

Imprimerie G. DONIGUIAN & FILS
887, Rue du Fleuve, St. Michel — Beyrouth - Liban

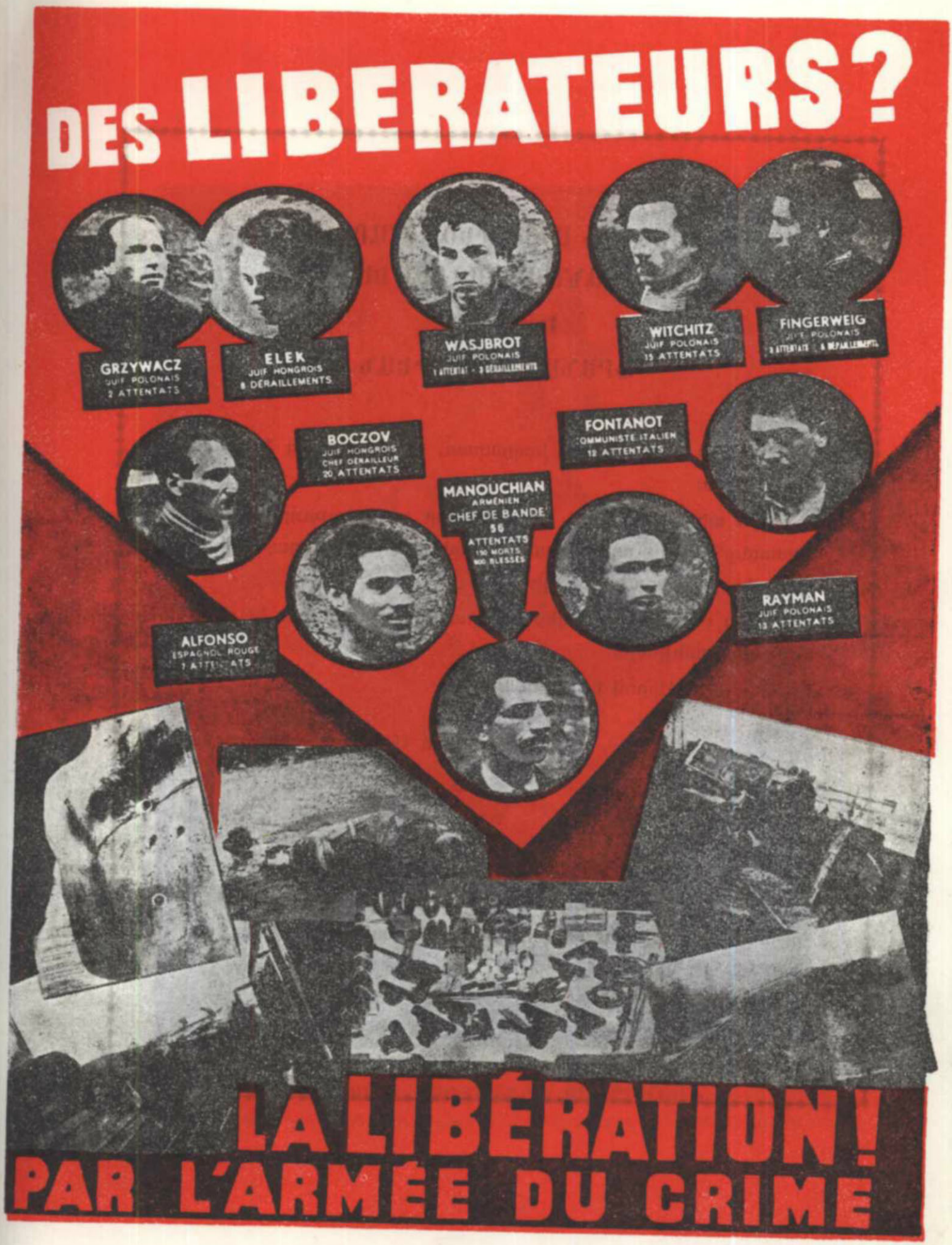

ԱՀԱ՛ԿԱՐՄԻՐ ԱԶԳԸ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԱՋԱԽՏ ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱՂՐԱՄԵԱՆԻ

ԿՈՉԸ

ՖՐԱՆՍԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Յաւէտ սիրեցեալ եւ հարապատ, ինձ սրտակից ֆրանսահայութեան:

Ես պիտի ցանկայի, որ դուք մեր տաղանդաւոր եւ ապատատենչ ժողովուրդի երջանկութեան համար պայքարողներու առաջին շարքերուն մէջ ըլլաք:

Ձեզ բոլորիդ կը ղրկեմ իմ սրտագին ողջոյններս եւ լաւագոյն մաղթանքներս:

Սիրով եւ յարգանքով

Սովետական Միութեան մարաջախտ

Յ. ՊԱԿՐԱՄԵԱՆ

Իմ սիրելի բարեկամիս, ընկեր Տիրան Ոսկերիչեանի, ի յիշատակ եղածին ու անմոռանալի անցեալին:

Մոսկուա, 27-11-71 թ. Յ. ՊԱԿՐԱՄԵԱՆ

ՄԱՐՇԱԼԱԽՏ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱՂՐԱՄԵԱՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Քանի մը տասնեակ տարիներ անցած են պատերազմի վերջաւորութենէն: Այդ ժամանակը բոլորող տարիներուն դիմադրական պայքարի մասին շատ մը աշխատասիրութիւններ հրատարակուած են, որոնք կու գան մաս առ մաս լոյս սփռելու այդ շարժման մութին մէջ մնացած դէպքերուն ու դէմքերուն վրայ:

Անոնք անշուշտ հեռու են տակաւին ամբողջական ըլլալէ, երբեմն ալ պատմական իրողութիւններու առարկայական բացատրութենէն եւ այդ շրջանի դէպքերուն դերակատարներու, ինչպէս նաեւ Ֆրանսա ապաստանած զանազան ազգային փոքրամասնութիւններու բերած բաժնի արժանի գնահատումէն:

Հայերու մասին շատ քիչ խօսուած է: Մինչդեռ անոնց մասնակցութիւնը յիշատակութեան արժանի է եւ զանգուածային հանգամանք մը կը ներկայացնէ: Այդ երեւոյթը կարելի է բացատրել անով, որ հայութեան հոգեբանութեան մէջ դիմադրութիւնն ու պայքարը գիշատիչ, ջարդարար ու ահաբեկիչ ուժերու դէմ ազգային բնազդի վերածուած է:

Ֆաշիստական Գերմանիոյ դէմ դիմադրական եւ զինեալ պայքարի կազմակերպողն ու նախաձեռնողը հանդիսացաւ Ֆրանսական ազատատենչ ժողովուրդը: Բայց ան իր այդ ազնիւ առաքելութեան մէջ մինակ չէր: Ան իր կողքին ունէր Ֆրանսական հողին վրայ ապաստանութիւն գտած օտարականներ, որոնք, ինչպէս միշտ, օրհասական օրերուն եկան իրենց արիւնը խառնելու Ֆրանսացիներու արիւնին:

Դիմադրական պայքարի զանազան ձեռնարկութիւնները, ինչպէս օրինակ զինեալ պայքարի գործողութիւնները, գերիներու եւ դասալիքներու փախուստները, փնտռուած արձակազէններու պատըսպարման գործը յաջող ծաւալ մը պիտի չառնէին, եթէ բարոյական ու նիւթական օժանդակութիւն չհասնէր հայ ժողովրդական խաւերէն:

Այժմ աչքիս առջեւ կու գան հարիւրաւոր ճահատակուած, ճամբարներու մէջ հիւծուած ու հանի–հանիներ գնդակահարուած կամ բաղդի բերումով ողջ մնացած ընկերներ եւ բոլոր անոնք, որոնք մահը արհամարհելով օժանդակեցին դիմադրական պայքարին: Անոնցմէ շատերու մասին յիշատակութիւն մը անգամ չկայ: Անցնող տարիները մոռացութեան թանձր փոշին դիզած են այդ բոլորին վրայ: Ոգեկոչել զանոնք, ականատեսի յուշերով մտաբերել հիւթլերական ռազմական ահարկու մեքենային խորտակման համար եղած ջանքերն ու զոհողութիւնները՝ այդ պարտք մըն է եւ պարտականութիւն:

Այս աշխատասիրութիւնը ուղղուած է բոլորին, բայց մասնաւորապէս հայ նոր սերունդին, որ ծնած ըլլալով պատերազմէն վերջ, անոր արհաւիրքները չէ տեսած, բայց կ'ուզէ գիտնալ զոհողութեանց մասին իր երէցներուն, որոնք Մանուշեանի, Հայկ Դպիրեանի, Արփեն Դաւիթեանի, բժիշկներ Ժոռայի, Ցակոբեանի ու Վէլիխեանի, Նշան Տէր–Մարտիրոսեանի եւ Վահրիկ Վանանդակաճեանի նման մահը արհամարհելով՝ կուրծքերնին ցցեցին հիւթլերական դահիճներու հրացանի հարուածներուն դէմ:

Ուրիշներ, — Լուիզա եւ Արփիար Ասլանեաններ, Ամանաթեան Աւետիս, Թուլումճեան, Կարապետեան եւ հանի–հանիներ, — հիւթլերական ճամբարներու մէջ խոշտանգուեցան ու հրկիզուեցան:

Տակաւին բիւրաւոր հայ երիտասարդներ կեդրոնացման ռազմագերիներու ճամբարներուն մէջ ամենագազանային չարչարանքներու ենթարկուելէ յետոյ, անբախտութիւնը ունեցան կ'րկնապէս անիրաւուելու: Եւ իրապէս ալ ո՞րքան բազմաթիւ ու անհամար են ամէն տեսակ անիրաւութիւններն ու անիրաւուածները այս աշխարհի երեսին, ճամանաւանդ պատերազմի օրերուն, եւ ինչքա՜ն մեղաւոր կը զգամ ինքզինքս, որ իմ վտիտ բաժինս չեմ բերած կամ ջանք մը չեմ փորձած անիրաւուածներուն ի խնդիր, որոնք իմ եւ բոլորիս վրայ իրաւունքներ ունին: Այսօրուան ներկան, վաղուան ապագան պատրաստելու համար շատեր զոհուեցան: Թէ ո՞րքան այդ կը համապատասխանէ կամ կը հակասէ անոնց անրջային երազանքներուն, ոչինչ կը փոխէ այն իրականութենէն՝ որ անոնք մեռան, որպէսզի կեանքը գեղեցիկ ըլլայ, եւ մենք վայելենք խաղաղութեան, ժողովուրդներու համերաշխութեան ու ընկերային արդարութեան բարիքները, որպէսզի չհանանք անիրաւութիւններն ու անիրաւուածները:

Ի ծնէ յօշոտուած քրմահայութեան վերապահուեցաւ սորվելու, դժոխային ճամբարներու մէջ, պարզ նշանակութիւնը *ցեղասպանութիւն*, *անիրաւուած*, *զաղթական* ու *օտարական* բառերուն:

Թէ ինչո՞ւ կարգ մը անհատներու եւ ազգութիւններու մօտ համեմատական տարբերութիւն մը կայ՝ հիթլերական փաշիզմի դէմ զանազան միջոցներով արտայայտուող ատելութեան մէջ, անոր պատասխանը պէտք է փնտռել այդ հոգեկան վիճակը ստեղծող դէպքերուն ու պատճառներուն մէջ:

Զանազան ժողովուրդներու կարգին՝ Հայերու համար եւս հիթլերական փաշիզմը ցեղային բնաջնջման ծրագիր մը մշակած էր:

Գերման ցեղային նախարարութիւնը «փաստեր» հաւաքած եւ պաշտօնապէս հաստատած ու յայտարարած էր Հայերու ոչ-արիական ցեղին պատկանիլը, եւ իբրեւ հիմք առնուած էր Փարիզի մէջ լոյս տեսած Տօքթ. Խերումեանի գիրքը, որուն մէջ օրինակներով եւ ցեղաբանական ապացոյցներով ցոյց կը տրուէր՝ թէ Հայեր ոչ մէկ կապ ունին արիական ցեղին հետ, թէ անոնք կը պատկանին «արամէական» ցեղին, որ սեմականին հետ ազգակցութիւն ունի: Ու այս եւ նման կարգի անհեթեթութիւններ՝ Հայերը փիզիքապէս բնաջնջման թեկնածու կը դարձնէին:

Հայերու դէմ այս ծրագիրը անմիջական գործադրութեան հանգամանք ունէր եւ բանի մը բայլեր ալ առնուեցան այդ ուղղութեամբ: Գերմանական բաղաքացիութիւն ունեցող Հայերը պաշտօնական հիմնարկներէն դուրս սկսան նետուիլ, եւ ուրիշ նուաստացուցիչ միջոցներ ալ առնուեցան անոնց դէմ:

Եթէ հիթլերականները իրենց հրէշային ծրագիրներուն մէջ աւելի յառաջ չգացին Հայերու դէմ, պարզապէս անոր համար էր՝ որ այդ օրերուն հիթլերական զօրամասերը, մանաւանդ արեւելեան ճակատին վրայ, սկսած էին մահացու հակահարուածներ ստանալ:

Այս աշխատասիրութիւնը գլխաւորաբար անձնական յուշեր ըլլալով, իր առաջին բաժնին մէջ դրուագներով կը ծանօթացնէ Մանուշեանի խումբին զինեալ պայքարի գործունէութիւնը, իսկ իր երկրորդ բաժնին մէջ՝ որ կարեւոր հարց մըն է, յատկացուած է սովետական ռազմագերիներու զանազան խնդիրներուն ու անոնց հերոսական պայքարին:

Շատ նշանակալից է Լ. Ի. Պրեժնեվի ցուցմունքը, ուր կ'ըսուի.— «Սովետական ժողովուրդներէն 20 միլիոն մարդիկ իրենց կեանքը զոհեցին յանուն իրենց հայրենիքին ու Եւրոպայի փաշիստական լուծէն ազատագրման, եւ հպարտ են անով, որ ֆրանսական դիմադրական պայքարին մէջ բազմաթիւ սովետական բաղաքացիներ իրենց մասնակցութիւնը բերելով, բաջաբար կռուեցան ֆրանսացի հայրենասէրներու կողքին, համայնական բշնամիին դէմ»:

Գործուած անարդարութիւն մը դարմանելու նպատակով, անիրաւուած հայ ռազմագերիներու արդար դատը իրազեկներու վկայութեանց լոյսին տակ, հոս քննարկութեան ենթարկուած է, որպէսզի իրաւունքն ու ճշմարտութիւնը յաղթական ըլլան:

Ուքրանիոյ մէջ, Պելոռուսիա, Լեհաստան, Ֆրանսա եւ այլուր, փարթիզանական շարժման մէջ կարեւոր դեր կը խաղան հայ ռազմագերիները:

Սովետական Միութեան հերոս, փարթիզանական ուժերու հրամանատար, սովետական բանակի զօրավար Միխայիլ Նաումով՝ խօսելով փարթիզաններուն միացած հայ լեգէոնականներու 6-րդ գումարտակի ռազմիկներու մասին՝ կը գրէ. «Հայկական ջոկատի մարտիկները կայունութեան ու քաջութեան օրինակներ ցոյց տուին փարթիզաններուն մէջ: Անոնք արժանի են իրենց հայրենիքի հերոսական պատմութեան մէջ յիշատակուելու: Անոնք իրենց սովետական հայրենիքի նկատմամբ հաւատարմութիւնին պահպանած էին՝ մահուան համակեդրոնացման ճամբարներուն մէջ իսկ: Քշուած ըլլալով փաշիստական զօրանոցները, անկէ փախուստ տուին, եւ ուքրանիական փարթիզաններու հետ ուս-ուսի մարտնչեցան Սովետական Միութեան եւ Հայաստանի համար: Անոնք կռուեցան արիաբար, անձնուրաց կերպով եւ անխոնջ...: Անոնք Ուքրանիոյ շատ մը շրջաններու եւ մարզերու ազգաբնակչութեան երախտագիտութեան, յարգանքին ու սիրոյն արժանացան: Հայ փարթիզանները բազմահազար սովետական հաղաքացիներ փրկած են տաժանակրութեան հշուելէ. անոնցմէ հարիւրաւորներ ազատուած են ստոյգ ու անխուսափելի մահէն»:

M. MANOUCHIAN

HÉROS NATIONAL

Commandant des F. T. P. F. immigrés de Paris

Fusillé par les Allemands le 21 Février 1944

ՄԻՍԱՔ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՐՈՍ (1906 - 1944)

Héros ARPEN DAVIDIAN

(Manoukian) F. T. P. F. de Paris

Fusillé par les Allemands le 21 Février 1944

Հերոս ԱՐՓԷՆ ԴԱՒԻԹԵԱՆ

1900 1944

ԱՐՓԵՆ ԴԱԽԻԹԵԱՆ

(ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, ԱՆՏՐԻ)

«Վասն հայրենեաց մեռար,
դուն շատ ապրեցար»:

Մ. ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

1942–ին Հայկ Դպիրեանն էր որ դիս ծանօթացուց Արփենին, որուն հետ դրացիները էին, եւ կը բնակէին Պելվիլ փողոցին վրայ՝ թիւ 200 տունը:

Մեր առաջին հանդիպումին իսկ դարձանք անբաժան ընկերներ: Ինծի երկար խօսեցաւ իր հեռաւոր ու մօտիկ անցեալի մասին... մասնաւորապէս ծանրանալով ընթացիկ քաղաքական ու պատերազմական կացութեանց վրայ: Մեր չարունակական տեսակցութիւններուն ու մտքերու փոխանակութեան ժամանակ կը տեսնուէր որ անոր հոգին կ'եռար հայրենասիրութեամբ: Ինչ խօսակցութիւն ալ որ սկսէինք, դարձեալ կը յանգէր Սովետական Միութեան, կարմիր բանակի մղած մարտերուն եւ փարթիզանական պայքարի հարցերուն:

1942–ին անձնազոհ նուիրուածութեամբ կը մտնէ արձակապէներու եւ փարթիզաններու չարքերուն մէջ, կատարելով ամենադժուարին, վտանգաւոր եւ յանդուգն գործողութիւնները:

Արփեն Դաւիթեան ծնած է 5 Նոյեմբեր 1895–ին Զանգեզուրի Ալեկուչէն (այժմ Աղատաշէն) գիւղը, չքաւոր ընտանիքի մը մէջ:

Մանկութենէն կը ճաշակէ զրկանքի եւ չահագործման դառնութիւնները:

14 տարեկանին նիւթական ծանր պայմանները կը ստիպեն զայն լքել հայրենի գիւղը եւ մեկնիլ Թիֆլիս՝ գործ եւ ապրուստ ճարելու համար: Կ'աշխատի հայ տպարանի մը մէջ՝ իբրեւ դրաշար:

Ինքնաշխատութեամբ յառաջ կը տանի իր ուսումը եւ քննութիւն տալով կ'ընդունուի Ներսէսեան ճեմարանը, ուր կը ծանօթանայ Անաստաս Միկոյեանի, Շահդելքեանի եւ ուրիշ նշանաւոր յեղափոխականներու, եւ կը մտնէ Թիֆլիսի ընդյատակեայ պոլշեւիկեան կազմակերպութեան մէջ:

1917–ին կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, ուր կը կազմակերպէ առաջին պիւղական համագործակցութիւնը: Նոյն տարուան վերջերուն կու գայ Պաքու եւ ականատես կ'ըլլայ այդ քաղաքի յեղափոխական բուռն իրադարձութիւններուն:

Կը տեսակցի Ա. Միկոյեանի հետ եւ կը մտնէ կարմիր պահակազօրքի առաջին վաշտին մէջ, որուն քաղաքական կոմիսարն էր Աբրահամ Գուլոյեանը: Ինքնութեամբ կը կռուի Պաքուի Կոմունայի պաշտպանութեան համար եւ երեք անգամ կը վիրաւորուի:

Պաքուի Կոմունայի անկումէն յետոյ իր ջոկատը անհաւասար կռիւներով կը նահանջէ դէպի պարսկական սահման, կ'իյնայ Անգլիացիներու ձեռքը եւ կ'արգելափակուի ուրիշ ռազմագերիներու հետ:

Ճամբարէն փախչելով կ'երթայ Թեհրան, ապա կ'անցնի Հայաստան, եւ Գորիսի մէջ կը սեղծէ Զանգեզուրի առաջին համայնավար կազմակերպութիւնը՝ իր տասէ աւելի օղակներով:

1920–ին կը գործակցի Ճակոր Կամարուի եւ Երեմիա Բակունցի հետ՝ պիննակ ապստամբութեան կազմակերպման համար:

Հայաստանի մէջ սոցիալիստական կարգերու հաստատման համար մղուած կռիւներուն՝ ան վաշտի քաղաքական կոմիսար էր: Սոյն վաշտը յառաջապահը կը հանդիսանայ Հայաստանի օգնութեան հասնող 11րդ ազատարար կարմիր բանակին:

Սովետական իշխանութեան յաղթանակէն յետոյ ամբողջութեամբ կը նուիրուի սոցիալիզմի շինարարութեան համար մղուող պայքարին:

Կարգ մը անձեր գրելով իր մասին՝ զանց կ'առնեն 1932–1937–ի ժամանակաշրջանը, իբրեւ թէ անոր կենսագրութեան մէջ արատաւոր սեւ միջանկեալ մը եղած ըլլային այդ տարիները, այս ձեւով իր կողմէ գործուած «ծանր յանցագործութիւն» մը չքմեղացնել փորձելով իբրեւ թէ:

Ճի՛շդ է, կայ սեւ արատ մը եւ գործուած ահռելի, առանց չակերտի յանցագործութիւն մը, որ գործուեցաւ անոր եւ սոցիալիզմի դէմ, այդ շրջանին զայն եւ ուրիշ միլիոնաւոր ազնիւ սովետական մարդիկ անիրաւաբար գրկելով սոցիալիստական շինարարութեան համար մղուած պայքարի մասնակցութենէն:

Նեամացած հոգիներ ցեխախառն լուտանքներ կը նետեն իր վրայ, ամէն տեսակ անիրաւութիւններ կը գործադրեն իր անձին դէմ, չկանալով ապաննել անոր աննկուն յեղափոխականի եւ անյողդողդ հայրենասէրի կամքը, բայց, բարեբախտաբար, անոնք մրրկահար ծովու ալիքներուն նման եկան փշրուելու միայն անոր ապառաժի նման հաստատ յեղափոխականի կամքին առջեւ:

1937–ին կու գայ Փարիզ եւ կ'աշխատի Ռենօ–ի գործարանը՝ իբրեւ փականագործ, ապա նորոգութեան մասնագէտ:

Գործարանին մէջ գործօն մասնակցութիւն կը բերէ Արհեստակցական Միութեան Աշխատանքի Ընդհանուր Դաշնակցութեան շարքերուն, ինչպէս եւ ուրիշ շատ մը յառաջդիմական կազմակերպութեանց:

Կու գան պատերազմի սեւ օրերը: Հիթլերական Գերմանիան մահաբեր լաւայի մը պէս կը տարածուի եւրոպական ցամաքամասին վրայ: Ֆրանսան, ապա Սովետական Միութիւնն ալ ոտնակոխ կ'ըլլան:

Արփեն Դաւիթեան անվարան կը նետուի զինեալ պայքարի մէջ, կը մասնակցի ամենայանդուգն, ամենադժուարին եւ վտանգաւոր գործողութիւններու, որոնց, ինչպէս նաեւ իր ձերբակալման պատճառներու մասին առիթը պիտի ունենանք անդրադառնալու:

Մանուչեանի կողքին, իր 22 զինակիցներուն հետ Մօն–վալերիէնի պատին առջեւ ա'ն ալ կ'իյնայ հրացանազարկ՝ կեցցէ՛ ազատութիւնը եւ սոցիալիզմը աղաղակելով:

ՀԱՅԿ ԴՊԻՐԵԱՆ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

«Գրաւման շրջանին երեւան եկան նոր ժամանակներու ոգիով կոփուած նոր տեսակի մարտիկներ. անոնց համար բշնամին ամէն տեղ էր. ճահանջի ճամբայ չկար. պէտք էր միայն հարուածել բշնամին, ո՛ւր ալ ըլլար ան: Ահա՛ անոնցմէ էր հայ ժողովուրդի զաւակ Հայկ Դպիրեանը»:

ԶՕՐԱՎԱՐ ԺՈՒԱՆՎԻԼ

Ամէն ոք չատ բան լսած է Հայկի մասին: Շատեր մօտէն ճանչցած են զայն, ուրիշներ միայն հատուկտոր հրատարակութիւններէն գիտեն որ ան ազատագրական պայքարի նահատակ մըն է: Բայց բոլորն ալ կ'ուզեն գիտնալ այդ անվեհեր քաջի մասին, կ'ուզեն քրքրել անոր հերոսական կեանքի բոլոր ծալքերը:

Հայկը՝ ինչպէս մարտիրոսացած նահատակները, բոլորիս վրայ ալ իրաւունքներ ունի, նամանաւանդ իր չուրջիններուն, քանի որ անոր անձնազոհ նուիրուածութիւնն ու ընկերասիրութիւնը մեկէ աւելի անգամներ տարածուած է անոնց վրայ:

Ինծի համար պարտականութիւն ու պարտք մըն է ծանօթացնել հասարակութեան եւ գրել իմ վաղեմի ընկերոջս՝ Հայկ Դպիրեանի մասին, քանի որ մեր մանկութենէն սկսած ընկերութիւնը շարունակուած է մինչեւ այն աստեն, երբ հիթլերական անարդ ֆաշիզմի գնդակը առյաւէտ խլեց զայն մեզմէ:

1944 Օգոստոս 15-ին, հիւսիսային Ֆրանսայի մէկ հողակոյտըն ալ կը ներկուի հայ հերոսի արիւնով: Արիւնկզակ էս-էսներու հրացանի հարուածներուն տակ կ'իյնայ հայ ժողովուրդի մեծ զաւակը՝ Հայկ Դպիրեան:

Հայկ ծնած է Աստրաղար 1910-ին, աշխատաւորական ու մտաւորական հայ ընտանիքի մը մէջ: Տակաւին մանուկ՝ ան կ'անցնի աղգային հալածանքի բովէն: Իր մանկական աչքերով կը տեսնէ թէ ի՛նչպէս ցեղասպան թուրք ջարդարարները կը խողխողեն իր ընտանիքին մէկ մասը, կ'աւերեն ու կ'այրեն հայրենի օճախը, եւ Հայկը, ընտանիքի մնացեալ բեկորներուն՝ հօրը, մօրը եւ իր քրոջ՝ Պերճուհիի հետ կը քշուի դէպի Տէր-Զօրի դժոխքը:

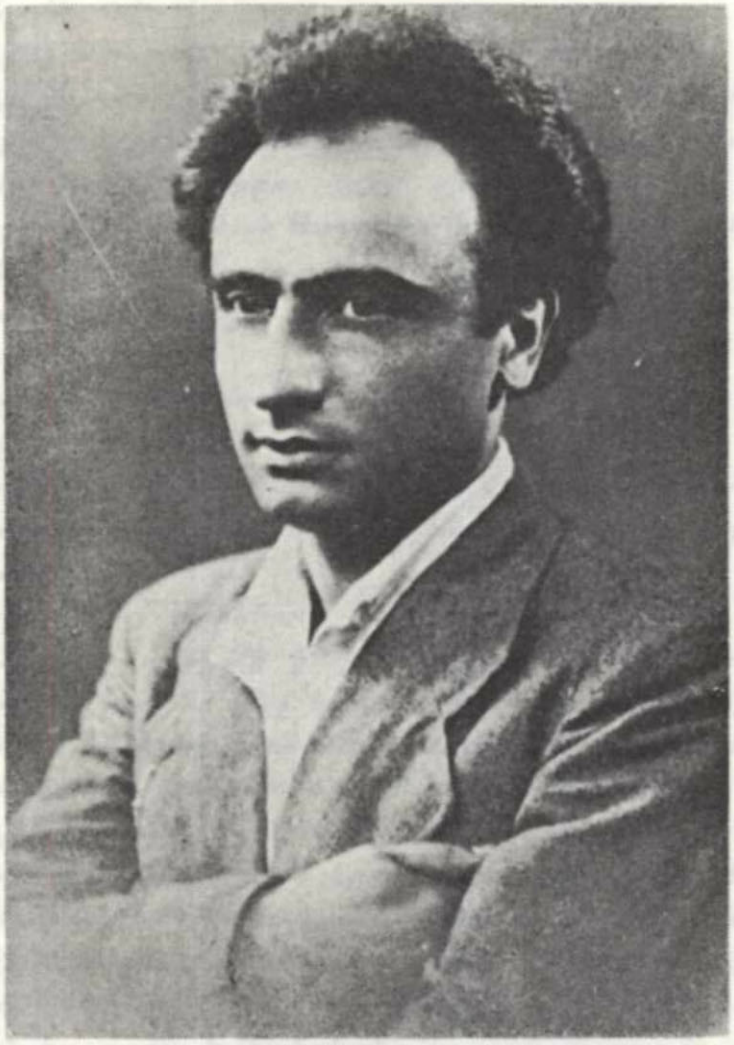

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՓԱՐԻ ՀԵՐՈՍ՝

ՀԱՅԿ ԴՊԻՐԵԱՆ

Հայրը՝ Դաւիթ Դպիրեան, եղած է Հնչակեան։ Ընկերվարական գիտելիքներ ուսումնասիրած ու հաղորդած է շատերուն։ Ան շատ սիրուած անձնաւորութիւն մըն է եղած եւ այդ հանգամանքը մեծ դեր կը խաղայ աքսորի ճամբուն վրայ։ Ան իր կորովով եւ օրինակով կը զօտեպնդէ յուսալքուածները։ Տէր–Զօրի արիւնոտ ճամբուն վրայ է որ իր բաղդակիցներուն կողմէ կ'ընտրուի իբրեւ հոգեւոր հովիւ։ Չէ՞ որ հարկ էր բիւրաւոր մահամերձներուն եւ մահացողներուն պահապանիչ մը կարդալ։

Գահիրէի մէջ բոլոր Հայերուն ծանօթ ու սիրուած Տէր Դաւիթ քահանան էր, որուն համար աքեմը միջոց մըն էր եղած իր ազգասիրութիւնը եւ յոյսի խօսքերուն աւելի մեծ կշիռ մը տալու համար, Տէր–Զօրէն մինչեւ վերջին օրերը։

Գահիրէի Գալուստեան Ազգային Վարժարանի աշակերտութեան մեր շրջանին թէեւ միեւնոյն դասարանը չէինք՝ Հայկը ինձմէ երեք դասարան աւելի բարձր էր, բայց մեզ միշտ միասին կարելի էր տեսնել։

Հայկը ուրիշ անձնապահ ընկերներու հետ տակաւին այդ օրերէն իր հանգստի եւ զբօսանքի բոլոր ժամանակը կը զոհէր գաղթական եւ ուսումէ զրկուած ուրիշ պատանիներու, — որոնք գլխոյէ զրկուած էին եւ օրապահիկի մը համար կ'աշխատէին, — կարդալ–գրել կը սորվեցնէր անոնց։

Գահիրէի Հայ Աբիւներու Ընկերակցութեան մէջ մեր խմբապետն էր։ Տեսնելու էր թէ ի՛նչ համբերատար հոգածութեամբ կը հակէր բոլորին վրայ, եւ ի՛նչ կամքով կը ջանար բան մը սորվեցնել իր արիւներուն, իր գաղափարական եւ հայրենասիրական զգացումներուն հաղորդակից դարձնելու համար զանոնք։

Ահա թէ ի՛նչ կը գրէ Պեկլար Նաւասարդեան այդ օրերու մասին. «Երբ նոր արձանագրուած էի Հայ Աբիւներու անդամ, այդ կազմակերպութեան մէջ հանդիպեցայ երիտասարդի մը, որ անջնջելի տպաւորութիւն թողուց վրաս, թէեւ շատ քիչ առիթ ունեցայ հետը մօտէն ծանօթանալու։

Անունն էր — Հայկ Դպիրեան։

Ամբապետ էր, շատ համակրելի արտաքինով եւ փոքրերու հետ վարուելու գրաւիչ ու համայող գործելակերպով։ Տաք ու հաւատացուր էր խօսքը, եւ նոյնքան տաք էր այն սիրտը, ուրկէ կը բղխէին շրթներու արտասանած խօսքերը։

Հիմա գիտե՛մ, թէ Հայկ խորապէս հա՛յ էր, սրտով, մտքով եւ հոգիով։

Գիտեմ, նաեւ, թէ ան գաղափարական տղայ էր, որ խոչոր մը կ'որոնէր՝ այլապէս անխմաստ ու աննպատակ նկատելէն այս աշխարհին մէջ։

Գիտեմ, վերջապէս, որ անիկա այն արդարօրէն դառնացածներէն էր, որոնք «քէն» ըրած էին Արեւմուտքին հետ՝ անկարող ըլլալով հաշտուիլ առարկայական այն փաստին հետ, որ մէյտ ու մէյտ եւ ամէն տեղ ու ամէն առթիւ, այս Արեւմուտքը հայ ժողովուրդին «խոստացած» էր ազատութի՛ւն, մարդկութի՛ւն եւ արդարութի՛ւն, եւ չէր պահած իր տուած խոստումներէն ոչ իսկ մէկ հատը:

Եւ դնա՛ց Հայաստան՝ Հայկ Դալիրեան, ասկէ 35–40 տարի առաջ:

Առասպելական ինչ–որ հոգեղէն ու ոչ–իրական բան մը կար Հայկի այս «երթալ»ուն մէջ:

Եւ այսպէս, մէյտ ինչ–որ «առասպելական» ձեւով ալ նահատակուեցաւ ան, իբրեւ Ֆրանսական «ռեզիսթանս»ի վարիչներէն մէկը՝ նացիներու դէմ կռուած առեն:

Սակայն, Հայկ ու անոր ՀՄԸ հայրենասիրութիւնը անջնջելիօրէն դրոշմուած են յիշողութեանը մէջ բոլոր անոնց, որոնք առիթը ունեցան ճանչնալու զրաւիչ դէմքով ու հայ աչքերով այս Տղան»:

Իր պատանեկութեան շրջանին կը դրէ յօդուածներ, բանաստեղծութիւններ, որոնք իր հոգեկան խռովայոյզ վիճակը կը ցոլացնեն: Ան իր չորս կողմը կը տեսնէ անիրաւութիւններ ու ամէն տեսակ չարիք, եւ կը պրպտէ այդ բոլորին դէմ պայքարի միջոցներ, ու կը գտնէ:

1928–ին է որ Հայկի եւ ուրիշ ընկերներու նախաձեռնութեամբ կազմեցինք «Եղբայրակցական Բանուորական Միութիւն»ը, որ կը համախմբէ աւելի քան հարիւր պատանի եւ երիտասարդ բանուորներ:

Այս կէս–ընդյատակեայ կազմակերպութիւնը իր կեդրոնատեղին ունէր Գահիրէի ամենաժողովրդական Պէն–էլ–Սուրնի թաղին մէջ, ուր ամէն երեկոյ եւ կիրակի օրերը կը հաւաքուէին միութեան անդամները, եւ ուր տեղի կ'ունենային դասախօսութիւններ, ընկերային, ընտանեկան հաւաքոյթներ եւ հանդէսներ:

Հայկը փայլուն կերպով աւարտելով Գալուստեան Վարժարանի դասընթացքը, կ'ընդունուի Ամերիկեան Գոլեճ եւ աւելի ուշ՝ Գահիրէի Պերպերեան Վարժարանը:

Գալուստեան Վարժարանին մէջ որպէս ուսուցիչ ունեցած է Սմբատ Բիւրատը, Օշականը, Նահապետեանը, Արշակ Ալպօյաճեանը եւ ուրիշներ:

1928–ին է որ բանուորական ոճներուն առթիւ լոյս կը տեսնեն համոզիչ թռուցիկներ, որոնց նախաձեռնութեան մէջ Հայկ իր մասնակցութիւնը կը բերէ:

Այդ տարուան Մայիս Մէկ-ին լոյս տեսած թռուցիկի մը մասին խօսելով Գահիրէի դաշնակցական օրաթերթը՝ «Յուսաբեր», «Անդրանիկ Ծիծեռնակը» վերտառութեամբ կը դատապարտէր օտար երկրի մը մէջ ծաւալող հայ յառաջդիմական շարժումը, իսկ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան 11րդ տարեդարձին առթիւ լոյս տեսածի մասին կ'անդրադառնար «Չեկայի Ձագերը» վերնագրով:

1929 Օգոստոսին Գահիրէի ազգային ազատագրական դէպքերուն ան կը բերէ իր անմիջական մասնակցութիւնը:

Այդ շրջանին Եգիպտոսի մէջ համայնավար ըլլալը աւելի մեծ յանցագործութիւն էր քան թէ ոճիրը: Վեց տարի բանտարկութիւն՝ նման գաղափար մը ունեցողին: Բայց Հայկը միշտ ալ գիտցած է արհամարհել վտանգը: Իր գաղափարին ուժը, իր հոգեկան խառնուածքը շատ աւելի զօրաւոր եղան եւ միշտ, արհամարհելու համար բանտն ու աքսորը, նոյն իսկ մահապատիժը:

Այդ օրերուն Հայկը կարելի էր տեսնել արաբ ամենաժողովրդական անձերու հետ: Ան իր սովորական համբերատարութեամբ, համակրելի եւ համոզիչ խօսքերով կը հմայէր իր խօսակիցները:

Ինծի պարտականութիւն յանձնուած էր իբրեւ տպարան ծառայող ստորերկրեայ մառանի մը մէջ արաբ յառաջդիմական գրականութեան տպագրութիւնը եւ զայն ցրուելու գործը: Հայկը ուշ գիշերին կու գար ինծի օգնելու:

1931-ին մեր գործունէութիւնը ոստիկանութեան ուշադրութիւնը կը գրաւէ: Հետապնդումներն ու հալածանքները ծայր կ'առնեն: Ինծ կարելի կ'ըլլայ Եգիպտոսէն փախչիլ, գալ Ֆրանսա եւ ապա ուրիշ երկիրներ: Նոյն տարուան վերջերուն Հայկ «Եղբայրակցական Միութեան» քանի մը տասնեակ անդամներուն հետ կը ձերբակալուի Սըտքի Փաշայի վարձկան ոստիկանութեան կողմէ: 1932-ին Եգիպտոսէն աքսորուելով ապնջականութիւն կը գտնէ Աղեքսանդրիոյ ծովափը ժամանող սովետական նաւու մը մէջ, որ զինք եւ իր ընկերները կը տանի Պաթում:

Պաթումէն Հայկ եւ իր ընկերները կ'երթան Հայաստան, ուր Հայկ կը շարունակէ իր ուսումը:

1933-ին կը ներկայանայ Աղասի Խանճեանին եւ կը շահի անոր համակրութիւնն ու բարեկամութիւնը: Նոյն տարին Խանճեանի անմիջական կարգադրութեամբ կ'ուղարկուի Մոսկուա, ուր կ'ընդունուի Մոսկուայի Պետական Համալսարանը (էմ. կե. Ու.), ապա Նարիմանովի անուան Լեզուա-Հասարակագիտութեան Ուսումնարանը:

Հայկ եղած է միշտ նուիրուած ու անձնազոհ: Հայաստանի մէջ, իր ուսանողական պարապումներէն դուրս, զայն կարելի էր տեսնել «Շաբաթօրեակ»ի աշխատանքներուն «Ժողովրդային Տան» շինութեան վրայ:

Մոսկուայի մէջ, նոյնպէս իր ազատ ժամերուն, աշխատած է Մոսկուայի մեթրոյի ստորերկրեայ ճամբաններու շինութեան վրայ, իբրեւ պարզ բանուոր, արժանանալով ամենաբարձր գնահատումներու: Հոն ղեկավարած է բանուորական գիւտարարութեան բաժինը եւ ըրած է շատ մը գիւտեր, աշխատանքի դիւրութեան, արտադրականութեան բարձրացման, աշխատանքի գործիքներու կատարելագործման համար, եւ այս առթիւ արժանացած է շարք մը պարգեւներու:

Հայկ արժէքաւոր մտաւորական մը ըլլալով հանդերձ, էր նաեւ համեստ իր խառնուածքով եւ շատ մօտիկ՝ բանուորութեան: Կարծես պէտք էր բռնութիւն բանեցնել զինքը մէկ-երկու շաբաթ հանգիստի ղրկելու համար, որովհետեւ ան կը նախընտրէր քլունգը ձեռքին, ուրիշ բանուորներու կողքին հարուած մը աւելի տալ հողին, որպէսզի ժողովուրդներու երջանկութիւնը եղող ընկերվարութիւնը օր առաջ յաղթանակէր:

Հայկ գիտէր բազմաթիւ լեզուներ. լաւ կը տիրապետէր հայերէնի, արաբերէնի, ռուսերէնի, անգլերէնի, գերմաներէնի, ֆրանսերէնի եւ կը խօսէր չինարէն ու թուրքերէն:

1936-ին Նարիմանովի Համալսարանը աւարտելով կ'ուզէ մեկնիլ Եգիպտոս, շարունակելու համար իր պայքարը ազատատենչ արաբ ժողովուրդի կողքին: Իր բոլոր ջանքերը ի զուր կ'անցնին, եւ այս անգամ ֆրանսական շոգենաւով մը կը հասնի Մարսէյլ, ապա՝ Փարիզ:

Փարիզի մէջ ամբողջութեամբ կը նուիրուի գործաւորական կեանքի բարելաւման պայքարին: Մեծ ջանքեր կը թափէ կազմակերպելու համար տնայնագործ գործաւորները, որոնք ցիրուցան ըլլալնուն անխնայ կը շահագործուէին գործատէրերու կողմէ:

Միսաք Մանուշեանի հետ կը մասնակցի «Զանգու»ի հրատարակութեան, եւ ուրիշ հասարակական կազմակերպութիւններու մէջ կը բերէ իր գործօն մասնակցութիւնը:

Փարիզի շրջանին մէջ իբրեւ բնակարան ընտրած էր Քաշան գտնուող Երուանդ Յովհաննէսեանի տունը, ուր կը բնակէր նաեւ Պիտանեան ընտանիքը: Ան բոլորին սիրելի եւ համակրելի Հայկն էր, եւ այդ տան մէջ է որ իբրեւ կեանքի ընկերուհի ընտրեց Պայծառ Պիտանեանը: Այդ օրերու մասին յիշատակութիւն ընելով Երուանդ Յովհաննէսեան կը գրէ. «Հայկ համակ կեանք էր. միշտ լաւատես եւ խանդավառ ու լաւ ընկեր: Շատ կը սիրէր նաեւ երգն ու երաժշտութիւնը. կը նուագէր ու կ'երգէր: Չէր ուզեր մահ մը, որ չէր ծառայեր իր ազգին, իր ժողովուրդին եւ մարդկութեան: Ահա թէ ինչո՛ւ Հայկը անմահացաւ իր նմաններուն պէս»:

Կու գան պատերազմի ծանր օրերը: Ֆրանսա կ'իյնայ հիթլերական անարդ լուծին տակ:

Հայկ Դպիրեան անվարան կը նետուի ազատագրական պայքարին մէջ, կատարելով իրեն յանձնուած բոլոր պարտականութիւնները:

Փարիզի շրջանին մէջ Մանուչեանի եւ Արփեն Դաւիթեանի հետ կը մասնակցի կարգ մը ռազմական գործողութիւններու թշնամիին դէմ, որոնց մասին առիթը պիտի ունենանք անդրադառնալու:

Արճակազէններու եւ փարթիզաններու վերին հրամանատարութեան կարգադրութեամբ կ'ուղարկուի հիւսիսային Ֆրանսա, ուր գլուխը կ'անցնի փարթիզանական ջոկատի մը: Հայկ Դպիրեանի խումբը հիթլերական կղզիացած ռազմական ուժերը թիկունքէն հարուածելով, ծանր կորուստներ կը պատճառէ անոնց:

Շաւալելով իր փարթիզանական գործողութիւնները, Մորթ-Լ-Մոզել նահանգին մէջ իր ղեկավարած ջոկատին գլուխը անցած կը մասնակցի Թրօնթ քաղաքի ազատագրման, կը կտրէ հիթլերական նահանջող ուժերու ճամբան եւ միաժամանակ կը չարունակէ անակնկալ հարուածներ հասցնել թշնամիին:

1944 Օգոստոս 12-ին, հիթլերականները հակայարձակման կ'անցնին եւ արիւնալի անհաւասար մարտերէ ետք կը վերագրաւեն Թրօնթ քաղաքը եւ 15 Օգոստոսին հրամանատար Հարութին (Հայկ Դպիրեան), որ քաղաքի ազատագրումին քաղաքապետ կարգուած էր, կ'իյնայ հիթլերականներու ձեռքը: «Արիւնի ծարաւ եւ խաւարին ծառայ» հիթլերական ֆաշիստները անխմանալի չարչարանքներէ ետք, ուրիշ Ֆրանսացի հայրենասէրներու հետ կը գնդակահարեն հայ հրամանատարը: Ան կ'իյնայ կուրծքը հպարտութեամբ եւ քաջութեամբ ցցած հիթլերականներու հրացաններուն դէմ, եւ կը մեռնի հերոսի մահով:

ՌԵԶԻՍՏԱՆՍԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

ԼՈՒԻԶԱ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

(ԼԱՍ)

ՌԵԶԻՍՏԱՆՍԻ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻ

Ծնած է 1906–ին Թավրիզ։

Արամեան վարժարանը աւարտելէ ետք կ՚ընդունուի Թեմական կեդրոնական Դպրոցը։

Այնուհետեւ Լուիզա Թիֆլիս կ՚ուղարկուի, ուր իր ուսումը կը շարունակէ տեղւոյն դիմնազիայի մէջ, ուրկէ չրջանաւարտ ըլլալէ ետք կը վերադառնայ իր ծննդավայրը։

1923–ին կ՚ամուսնանայ Արփիար Ասլանեանի հետ եւ կը մեկնի Ֆրանսա՝ իր ուսումը կատարելագործելու դիտումով։

Նիւթական դժուարին պայմանները կը ստիպեն Արփիարը ամէն տեսակ գործեր ընելու, որպէսզի Լուիզան կարենայ իր ուսումը շարունակել։

Լուիզան մշտական չփման մէջ կը գտնուի մտաւորական շրջանակներու հետ եւ կ՚աշխատակցի հայ թերթերուն ու հանդէսներուն «Լաս» ծածկանունով։

Լասի վիպասանական տաղանդը ի յայտ կու գայ 1936–ին, երբ ան կը հրատարակէ իր առաջին երկհատորանի վէպը «Հարցականի ուղիներով»։

Քաղաքական ու ընկերային հարցերը մշտ ալ հետաքրքրած են Լուիզա Ասլանեանը։ Ան անդամ եղած է «ՀՕԿ»–ին եւ անոր նախագահութիւնը վարած։

1936–ին կը մտնէ Ֆրանսայի Կոմկուսի շարքերուն մէջ։ Այդ շրջանին աշխատակցած է «Ջանգու»ին եւ «Նոր Կեանք»ին։

Գրաւման օրերուն ան հիւսիսային Ֆրանսայի հայկական դիմադրական պայքարի գլխաւոր պատասխանատուներէն է։

26 Յուլիս 1944–ին կը ձերբակալուի իր ամուսնոյն՝ Արփիար Ասլանեանի հետ ու երկուքն ալ Գերմանիա կը տարուին ու ետ չեն դառնար...։

ԼՈՒԻԶԱ ԵՒ ԱՐՓԻԱՐ ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԱՄՈՒԼԸ

Մալաւն մի փոքրիկ աղջիկ է եռուն,
Արհեստով պօէտ, նա գիտէ երգել,
Նրւագել, սիրել, կեանքով է լեցուն:
(Հոշուիցի ճամբարին մէջ գրուած պօէմէն)

Ասում են ծաղկունքն այս կանաչ կարմիր
Քո զոհերն էին հայրենի երկիր·
Ով հայրենիքի համար է մեռել՝
Չի մեռել··· Ահա ծաղիկ է դառել·
Ահա ինչու է իմ սիրտս դողում
Երբ մէկն ու մէկը ծաղիկ է քաղում:

ՑՈՎՀ· ՇԻՐԱԶ

ԿՈՑՐՍ՝ ԼԱՍԸ

ԱՐՇԱԼՈՑՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Պատերազմի ծանր օրեր էին։ Գերման ֆաշական հորդաները տէր ամբողջ Եւրոպայի ինչքին եւ ղէնքին, արագընթաց յառաջանում էին Խորհրդային Միութեան ներսերը։ Ահաւոր վտանգ էր սպառնում մեր երկրին եւ ժողովուրդների դարաւոր պայքարով ձեռք բերուած ազատութեան։

Ֆրանսա կը տքար նուաճող կրունկի տակ եւ իր ուժերը կը հաւաքէր անհաւասար ու ահաւոր պայքարի համար։

1941 թ. Օգոստոս 17–ին Խորհրդային Հայաստանի մտաւորականութիւնը հեռուստալ կոչը արեց աշխարհի բոլոր Հայերին. «Թանկագին բարեկամներ, այս պահին, երբ մեր երկրի եւ ամբողջ մարդկութեան վրայ կախուած է ահեղ վտանգը, մենք դիմում ենք համայն աշխարհի Հայերին, համախմբել բոլոր ուժերը, կանխելու համար համաշխարհային կուլտուրայի ոչնչացումը, որ բերում է իր հետ դազան ֆաշիզմը, մարդկութեան եւ կուլտուրայի ամենաոխերիմ թշնամին»։

Խորհրդային Հայաստանի, Ֆրանսայի եւ ամբողջ աշխարհի եւ մարդու ազատութեան «լինել թէ չլինել»ու ժամը կ'ապրէինք։

Այդ պահուն Ֆրանսահայ գաղութի յառաջապահ սերունդը անվախ ու ազատատենչ իր ուժերը նետեց արիւնալի եւ հերոսական կռիւի մէջ, որ մէկ հեռաւոր ճակատն էր հայրենական պատերազմին։

Թշնամին առաջաւ զօրաւոր հարուածներ, բայց խլեց նաեւ մեր ժողովուրդի հերոսական զաւակների մէկ արժէքաւոր հոյլը, որի մէջ էր գրագիտուհի Լասը եւ իր մտաւորական ամուսինը՝ Արփիար Ալանեանը։

Լասը իրրեւ գրագիտուհի, իրրեւ հայ մշակոյթի ներկայացուցիչ, արտասահմանում առանց տատանելու, քաջութեամբ զինուած արձագանգ տուաւ հայրենիքից եկած այդ կոչին եւ կարողացաւ մարմնաւորել հայրենիքից հեռու, սակայն նրա գոյութեան եւ ազատութեան համար մաքառող մտաւորականի կամքը եւ ուժը։

Լասը լուսաւոր մխիթ էր։ Նա ըմբռնած էր որ գրականութիւնը թեւաւորող ոսմանթիզմ չէ, այլ զանգուածների, կեանքի, նրանց բողոքի, պայքարների, ձգտումների եւ հեռանկարների գեղարուեստական արտայայտութեան մէջոց, որ պիտի դաստիարակի նոյն այդ զանգուածները։ Բայց այդ դիտակցութիւնը անգամ չէր գոհացներ Լասը, որովհետեւ դիտէր որ բաւական չէ դիտել մէկի լացը եւ միւսի վրդովումը։ Պէտք էր դառնել լացի, խռովքի, բողոքի պատճառները, սովորել նրանք ձեւաւորել, հունի մէջ դնել եւ ցոյց տալ նրանց դէմ պայքարող հոգին եւ ուժականութիւնը։

Դժբաղդաբար իր ձեռագիրները եւս իրենց վախճանը ունեցան: Ոտիկանութիւնը ձերբակալած ժամանակ գրաւեց նաեւ իր ձեռագիրները: Հայ գրականութիւնը կորցրեց Ֆրանսահայ դիմադրական փոքրիկալի շրջանի պատմութիւնը վէպի ձեւով եւ «Փարիզի Անկումը», որ Լասը տուեր էր իր զոյդ գրական գործերով:

Գաղութահայ գրականութեան մէջ Լասի գործերը առանձին տեղ են գրաւում: Նա այն բացառիկ գրագէտներից էր, որ տարիներ առաջ իր «Հարցականի Ուղիներով» մեծ ու արժէքաւոր վէպով կամուրջ դրեց գաղութի եւ հայրենիքի միջեւ:

Լասի համար մարդկութեան ազատութեան եւ յառաջդիմութեան միակ հնարաւոր միջնոլորտը՝ դա սոցիալիստական իրաւակարգն էր: Եւ այն վայրկեանից որ նա վերջնականապէս կազմեց իր համոզումը, իր կեանքը եւ գործը ներդաշնակեց իր խօսքին: Նա մտաւ Համայնավար կուսակցութեան մէջ, որպէսզի գործնականապէս իր բաժինը բերի մեծ կառուցումի գործին: Իր հետ աշխատողները միայն գիտեն թէ ի՛նչ մեծ անձնուիրութեամբ նա տարաւ իրեն բաժին ընկած աշխատանքը, հասնելով պատասխանատու դիրքի:

Գրաւման շրջանին, երբ բարբարոս Գերմանները հալածում էին յեղափոխականները, երբ Փարիզի բանտերը լեցուած էին քաղաքական բանտարկեալներով, Լասը եւ Արփիարը իրենց անձը փրկելու համար չմտածեցին, այլ կատարեալ անձնուիրութեամբ նետուեցին պայքարի մէջ: Աշխատում էին դիմադրական ճակատի գաղտնի մամուլի մէջ, դիմադրական խմբեր պինելու մէջ: Աշխատում էին նաեւ դիմադրական կազմակերպչական գործում: Կանանց մէջ յառաջդիմական չարժում ստեղծողը Լասն էր: Երիտասարդներին պայքարի ասպարէզ մղողը դա՛րձեալ Լասն էր:

Ցաղթում էր Կարմիր Բանակը, յաղթում էին նաեւ դաշնակից պետութիւնների բանակները: Աւա՛ղ, նա չտեսաւ այդ օրը: Թշնամու պարտութեան վերջին գալարումների օրերին իր անզուգական ամուսնու հետ ընկաւ Թշնամու ճանկը: Թշնամին պարտուեց իր խոկ որջի մէջ: Վերապրողները ազատուեցին, գարձան կեանքին: Ստուար անվերադարձ մեկնողների տխուր չարքում եղան Լասը եւ իր ամուսինը՝ Արփիար: Եւ ահա յանկարծ Թղթի պատառիկների վրայ մեզի հասան մի քանի ոտանաւորներ ու մի պոէմ՝ «Մալան», որ այրող բառերով ներկայացնում է այն անասելի պայմանները, որոնց մէջ ապրած են հեղինակը եւ հարիւր-հազարաւոր քաղաքական տարադրեալներ:

Միայն այն հանգամանքը, որ Լասը բարբարոս խո-խոների ճիրանների մէջ, համարեայ մինչեւ իր վերջին շունչը հոգեկան կորով է ունեցել գրիչ չարժելու, ականատեսի եւ ապրողի իր բողոքը եւ ճիչը յանձնելու համար մարդկութեան դատաստանին, նրա դէմքը գարձնում է հերոսական, պսակելով ընդհանրապէս կնոջ եւ մանաւանդ հայ կնոջ ճակատը:

էջ մը ԼԱՄԷն, գրուած՝ մահապարտ ճամբարին մէջ

Գիշեր ցորեկ աշխատում է
Գործարանը ՆՈՐՏՎԵՐՔԻ,
Զոհած երկրի սրտի վըրայ
Իբր *պատմագիր* իր դարի:

Մէկ տեղ փուռն է կըրակ տեղում,
Բորբոքւում է մեծ կաքսան,
Դըղըրդում են մեքենաները,
Դառնում՝ շղթան անդադար:

Ամէն ազգի կանանց բերել
Լցրել են գործարանում,
Իբրը պատիժ իրենց ցեղի,
Գաղափարի սրբազան:

Ու ամէն կողմ գործւորներ
Թըւակալած, անանուն,
Հալում, ծակում, յղկում, կոփում,
Զէնք են շինում անդադար:

Բարձրանում է բարկ գոլորշին
Աւազանից ծըծըմբի.
Մարսէլիեան է կանգնած այդտեղ,
Մատղաշ աղջիկ ֆրանսուհի:

Նըրա գունատ դէմքի վըրայ
Մի զոյգ աչքեր են փայլում,
Լըցւած բարձըր գաղափարով,
Ազատութեամբ իր հոգու:

Ու դառնում է աչքիս առջեւ
Աղջիկըն այդ գեղեցիկ,
Քաղաքական բանտարկեալն այդ՝
*Օրիւս*ները զոյգ ձեռին:

Ժպտում է նա Ռուսին, Լեհին,
Չեխին, Հային, ամէնքին,
Որ նոյն գործի, գաղափարի
Ընկերներն են սրտագին:

Ու ծըծումբի բարկ մուխի մէջ
Վառւում է դէմքն աղջըկայ,
Բոցավառւում արեւն հոգու
Ապագայի որ պիտ՝ գայ:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԼԱՍ–Ի ՄԱՍԻՆ

ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ ՉԵՆ ՄԵՌՆԻՐ

ԳՐԻԳՈՐ–ՎԱՀԱՆ

Երբ կը վերյիշեմ այն վտիտ աղջիկը, իր սեւ ու խոր աչքերուն մեղմ ու կարեկից հայեացքով, որուն ետին՝ մարդկային անդուսպ բողոքի կրակ մը ապա պիտի վերածուէր հրաբուխի, իր գլուխը սեւ ու առատ մազերով, որ կը վէտվէտէին զեփիւռներէն ու քամիներէն, ճիշդ իր հոգիին պէս, որ ամեհի յորձանքի նման փոթորկած կը յուզուէր ընկերութեան եւ աշխարհի ստոր արարքներուն դիմաց, իր նուրբ մատները, որոնք բանաստեղծի փետուրին շունչ ու ոգի տալ կրնային, եւ որոնք գիտցան զէնք ալ գործածել, Լասի մէջ գտնուող երկու զօրեղ անհատականութիւններու գրաւականը ըլլալ կը թուին ինծի:

Լա՛ս, վտիտ աղջիկ, որ թէեւ չունէր եւ չէր ուզեր ունենալ կանացի շպարափայլութիւն, բայց իր անբացատրելի հմայքը շատ մը գեղեցկուհիներէ աւելի հրապուրիչ կը դարձնէր զինքը, համակ միտք էր, խոհո՛ւրդ, երազ, կամք, կորով, նուիրուածութիւն:

Իրատես եւ ողջամիտ՝ իր բարոյական ուժը ի յայտ կը բերէր դեռ 1936–ին «Հարցականի Ուղիներով» վէպին մէջ, ուր հաստատօրէն կը հաւատար թէ Հայոց փրկութեան միակ ապահով լաստը Հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստանը կրնար ըլլալ:

Լաս, իր բանաստեղծական քնարին լարերը թրթռացնող փետուրին պէս թեթեւ հոգիով փափուկ աղջիկը, գիտէր նաեւ փետուրը վերածել նիզակի եւ անով նետուիլ մարդկային շահագործման, իրաւազրկութեան, նիւթապաշտութեան, բռնաբարումի եւ բռնակալութեան դէմ մղուող պայքարին դաշտը, ազատութեան գաղափարի յաղթանակը շահելու աննկուն ուժով եւ ուխտով...

Երջանիկ գալիքին համար իր ունեցած խոր հաւատքով, իր երազներուն վաղուան յաղթանակին վրայ վստահ, Լաս անձնուրացութեամբ նուիրած էր իր կեանքը գաղափարին:

Դալուկ ու փխրուն Լասը շարունակեց իր պայքարը յանուն տառապող մարդկութեան ազատութեան, մինչեւ գերագոյն զոհաբերութիւն:

Հերոսաբար փակեց իր բանաստեղծի սեւ ու խոր աչքերը, ֆաշիստական անմարդկային ճամբարներուն մէջ։

Բայց չմեռաւ Լասը, այլ անմահացաւ։ Զէ՞ որ «Մահ իմացեալ անմահութիւն է»։

Եւ Լաս դիտէր, շատ վաղուց դիտէր, թէ վերջ ի վերջոյ իր կեանքը պիտի տար արդարութիւն կերտող մեծ պայքարին վերջնական յաղթանակին համար։ Զէ՞ որ դրած էր արդէն.

«Կռի՛ւ, ընդդէմ բռնակալութեան՝ Արեւելքից, Արեւմուտք։ Ես այդ ճանապարհի դաշտի վրայ է որ ուզում եմ մեռնել։ Թող սրտիս տաք արիւնը այդտեղ հոսի, եւ իմ դիակի վրայով, դիակս կոխոտելով թող անցնեն շարքերը մեր բռնաթաթախ, հրացայտ աչքերով, դէպի յաղթանակ։ Իսկ երբ մի օր գայ՝ հասարակաց գերեզմաններից գնդակահարուած հերոսների ոսկորները հանելու եւ ի մի հաւաքելու, եւ երբ յաղթութեան կանչերի, եւ թնդացող երգերի տակ տօնուի ազատութեան յաղթանակը, եւ յիշատակը նրանց, որ մեռան, ես խառնուած կը լինեմ նրանց»։

Ճիշդ էր դուշակութիւնը Լասին։ Ծաղիկների երգերը կը թնդան հիմա։ Իր տաք արիւնը խառնուած է հերոսներու արիւնին, եւ հերոսները չեն մեռնիր։

Ե Ր Գ

Լաւի մէկ թարգմանութիւնը։ Որ լեզուէ թարգմանուած ըլլալը անյայտ է։

Անծայրածիր ճահիճների
Մէջ փռուած կայ երկու դաշտ,
Ոչ մէկ թռչուն չի ծըլվըլում
Ծառերի մէջ այդ չորցած։

Երկիր տանջանքի,
Ստրուկ աշխատանքի
Փորեմք։

Վայրի, տխուր այդ քաներում
Երկաթ պատերով բռնուած՝
Կարծես լինի
Վանդակի մէջ բանտարկուած։

Երկիր տանջանքի,
Ստրուկ աշխատանքի
Փորեմք։

Ֆայլերի ձայն, զէնքի շաչիւն,
Պահակըն կանգնած օրն ի բուն,
Ճիգ ու արիւն, դառն արտասուք
Եւ մահ՝ փախուստ փորձողին։

Երկիր տանջանքի,
Ստրուկ աշխատանքի
Փորեմք։

Հաւաքում են մեզ ամէն օր
Մի շերեփ ապուրի շուրջ·
Ու յիշում ենք մենք տրտմագին
Օրերն անցած մեր կեանքին:

Երկիր տանջանքի,
Ստրուկ աշխատանքի
Փորենք:

Բայց մի օր մեր մուք այս կեանքում
Գարունըն նորից կը ծաղկի
Ազատութի՛ւն, ազատութի՛ւն
Կը գոչեմ ես կաթոգին

Երկիր բերկրանքի
Ազատ նոր կեանքի,
Սիրոյ:

1944-ին քանէն ուզարկուած

LOUISA ASLANIAN (LASS)
Ecrivain
Responsable de la Résistance Arménienne de la Région Parisienne
déportée en Allemagne le 26 Juillet 1944 et disparue
Գրագիտուհի ԼՈՒԻԶԱ ԱՍԼԱՆԵԱՆ (ԼԱՍ)
Գերմանի փաշիզմի զոհ
1904 – 1945

ԼՈՒԻԶԱ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

Մ Ա Լ Ա

(Պոէմ)

ՆԱԽԵՐԴԱՆՔ

Դուք որ հաշուած էք բլօֆի անկիւնում,
Թօշնած ու խամրած դէմքերով դեղին,
Դուք որոնց ձայնը չի լսւում երբեք,
Կարծես թէ չեկաք չըկաք լակերում այս սեւ,

Խոր ընկած այտեր, կմախքացած մարմին,
Ձերմակին տըւող մազեր ցօսրացած,
Սեղմուած շրթունքներ, ճակատ յոգնատանջ,
Եւ աչքեր անգոյն, աչքեր մըթագնած,

Ապրում էք ամփոփ մի տանջանք վեհ, խոր,
Մի գիտակցութիւն սեղմուած ձեր սրտին,
Պոկուած ձեր անձից ու լուռ հաւատով
Ըսպասում դըրսում, պատրաստուող գրոհին:

Քոյր իմ Եուկոսլաւ, Ձեխ, Ֆրանսացի,
Դուք որ հաշուած էք բլօֆի անկիւնում,
Կարծես թէ չեկաք լակերում այս բիրտ,
Ձեզ եմ նըւիրում պոէմս այս կարմիր:

Խոր ընկած այտեր, կմախքացած մարմին,
Ձերմակին տըւող մազեր ցօսրացած,
Սեղմուած շրթունքներ, ճակատ յոգնատանջ,
Եւ աչքեր անգոյն, աչքեր մթագնած,

Հրեղէն ցժոյգը վաղուայ յաղթութեան
Անցաւ կոխ տալով ձեր մարմնի վրայով.
Ձեզ պէս հազարներ, հարիւր հազարներ
Աննկուն կամքով *էփոք* են կերտում:

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

Այդ մեմ եմ գալիս կայծակէ կռուով,
Նոր–նոր զէնքերով, *թանկերով*, *չառով*,
Թէ՛ ցամաք, թէ՛ ծով մեզ են ենթակայ·
Այդ մեմ եմ գալիս, ա՛յսպէս եմ գալիս:

Ու Լեհաստանից մինչեւ Ֆրանսա,
Ֆինլանտիա, Դանիա, Ուէրանիա ամբողջ,
Երկիրներ Պալքան, ափեր Նորվեկիոյ,
Գերողին կամքն է (*հոս մէկ–երկու բառ կը պակսի*):

Կատղած, ընչաքաղց, նացիզմը գերման,
Միշտ հաւատարիմ իր դաւանանքին,
Իր աշխարհակալ ձգտումներով լի,
Իջաւ հեղեղց ամբողջ Եւրոպան:

Այդ մեմ եմ գալիս, զըտարիւն որդիք
Զըտարիւն ցեղի, գալիս եմ մաքրել
Աշխարհը սուտից, աղտոտ ցեղերից,
Փրկել մեր դարի մշակոյթը հին:

Ու սեւ նացիզմը փրփրած կատղած,
Սփռեց իր սեւ շունչը աշխարհի վրայ,
Սպառնալիքով եւ խոստումներով,
Դաւանանութեամբ եւ բիրտ իր ուժով:

Արեան ծովի մէջ խեղդուեցին ազգեր,
Ամէն կողմ հրդեհ, ջարդ ու հալածանք,
*Ավիոն*ները մահ սփռեցին վերից,
Գետնին հաւասար դարձան քաղաքներ:

Սուրբ է մեր ուխտը, երեքի ուխտը,
Երեք պետութեան՝ Իտալիա, Ճափոն,
Եւ մեծ Գերմանիա, ընդդէմ վտանգին,
Կարմիր վտանգին ու Կոմինդերնին:

Թալանեց տարաւ ուր որ ինչ գտաւ,
Տեղահան ըրաւ հարիւր հազարներ,
Ու էշեց անբաւ տավարի նման,
Թուէ, մուր տեղալով, ծեծելով անգութ:

Լեհին Ռուսաստան, Ռուսին Գերմանիա,
Ցոյնին Լեհաստան, իրար խառնեցին,
Հողերը բոլոր, եւ ինչպէս նախիր
Ցատուկ պատրաստուած *քաներ* լցրին:

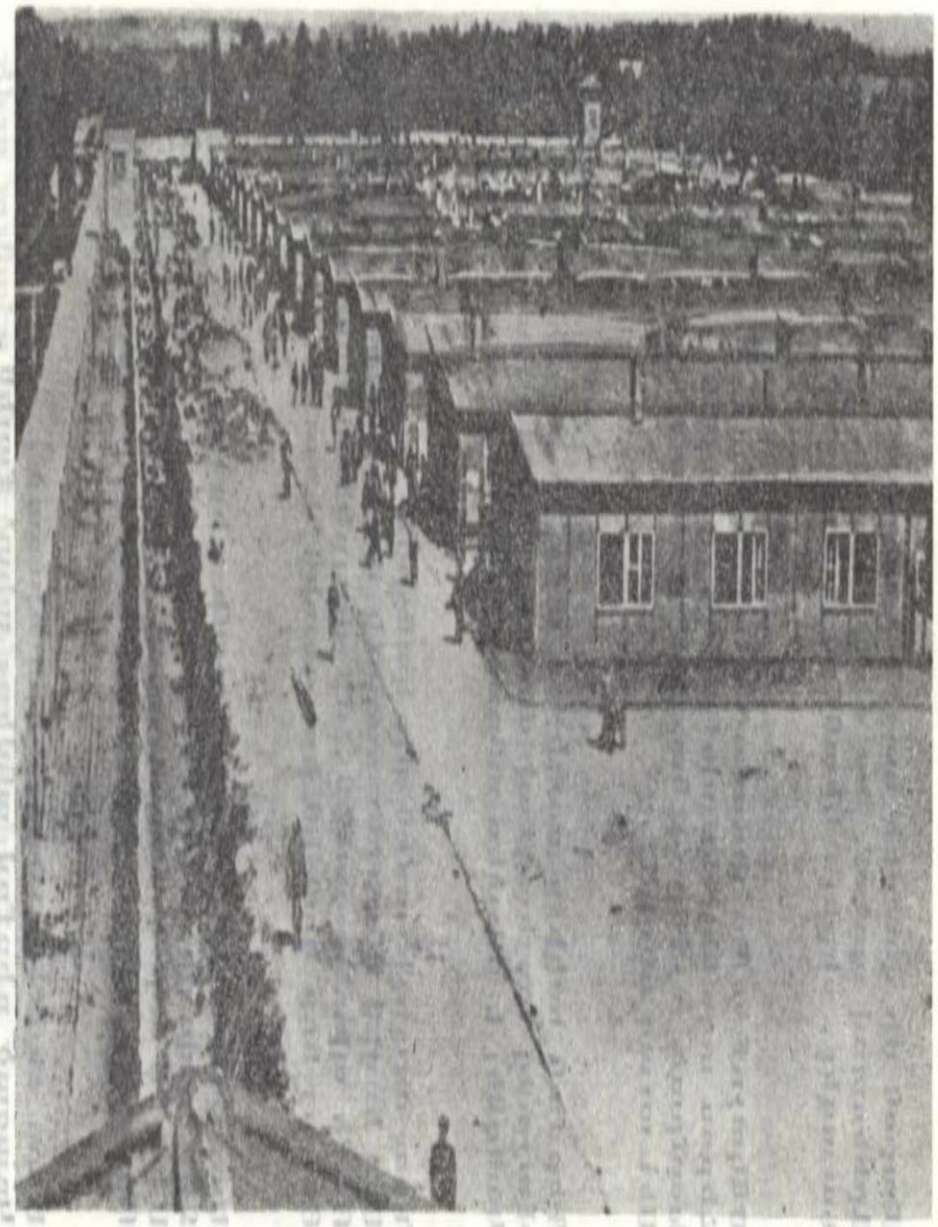

Համակեդրոնացման ճամբարի մը (քան)
ընդհանուր տեսարանը

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

Մալաճ մի փոքրիկ աղջիկ էր եռուճ,
Արհեստով պոէտ, նա գիտէ երգել,
Նուագել, սիրել, կեանքով էր լցուած:

Ծնկաչոք ահա փռուած են նրանք,
Հերոս տղաներ կմախքացած, չորցած,
Խամրած աչքերով նայում են հողին,
Սեւ աւազ հողին:

Գերման հսկիչը սուլիչը շուրթին,
Վայրագ հայեացքով մտրակը ձեռքին,
Կանգնել է ինչպէս անգութ մի հրէշ:

Նրա սուլիչի ամէն մի կանչին,
Սեւ հողին փռուած ստրուկ մարդիկներ,
Ոտքի պիտ' ցատկեն, մի վայրկեան կանգնին,
Ցետոյ նոր կանչին ետ գետին փռուեն:

Ետ գետին փռուեն ուրիշ մի դիրքով,
Ձեռքը փորի վրայ սողալու համար,
Մինչեւ նոր կանչը դաժան սուլիչի,
Որ ոտքի ցատկեն հրամանի պատրաստ:

Ապա ձեռքերը ծոծրակին հիւսած,
Կռացած դիրքով անվերջ պիտ' խլեն,
Պիտ' խլեն, խլեն մինչեւ շնչազերծ,
Աւազների մէջ փռուեն փայտացած:

Ֆոշմար է արդեօ՞ք, թէ իրականութիւն,
Նայում է Մալաճ աչքերը չլաց,
Եւ նրա սրտի արիւնը ասես
Ֆամուում է իսպառ, մնում սեւ մի խոց:

Եւ սեւ այդ խոցից, Մալայի հոգուց
Կատաղի թափով, ինչպէս մի հրդեհ,
Մարմին է առնում բողոք մի վայրագ,
Վրէժ կատաղի, յանուն մարդկութեան:

Ֆաշիզմի ծնունդ, երիտասարդ տղաճ,
Հարազատ տիպար մի ողջ սերունդի,
Ե՛ւ այլանդակուած ե՛ւ անասնացած,
Ծռուած բերանով, արնալի աչքով,

Ոտքի հարուածով, մտրակի շաչով,
Երկաթի գունդով, հրացանի կոթով,
Զարնում է, գոռո՛ւմ, գոռո՛ւմ գոռգոռո՛ւմ,
Դաստիարակում «ստոր» ցեղերին:

— Այդ ո՞վ է որ դեռ համարձակւում է
Գերմաճ ցեղի դէմ գլուխ բարձրացնել:
Նրա բերանով Գերմանիճ էր խօսում·
Ստրուկ եճ բոլոր ազգերճ իր առաջ:

Այսպէս էր Սասպուռկի երբ հասաւ Մալաճ,
Ճիշդ այնպէս ինչպէս *քահերը* ուրիշ·
Եւ հանից հաճ տանելով ընբաճ,
Ընդմիշտ գոցեցին դժոխքում Հոշվից:

ՄԱՍ ԵՐԲՈՐԴ

Մալա՛, դու եւս բանտէ բանտ ինկար,
Շիկացած երկաթն կուրծքերդ տաղեց,
Եւ մուրճը փշրեց յօդերդ փխրուն:
Սրսկումներով կամքդ փորձեցին,
Փորձեցին խղդել սառոյէ ջուրի մէջ,
Ու կապտած մարմնով, փետտուած մազերով
Խուցը ներտեցին սատկած շունի պէս:
Մինչեւ որ մի օր, շատերի նման,
Դու ալ բռնեցիր ահսորի ճամբան:
Փակուած *պլենում* գնացքների մէջ,
Քանից քան ինկար հուրը կուրծքիդ մէջ,
Մալա, հո՛ւր աղջիկ, որ կեանքի ծանր
Պայքարին ընդդէմ դրիր ֆո կուրծդ,
Կռուեցիր յամառ, հասնելու համար
Մշակութային բարձրութիւններին,
Մալա՛, չֆաւոր դասի վա՛ռ աղջիկ,
Որ մատաղ կեանքդ մաշեցիր յաւէտ,
Մերթ իբրեւ ծառայ, բանուոր, կարուհի,
Օրուան պատառը շահելու համար,
Դու որ կրեցիր հասարակարգիդ
Հարուածներն բոլոր, բռունցքն ահաւոր·
Տեսար անդունդը դասակարգերի,
Ծծեցիր թոյնը շահագործումի,
Դառնացած հոգով ու կատաղօրէն,
Ընտրեցիր ուղին, ճամբան հերեղէն,
Ճամբան փրկութեան, ճեզ պէս տառապած
Ու շահագործուած ամբողջ մարդկութեան:
Ու քիւր անձնուէր ընկերների պէս,
Մալա՛, վա՛ռ աղջիկ, պայքարի ոգի՛,
Տանջուած մարդկութեան կրծքից դուրս եկած,
Բողոքի մի ներտ, վառ գիտակցութեան,
Մխրճուած փաշիզմի արիւնարբու սրտին:

ՄԱՍ ՉՈՐՐՈՐԴ

Հոշվից, հրեղէն ծով գարշաւիք թանձրացաւ,
Հոշվից, գերեզման անթիւ զոհերի,
Ուր հողն է տնիռւմ կիսամեռ թաղուած
Դիերի շնչից ու սեւ մոխիրը
Կմախքների կոյտով թումբեր է կազմել:
Այստեղ ընկնողը, դուրս գալու յոյսը
Կորցնում է իսպառ:
Մահուան անդունդն է Հօշուիցը դաժան:
Ո՞վ կը հաւատայ որ մեր օրերում
Քաղաքակրթուած մարդկութեան ծոցում,
Կարող է ստեղծուել ու յարատեւել
Տարիներ շարունակ սեւ մահուան *քաներ*:

Ամէն առաւօտ, որկորն իր ագահ,
Կանում է նեբս յագնած ու տանջուած
Հազար հազարներ, ու սուինն երկաթէ,
Նրանց ետեւից խոցում է կրկին,
Սուինը այդ մուտքի, որ մի հարուածով
Իջնում է կեանքի ու մահուան միջեւ:
Ներսում ահաւոր սպառնալիքով
Հրամայում են ինձ մերկանալ իսկոյն,
Ու հագցնելով խաշուած մի զգեստ,
Անուան փոխարէն թիւ են տալիս ինձ,
Ուզում են դառնաս անանձ մի էակ,
Մի գրաստ խեղճացած, անկամ ու անբան,
Ցետոյ խուզելով մազերըդ ամբողջ,
Ոտքի հարուածով, փայտով, մտրակով
Նախիր *քաների* խորքըն են քշում:
Ո՞վ կը հաւատայ երբէ չիմանայ...
Մայա, հո՛ւր աղջիկ, ես ընտրած ուղին
Քեզ եւս Հոշուիցի դժոխքը նետեց:

ՄԱՍ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

«*Ախել է, ախել*, ելէք շուտ հագուէք»,
կանչում է հսկիչը, վազում դէս ու դէն,
Մինչ հոգի ծակող մի զիլ ըլչոցով
ճըչում է սուլիչը *քանի* ահաբեկ:

Ամէն առաւօտ, վաղ լուսաբացին
Քանի սեւ ցեխով ծածկըւած բակում,
Անձայն դողալով զերդ ուրուականներ,
կանգնում են հարիւր հազար «ստրուկ»ներ:

Պարտադիր հաշուի կանչի այդ ժամին,
Ամէն բանտարկեալ ներկայ պիտ' լինի,
Իսկ թէ գիշերը մեռել է *բլօք*ում,
Դիակը շալկած դուրս պէտք է բերուի:

Անցնում է հպարտ ավզերկաւ գերման,
Նայում իր առաջ փըռուած ամբոխին,
Ու իր անձնական հաճոյքի համար
Մտրակ կամ ապտակ տալիս ուզածին:

կանգնում են կարգով մէկ–մէկի ետեւ,
Դեղնած ու կանաչ դէմքերով հըլու,
Անզօր բողոքի որեւէ ժեստի,
Շըւար, զարմացած՝ անցած դարձածին:

«Հո՛յ հո՛յ, շուտ արէք, խմբեր կազմեցէք,
Պէտք է աշխատանք, աշխատանք անէք»
Ու մեռածներին թողնելով բակում,
Խմբերը հըլու գործի են գնում:

Քայլում են նրանք բոպիկ ոտքերով,
Կէսից աւելի ցեխի մէջ թաղուած,
Գնում են նրանք դեռ չցամաքած
Այդ ճահիճները չորցնելու համար:

Ֆայլում է պահակը դեռ փայտը ձեռքին,
Նայում տիղմի մէջ թաղուած այդ մարդկանց
Ու ամէն ֆայլի կեռ փայտն է նետում
Արդէն թուլացած մէկի շրլիճին:

Ու դուրս հաշելով նրան խմբերից,
Նետում է մի կողմ իբր անպէտ մի իր,
Ամէն մարդ գիտի այդ խեղճուկներին,
Անգութ մահն է սպասում արդէն:

«Հա՛յ, հա՛յ, շուտ արէք, գացէ՛ք գործեցէ՛ք»:

Միշտ Մալան տրկար, միշտ Մալան հիւանդ
Աշխատում է միշտ առոյգ երեւալ·
Նայում էր ահով փայտին պահակին,
Փոքրիկ ու ճնճղոյշ ձեռքովը արի
Ամուր սղմում էր փայտը իր բահի:

Պէտք է դիմանալ, մինչեւ վերջ մնալ,
Թէկուզ բոլորը զոհուին լրբաբար:
Պէտք է դիմանալ, դուրս գալու համար
Մի օր վերջապէս դժոխքից այդ սեւ:

Պէտք է որ մէկը կենդանի մնայ,
Դուրս գայ ու պատմէ, աշխարհն իմանայ:
Հէ՛յ, հէ՛յ, լսեցէք, լսեցէք, հասկացէք,
Այսպէս, այսպէս են *քաները* գերման:

Պողպատի նըման կոփւում էր Մալան,
Պրկւում էր կամքը վաղուայ պայքարի,
Մինչ զսպուած բողոքն ծանրացած հոգում
Կատղած վագրի պէս միտքն էր կրծում,
Ու գիտակցութեան ուժը խըտացած
Լաւայի նման ժայթքելու պատրաստ
Կոկորդն է սղմում, հէ՛յ, հէ՛յ, լսեցէք:

ՄԱՍ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Գիշերը մութ, թաց գիշեր ահաւոր.
Լուռ է *քաղ*ը սարսափի տակ մեծաւոր,
Ու մութին ուրուագծուած է ահա
Սեւ պատկերը *պլօք*ների բարացած:
Այդ բարացած պատերի մէջ պարփակուած,
Իրար սղմած, իրար վրայ կծկուած,
Անխուն, վախից, հազից, ծեծից յոգնատանջ
Լուռ տնքում է մի բազմութիւն սպառած:
Ամէն մէկի սրտի խորքում լուռ տեղատ,
Կրծող, ճանկռտող մի մեծ վիշտ կայ արիւնոտ:
Ա՛խ գէթ գոռալ, ճչալ, լացը թողնէին,
Հընծում են ցած ու փըսփըսում իրար մէջ.
Գրկած ծնկները, մերկ ծնկները ոսկրոտ
Մոմէ դէմքը, դէմ տուած սեւ խաւարին,
Մալաւն տխուր նայում է մութ *պլօք*ին,
Ականջը կախ սուր հառաչի ծփանքին:
Մեծ փորձութեան մի խոր ժամ է իր համար
Անծայր, անտակ ու յուսահատ մի վիհակ
Պարուրել է ողջ էութիւնը յանկարծ՝
Արիւնոտած սրտի ցաւի ճնշման տակ:
Ինքը մի պահ կանգ է առնում խելայռչ
Ու թւում է թէ ինքը մի կէտ է չնչին,
Մի ճանճ կըպած այդ տխուր ցուրտ պատին,
Ահ ու հարուած է հասցրել թշնամին:
Զըկար այլեւս կեանքի ընկերը իր կողին,
Որի հետ նա պայքարել է տարիներ,
Ճեղքել այնքան նեղութիւն ու զրկանքներ,
Փայփայելով մի վառ երազ յաղթութեան:
Անհատական ցաւի ահեղ կսկիծից
Գալարւում է, գալարւում է ցաւագին
Ջարդուած հոգին կալանաւոր աղջկան,
Չէ, կեանքը այլեւս արժէք չունի իր համար.
Ինքը մինակ, անտէր, տանջուած, անընկեր.
Ելնել զարկել գլուխը չոր պատերին,
Կտրել արեան բազկերակը կենդանի
Արիւնահա՛մ լինել, չըզգա՛լ, չիմանա՛լ:

Ու կանգ առած մտքի պարապ խոռոչում,
Անյոյս, անծայր, թանձր եւ կարծր այդ մըթում
կեանքը դատարկ, դատարկ է դառնում:

Բայց ևս ո՞վ է դրսում ընչում ու կանչում,
Ո՞վ է հըրում դուռն, լուսամուտ բարկոծում,
Ո՞վ է շարժում դուռը թուլաւոր շառաչով,
Հեւհեւում է չար, ու ներսգոտ հրոհըռում:
Հա՛յ, հա՛յ, տեսէք, լուսամուտներ *բլօք*ներին
Ըսկսում են փայլիլ դեղին մի լոյսով:

Հա՛յ, հա՛յ, հեռում, երկրորդ դաշտի մէջ *քան*ի,
Սեւ թաւիշէ վարագոյրի *ֆօն*ի տակ,
Շատրըւանի բեկբեկ ներտուող ջրի պէս,
վեր են ժայթքում կրակէ շիթեր կարմրաւուն:

*Քան*ը ամբողջ ցընցըւում է ահաբեկ,
Շարժւում ծըփում է, կըծկըւում այս մասսան,
Գուլատ դէմքերն սեղմւում են պաղ պատերին,
Մութ սարսափով, թմրած վախով համակուած:

Տկար, դողդոջ մարմիններով բըզըխտուած,
Բայց թանձրացած գիտակցութեամբ առլըցուն,
Քոէմաքթուառը լափում է իր զոհերին,
Ահա, ահա, կրակէ մի սիւն ոլորուն՝
վեր է մղւում թանձրը ծուխը ներքեվով,
Ու լցւում է *քան*ը հնոցում տոչորուող
Մսի հոտով մարմինների մարդկային:

Մալաւն դողով դուրս է ցատկել Coyas–ից,
կըծիկ դարձած սեղմուել դրան լայն ներքին,
վերյիշել է պատկերները մերկ դիերին,
կազով խեղդուած տասներակ հազար զոհերին,
Ո՛րն կիսամեռ, ո՛րը խեղդուած, մարմիններով վարդագոյն:

Ու մի մի օր Մալաւն փախաւ Հօշուիցից,
Մի պահակի սէ՞ր, համակրանք մի խո՞ր
Թէ խի՛ղճն արթնացած··· Մալաւն չիմացաւ:
Մի օր էլ գործից ևս *քան* չըդարձաւ:

ԼՈՒԻԶԱ ԱՍԼԱՆԵԱՆ (ԼԱՍ)

ԱՐՓԻԱՐ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

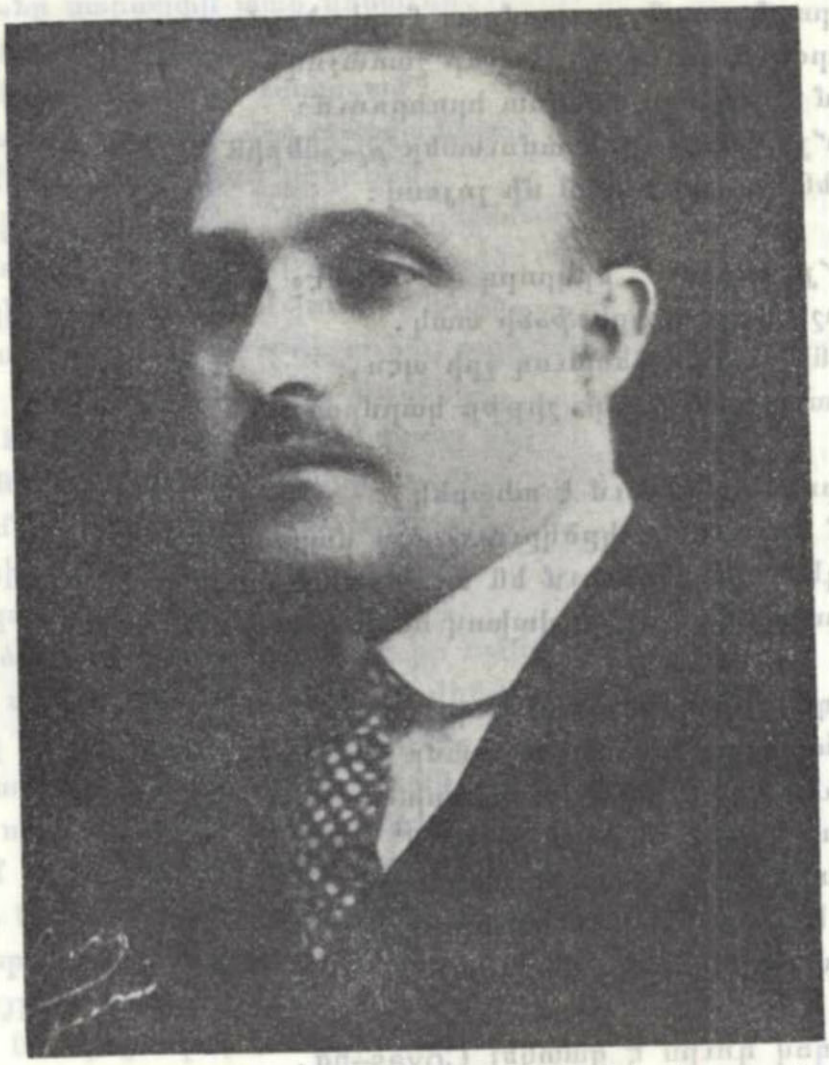

1936–ի յառաջդիմական հաւաքոյթներուն էր որ ծանօթացայ մեր սիրելի Արփիարին:

Մեր բարեկամութիւնը օրըստօրէ աւելի զօրացաւ: Անոր մէջ գտայ աղնիւ եւ անձնուէր գաղափարակից ընկեր մը:

Պատերազմի օրերուն այդ մեր կապերը աւելի սերտացան, քանի որ Լուիզային հետ նեռուած էր դիմադրական պայքարին մէջ: Արփիարն էր որ կը խմբագրէր թռուցիկներ ու կոչեր եւ յանձն կ'առնէր անոնց տարածումը:

Ըլլալով հանդերձ արժէքաւոր մտաւորական մը, իր խառնուածքով համեստ էր եւ ընկերական:

Գրած է եւ թարգմանած բազմաթիւ գործեր: Իր ձերբակալման ժամանակ բոլոր ձեռագրերը կը գրաւուին ոստիկանութեան կողմէ եւ կը կորսուին: Օրինակ մը իր թարգմանութիւններէն, ցոյց տալու համար թէ ո՛րքան հարազատութեամբ եւ համառութեամբ պիտէր հայցնել ամենախրթին ոտանաւորները:

Փոթորիկը որոտաձայն
Ջիւն ու աւձրեւ է մաղում,
Մրոնչում է որպէս գազան,
Որպէս մանուկ հեծկլտում:

Ու տանիքի մեր հընացած
Խոտի ցօղերն է շոյում,
Ճամբորդի պէս ուշ մընացած
Մեր լուսամուտն է բաղխում:

Մեր տնակը՝ մութ ու խարխուլ
Անհրապոյր մի հիւղակ,
Ասա, ինչո՞ւ պառաւ իմ, լուռ
Դու նստել ես միայնակ:

Թէ յոգնել ես, փոթորիկի
Ոռնող երգի սուլոցից,
Թէ նիրհել ես ճո իլիկի
Միապաղաղ զրոյցից:

Պատմիր ի՞նչպէս ծովի եզրին
Կապոյտ թռչնիկն է ապրում,
Ու հարսիկը լուսաբացին
Աղբիւր ջուրի է գնում:

Փոթորիկը որոտաձայն
Ջիւն ու աւձրեւ է մաղում,
Մրոնչում է որպէս գազան,
Որպէս մանուկ հեծկլտում:

Թրգմ. ԱՐՓԻԱՐ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

ՊՈՒՇԿԻՆ

ՆՇԱՆ ՏԷՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

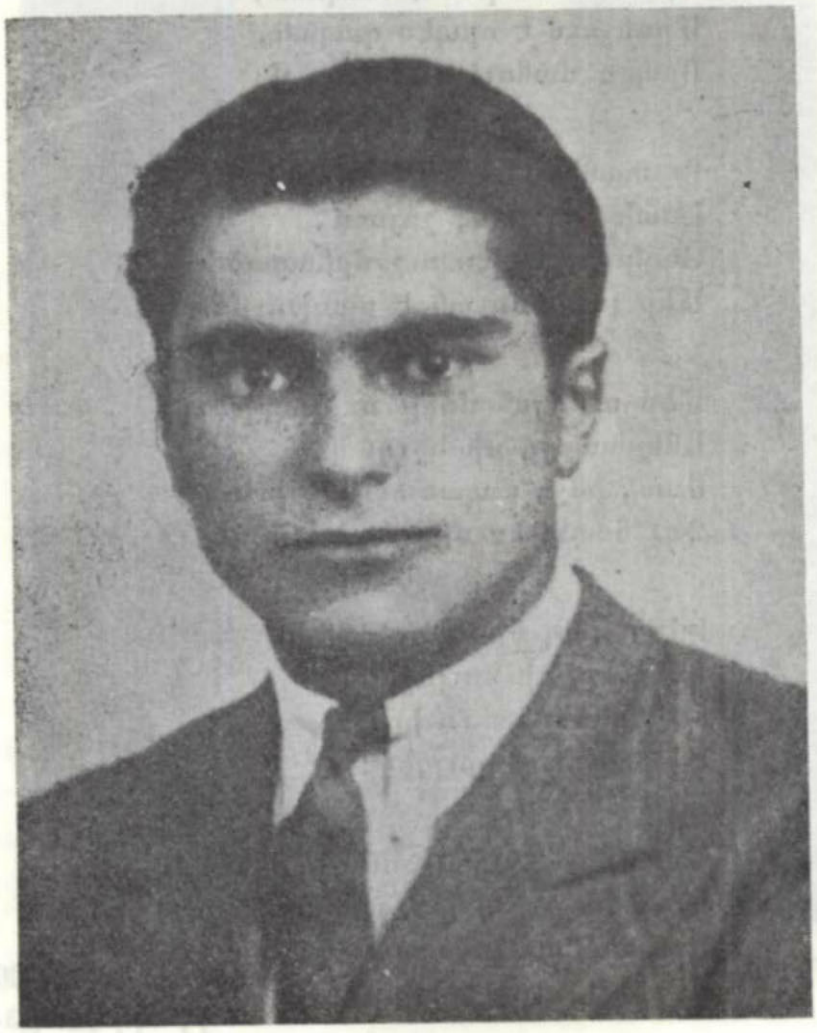

ՆՇԱՆ ՏԷՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

1922 — 1944

կազմակերպիչ՝ Ազատ Արձակագէնիներու եւ
Փարթիզաններու Ալփ Մարիք-Իմի
Հերոսաբար նահատակուած պատնէշի վրայ
22 Մարտ 1944–ին, Նիսի մէջ

ԱԻԵՏԻՍ ԹՈՒՂՈՒՄՃԵԱՆ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

ԱԻԵՏԻՍ ԹՈՒՂՈՒՄՃԵԱՆ

Դիմադրական պայքարի նահատակներէն։ ԼԱՄ–ի հետ կը ձերբակալուի ու կը տարուի Գերմանիոյ կեդրոնացման ճամբարները։ Պուխենվալտէն հետոտան կը քշեն ուրիշ մահուան կեդրոն մը։

Իս–իս–ականներու մահակի հարուածներուն տակ անկարող ապրած քալելու՝ կ'իյնայ սուինահար։

ՖՐԱՆՍԱՆ
ՀԻԹԼԵՐԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԼՈՒԾԻՆ ՏԱԿ

Հիթլերական Գերմանիոյ կողմէ սկսուած ու պարտադրուած 1939–45–ի պատերազմը կը յատկանշուի իր բացառիկ քանդիչ եւ ահռելուշտ բնոյթով։

1933–ի սկիզբին, Հիթլերի իշխանութեան գլուխ գալը եւ ամբողջ Գերմանիոյ ազգային տնտեսութեան զօրաշարժը՝ սպառազինման համար՝ կը նախատեսէր համաշխարհային պատերազմի մը անխուսափելիութիւնը։

Հիթլերի ննջեցեալ ծրագիրները պատերազմական յաջողութիւններ կ՚արձանագրեն թէ՛ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան ճակատներուն վրայ։

Գերմանիա չունէր լիք յաղթանակներ կը տանի։ Ամբողջ Արեւմտեան Եւրոպան կ՚իյնայ ֆաշիզմի լուծին տակ։ Իրականութիւնը այն է՝ որ պարտութիւնը Ֆրանսական ժողովուրդին կը պարտադրուի ռազմական հրամանատարութեան եւ իշխանութեան գլուխը գտնուող անձերու կողմէ։

Հիթլերական Գերմանիա օգտուելով իր պատերազմական յաջողութիւններէն եւ Արեւմտեան Եւրոպայի պարտուած պետութիւններու յեռադիմական խաւերու գործակցութենէն, այդ երկիրներու ամբողջ ճարտարարուեստը, գիւղատնտեսութիւնը, հանքային ու բնական հարստութիւնները կը լծէ գերմանական ռազմական մեքենայութեան։

Ֆրանսա բառացի կերպով կողոպտուեր եւ աւարի կը տրուի։ Սկիզբի շրջանին օրական 400, յետոյ 550 միլիոն ֆրանք պատերազմական հարկ կը գանձուի։ Բացի 1,500,000 ֆրանսացի ռազմագերիներէ, որոնք իբրեւ բանուորական ուժ կ՚օգտագործուին անվճար ծանր աշխատանքներու մէջ, Վիշիի կառավարութեան գործակցութեամբ՝ 2,500,000 ֆրանսացի գործաւորներ պարտադիր ու բռնի աշխատանքի կը տարուին Գերմանիա, իսկ ամբողջ Ֆրանսա կ՚անցնի Հիթլերական Գերմանիոյ հակակշռին եւ հրամանին տակ։

կը կազմակերպուի ամբողջական ծրագիր մը՝ առաւելագոյն չափով Ֆրանսան քամելու եւ կողոպտելու համար։

Ա.անդական պուրժուազիի կողքին յառաջ կու գայ ղրամատէրերու եւ չարաչահներու նոր խաւ մը, որ ազգային տնտեսութեան բոլոր օղակներուն մէջ տարածուելով, կողոպուտի եւ յափշտակման նոր մանները առաւելագոյն չափերու կը հասցնէ։

Ա.ութէն օգտուելով՝ գործակցող ղրամատիրական դասակարգը կը ջնջէ բանուորական բոլոր նուաճումները, կը հաստատէ բռնադատ 12 ժամուայ աշխատանքի օրէնքը։ Բանուորական աշխատավարձը իր նուազագոյնին կը հասնի՝ համեմատած բարձրացած գիներուն հետ։

Ֆրանսական կապիտալիզմը, որուն համար պատերազմը երանելի չահոյթի եւ հասոյթի պայմաններ կը ստեղծէ, անմիջապէս կը կապուի Գերմանիոյ՝ մեծ պուրժուազիին արդիւնաբերական եւ քաղաքական գործակցութեան համար։

ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ՀԵՏ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

(ՔՈԼԼԱՊՈՐԱՍԻՈՆ)

Ֆրանսայի աղէտալի պարտութենէն ետք, 22 Յունիսին ստորագրուած պայմանագրութեան համաձայն, Ֆրանսա կը բաժնուէր երկու մասի, հիւսիսային եւ հարաւային:

Վիշիի մէջ հաստատուած ազատ գօտիի կառավարութիւնը փաստօրէն կը ժխտէ հանրապետական Ֆրանսայի բոլոր ժողովրդավարական սկզբունքները եւ կը հաստատէ միահեծան տիքտատուրա մը՝ ի նպաստ Փեթէնի, որ կը ջնջէ հանրապետութիւնը եւ կը հաստատէ «Ֆրանսական Պետութիւնը» (էթա ֆրանսէ) եւ ինքզինքը կը հռչակէ իշխանութեան պետ (շէֆ տ'էթա):

Փեթէնի եւ իր կառավարական խմբակցութեան համար՝ Ֆրանսայի ռազմական պարտութիւնն ու հիթլերական ֆաշիզմի յաղթանակը՝ լաւագոյն առիթը կը շնորհէն «վերադարձնելու համար Ֆրանսան իր պատմական անցեալին, թագաւորական, ազնուապետական ու աւատապետական սկզբունքներուն»:

Փեթէնի խմբակցութեան յառաջ նետած «Ազգային Յեղափոխութիւնը» անմիջական կերպով կը կապուէր նացիոնալ սոցիալիզմի, ֆաշիզմի եւ ֆրանքիզմի, իբրեւ նշանաբան ունենալով «աշխատանք, ընտանիք եւ հայրենիք»:

Յուլիս 1940-ին, Փիեռ Լավալի նախաձեռնութեամբ հիմը կը դրուի «գործակցութեան» (քոլլապորասիոն), որ աւելի պաշտօնական հանգամանք մը կ'առնէ Հոկտեմբեր 1940-ին, Փեթէն-Հիթլեր տեսակցութենէն ետք:

Վիշիի կառավարութիւնը ոչ միայն կէտ առ կէտ կը գործադրէ զինադադարի տրամադրութիւնները, այլ սիրայօժար կերպով կը շաղկապուի «Նոր Եւրոպայի» ֆաշիստական ծրագրին, եւ ամբողջ Ֆրանսան աստիճանաբար կը դառնայ հիթլերական Գերմանիոյ մէկ արբանեակը:

Ալզաս-Լօռէնը կը կցուի Գերմանիոյ եւ զինադադարի պայմանները կը գործադրուին յաղթական Գերմանիոյ պահանջներուն համաձայն:

Սկիզբէն, Վիշիի կառավարութեան գլխաւոր գործակիցներն են Ֆրանսայի ամենայետադիմական ուժերը՝ զինուորական կարգ մը պետեր, Տելլառօքի եւ Ընկերային կուսակցութեան ղեկավարները:

Ինչպէս հիթլերական Գաշիզմը, ան կը փորձէ քօղարկել իր իսկական էութիւնը, ինքզինքը կը ներկայացնէ իբրեւ Ֆրանսական միջին դասակարգերու իշխանութիւնը եւ կ՚ուզէ յենուիլ մանր քաղքենիութեան, գիւղացիական եւ աշխատաւորական խաւերու վրայ: Բայց իր գոյութեան առաջին օրէն իսկ իր ձեռք առած բոլոր միջոցները կու գան հաստատելու որ ան Ֆրանսայի ամենամեծ պուրժուազիի եւ Ֆինանսական դրամատիրութեան իշխանութիւնն է, որ կը յենուի բոլոր յետադիմական ուժերու եւ կղերականութեան վրայ:

Ֆրանսայի ամենամեծ պուրժուազիի ներկայացուցիչները մաս կը կազմեն Վիշիի կառավարութեան եւ կը գրաւեն նախարարական բարձր պաշտօններ, որոնցմէ կարելի է յիշել Իվ Պութիլիէ, Ժաք Պեռնար, Փիեռ Փուշու, Ֆ. Լիհխտու եւ Ժան Պիշելօն անունները:

Նախորդ արհեստակցական բոլոր միութիւնները կը ջնջուին: Գործաւորական գործադուլի իրաւունքը կը վերնայ: Կը ստեղծուի պաշտօնական արհեստակցական միութիւն մը, որուն պաշտօնը կ՚ըլլայ ապահովացնել շահագործման ֆորմաները եւ աշխատաւորութիւնը ոստիկանական հսկողութեան տակ առնել:

Ֆրանսական բանուոր դասակարգը խոր դիտակից իր դասակարգային շահերուն, կը համախմբուի ընդյատակեայ գործող «Աշխատանքի Ընդհանուր Դաշնակցութեան» շուրջ:

Վիշիի կառավարութիւնը կը յաջողի կատարել ա՛յն, ինչ որ Գերմանացիները բռնութեան կամ պարտադրանքի ուժ միջոցով անկարող պիտի ըլլային ընել:

Պատերազմի չարունակութիւնը եւ նոր ճակատներու ստեղծումը լայն հորիզոններ կը բանան պուրժուազիին առջեւ: Ամբողջ Ֆրանսա կը վերածուի ռազմանիւթ հայթայթող եւ պատերազմական ապսպրանքներ կատարող երկրի:

Տնտեսականին կը յաջորդէ քաղաքական գործակցութիւնը:

Ֆրանսական ռատիօն, մամուլը եւ բոլոր հրատարակութիւնները Գաշիստական քարոզչութեան հակակշռին տակ կ՚անցնին:

Կը ստեղծուի «Ֆրանսական ռազմիկներու լեգէոնը», որ պաշտօն կը ստանձնէ հակելու Ֆրանսացիներու բարոյական ու քաղաքական մակարդակին վրայ: Բոլոր անոնք որ ծանօթ էին իբրեւ համայնավար, մարքսիստ, կը զրկուին Ֆրանսական քաղաքացիութենէ: Նոյն միջոցները կը գործադրուին նաեւ ոչ-արիական ցեղերու դէմ:

Վիշիի կառավարութիւնը եւ Ֆրանսական ապստամբ յետադիմութիւնը ամէն տեսակէտով կը գործակցին եւ Թանկագին ծառայութիւններ կը մատուցանեն հիթլերականներուն: Փարիզի Հիթլերի ներկայացուցիչը՝ Օթթօ Ապեց, իր յուշերուն մէջ կը գրէ. «Եթէ Ֆրանսան չհամաձայնէր զինադադարի պարտադրուած պայմաննե-

րէն աւելին հայթայթելու մեզի, Գերմանիան պիտի գտնուէր անել կացութեան մէջ: Նոյնիսկ բռնութեամբ պիտի չկարենայինք ձեռք բերել ա՛յն, ինչ որ Ֆրանսական կառավարութիւնը մեզի կու տար:(1)

Կարգ մը քաղաքապետութիւններ եւ ժողովրդական բոլոր կազմակերպութիւնները կը ջնջուին: Կուսակալներու իրաւասութիւնները կ'աւելնան: Վարչական պարզ կարգադրութեամբ ձերբակալութիւններն ու բանտարկութիւնները սովորական երեւոյթի կը վերածուին:

Ռազմական ատեանին կից յատուկ բաժիններ կը ստեղծուին, ճնշելու համար կոմունիստական եւ «հակ-ազգային» տարրերը: Կը կազմուին կեդրոնացման ճամբարներ Ֆրանսայի զանազան շրջաններուն մէջ, որոնք կու գան աւելնալու արդէն գոյութիւն ունեցողներուն վրայ:

Բանտերը կը լեցուին եւ դատարանները խստագոյն վճիռներ կ'արձակեն նոր կարգերուն հակառակորդներուն դէմ: Շատեր մահուան կը դատապարտուին:

Օգոստոս 1941-ի օրէնքը արտակարգ իրաւասութիւններ կու տայ տեղական իշխանութիւններուն, պայքարելու համար համայնավար, «հակ-ազգային» եւ ահաբեկչական գործունէութեան դէմ: Վիշիի ներքին գործոց նախարարն է որ յօժարակամութեամբ կը մանակցի պատանդներու որոշման, կը պատրաստէ գնդակահարման թեկնածուներուն ցանկերը, մանրակրկիտ տեղեկութիւններ տալով իւրաքանչիւր յառաջդիմականի մասին:

Վիշիի կառավարութիւնն է որ կոմիսարներ կը նշանակէ՝ գրաւեալ գօտիին մէջ Գերմանիոյ մահուան ճամբարները ղրկուելիքները ձերբակալելու եւ անոնց ինչքերը գրաւելու համար: Այս պարագային ալ գերմանական կեսթափօն լաւագոյն սպասարկուները կը գտնէ: Ֆրանսական եւ գերմանական ոստիկանութիւնը միասնաբար զանգուածային ձերբակալութիւններ կը կատարեն: Ֆրանսական բանտերն ու ճամբարները ամենագործօն հայթայթիչները կը դառնան Գերմանիոյ հրկիզման եւ բնաջնջման կեդրոնացման վայրերուն:

Փարթիզաններու դէմ ռազմական գործողութիւնները տեղի կ'ունենան ֆրանսական զինեալ զանազան ֆաշիստական կազմակերպութիւններու՝ Ժ. Մ. Ռ.-ի (Պահեստի Շարժուն Խմբաւորութիւն), ֆրանսական միլիս-ի, Մարսել Տէայի ժողովրդական ազգային համախմբման կուսակցութեան, Տօրիոյի Ֆրանսական Ժողովրդական կուսակցութեան, Տառնարի չարժուն ջոկատներու, Վիերմախտի եւ էս-էս-ներու միասնական ուժերով:

---

(1) «Ֆրանքօ-Գերմանական Քաղաքականութեան Մը Պատմութիւնը», Փարիզ, 1953, էջ 287:

Ամբողջ Ֆրանսական ամբողջ ճարտարարուեստն ու տնտեսութիւնը կը կապուին ու կ'ենթարկուին հիթլերական ռազմական մեքենային:

Հիւսիսային Ափրիկէի դաշնակից ուժերու կողմէ դրաւումը պատրուակելով, 11 Նոյեմբեր 1942–ին Գերմանիան կը դրաւէ Հարաւային Ֆրանսան եւ Վիշիի կառավարութիւնը ուղղակի իր հակակշռին տակ կ'առնէ, որուն կազմին մասնակից կը դառնան նշանաւոր Ֆրանսացի Ֆաշիստները, Ժոզեֆ Տառնար, Մարսել Տէա, Ժիլիւ Հանռիօ, իսկ Փեթենի կողքին կը նշանակուի գերմանացի խորհրդական մը:

Ֆաշիզմի դէմ մղուած ճակատամարտերը սովորական պատերազմ մը չէր Գերմանիոյ եւ Սովետական Միութեան միջեւ: Կարմիր Բանակին դէմ ելաւ ամբողջ Եւրոպայի յեղափոխութիւնը, զոր հիթլերական ֆաշիզմը կրցած էր երկու տարուան մէջ կազմակերպել ու զօրաշարժի ենթարկել:

Նոյնիսկ Պեռլինի համար մղուած ճակատամարտներուն՝ կարմիր Բանակը իր դէմ ունէր ոչ միայն հիթլերական զօրամասերու ջախջախուած մնացորդներն ու նոր զօրաշարժի ենթարկուած գերմանացի պատանիները, այլեւ Ֆրանսական կամաւորական ֆաշիստ ջոկատները, դլխաւորապէս «Շառլըմայն» զօրագունդէն:

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆԷՆ
ԴԷՊԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԱԾ ՉԻՆԵԱԼ ՊԱՅՔԱՐ

Ֆրանսացի ազատատենչ ժողովուրդը առաջին օրէն իսկ մերժելով ֆաշիստական ութրապետութեան եւ դաւաճանող պուրժուազիի պայմանները, դործօն դիմադրական պայքարի կ'անցնի:

Այդ ազատագրական յեղափոխական պայքարի շարժիչ ուժը հանդիսացան Ֆրանսայի բանուոր դասակարդը եւ աշխատաւորական լայն զանդուածները, որոնք համախմբուելով կոմունիստական կուսակցութեան չուրջ՝ ամբողջ Ֆրանսայի մէջ, հիմը կը դնեն դիմադրութեան (ռեզիստանս):

Ձնշման եւ հալածանքի ամենաբիրտ մեթոտներ կը դործադրուին հիթլերականներու եւ անոնց դործակիցներուն կողմէ: Զանդուածային ղնդակահարութիւններ տեղի կ'ունենան, բանտերը եւ կեդրոնացման ճամբարները հայրենասէր Ֆրանսացիներով կը լեցուին:

Կոմունիստ Կուսակցութիւնը իր անդամներէն ու համակիրներէն 100,000 դնդակահարուած կու տայ Ֆրանսայի եւ ամբողջ մարդկութեան ազատագրման համար եւ իր դաւակներուն արեամբ կը սրբէ Ֆրանսայի ճակատին Գերմանիոյ հետ դործակցութեան հետեւանքով քսուած մուրը:

10 Յուլիս 1940–ին, ընդյատակեայ լոյս տեսնող «Հիւմանիթէ»ն կ'ընդդծէ Ֆրանսայի պարտութեան պատճառները եւ ցոյց կու տայ թէ ի՞նչ միջոցներով պէտք է պայքարիլ ազատագրման համար:

Հայկական իրականութեան մէջ նոյնպէս, դիմադրական հերոսական պայքարի կազմակերպիչները կը հանդիսանան նախկին յառաջդիմականները, որոնք ՀՕԿ–ի եւ յետոյ «Ժողովրդային Միութեան» անդամներ էին: Կոչ կ'ըլլայ բոլոր հայութեան միանալու եւ Ֆրանսացի ժողովուրդի կողքին պայքարելու՝ հիթլերական ուժերուն դէմ:

Այդ ազնիւ պայքարին միացան հնչակեաններ, ռամկավարներ ու բազմաթիւ դաշնակցական չարքայիններ: Բայց պէտք է ընդդծել որ այդ դիմադրական չարժումը մեծ ծաւալ դտաւ ու զարդացաւ՝ դաշնակցական չեֆերու կոյր եւ յամառ ընդդիմութեան պայմաններուն մէջ, որոնք յոյսերնին Ֆաշիզմի յաղթանակին վրայ դրած էին:

Մինչդեռ հայ յառաջդիմականները՝ հակառակ միշտ ալ օտարատեացութեան եւ ոստիկանական հալածանքին գլխաւոր զոհերը ըլլալնուն, օրհասական օրերուն գտնուեցան ֆրանսական ազնիւ ժողովուրդի կողքին եւ ամբողջութեամբ բաժնեցին անոր տառապանքն ու զոհողութիւնները: Անոնք իրենց շարքերէն հարիւրաւոր գնդակահարուած ու խոշտանգուածներ տուին Ֆրանսայի եւ բոլոր ժողովուրդներու ազատութեան համար:

Հայկական մարտնչող դիմադրական եւ փարթիզանական ուժերու բարոյական բարձրութեան եւ հոգեկան ներշնչման գլխաւոր ազդակը հանդիսացաւ Սովետական Հայաստանը: Հայ բոլոր գնդակահարուածները, ինչպէս Մ. Մանուշեանը՝ գնդակահարուելէն քանի մը ժամ առաջ գրած նամակներով ապացոյցը տուին՝ թէ իրենց միտքն ու նայուածքը ուղղուած էին դէպի Սովետական Հայաստանն ու սովետական բանակի մարտերը:

18 Յունիս 1940–ին, Զօրավար Շառլ–Տըկօլ իր կոչով դէմ կ'արտայայտուի Ֆրանսայի անձնատուութեան եւ կ'ընդգծէ որ Ֆրանսայի կորսնցուցածը ճակատամարտ մըն էր եւ ոչ թէ պատերազմը: Լոնտոնի մէջ կազմուած մարմինը կը կոչուի «Ազատ Ֆրանսա», որ Յուլիս 1942–ին «Մարտնչող Ֆրանսա» անունը կ'առնէ: Տը Կօլի առաջին կոչին իսկ պատասխանելով՝ ֆրանսական գաղթավայրերը Լոնտոնի կոմիտէին կը յարին:

Նկատի ունենալով որ ֆրանսական մայր ցամաքամասին վրայ դիմադրական շարժման գլխաւոր կազմակերպիչը կը հանդիսանար Համայնավար Կուսակցութիւնը, Տը Կօլի կողմնակիցները յարաբերութեան մէջ կը մտնեն անոր հետ՝ դիմադրական պայքարի միասնական ազգային խորհուրդի մը կազմութեան նպատակով: Նոյեմբեր 1942–ին միասնական գործակցութեան ծրագրի մը շուրջ համաձայնութիւն կը գոյանայ:

Բայց Տը Կօլի կողմնակիցներուն աջակողմեան մասը «սպասողականութեան» (աթանթիզմ) կողմնակից ըլլալով՝ դէմ էին գրաւման ուժերու դէմ զինեալ պայքարին՝ մինչեւ անկլօ–ամերիկեան ուժերու ցամաքահանումը:

15 Մայիս 1941–ին, յառաջդիմական կազմակերպութիւններու նախաձեռնութեամբ կոչ կ'ըլլայ «Ֆրանսայի ազատագրման համար պայքարի ազգային ճակատի մը կազմութեան», որուն գլխաւոր նպատակը պիտի ըլլար համախմբել իր շուրջ դիմադրական պայքարի բոլոր ուժերը:

Շնորհիւ տարուած քաղաքական գաղափարական աշխատանքներուն, դիմադրական շարժումը կ'արմատանայ ժողովրդական լայն զանգուածներուն մէջ եւ հիմը կը դրուի հերոսական Ազատ Արձակա–

զէններու եւ Փարթիզաններու (ֆֆ. թէ. փէ.) ռազմական կազմակերպութեան:

Ազատասէր Ֆրանսան կու տայ իր լաւագոյն զաւակները: Առաջին դիմադրական պայքարին մարտիրոսացած նահատակները բոլորն ալ համայնավարներ եւ յառաջդիմականներ եղան:

Հիթլերական Գերմանիոյ տիրապետութեան չարունակութիւնը համամարդկային ազէտ մըն էր, իսկ անոր վերջնական յաղթանակը մահացու սպառնալիք մը՝ բոլոր ոչ-գերման ազգերու եւ ժողովուրդներու համար:

Ահա թէ ինչո՛ւ բոլոր միջոցներով պէտք էր հարուածել այդ ահարկու հրէշային մեքենան:

Կային բարեմիտ Ֆրանսացիներ, օտարականներ ու Հայեր, որոնք անտարբերութեամբ եւ նոյնիսկ հակակրական աչքով կը նայէին զինեալ պայքարի դործին, եւ խաբկանքը կ՝ունենային թէ իրենց համար պատերազմը վերջացած է:

Անոնք չէին գիտեր թէ ֆաշիստական Գերմանիան ի՛նչ վերապահած էր իրենց, վերջնական յաղթանակի մը պարագային: Ահա թէ ի՛նչ կ՝ըսէր Կէօպելս 30 Ապրիլ 1942-ին. «Եթէ Ֆրանսացիները դիտնան թէ Ֆիւհրերը ի՛նչ պիտի պահանջէ իրենցմէ, հաւանական է որ աչքերնին իրենց բունէն դուրս ցատկէ: Այնպէս որ լաւ է այդ խնդիրները առայժմ զաղտնի պահենք եւ Ֆրանսացիները սպասողականութեան մէջ թողունք»:

Հիթլերական Գերմանիան կանխաւ մշակուած ու պատրաստուած ծրագիրներ ունէր բոլոր ոչ-գերման ժողովուրդներուն դէմ, զանոնք ստորադաս վիճակի մը մէջ դնելու եւ գերման ցեղին գերիշխան տիրապետութիւնը ապահովելու համար:

Հիթլեր կ՝ըսէր. «Գերմանը բարձր ցեղ մըն է, որուն՝ ամենադօրն Աստուած՝ պարգեւած է այս աշխարհը»:

Ցեղասպանութիւնը, յառաջդիմականները կեդրոնացման ճամբարներու մէջ բնաջնջելու քաղաքականութիւնը, որ սկսած էր դուն Գերմանիայէն, աստիճանաբար կը տարածուէր այն բոլոր երկիրներուն մէջ ալ, որոնք Գերմանիոյ լուծին տակ կ՝իյնային:

Հակաֆաշիստական ազգային ճակատի կազմակերպումը՝ կեդրոնացուած եւ կազմակերպուած հանդամանք մը կու տայ դիմադրական պայքարին: Անոր կազմին մէջ կը մտնեն համայնավարներ, Աշխատանքի Ընդհանուր Դաշնակցութեան պատասխանատու ղեկավարներ, սոցիալիստներ, արմատական սոցիալիստներ, քրիստոնեայ դեմոկրատներ, զինուորականներ, կղերականներ, արուեստի եւ դիտութեան, կանացի եւ երիտասարդական կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներ:

Ժամանակը տարբեր, բայց ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ոճիրը նոյն, ըլլա՛յ Տէր-Զօրի, ըլլա՛յ Հօշվիցի, ըլլա՛յ Ռավինապրուքի եւ ըլլայ Թրիպլինքայի մէջ:

Սովետական Միութեան եւ հիթլերական Գերմանիոյ պատերազմը նոր եւ ուժեղ թափ մը կու տայ դիմադրական պայքարին: Սովետական բանակի հերոսական դիմադրութիւնը զօրաշարժի կ'ենթարկէ Ֆրանսական աշխատաւորական լայն զանգուածները, ներգրաւելով զանոնք ազատագրական պայքարին մէջ: Հիթլերական ուժերու ստացած հակահարուածները միանգամընդմիշտ ի դերեւ կը հանեն գերման ուժերու անյաղթելիութեան պատրանքը:

«Հիթլերական յարձակումը Սովետական Միութեան դէմ, ուժեղ մղում մը տուաւ դիմադրական շարժման, յատկապէս պինդել պայքարի գործին: Բոլոր հայրենասէրները դիտակցութեան եկան՝ որ ուժերու նոր փոխյարաբերութիւն մը յառաջ եկած է, որ այլեւս ազատութեան, ժողովուրդներու անկախութեան պայքարի յաղթանակը ապահովուած է: Մինչ այդ, նոյնիսկ դրաման ուժերու թշնամի անձերը թերահաւատութեամբ համակուած էին, եւ չէին հաւատար որ Ֆրանսան կրնայ օր մը ազատուիլ»:(1)

Սովետական Միութեան դէմ հիթլերական յարձակման ծանուցման ի պատասխան՝ Օթեվիլէ երկաթուղիի բանուորները գործադուլ կը յայտարարեն: Քաղաքին մէջ ցուցարարները տողանցք կազմած «Ինտերնացիոնալ» եւ «Մարսէյյէզ» կ'երգեն: Փա-Տը-Քալէի վինկլէ աւանին մէջ գործարան մը ուժանակահար կ'ըլլայ: Լուսար Աֆլանթիկի եւ ամբողջ Ֆրանսայի մէջ Գերմանիոյ դէմ ցոյցեր տեղի կ'ունենան: Փողոցի եւ գործարաններու պատերուն վրայ կը տեսնուին գրութիւններ՝ «կեցցէ կարմիր բանակը», «կեցցէ Սովետական Միութիւնը», «կեցցէ յաղթանակը» նշանախօսքերով:

Ֆրանսական ազատատենչ ժողովուրդի բանուոր դասակարգը անգամ մը եւս եկաւ ապացուցանելու՝ որ հաւատարիմ է սոցիալիզմի յեղափոխական սկզբունքներուն եւ պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմին. կը հաւատար որ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Միութիւնը կը հանդիսանար բոլոր յառաջդիմական զանգուածներուն հայրենիքը, եւ ան պատրաստ է իր արիւնով պաշտպանելու այդ սոցիալիզմի օճախը, ինչպէս ըրին 1919-ին, Ֆրանսացի սեւ-ծովեան նաւաստիները:

«Հիւմանիթէ»ն իր բացառիկ թիւով, 22 Յունիս 1941-ին կը գրէր. «Հիթլերը իր հակասովետական պատերազմով բաղդատելի չէ Քրեան մը մէջ նետուեցաւ, որուն մէջ ալ պիտի մեռնի: Ժամանակը եկաւ ժողովրդական ուժերը կազմակերպելու, ինչ որ վերջապէս մեզի կարելիութիւնը պիտի տայ՝ մեր երկրէն դուրս նետելու մեր թշնամին»:

---

(1) Մ. Թորէզ, «Ժողովուրդի Զաւակը», էջ 168:

Ամբողջ Ֆրանսայի մէջ կը ցրուին թռուցիկներ եւ կոչեր։ Դիմադրական պայքարի մամուլը նոր մզում մը կու տայ հակահիթլերական պայքարին։

Գրաւման ուժերը, ինչպէս եւ Վիշիի կառավարութիւնը, արտակարգ միջոցներ ձեռք կ'առնեն հայրենասէրներուն դէմ։ Կը կազմուին յատուկ դատարաններ «կոմունիստական գործունէութեան դէմ»։ Ձերբակալուածները պէտք էր դատուէին 48 ժամէն, առանց նախնական հարցաքննութեան։

Վիշիի կիւյօթինը, ինչպէս եւ զնդակահարող դասակներու հրապէնները անդադար կը գործեն։ Ոստիկաններու եւ զսպիչ ուժերու թիւը կը կրկնապատկուի։ Կը կազմուի կենթափոյի կիւց Ֆրանսական ոստիկանութեան «յատուկ պրիկատը»։

21 Օգոստոս 1941–ին, Միլիթար Պեֆելսթհապէր ին Ֆրանքրայխ (Փարիզ բանակող Ֆրանսայի գինուորական կառավարիչը) կը ծանուցանէ պատանդներու մահապատիժի մասին։ Իսկ Մարշալ Խոյթել կը յայտարարէ որ ահաբեկչական գործողութիւնները դրաւման բանակին դէմ ներշնչուած ըլլալով Մոսկուայի կողմէ, իւրաքանչիւր սպաննուած գերմանացի գինուորի համար 50–էն 100 կոմունիստ մահապատիժի պիտի ենթարկուին։

320 մշակութային ու մարզական ընկերութիւններ կը լուծուին գիմադրական շարժման հանդէպ իրենց ունեցած համակրութեան համար։ Միայն մէկ շաբթուան մէջ 11,000 Ֆրանսացիներ բանտը կը նետուին։

Այն ժամանակ, երբ անգլօ–ամերիկեան կայսերապաշտական քաղաքականութիւնը կը ձգտէր Ֆրանսայի պարտութենէն օգտուիլ եւ անոր անդրծովեան գաղութներուն վրայ տարածել իր իշխանութիւնը, եւ երբ Շառլ–Տը–Կօլի Լոնտոնի կոմիտէն մեկուսացած կը գտնուէր, Սովետական Միութիւնը իր եղբայրական ձեռքը կ'երկարէ Ֆրանսայի եւ 26 Սեպտեմբեր 1941–ին պաշտօնապէս կը ճանչնայ Լոնտոնի «Ազատ Ֆրանսայի կոմիտէն» եւ յանձն կ'առնէ՝ «Ազատագրել Ֆրանսայի լիակատար եւ ամբողջական մեծութիւնն ու անկախութիւնը»։(1)

Գործակցող հայրենադաւները անպատութեան մէջ կը մրցին գերմանական հիթլերականներու հետ։ Անոնք է որ երկրին ու ժողովուրդին քաջ ծանօթ ըլլալով՝ գանդուածային ձերբակալութիւններու գործադրողները կ'ըլլան։ Անոնք է որ գաղափարական համոզմունքի հա-

(1) Շառլ–Տը–Կօլ, «Յուշեր», ֆրանս. հրատ., էջ 282։

մար մահապատիժի կ՚ենթարկեն լաւագոյն հայրենասէրները եւ Գեր-
մանացիներուն կը յանձնեն գնդակահարման կամ մահուան ճամբար-
ները ղրկուելիքները։

Վիշիի ոստիկանութեան կողմէ Փարիզի «Սանթէ» բանտին մէջ
կը գլխատուին համայնավարներ՝ Անտրէ Պրեշէ, Պասթար, Ժագ
Վունկ, լեհ կոմունիստ Թերզիպեսքի, Ատոլֆ Կիյօ եւ Ժան Քաթալա։

Շուազել–ի ճամբարէն կ՚առնուին 27 համայնավարներ եւ կը
յանձնուին կեսթափոյի դահիճներուն, որոնք բոլորն ալ կը գնդա-
կահարեն։ Անոնց մէջ էին Ժան–Փիեռ Թիմպօ՝ Երկաթագործներու
Արհեստակցական Միութեան պատասխանատուն, Շառլ Միշել՝ 15րդ
Թաղամասի երեսփոխան, Ժան Փուլմարշ, Ժան Կոանտել եւ Տեզիրէ
Կրանէ։ Ուսուցիչներ՝ Փիեռ Կեկեն, Մառք Պուրհիս, Թիթուս Պար-
Թոլի, Հու–Քուանք–Ան, բժիշկ Մօրիս Թինեն եւ 17 տարեկան երիտա-
սարդ կոմունիստ ուսանող Կիյ Մօքէ։ Բոլորն ալ կը նահատակուին
հերոսի մահով՝ «Մարսէյյէզ» եւ «Ինտերնացիոնալ» երգելով։ Նոյն
օրը Նանթ–ի մէջ 22, իսկ Պորտոյի մէջ 50 պատանդներ կը գնդա-
կահարուին։

Նոյն տարուան Դեկտեմբերին, Մօն–Վալերիէնի մէջ ուրիշ հա-
րիւր պատանդներ հրացանազարկ կ՚ըլլան, որոնց մէջ «Հիւմանիթէ»ի
խմբագիր Կապրիէլ Փերի, որ կը մերժէ ազատուելու համար իր գա-
ղափարն ու կուսակցութիւնը ուրանալ եւ իր վերջին նամակին մէջ
կը գրէ․ «Կը մեռնիմ երգող վաղուան համար»։ Միաժամանակ Քաան
քաղաքին մէջ կը գնդակահարուի «Հիւմանիթէ»ի ընդհանուր քար-
տուղարը՝ Լուսիէն Սանփիէ։

7 Մարտ 1942–ին Էվրոյի մէջ կը գնդակահարուի Փիեռ Սեմառ,
որ Տալատիէի կառավարութեան կողմէ բանտարկուած եւ Վիշիի ոս-
տիկանութեան կողմէ Գերմանացիներուն յանձնուած էր։ Ան հիմնա-
դիրներէն եղած է Ֆրանսայի Կոմունիստ Կուսակցութեան եւ բաղդը
ունեցած՝ 1922–ին Լենինի հետ տեսակցելու։

Հիթլերական սարսափի քաղաքականութիւնը, որ կը ձգտի
խեղդել մեծ ծաւալ առնող հայրենասիրական շարժումը, կրկնակի
ուժգնութեամբ կը շարունակուի թէեւ, բայց իր նպատակին չի
հասնիր։ Ընդհակառակը՝ ամբողջ Ֆրանսայի զայրոյթն ու ատելու-
թիւնը կ՚արթնցնէ գերմանական ֆաշիզմի եւ անոր գործակալնե-
րուն դէմ։ «Իրականին մէջ, պատանդներու գերեզմանները դի-
մադրական պայքարի հզօրացման գլխաւոր խթանները հանդիսա-
ցան»։(1)

---

(1) «Ֆրանսայի Կոմունիստ Կուսակցութիւնը Դիմադրութեան Մէջ», էջ 144։

Ահ ու սարսափ տարածելով՝ հիթլերականները կը կարծէին եւ կրնան կեցնել Ֆրանսացիները դիմադրական պայքարէն, «բայց այդ վայրագ մեքենայութիւնները ձախողեցան: Հինգ կամ տասը համայնավարի զնդակահարման ծանուցումը պատճառ կ'ըլլար չիսուն կամ հարիւր նոր անդամագրութեան՝ կոմունիստական կուսակցութեան մէջ»:(1)

Նոյն տարուան Հոկտեմբերին՝ արդէն 5000-է աւելի այցելուներ ցոյցի կու գան Շաթոպրիանի զնդակահարուածներու դերեզմաններուն առջեւ: Փարիզի մէջ եւ ուրիշ տեղեր, տարիքոտ կիներ դերման զինուորներու երեսն ի վար կը պոռան՝ զանոնք ոճրագործ անուանելով:

Փարիզի Փորթ Սէն-Տընիի եւ մեծ պողոտաներուն վրայ ցուցարարները «անկցի Փաշիզմը», «կեցցէ Կարմիր Բանակը» լոզունգներով ցոյցի կ'ելլեն: Կրկին «Մարսէյյէզ»ը կ'որոտայ եւ ամբողջ Ֆրանսան հակահիթլերական թռուցիկներով կ'ողողուի:

Վիշիական «Լ'Ափէլ» թերթը 31 Յուլիսին կը գրէ. «Ամէն առաւօտ մեթրոյի վակոնները թռուցիկներով կը լեցուին, պատերը մուրճ-մանգաղի որմանկարներով կը ծածկուին, նշանախօսքերը բերնէ-բերան կը տարածուին արհեստանոցներուն, գրասենեակներուն եւ հերթի սպասողներուն մէջ»:

«Ժը Սուի Փարթու» կը գրէ. «Նոյնիսկ այն բանուորները, որոնք առաջ համայնավար չէին, Մոսկուայի գործակալներուն կ'օգնեն թռուցիկներ բաժնելու եւ պատերուն վրայ յուցաթուղթեր փակցնելու համար, եւ այս՝ իրենց ազատութիւնը, նոյնիսկ կեանքը զոհելու գնով»:

1941-ի վերջերուն ռեզիստանսը զինեալ պայքարի կ'անցնի: 25 Սեպտեմբեր 1941-ին Փա-Տը-Քալէի երկաթուղիի գծահանումը 50 դերմանացի զինուոր կը սպաննէ: Փարիզի շրջանին մէջ գործակցողներու կեդրոնները յարձակման կ'ենթարկուին, հազորդման գծեր եւ միջոցներ կ'ոչնչանան, ինչպէս նաեւ դերման բանակայիններ ու հաւաքավայրեր յարձակման կ'ենթարկուին:

Միայն Փարիզի մէջ Մարտ եւ Ապրիլ ամիսներուն 32 հայրենասէրներ մահուան կը դատապարտուին:

21 Օգոստոս 1941-ին համայնավար Փիեռ Ժօրժ (Ֆրեռօ, աւելի ուշ Գնդապետ Ֆապիէն) պարպէս Ռօշիշուառ մեթրոյի կայարանին առջեւ կը սպաննէ հիթլերական հրամանատար Մոզերը:

---

(1) Գնդապետ «Ռեմի», Ռեմօ Ճիլպեռ: «Ազատ Ֆրանսայի Գաղտնի Գործակալի Մը Յուշերը», էջ 448:

Արձակագէններու–փարթիզաններու չարժումը 1942–ի սկիզբներէն ծաւալ կ'առնէ ամբողջ Ֆրանսայի մէջ։ Անտառներու եւ լեռնային շրջաններու մէջ փարթիզանական համախմբման կեդրոններ կը առեղծուին, ուր կու գան ու իրարու կը միանան Ֆրանսական ժողովուրդի լաւագոյն զաւակները։

Փարիզի շրջանին մէջ Մանուշեանի խումբը գործունէութեան կ'անցնի՝ մահ ու սարսափ տարածելով գրաւման ուժերուն մէջ։

Ֆրանսական դիմադրական պայքարին զօրացման եւ զարգացման մղում կու տան Կարմիր Բանակի հերոսական ճակատամարտները։ Միայն 1943–ի ամրան ու աշնան՝ սովետական բանակը կը ջախջախէ հիթլերական 118 զօրաբաժիններ։ Գերմանական բանակը կը կորսնցնէ, այդ քանի մը ամիսներուն, մէկուկէս միլիոն զինուոր, 3200 հրասայլեր, 10 հազար օդանաւ եւ 26 հազար հրետանի։

Հիթլեր կ'որոշէ գրաւել Միջերկրականի Ֆրանսական նաւահօրմիղը, Թուլօնի իր ամրոցներով ու խարխափով։

27 Նոյեմբերին հիթլերական ուժերը կը պաշարեն Թուլօնը եւ կը պահանջեն Ֆրանսական ծովային ուժերու անձնատուութիւնը։ Ֆրանսական նաւատորմիղները եւ ապաները կը մերժեն, մանաւանդ չեն ուզեր յանձնել մարտանաւերն ու սուզանաւերը. կը նախընտրեն ընկղմել զանոնք, քան թէ թշնամիին տալ։ Հերոսական դիմադրութենէ յետոյ, սոսկալի պայթումները կը սկսին ու նաւերը յաջորդաբար ծովուն յատակը կ'իջնեն։ Զորս սուզանաւեր կը յաջողին պաշարման գօտին կտրել եւ հասնիլ Ալճերիա։

Ֆրանսական նաւատորմիղներուն եւ ապաներուն հայրենասիրական ու մարտական կեցուածքը կ'ոգեւորեն բոլոր ազատասէրները Ֆրանսայինները։ Ժողովուրդին աւելութիւնը հիթլերական բռնապրաւիչներուն դէմ կ'արտայայտուի զինեալ պայքարին զանգուածային երեւոյթ առնելովը։

Մայիս 1943–ին կը կազմուի Ներխուժման Ազգային Խորհուրդը, որուն մաս կը կազմեն նախապատերազմեան Ֆրանսական վեց կուսակցութիւնները, Ազգային Ճակատը եւ Համայնավար Կուսակցութիւնը, որ փաստօրէն դիմադրական պայքարին չարժիչ ուժը կը հանդիսանայ։

Ներխուժման Ազգային Խորհուրդի կազմութիւնը անհրաժեշտ դարձած էր դիմադրական չարժման առաջած մեծ ծաւալին եւ զօրութիւն առած բազմաթիւ դիմադրական կազմակերպութիւններուն պատճառով, որոնց գործունէութեանց ծրագրումը եւ ներդաշնակութիւնը հրամայական կարեւորութիւն էր այլեւս։

1943–ի սկիզբներուն արդէն, Ազգային Ճակատի եւ իր զինեալ պայքարի մարտական արձակագէններուն ու փարթիզաններուն գու-

գահեռ՝ յառաջ կու գան զանազան դիմադրական կազմակերպութիւններ, ինչպէսին են՝ «Քոմպա», «Ֆրանթիրէօր», «Լիպերասիոն», «Սօ Տը Լա Ռեզիստանս», «Օրկանիզասիոն Սիվիլ է Միլիթեռ», «Ամէ Սեքրէ» եւ ուրիշներ: Այդ կազմակերպութիւններուն գլխաւոր բաղկացուցիչ տարրը հայրենասէր Ֆրանսացիներն էին, որոնք տրամադիր էին վճռական զինեալ պայքարի անցնելու բռնագրաւիչ հիթլերական ուժերու դէմ, բայց անոնց պահպանողական պուրժուազիական ղեկավարութիւնը զանոնք սպասողականութեան (աթանթիզմ) կը մղէր:

Արեւելեան ճակատին վրայ հիթլերականներու կորուստները կը ստիպեն Գերմանիան՝ արեւմտեան Եւրոպայի գրաւման բանակի ուժերը նօսրացնելու: Միայն Ֆրանսայէն քսան զօրաբաժիններ կը վերցուին ու կը ղրկուին Կարմիր Բանակին դէմ: Այս երեւոյթը լայն կարելիութիւններ կու տայ դիմադրական եւ փարթիզանական գործունէութեան զարգացման: Ֆրանսացի արձակաղէններն ու փարթիզանները անխնայ կը հարուածեն թշնամին. կարգ մը նահանգներ ամբողջութեամբ կ՚անցնին դիմադրական ուժերուն հակակշռին տակ: Մասնաւորապէս կեդրոնական լեռնաշղթան, հարաւ արեւմտեան, ամբողջ արեւելեան Ֆրանսան դիմադրական փարթիզանական շարժման մէջ կը մտնեն:

Դիմադրական-փարթիզանական ծաւալուն գործունէութիւնը հիթլերականներու կատաղութիւնը կը դրդէ: Զանգուածային գնդակահարութիւններն ու ձերբակալութիւնները լայն ծաւալ կը գտնեն, եւ դէպի Գերմանիոյ մահուան ճամբարները կը քշուին բիւրաւոր Ֆրանսացիներ:

Միայն 1943-ին, կոմունիստական ու հակագերմանական գործունէութեան համար ձերբակալուածներու թիւը կ՚անցնի 40,000-ը, որոնցմէ շատեր կը գնդակահարուին ու մահուան ճամբարները կը ղրկուին:

Ֆաշիստական գազանութիւնները կը բազմապատկուին եւ ամբողջ Ֆրանսայի հողը իր զաւակներուն արեամբ կ՚օծուի: Հիթլերականները անխտիր կը սպաննեն թէ՛ ծերերը եւ թէ անչափահասները: 8 Փետրուար 1943-ին Իսի Լէ Մուլինոյի մէջ կը գնդակահարուին 8 անչափահաս դպրոցականներ:

Ապրիլ 1944-ին հիւսիսային Ֆրանսայի Էքս քաղաքին մէջ կը գնդակահարուին 77 հոգի: 7 Յունիսին «Տասռայխ» կոչուած էս. էս. զօրաբաժինը Թուլ քաղաքին մէջ կը կախէ 120 Ֆրանսացի հայրենասէրներ: Նոյն զօրաբաժինը Օռատուր Սիւր Կլանի մէջ կը սպաննէ 634 մանուկներ, ծերեր ու կիներ, իսկ քաղաքը ամբողջութեամբ կրակի կու տայ:

Սէն Քլուտի մէջ հիթլերականները կը սպաննեն 120 վիրաւոր փարթիզաններ։

Նման ոճրածին դէպքերու չարանը անվերջ է եւ սակայն այդ սպանութիւնները չեն կասեցներ Ֆրանսական ժողովուրդի հերոս զաւակներուն կորովը։

Ահա բիւրաւոր դնդակահարման դատապարտուածներէն մէկուն նամակը՝ ցոյց տալու համար անոնց գաղափարական ու հոգեկան մակարդակի բարձրութիւնը։

Արաս, 17 Հոկտեմբեր 1943։

«Իմ կոմունիստական մեծ կուսակցութեան,

«Քանի մը օրէն իմ ընկերներս եւ ես դնդակահարուելու կ'երթանք։ Պիտի քալեմ գլուխս բարձր, պարտականութիւնս կատարածի գոհունակութեամբ եւ խոր դիտակցութեամբ, որ քեզ հանդէպ, իմ սիրելի կուսակցութիւնս, եղած եմ հաւատարիմ մարտիկ մը։

«1935–էն անդամագրուած եմ կոմունիստական երիտասարդական մխութեան։

«Երբ պատերազմը կը ծագի, կամաւոր կ'արձանագրուիմ եւ տարի մը զինուորական ծառայութեան մէջ կը մնամ, մինչեւ այն օրը՝ երբ ամօթալի զինադադարը կը ստորագրուի եւ ես կը վերադառնամ Արաս, ընկերներուս մօտ, միշտ որոշմամբ պայքարը չարունակելու։

«Եղբայրս՝ Մօրիս–ը, որուն հետ Մարտ 1942–ին արձակագիններու եւ փարթիզաններու մէջ կը մտնենք, Գերմանացիներու ձեռքը կ'իյնայ եւ երկար տանջանքներէ յետոյ կը դնդակահարուի Մարտ 1943–ին։

«Իսկ ես, 24 Հոկտեմբեր 1942–ին, կը վիրաւորուիմ ու կը ձերբակալուիմ 9 Ֆրանսացի եւ 3 գերմանացի ոստիկաններու կողմէ։

«Այդ կը պատահի երեկոյեան ժամը 9–ին։ Այն տունը ուր ես կը գտնուէի՝ կը պաշարուի ոստիկանական ուժերու կողմէ եւ ինծի անձնատուութիւն կ'առաջարկեն։ Կը փորձեմ փախչիլ, բայց Ֆրանսացի Տելանուա ոստիկանը (Լիլ քաղաքի յատուկ սրբիկատէն) երեք անգամ կը կրակէ վրաս եւ կը յաջողի սրունքէս եւ ծունկէս վիրաւորելով՝ զիս ձերբակալել։

«Կը տարուիմ Լիլ–ի կեդրոնական ոստիկանատունը, ուր մինչեւ առաւօտեան ժամը ութ կը չարչարեն զիս, բռունցքի եւ լախտի հարուածներ տեղացնելով ամբողջ մարմնիս վրայ։ Ոստիկանապետ Ռոշան ալ աքացիի հարուածներ կ'իջեցնէ դլխուս եւ դէմքիս։ Երկընցած ըլլալով երկու աթոռներու վրայ՝ առատ արիւն կը կորսնցնէի։ Բանտի բժիշկը կ'առաջարկէ զիս անմիջապէս հիւանդանոց փոխա-

դրել, բայց ոստիկանները ընդհակառակը չարչարանքը կը սաստկացնեն: Երիկամունքներս սեղմելով կ'ուզեն ստիպել որ ընկերներուս ժամադրավայրը ցոյց տամ: Իմ պատասխանս կ'ըլլայ որ ընկեր չունիմ եւ ոչ ոք կը ճանչնամ:

«Ժամը 11–ին մեզի հիւանդանոց կը փոխադրեն դիս, բոլորովին ուշակորոյս վիճակի մէջ եւ ուր վեց օր մահաքունի մէջ կը մնամ:

«Հակառակ ոտքս մինչեւ կուրծքս գաճի մէջ առնուած ըլլալուն, չորս ոստիկաններ դիշեր ու ցերեկ վրաս կը հսկէին:

«12 Նոյեմբեր 1942–ին փոխադրուեցայ գերմանական Քալմեթ կոչուած հիւանդանոցը, ուր կը մնամ երեք ու կէս ամիս եւ անկէ 28 Փետրուար 1943–ին կը դրկուիմ Լուս–ի Քիսարանը, ուր հասնելէս ութ օր յետոյ կը վերսկսին հարցաքննութիւնները, հինգ ժամ քեւերէս կախուած վիճակի մէջ:

«Անգամ մըն ալ դիս պառկած կապեցին յիսուն սանթիմեթր բարձրութիւն ունեցող երեք երկաթէ ձողերու վրայ, մին ոտքիս, միւսը մէջքիս, երրորդն ալ դլխուս տակ: Ուրիշ հարցաքննութիւններու ժամանակ երկաթէ սաղաւարտ կ'անցնէին դլխուս՝ չարունակելով լախտի հարուածներ իջեցնել: Ամբողջ մարմինս վէրքերով ծածկուած է:

«Ոչ մէկ խօսք կրցին առնել ինձմէ եւ միշտ ալ ուրացայ ինծի դէմ եղած մեղադրանքները:

«28 Յուլիսին Լուս–ի դժոխքէն կը փոխադրուիմ Արասի բանտը, ուր չարչարանքներն ու հարցաքննութիւնները կը վերսկսին:

«Հոկտեմբեր 6–ին հինդ ընկերներով մահուան կը դատապարտուինք: Մեր մէջ նոյն վճիռին կ'արժանանայ Ժորժ Լուչէ, որ ինծի համար հայր մըն էր:

«Մահապատիժը դիս չկրցաւ ընկճել եւ կը մնամ համայնավար մինչեւ վերջին չունչ, եւ չեմ ափսոսար, միայն կը ցաւիմ որ աւելին չկրցի ընել, եւ եթէ կեանքս վերսկսի՝ առաջին առիթով իսկ կը սկսիմ պայքարս: Ես հպարտ եմ քեզմով, իմ համայնավար կուսակցութիւնս, հպարտ՝ քու մարտնչող անդամներովդ, որ ամէն օր կը մեռնին հերոսի մահով, առանց թշնամիին պզտիկ տեղեկութիւն մը տալու:

«Ես դէպի մահուան սիւնը պիտի քալեմ «Մարսէյյէզ» եւ «Ինտերնացիոնալ» երգելով, ուրախ սրտով, որ կը տեսնէ տեւտոնական հորդաներու նահանջը քաջարի կարմիր բանակի հարուածներուն տակ, կը տեսնէ մեր երկրի դիմադրական հերոսական պայքարը, կը տեսնէ մեր կուսակցութիւնը աւելի հզօր, քան երբեք: Ինծի համար կա-

բեւորութիւն չունի մահը։ Գիտեմ որ իմ եւ ընկերներուս վրէժը պիտի լուծուի։ Ամէն օր արդէն դաւաճաններ ու հիթլերականներ կ'իյնան արձակագէններու դնդակով։

«Բաղդակիցներէս շատերը արդէն սպաննուած են։ Այս վայրկեանիս կ'ողջունեմ զանոնք, ազատագրական պայքարի այդ հերոսները՝ Ժուլիէն Հափիօն, Շառլ Տեպարժը, Օկիւստին Լամպեռը, Ժիւլ Տումոնը, եղբայրս Մօրիսը եւ Առման Փիլար–ը, որ աչքիս առջեւ մեռաւ՝ ատացած հարուածներուն տակ։

«Երիտասա՛րդ Ֆրանսացիներ, յիշեցէ՛ք այս հերոսները, անոնց անունները թող մնան իբրեւ քաջութեան ու վեհանձնութեան հոմանիշներ։

«Ուրիշ ընկերներ ալ ինձ նման հանդարտութեամբ կը սպասեն վերջին վայրկեանին։ Անոնց մէջ կը գտնուին Ժօրժ Լուչէ, Ժօրժ Սանթեր եւ երկու կոլիսա ընկերներ։

«Երիտասա՛րդ համայնավարներ, Ֆրանսացինե՛ր, արձակագէննե՛ր, երբեք չյուսահատիք, ազատութեան եւ հայրենասիրութեան զգացումը որ մեզ ոգեւորեց, թող աւելի քան երբեք վառ մնայ մեր մէջ։ Դո՛ւրս նետեցէք թշնամին մեր երկրէն, անխնայ գարկէք դաւաճանները։

«Մեր վրայ մի՛ լաք. մեզմէ աւելի բարձր բռնեցէք պայքարի դրօշը։ Դո՛ւք, ընկերնե՛ր, մեր վրէժը պիտի լուծէք։ Փառք ու պատիւ ամէն անոնց, որոնք մեզի հետեւեցան, որոնք սպաննուեցան, եւ ամէն ան՛ոնց, որոնք դնդակահարուելու կ'երթան։

«Շուտով պիտի լքեմ իմ քանի եւ մէկ տարեկանի անուշ կեանքս, որպէսզի Ֆրանսայի գաւակները ազատ ու երջանիկ ըլլան։ Կ'երթամ դնդակահարուելու՝ ժպիտը շրթներուս եւ երգով. մահը ինծի վախ չի պատճառեր։

«Մնաք բարո՛վ, արձակագէն ընկերներ, մնաք բարո՛վ, երիտասարդ համայնավարներ։ Մնաս բարով, իմ դեղեցիկ կուսակցութիւնս, իմ դեղեցիկ երկիրս, մահուան գացող մը կ'ողջունէ ձեզ։

«Կեցցէ՛ Կոմունիստ Կուսակցութիւնը,

«Կեցցէ՛ Ֆրանսան։

Փոլ Գամֆին»

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Ա Զ Դ Ը

(L'Affiche Rouge)

ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ ԽՈՒՄԲԻՆ

Ո՛չ փառ ուզեցիք եւ ո՛չ ալ արցունք
Կամ մահամերձի շարական, աղօթք:
Ցասնըմէկ տարին որքա՜ն անցաւ շուտ···
Միա՛յն գինուորի զէնքն ունէիք դուք·
Ոնիրը չ'իշխեց ձեր հերոս հոգւոյն:

Պատերուն վըրայ մեր բաղաքներուն՝
Ձեր պատկերները կային այլանդակ,
Որպէս նիշն արեան՝ ազդերն այդ կարմիր՝
Անցորդներուն վրայ կ'ազդէին երկիւղ
Ձեր անուններով դժուարահնչիւն:

Բայց երբ մութն իջնէր, ձեռքեր սարսռուն,
Կը գրէին գաղտնի, ազդերուն վրան՝
«Ցանո՜ւն Ֆրանսայի Զոհե՜ր վեհագոյն···»:
Եւ լոյսը կ'ըլլար նըւազ մեղապարտ
Ու մռայլն օրուան՝ նըւազ մահագոյն:

Բայց շուրջն ամէն ինչ գորշ էր, ցաւագին,
Փետրուարեան այդ ահեղ պահերուն՝
Մէկն յանկարծ ձեզմէ՝ կ'ըսէր մեղմաձայն,
«— Թող երջանկութի՜ւն ըլլայ բոլորին,
«Ասոնց որ մեզմէ վերջ պիտի ապրին,
«Ու ժողովուրդին դէմ գերմանական
«Ձունիմ ոխ ու վրէժ, չունիմ դատաստան»:

«Օ՜, մնաք բարեաւ, խոհեր, խինդ ու վարդ,
«Մնացէ՜ք բարով կեանք, լոյս եւ հովե՛ր…
«— Խորհէ՜ մերթ ինծի դուն որ կը մնաս
«Կեանքի լոյսին մէջ ու գեղեցկութեան,
«Երբոր դադարի ռազմն ի Երեւան…:

«Բլուրը լուսացաւ արեւով ծմրան:
«Բա՛ղցր է բռնութիւնն ու սիրտս է յորդա՛ծ…
«Մեր յաղթանակի քայլերուն հեռքով՝
«Արդարութիւնը կու գա՛յ անկասկած…
«Ջաւկի մ'ի խնդիր՝ ամուսնացիր դուն,
«Ո՜վ հէք որբուհիս, կենակիցս տրտում…»:

Քսան եւ երեք հոգի էին՝ երբ
Ջէնքեր դաւադիր պայթեցան հուրով.
Քսան եւ երեք եղբայրներ օտար՝
Ժամկէտէն առաջ բռնական կեանքին՝
Շիջեցա՛ն կեանքին սիրովն առլցուն:
«Կեցցէ՜ թող Ֆրանսան» ըսին խմբովին
Ու թաւալեցան հասակներն իրենց,
Իջան սեւ հողին…:

Թարգմ· ՄԱՌԻ ԱԹՄԱՃԵԱՆ ԼՈՒԻ ԱՐԱԿՈՆ

ՄԱՆՈՒՇԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

Մանուչեանի խումբին եւ ուրիշ արձակագէններու եւ վարքիզաններու պայքարին շատեր կը փորձեն դաւադրական, ահաբեկչական եւ բախտախնդրական բնոյթ մը տալ, առանց ընդգծելու անոր դասակարգային, ազգային ազատագրական նկարագիրը: Անիկա, կարծես թէ, քանի մը անձերու կամ խումբ մը անձնագոհ կուրիճներու պատահական մէկ նախաձեռնութիւնը եղած ըլլար:

Ան ֆաշիստական արիւնարբու թեւորին պարզ պատասխանը չէր՝ թեւոր թեւորի համար, այլ ժողովրդական լայնածաւալ դանդուածներու պայքարի մէկ մասնիկը, որ ամենագործնական ձեւերով կ'արտայայտուի, որ ժամանակին եւ պայմաններու պահանջքին համաձայն գինեալ պայքարի ձեւ կ'առնէ, եւ ճակատի վրայ մարտնչող կանոնաւոր ռազմական ուժերու բաղկացուցիչ մէկ բաժինը կը դառնայ:

Շատ իրաւացի էր Մ. Մանուչեանը, որ իր վերջին նամակին մէջ կը դրէր. «Մեռնելու պահին կը յայտարարեմ որ ունէ ատելութիւն չունիմ գերման ժողովուրդին դէմ եւ ոչ ոքի դէմ»: «Ես մոած եմ ազատագրման բանակին մէջ իբրեւ կամաւոր գինուոր...»:

Ահա ա՛յս է եղած խմաստը արձակագէնի մը պայքարին: Ո՛չ ցեղամոլ ատելութիւն եւ ոչ ալ անհատական կամ խմբական վրէժխնդրութիւն, այլ համատարած կռիւ բոլոր ճակատներու վրայ ու բոլոր միջոցներով «արիւնի ծարաւ խաւարին ծառայ» ֆաշիզմի դէմ, որպէսզի չքանայ պատերազմը եւ յաղթական ըլլան խաղաղութիւնն ու ժողովուրդներու եղբայրութիւնը:

«Անոնք յանդուգն կամաւորներն էին այն դումարտակին, որուն հրամանատարն էր հայազգի Միհաք Մանուչեանը, որ համաչափութեամբ ու անդադրում արագութեամբ ամենահրաշալի յարձակումները կը գործէր բռնապրաւիչներուն դէմ... Մանուչեան իր մէջ կը խտացնէր հայ ազգի փառապանծ եւ ազատատենչ յատկութիւնները, որոնք ի յայտ եկան ջարդարար թուրք հորդաներուն դէմ: Ան կը սիրէր Ֆրանսան եւ անոր ժողովուրդը, անոր ասպնջականութիւնն ու միջազգային համերաշխութեան ուանդութիւնները: Գերմանացիները կը մեղադրէին զայն իր կատարած 56 ռազմական գործողութիւններուն համար, որուն հետեւանքով սպաննուած էին 150 հիթլերական եւ 600 ալ վիրաւորուած»: (Ժուպէն Կոտար, Ֆրանսական նախկին նախարար):

Հակառակ անցած տարիներուն, Մանուչեանի խումբին 23 նահատակուած հերոսները կը շարունակեն ներշնչել եւ ոգեւորել ազատութեան, խաղաղութեան ու մարդկային բարօրութեան համար պայքարողները եւ անոնց ճամբան լուսաւորել:

Քանիներեք էին անոնք, որոնցմէ քանեւմէկը ծագումով օտարականներ էին, լքած իրենց ծննդավայրը ջարդի, փաչիզմի, ազգային ու ցեղային զարհուրելի հալածանքներու պատճառով եւ ապաստանական տուած հիւրընկալ Ֆրանսայի հողին վրայ: Խաղաղութեան տարիներուն անոնք իրենց քրտինքը խառնելով Ֆրանսացի աշխատաւորութեան քրտինքին, երկրի բարգաւաճման համար ջանք չէին խնայեր:

Բայց երբ եկան պատերազմի տարօրինակ տարիները, եւ երբ ազատատենչ Ֆրանսան հիթլերական Գերմանիոյ դաժանի լուծին տակ ինկաւ, անոնք որպէս բիւրաւոր օտարականներ եկան՝ կամաւոր անձնազոհութեամբ, բաժնելու Ֆրանսական մեծ ժողովուրդին տառապանքը եւ իրենց արիւնը խառնելու անոր զաւակներուն արեան:

Ահա ա՛յս պատճառով է որ Ֆրանսացի ժողովուրդը զանազանութիւն չի դներ ծնունդով Ֆրանսացի Հրամանատար Ժապլէնի եւ Մանուչեանի, Փիեռ Սեմառ-ի եւ Պոքսովի, Կապրիէլ Փեռի-ի եւ Ալ-Ֆոնսօ Սելեսթինոյի, Տանիէլ Քազանովայի եւ Լաս-ի միջեւ, քանի որ զանոնք միացնող իտէալը գերազանցապէս շատ աւելի բարձր էր, քան զիրենք բաժանող ազգային զանազանութիւնն ու խորութիւնը:

Հիթլերականները կարգ մը չրջանակներու օտարատեացութիւնը չահագործելու միտումով ամբողջ Ֆրանսայի տեսարժան վայրերը հանրածանօթ «կարմիր ազդ»երով ողողեցին, դիմադրական պայքարը վարկաբեկելու եւ ցոյց տալու համար որ անոր գլխաւոր մարտիկները օտարականներ են:

Պատերուն վրայ փակցուած այդ կարմիր ազդերուն վրայ ցուցադրուած էին տասը դէմքեր, այլանդակ կերպարանքով, շատերուն դէմքին ոսկորները ջարդուած, բայց խրոխտ եւ աննկուն նայուածքով:

Հիթլերական քարոզչութիւնը ճիշդ հակառակ արդիւնքը տուաւ:

Ֆրանսական ժողովուրդը համակրանքով եւ երկիւղածութեամբ կը մօտենար այդ ազդերուն եւ հիացումով կը կարդար զանոնք, ու կ՚ոգեւորուէր անոնցմով, այս ձեւով ծանօթանալով հիթլերականներուն դէմ պինդ պայքարի մէկ դրուագին, իսկ երբ մութը կոխէր՝ խոշոր տառերով կը գրէր այդ ազդերուն վրայ «մեռան՝ Ֆրանսայի համար»:

Դատավարութիւնը կը սկսի 17 Փետրուար 1944-ին Փարիզի մեծազոյն եւ չքեղ պանդոկին՝ «Քօնթինանթալ»ի սրահներուն մէջ: Հիթլերականները Վիշիի կառավարութեան մեղսակցութեամբ ծրա-

Միսաք Մանուշեան իր ընկերներուն հետ: Տարած են՝ դատարան տանելու: Բոլորն ալ ինքնավստահ ու անյողդողդ՝ գիտացեալ մահուան առջեւ:

[illegible]

Մանուշեան վայսպրոտի ու Պոհսովի հետ

պրած էին չոնդալից դատավարութիւն մը կազմակերպել՝ դիմադրական պայքարը վարկաբեկելու եւ Ֆրանսական հասարակական մոքին ցոյց տալու համար որ դիմադրական պայքարը Ֆրանսական ժողովուրդի մէջէն չէր, այլ օտարականներու ու Հրեաներու մէկ նախաձեռնութիւնը: Հարիւրաւոր Ֆրանսացի դիմադրականներ եւ արձակագէններ կը խոշտանգուին, կը գնդակահարուին՝ առանց թերթերուն մէջ ծանուցումի եւ յայտարարութիւններու: Ձերբակալուածներու մէջէն Մանուշեանի խումբն է որ կ'ընտրուին իրենց չարաչուք մեքենայութիւններուն համար:

Կ'ուզեն պաշտօնական ու օրինական դատավարութիւն մը ընել, բոլորին ցոյց տալու համար գերմանական «արդարադատութեան» վաւերականութիւնը:

Կը հրաւիրուին միջազգային մամուլի ներկայացուցիչները, Եւրոպայի եւ ուրիշ երկիրներու յետադիմական եւ Ֆաշիստական շրջանակներու ներկայացուցիչները, անոնց քարոզչութեան նիւթեր հայթայթելու նպատակով:

Գերման գնդապետ դատաւորը կը յայտարարէ. «Ոչ միայն Գերմանիոյ, այլ եւ ամբողջ Եւրոպայի ճակատագիրն է խնդրոյ առարկայ, որ կը պայքարի իր երկու հազար տարուան մշակոյթին համար»:

Ահա այդ սեւ օրերուն Գերմանացիներուն ծախուած Ֆրանսական թերթերէն քանի մը մէջբերումներ՝ այդ դատավարութեան մասին։

«Լը Մաթեն» կը գրէր.

«Գերմանական ռազմական տեւանը կը դատէ 24 ահաբեկիչներ, որոնք կատարած են 37 մահափորձեր եւ քանդած 14 երկաթուղիներ։

«Հայ մը, Միսաք Մանուչեան, կը ղեկավարէր այդ միջազգային խուժանները, որոնք կը սպաննէին ու կ'ոչնչացնէին։

«Ռայման անամօթաբար դատարանին առջեւ կը յայտարարէ. «Ես չէի կրնար ապրիլ առանց կռուելու գերման բանակի ուժերուն դէմ»։

Le Matin

LE PLUS INFORMÉ DES JOURNAUX FRANÇAIS

Le tribunal militaire allemand juge 24 terroristes ayant commis 37 attentats et 14 déraillements

Un Arménien, Missak Manouchian, dirigeait cette tourbe internationale qui assassinait et détruisait

Rajman, ... se lève à son tour. Son regard ... de prolo se durcit.

— Je rappelle au tribunal mon impossibilité de vivre sans lutter contre la force armée allemande, ... son complice ... souffrir ... parole car, dit-il, il n'aurait pas le temps de parler assez longtemps.

«Օժուռուի» կը գրէր.

«Մանուչեանի խումբին 24-էն 23-ը մահուան կը դատապարտուին Փարիզի գերմանական ռազմական տեւանին կողմէ»։

«Լ'Իօվր» կը գրէր.

«24 խմ. Օ. Ի.ի ահաբեկիչներ՝ գերմանական ռազմական տեւանին առջեւ։

«Այդ նշանաւոր ահաբեկիչներէն մէկ քանին «ապատագրական բանակի» սպայ պիտի կարգուէին»։

SUR LES VINGT-QUATRE MEMBRES DE LA BANDE MANOUCHIAN

Vingt-trois terroristes ont été condamnés à mort

PAR LA COUR MARTIALE ALLEMANDE DE PARIS

Aujourd'hui

LES 24 TERRORISTES DU M. O. I.
DEVANT LE TRIBUNAL MILITAIRE DE PARIS

Certains des inculpés chefs d'exécution ou tueurs chevronnés allaient être promus officiers de l'"armée de libération"

L'ŒUVRE

Passés maîtres dans l'abjection, voilà comment les journaux collaborateurs présentaient le procès des patriotes.

Գերման դրաման ուժերուն ենթակայ Ֆրանսական պաշտօնական մամուլը լայնաչափ եւ խոշոր խորագրերով իրարանցումի եւ ահազանգի պոռչտուքներ կը բարձրացնէ, Ջանալով օտարատեացութեան թոյն սրսկել ժողովուրդին մէջ, Ջանալով համոզել որ դիմադրական պայքարի գլխաւոր դործիչները օտարականներ եւ օրինազանց (օրէնքէ դուրս) մարդիկ են, արհեստով մարդասպաններ ու ահաբեկիչներ, որոնք ոեւէ առնչութիւն չունին Ֆրանսացիներու հետ: «Եթէ Ֆրանսացիները դրաման ուժերուն դէմ վնասարարութիւններ կը դործեն, կը յափշտակեն ու կը սպաննեն, սակայն միշտ հրամայողները օտարականներն են, դործադրողները անդործներն ու ոճրադործները»:

Բայց ֆաշիստներու նենգ ծրագիրները ճիշդ հակառակ արդիւնքը տուին։ Ազատատենչ ու գիտակից ֆրանսական ժողովուրդը համակրանքի եւ ակնածանքի զգացումով համակուեցաւ այդ «օտարական» նահատակներուն հանդէպ, որոնք զէնք վերցուցած էին յանուն Ֆրանսայի ազատութեան եւ ներկայիս իրենց արիւնը կու տային այդ նպատակին ի խնդիր։

Մանուշեանը եւ ընկերները անյողդողդ կը մնան դատարանին առջեւ ալ։ Երբ իրենց խօսք կը տրուի, բոլորն ալ կը խօսին ինքնավստահութեամբ իրենց իտէալի եւ պայքարի արդարութեան, ինչպէս նաեւ Ֆրանսայի մօտակայ յաղթանակի մասին։

Մանուշեան, Պօքսով եւ ընկերները կը թնդացնեն դատական դահլիճը՝ աւետելով «բարձր» ու «առանձնաշնորհեալ» ցեղի ներկայացուցիչներուն՝ գերմանական կայսերապաշտութեան եւ ֆաշիզմի վախճանին մօտենալը։

Գերման գնդապետ դատաւորը զայթակղած կ'ընդհատէ անոնց խօսքը, տեսնելով որ կեսթափոյի նկուղներուն մէջ անոնց վրայ գործադրուած բոլոր չարչարանքի եւ տանջանքի զարհուրելի մեթոտները թէեւ կրցած էին խորշեր ու խոցեր բանալ անոնց դէմքին ու մարմնին վրայ, բայց չէին կրցած ընկճել անոնց աննկուն կամքը։

Հիթլերական դատաւորները կ'ուզէին եւ կը կարծէին իրենց առջեւ գտնել ծնրադիրներ՝ ենթակայ իրենց քմահաճոյքին ու մեքենայութիւններուն, բայց ընդհակառակը, երեք ամսուան չարչարանքները տանել եւս ամրապնդած էին անոնց համոզումը իրենց գործին արդարութեան մասին, որուն համար զէնք վերցուցած էին անոնք։

Փարիզի շրջանին մէջ Մանուշեանի խումբին գործունէութենէն առաջ ծանօթանանք քսաներեք մարտիրոսացած հերոսներուն, որոնք Մօն–Վալերիէնի բարձունքին վրայ Մանուշեանի կողքին հերոսի մահով անմահացան։

Ահա՛ մահուան նախասրահին մէջ անոնց գրած վերջին նամակները։

Մանուշեանի նամակը իր կնոջ։

«Իմ սիրելի Մելինէս, իմ ամենասիրելի որբուկս,

«Քանի մը ժամ յետոյ այլեւս այս աշխարհէն պիտի չըլլամ։ Այս կէսօրէն վերջ ժամը 15–ին մեզ պիտի գնդակահարեն։ Կեանքիս մէջ դժբաղդ արկած մըն է, որուն չեմ հաւատար, բայց եւ այնպէս գիտեմ որ այլեւս քեզ պիտի չտեսնեմ։ Ի՞նչ կրնամ քեզի գրել։ Ամէն ինչ մէջս անորոշ է, միաժամանակ պարզ։

«Ես մտած եմ ազատութեան բանակին մէջ իբրեւ կամաւոր զինուոր եւ կը մեռնիմ երկու մատ միայն հեռու յաղթանակէն ու նպատակէն։

«Երջանկութի՛ւն եւ երանի անոնց, որոնք պիտի ապրին մեզմէ յետոյ եւ պիտի վայելեն վաղուան խաղաղութեան եւ ազատութեան քաղցրութիւնը:

«Վստահ եմ որ ֆրանսական ժողովուրդը եւ ազատութեան համար բոլոր պայքարողները պիտի գիտնան արժանավայել կերպով պատուել մեր յիշատակը:

«Մեռնելու պահին կը յայտարարեմ որ ոեւէ ատելութիւն չունիմ գերման ժողովուրդին եւ ոչ ոքի դէմ: Իւրաքանչիւրը կը ստանայ իրեն արժանի վարձատրութիւնը կամ պատիժը: Պատերազմէն յետոյ, որ այլեւս երկար պիտի չտեւէ, գերման ժողովուրդը եւ միւս բոլոր ժողովուրդները պիտի ապրին խաղաղութեամբ եւ երջանկութեամբ:

«Երջանկութիւն բոլորին:

«Խորապէս կը ցաւիմ որ չկրցայ քեզ երջանկացնել: Շատ կ'ուզէի քեզմէ զաւակ մը ունենալ, որ քու մշտական ցանկութիւնդ էր: Կը խնդրեմ քեզմէ որ պատերազմէն վերջ ամուսնանաս եւ զաւակ մը ունենաս իմ իղձս կատարելու համար: Ամուսնացիր այնպիսի մէկուն հետ, որ կարենայ քեզ երջանկացնել:

«Ամբողջ ունեցածս կը կտակեմ քեզի, քրոջդ եւ անոր զաւակներուն: Պատերազմէն յետոյ դուն, իբրեւ կինս, կրնաս պատերազմական թոշակ ստանալ, որովհետեւ կը մեռնիմ իբրեւ ֆրանսական Ազատագրական բանակի կամաւոր զինուոր:

«Պատերազմէն յետոյ, բարեկամներուս օգնութեամբ, որ պիտի ուզեն պատուել իմ յիշատակս, հրատարակել տուր իմ բանաստեղծութիւններս ու այն գրութիւններս, որոնք արժանի են կարդացուելու: Եթէ կարելի է յիշատակներս Հայաստան տար:

«Քիչ վերջը իմ 23 ընկերներուս հետ պիտի մեռնիմ, այնպիսի մարդու մը արիութեամբ եւ հանդարտութեամբ, որուն խիղճը հանդիստ է:

«Արեւոտ օր է այսօր, արեւին եւ իմ այնքան սիրած բնութեան նայելով է որ մնաք բարով կ'ըսեմ կեանքին եւ ձեզի բոլորիդ, իմ շատ սիրելի կինս եւ շատ սիրելի բարեկամներս: Ես կը ներեմ անո՛նց, որոնք անհատապէս ինծի վնաս հասցուցած են, կամ ուզած են վնաս հասցնել, բացի անկէ, որ մեզի դէմ դաւաճանեց՝ իր մորթը ազատելու համար, եւ անոնց, որոնք մեզ ծախեցին:

«Ջերմապէս կը համբուրեմ քեզ, ինչպէս եւ քոյրդ եւ բոլոր բարեկամները, որոնք մօտիկէն կամ հեռուէն զիս կը ճանչնան:

«Բոլորդ կը սեղմեմ կրծքիս, քու բարեկամդ, քու ընկերդ եւ ամուսինդ»:

Ֆրէն, 21 Փետրուար 1944 թ.   Մ. ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ

ԺՈԶԵՖ ՊՈՒՍՈՎ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է Հունգարիոյ Թրանսիլվանիայի շրջանը, 1905–ին։

Սպանիոյ քաղաքացիական պատերազմին կամաւոր կ'արձանագրուի ու կը կռուի Միջազգային Պրիկատի շարքերուն մէջ։

Հանրապետութեան անկումէն յետոյ, ինչպէս բիւրաւոր հանրապետական Սպանիացիներ եւ Պրիկատ Ինտերնացիոնալի մարտիկները՝ ինքն ալ կ'անցնի Ֆրանսա եւ կը ղրկուի՝ այդ պատճառով կազմակերպուած կեդրոնացման ճամբարները։

Մանուշեանի խումբի կազմակերպիչներէն էր եւ կը մասնակցի զեմմանական ուժերու դէմ ամենայանդուգն ռազմական գործողութիւններուն։ Պոքսովն է որ երկաթուղային պայքարը կը կազմակերպէ Փարիզի մէջ եւ անոր պատասխանատուն կը կարգուի։

ԱԼՖՈՆՍՈ ՍԵԼԵՍԹԻՆՈ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑԳԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է 1916–ին Սպանիոյ Իթումար–Օզապա քաղաքին մէջ։ Արհեստով կահագործ։

Տակաւին մանուկ՝ ծնողքին հետ կու գայ Ֆրանսա։

21 տարեկանին կը մեկնի Սպանիա եւ կամաւոր կ'արձանագրուի հանրապետական բանակին մէջ, կռուելու համար ֆաշիզմի դէմ։ Տեղակալի աստիճանին կը բարձրանայ եւ պինուորական որոշ հմտութիւն ձեռք կը բերէ։

Հանրապետութեան անկումէն յետոյ կ'անցնի Ֆրանսա։

Մանուշեանի խումբին մէջ կը մասնակցի ամենայանդուգն գործողութիւններուն։

Իր վերջին նամակին մէջ կը գրէ.

«Սիրելի կինս եւ զաւակս,

«Այսօր ժամը երեքին պիտի դնդակահարուիմ։ Չեմ պղջար անցեալիս համար։ Եթէ վերսկսելու կարելիութիւն ըլլայ, դարձեալ առաջիններէն կ'ըլլամ։

«Զեզմէ կը խնդրեմ քաջ ըլլալ։

«Կ'ուզեմ որ տղաս լաւ դաստիարակութիւն մը առնայ...

«Կը մեռնիմ Ֆրանսայի համար։

ՍԵԼԵՍԹԻՆՈ ԱԼՖՈՆՍՈ

ՄԱՐՍԷԼ ՌԱՑՄԱՆ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է Վարշաւիա 1923–ին։

Փոքր տարիքէն իր ծնողքին հետ կու գայ Ֆրանսա։

Նախնական կրթութիւն առանալէ ետք, ծնողքին հետ կ՝աշխատի հիւսուածեղէնի գործին մէջ՝ իբրեւ տնայնագործ բանուոր։

Տակաւին պատանի՝ կը մտնէ Կոմունիստական Երիտասարդական Միութեան մէջ եւ Փարիզի 11–րդ թաղամասի այդ կազմակերպութեան պատասխանատուն կ՝ընտրուի։

1942–ին կը մտնէ արձակագէններու եւ վիպասաններու շարքին մէջ։ Շատ շուտ ի յայտ կը բերէ արձակագէնի մասնաւոր յատկութիւններ. վերին հրամանատարութիւնը զայն կը նշանակէ իբրեւ նոր արձանագրուած արձակագէններու մարզիչ, վարժեցնելու համար զանոնք նոնակի եւ ամէն տեսակ զէնքերու գործածութեան։ Զեխ եւ հայկական խումբերու առաջին մարզիչը ան կ՝ընտրուի։

Մանուշեան իր առաջին ռումբով յարձակումը հիթլերականներու վրայ, Ռայմանի հետ կը կատարէ։ Կը մասնակցի յանդուգն գործողութիւններու՝ Տօքթ. Ռիթերի, Զօրավար Ֆօն Շուլեմպուրկի սպանութեան եւ ուրիշ բազմաթիւ ռազմական գործողութիւններու։

Կը ձերբակալուի Օլկա Պանչիկի հետ ժամադրութեան ժամանակ եւ կը գնդակահարուի Մանուշեանի կողքին։

Մեռնելէն քանի մը ժամ առաջ դրած նամակներէն քանի մը անցքեր։

«Սիրելի մայրիկս,

«Գիտեմ որ այս նամակս ծայրայեղ աստիճանի պիտի տրտմեցնէ քեզ, բայց ես արդէն մեռած կ'ըլլամ։ Մխիթարուէ եղբօրմովս, որ քեզի հետ երջանիկ պիտի ապրի եւ քեզի իմ փոխարէնս պիտի ուրախացնէ։

«Մենք բոլոր ընկերներով քաջուքեամբ եւ ժպիտով է որ մահը կը դիմաւորենք։

«Քեզ այնքան կը սիրեմ, որ կ'ուզէի ապրիլ եւ նուիրուիլ միայն քեզի։ Բառերը չեն կրնար արտայայտել այն ինչ որ կը զգամ քեզի համար։

«Քեզ պաշտող զաւակդ, որ մինչեւ վերջին րոպէ քու վրադ պիտի մտածէ։

«Կեցցէ կեանքը։

ՄԱՐՍԷԼ

«Սիրելի հօրեղբայր, հօրաքոյր եւ զարմիկներս,

«Այս նամակս երբ կարդաք, ես արդէն մեռած կ'ըլլամ։ Այս կէսօրէն վերջ ժամը 3-ին պիտի դնդակահարուիմ։ Ըրածիս համար բնաւ չեմ զղջար։ Ես բոլորովին հանդարտ եմ, պատարիւն։ Ես բոլորդ ալ շատ կը սիրեմ. յուսով եմ որ երջանիկ պիտի ապրիք։ Ներփակեալ երկտողները մօրս եւ Սիմոնին կը յանձնէք՝ եթէ օր մը վերադառնան։

«Իմ այս պարագան, վստահ եղէք որ աւելի շատ ճեղի ցաւ կը պատճառէ քան թէ մեզի»։

ՄԱՐՍԷԼ

ՍՓԱՐԹԱԿՈՀ ՖՈՆԹԱՆՕ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է Իտալիոյ Մոնֆալքոն քաղաքին մէջ 1922–ին։

1924–ին ֆաշիզմի իշխանութեան գլուխ գալէն յետոյ, իր ծնողքը ստիպուած կ՚ըլլան ապաստանիլ Ֆրանսա, ամբողջ ընտանիքով։

1942–ին կը մտնէ արձակազէններու եւ փարթիզաններու շարքերուն մէջ։

Մարտ 1943–ին հայրը եւ քոյրը կը ձերբակալուին քաղաքական ոստիկանութեան կողմէ։ Ֆոնթանօն ստիպուած կ՚ըլլայ լքել հայրենի տունը եւ ապրիլ ընդհատակեայ պայմաններու մէջ։

Սպարթակքօն դինարձակութեան մեծ վարպետներէն էր, եւ խիզախ ու քաջարի՝ ռազմական գործողութիւններու ժամանակ։

Արձակազէններու տեղակալի կոչում ունէր։

Մասնակցած է Տօքթ. Ռիքիերի եւ Ֆոն Շուլեմպուրկի սպանութեանց, ինչպէս եւ բազմաթիւ ռազմական ու ամենազօրաւոր գործողութիւններուն։

Իր ընտանիքէն ինքը երրորդն է որ կեանքը տուած է Ֆրանսայի ազատագրման համար։

կը դրէ։ 21 Փետրուար 1944։

«Իմ չատ սիրելիներ՝ հայրս, մայրս եւ քոյրիկս,

«Քանի մը ժամէն պիտի երթամ մեռնելու իմ զարմիկիս՝ Նեռոնին, քանի որ այսօր ժամը 15–ին պիտի դնդակահարուիմ։

«Սիրելի հայրս, ես պիտի մեռնիմ, բայց վիշտը պէտք չէ ձեզ ընկճէ։ Պէտք է որ քալ ըլլաք՝ ինչպէս եմ ես այս պահուս։

«Իմ մահս արտակարգ պարագայ մը չէ, եւ ոչ ոքի պէտք է զարմացնէ, եւ ոչ ոք ափսոսայ եղածին, քանի որ չատ աւելին կը մեռնին ռազմաճակատի վրայ եւ ռմբակոծութեան հետեւանքով եւ անակնկալ մը չէ, որ ես ալ իրրեւ զինուոր իյնամ։

«Այո՛, ես կը հասկնամ որ ձեզի չատ դժուար պիտի ըլլայ այլեւս զիս չտեսնել, դուք որ ինձ այդքան կը սիրէք, բայց դարձեալ կը խնդրեմ ձեզմէ որ չողբաք։

«Այս տողերը կը գրեմ ամուր ձեռքով եւ մահը ինծի վախ չի պատճառեր։ Կը փափաքէի վերջին անգամ մը ձեզ սրտիս սեղմել, բայց ժամանակը չի ներեր։

«Կալանքիս ամբողջ հրջանին միշտ ձեր մասին մտածեցի, բայց ոչ մէկ տկարութիւն կամ թերացում ունեցայ։ յուսով եմ, որ նոյնպէս պիտի ըլլաք դուք։

«Իմ սիրելի հարազատներս, կը վերջացնեմ այս կարճ նամակս՝ ձեզ ուժեղ կերպով սրտիս սեղմելով եւ կոչ ընելով որ քալ ըլլաք։

«Հայրիկ, մայրիկ, քոյրիկ, մնաք բարով՝

ՍՓԱՐԹԱԿՈՍ»

«Սիրելի մայրս,

«Գիտեմ որ բոլորէն աւելի դուն է որ պիտի տանջուիս։ Իմ վերջին մտածումս դուն պիտի ըլլաս։ Ոչ ոքի պէտք չէ մեղադրել եղածին համար, քանի որ ես է որ ընտրեցի իմ ճամբաս։

«Ի՞նչ կրնամ քեզի գրել, թէեւ միտքս պայծառ է, բայց բառեր կը պակսին։ Ես կամաւոր կերպով զինուորագրուած էի ազատագրական բանակին մէջ եւ կը մեռնիմ յաղթանակի սեմին...։ Քիչ ետք պիտի դնդակահարուիմ իմ 22 ընկերներուս հետ։

«Պատերազմէն յետոյ Թոշակի իրաւունք կ'ունենաս։

«Բանտէն քեզի կը յանձնեն իմ անձնական իրերս. վրաս կը պահեմ հօրս վերնազգեստը, որպէսզի ցուրտին, դնդակահարութեան ժամանակ, չդողամ։

«Սիրելի քոյրիկս, իմ մասիս չատ մի՛ մտածեր, մի՛ տխրիր. ամուսնացիր լաւ երիտասարդի մը հետ եւ քու զաւակներուդ խօսէ երբեմն չտեսած մօրեղբօր մասին։

«Դարձեալ ձեզի կ'ըսեմ, մնաք բարով։

«Քա՛ջ եղէք։

«Ձեր զաւակը՝ ՍՓԱՐԹԱԿՈՍ»

ԵՕՆԱՍ ԿԵՏՈՒՂՏԻԿ (ՄԻՇԵԼ ՄԱՐԹԻՆԻԱՔ)

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է 1918–ին։

16 տարեկանին կը մեկնի Պաղեստին՝ իր եղբօրը մօտ։ Արհեստով մեքենագործ։

1937–ին կ'անցնի Սպանիա, իբրեւ կամաւոր, ֆաշիզմի դէմ կռուելու համար։ Անհաւասար ճակատամարտներուն կը վիրաւորուի, կը բուժուի եւ դարձեալ կը մեկնի ճակատ։

Հանրապետութեան անկումէն ետք կու գայ Ֆրանսա, ուր կ'արգելափակուի Վեռնէյի, Կուրսի, Արճելեսի կեդրոնացման ճամբարներուն մէջ։

Կը յաջողի փախչիլ ու գալ Փարիզ եւ կ'ապրի Մխչել Մարթինեաք ծածկանունին տակ։

1942–ին կը մտնէ արձակազէններու եւ փարթիզաններու շարքին մէջ։

Աւելի ուշ, Պոքսովի կողքին երկաթուղիի գծահանման պայքարին առաջամարտիկներէն կը հանդիսանայ։

Նամակ չի գրեր իր ինքնութեան թուղթերուն կնիքը ցոյց չտալու համար, որպէսզի ուրիշ ընկերներ չվտանգուին։

Անյաղթողը կեցուածք կ'ունենայ դատաւարութեան ժամանակ եւ կ'իյնայ Մանուշեանի կողքին։

ԹՈՄԱՍ ԷԼԵՔ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է 1925–ին Պուտափեշտ, մտաւորական յառաջդիմական ընտանիքի մը մէջ։

Պատերազմէն առաջ ընտանեօք կը լքէ իր երկիրը՝ ցեղատեացութենէ եւ յետադիմութենէ հալածուած եւ կը հաստատուի Ֆրանսա։

17 տարեկանին կը մտնէ արձակագէններու եւ վարիչներու Մանուչեանի խումբին մէջ՝ աւելի դործօն միջոցներով պայքարելու համար Ֆաշիզմի դէմ։ Եւ, ինչպէս կը յայտարարէ դատավարութեան ժամանակ, «չէր կրնար ապրիլ առանց ապատութեան»։

Էլեքն է որ Սեն դետի ձախ ափին վրայ դտնուող զերմանական դրատունը կրակի կու տայ։

Մարտ 1943–ին կը մասնակցի զերմանական դասակի մը դէմ ձեռնարկութիւններով յարձակման եւ աւելի ուշ Անիէի զերման ոստանբուն յատկացուած ճաշասրահի ռմբակոծման։

Իր խիզախութեան համար կը նշանակուի Երկաթգծերու խարհանարարական Ջոկատի խմբապետ եւ կը դործէ Ռոքսովի դլխաւորութեամբ։

Յունիս 1943–ին, երկու նռնակ կ'արձակէ Ժան Ժոռէս մեքրոյի մօտ համախմբուած չուրջ 70 հիթլերականներու վրայ։

Կը մասնակցի ու կը դեկավարէ գծահանման կարգ մը դործողութիւններ, որոնք մեծ կորուստներ կը պատճառեն ֆաշիստներուն։

Կը ձերբակալուի Նոյեմբեր 1943–ին ու կը դնդակահարուի Մանուչեանի կողքին։

ԷՄԵՐԻԿ ԿԱԶԱ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է 1902–ին, Պուտափեշտ։

Տակաւին պատանի՝ կը պայքարի Կոմունիստական Երիտասարդներու Միութեան եւ Կոմունիստ Կուսակցութեան շարքերուն մէջ։

Արհեստով՝ մեքենագործ բանուոր։

Պատերազմի նախօրեակին Ֆրանսա գտնուելով՝ կամաւոր կ'արձանագրուի Ֆրանսական բանակին մէջ եւ կը ղրկուի 23–րդ օտարականի կամաւորներու դումարտակը։

Զինադադարէն անմիջապէս յետոյ, տակաւին Լ.Ֆ.Թ.Փ.Կ.–ն չկազմակերպուած՝ կը նուիրուի պրաւման ուժերու դէմ զանազան խափանարար գործունէութեան։

Առաջիններէն կ'ըլլայ որ մաս կը կազմէ արձակագէններու եւ փարթիզաններու հունգարօ–ռումանական խումբին։

Իր քաջութեան ու խիզախութեան համար կը ղրկուի Մանուշեանի խումբին երկաթուղիի գծահանման ջոկատին մէջ եւ կը մասնակցի բազմաթիւ արարքներու Պոքսովի եւ Արմէն Դաւիթեանի հետ։

Կը ձերբակալուի 17 Նոյեմբեր 1943–ին Տանֆեր Ռուշըրոյի մեթրոյին առջեւ։

Անկուն ու քաջարի կեցուածք կ'ունենայ դատավարութեան ժամանակ եւ կը մեռնի հերոսի մահով Մանուշեանի կողքին։

ՎԻԼԼԻ ՅԱՓԻՒՕ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է Լեհաստանի Սքալա քաղաքին մէջ 1910–ին։

20 տարեկանին կը մեկնի Պաղեստին ու գործօն կերպով կը պայքարի աշխատաւորական կազմակերպութիւններու մէջ՝ անգլիական իմպերիալիզմի դէմ։ 1931 Մայիս Մէկ–ին կը ձերբակալուի եւ կ'արտաքսուի երկրէն, երկու տարի բանտարկութենէ յետոյ։

1933–ին կու գայ Աւստրիա եւ կը պայքարի բանուորական շարժման շարքերուն մէջ։

Հիթլերականներու ներխուժումէն յետոյ ալ կը շարունակէ պայքարիլ ընդյատակեայ քաղաքական ու արհմիութեան կազմակերպութիւններու մէջ։

1938–ին կեսթափոյի ձեռքը չիյնալու համար կը լքէ Աւստրիան ու կ'ապաստանի Ֆրանսա, ուր կը շարունակէ իր քաղաքական ու դաշափարական պայքարը։

Աւելի ուշ կը մտնէ արձակազէններու եւ փարթիզաններու Մանուշեանի խումբին մէջ եւ քաջութեամբ կը կատարէ իրեն յանձնուած ռազմական պարտականութիւնները։ Կը մասնակցի Պոքսովի եւ Արփեն Դաւիթեանի հետ ռազմական չոզեկատքերու դէմ խափանարար գործերուն։

Հոկտեմբեր 1943–ին ռազմական դնացքի մը գծահանման պատճառով թշնամիին ձեռքը կ'իյնայ։

Սոսկալի չարչարանքներու կ'ենթարկուի կեսթափոյի նկուղներուն մէջ, բայց ոչ ոքի անունը կու տայ։

23–ի դատավարութեան ժամանակ կը մնայ անվեհեր։ Կը գլխատհարուի Մանուշեանի կողքին։

Ահա՛ իր վերջին նամակը։

«Սիրելի փոքրիկ Հանրիէթա,

«Այս իմ վերջին նամակս է։ Կէսօրէն վերջ մեզ պիտի գնդակահարեն։ Հաճելի չէ, բայց այս ալ պայքար է։ Կը նախընտրէի ռազմադաշտին վրայ իյնալ, բայց բաղդ չունեցայ։ Հոգ չէ, մի՛ լաք իմ վրաս։

«Ձեզի կը թողում իմ երկու փոքրիկները եւ կը մեռնիմ հանդարտութեամբ, քանի որ գիտեմ թէ շատ բարեկամներ ունիմ, նամանաւանդ ձեզի նման։

«Կը ցաւիմ որ կարելիութիւն չունիմ ձեզ տեսնելու եւ համբուրելու մեռնելէս առաջ։

«Դատապարտութենէս յետոյ այս վերջին երեք օրերը երկու երիտասարդ Ֆրանսացիներու հետ միասին էի, սովվեցայ Ֆրանսան առաւել եւս սիրել։ Ի՛նչ գեղեցիկ մտայնութիւն։

«Մնաս բարով, իմ փոքրիկս, մնաք բարով բոլոր բարեկամներս, մնաս բարով գեղեցիկ Ֆրանսա։

«Չեմ կրնար դրութիւնս չարունակել ցուրտին պատճառով։ Հազար համբոյր բոլորիդ։

Վիլլի»

Ֆրեսնի բանտ, 21 Փետրուար 1944 թ.

«Սիրելի փոքրիկս,

«Զորս ամիս յետոյ կրնամ նամակ մը գրել, բայց տխուր նամակ մը, քանի որ քիչ վերջը պիտի գնդակահարուիմ։

«Զորս դժուարին ամիսներ անցուցի, բայց դիմէս չթեքուեցայ, քանի որ գիտէի թէ ի՛նչ բանի յատկացուցած էի ամբողջ կեանքս։ Բնականաբար դժուար է եւ ցաւալի լքել անուշ կեանքը։

«Այժմ կը յուսամ որ մեր այնքան սպասած երախան աշխարհ եկաւ, որ պիտի չկրնայ տեսնել իր հայրը։

«Երջանիկ երազանքներ փոքրիկին եւ քեզ համար իմ սրտահատոր։

«Մեր փոքրիկը մեծցուր մխիթարական ոգիով։

«Ես մինակս չեմ որ կեանքս կու տամ այս պայքարին։

Վիլլի»

ՄՕՐԻՍ ՖԻՆԿԵԼՑՎԱՑՔ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է 1923–ին Վարշաւիա։

Երեք տարեկան էր երբ ամբողջ ընտանիքով կու գան ու կը հաստատուին Ֆրանսա։

Նիւթական ծանր պայմանները կը ստիպեն Մօրիսը լքել ուսումը եւ աշխատիլ իբրեւ կահագործ։

1942–ին կ'ընդունուի ազատագրական շարժումներու եւ փարթիզաններու կազմակերպութեան մէջ եւ Մանուշեանի հրամանատարութեամբ կը մասնակցի բազմաթիւ ռազմական գործողութիւններու։

Պոքսովի եւ Արփեն Դաւիթեանի ջոկատին մէջ երկաթուղիներու խափանարար գործողութիւններուն մէջ աչքի կ'իյնայ իր քաջութեամբ եւ խիզախութեամբ։

Իր հայրը եւ երկու եղբայրները ձերբակալուելով կը ղրկուին Գերմանիոյ մահուան ճամբարները եւ ետ չեն դառնար։

Նոյեմբերին կը ձերբակալուի եւ Մանուշեանի կողքին կը դնդակահարուի։

Իր վերջին գրած նամակը բարեկամ դրացիներուն։

«Շարդելի Տիկին,

«Իմ ձեռքովս այս վերջին նամակս է որ կը գրեմ ձեզի, մնաս բարով ըսելու համար կեանքին, որ կ'ուզէի ըլլար աւելի լաւ։

«Եթէ ծնողքս եւ եղբայրներս բաղդը ունենան օր մը տանջանքներէն վերադառնալու, ըսէք որ ես արիաբար մեռայ՝ մտածելով իրենց մասին։

«Ազատութեան ժամը հնչեց ինձի համար եւ այս այնքան սիրածս հողին մէջ պիտի հանգչիմ։ Սրտանց կը համբուրեմ ձեզ, ինչպէս եւ ծնողքս եւ եղբայրներս։ Կը մտածեմ նաեւ ձեր ամուսնոյն մասին, որ ազնիւ էր ինձի հանդէպ, ինչպէս եւ իմ դպրոցական փոքրիկ ընկերուհի Ռոպերի մասին։ Թող ան բոլոր բարեկամներուս խօսի եւ ըսէ որ մինչ ալ կը յիշեմ միասին անցուցած երբեմնի լաւ օրերը։

«Մնաք բարով· կը յուսամ որ երբեմն պիտի յիշէք փոքրիկ Մօրիսը»։

ՄՕՐԻՍ ՖԻՆԿԵԼՑՎԱՑՔ

ՎՕԼՖ ՎԱՑՋՊՐՈՏ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է Լեհաստան, Քրանիք քաղաքը, 1925–ին: Շատ փոքր տարիքին ծնողքին հետ կու գայ Ֆրանսա:

Արհեստով՝ մեքենագործ:

16 Յուլիս 1942–ին իր ծնողքը կը ձերբակալուին եւ կը ղրկուին Գերմանիոյ մահուան ճամբարները:

Նոյն տարին Վօլֆ կը մտնէ արձակապէններու մէջ եւ կը մասնակցի բազմաթիւ ռազմական գործողութիւններու: Մասնաւորապէս կը յատկանշուի Ռայմանի եւ Քլեզեյքիի հետ Լոմենտալ պողոտային վրայ գերման սպաններու վրայ կատարած յարձակումով: Արձակուած երկու ձեռնառումբերով կը սպաննեն ու կը վիրաւորեն բազմաթիւ սպաններ եւ պինուորներ:

Կը ձերբակալուի Բիւ Տէ Ալբիվի իր բնակարանին մէջ 1 Նոյեմբեր 1943–ին եւ կը գնդակահարուի Մանուչեանի կողքին:

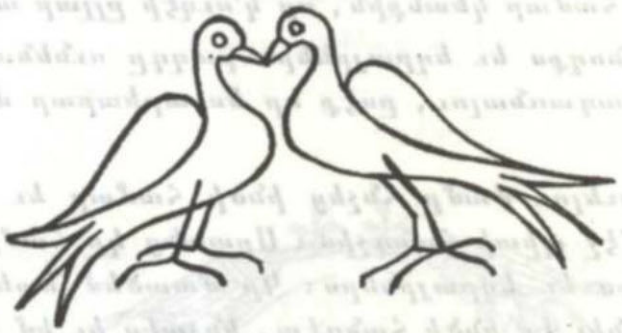

ՌՈՊԵՌ ՎԷՇԻՑ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑԿԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է Հիւսիսային Ֆրանսա 1924–ին։ 5 տարեկանին ծնողքին հետ կու գայ Փարիզ։ Պատերազմի սկիզբին կ'աշխատի իբրեւ թղթատարական գրուիչ։

Մանուչեանի խումբին մէջ կը մտնէ 1943–ի սկիզբը։

Կը ձերբակալուի 12 Նոյեմբեր 1943–ին։ 23–ի դատավարութեան Գերմանացիները զայն կը մեղադրէին իբրեւ մէկը, որ 10 Յուլիսին ուրիշ արձակագէններու հետ ձեռնառումբերով յարձակման ենթարկած է գերմանական պահակախումբ մը Շուազի–լը–Ռուա–ի մէջ, որուն հետեւանքով 11 զինուոր վիրաւորուած է։

Միեւնոյն գործողութիւնը կատարած է 31 Յուլիսին Ֆօլի Տը Նանթերի մէջ, ուր 4 զինուոր վիրաւորուած է։ Նուազի–լը–Սեք–ի մէջ գերմանական բանակատեղի մը ռմբակոծած է։ 11 Օգոստոսին սպաննած է Ֆրանսացի Ֆաշիստ պատասխանատու մը, իսկ 20 Օգոստոսին Նէօյլիի գերման բանակի դանձապահը։

Փոթի–Իվրիի մէջ 4 Սեպտեմբերին սպաննած է հիթլերական մը, իսկ Սեպտեմբեր 9–ին ձեռնառումբ նետած է Փէ–Փէ–Էֆ Ֆաշիստական կազմակերպութեան սրահէն ներս, ուր ժողով կը գումարուէր։

Կ'իյնայ հերոսի մահով իր հրամանատար Մանուչեանի կողքին։

Ահա անոր նամակը.—

«Սիրելի ծնողք, 21 Փետրուար 1944.

«Ահա քանի մը տող ձեզի հաղորդելու համար որ մահուան դատապարտուեցայ։ Այս կէսօրէն վերջ, ժամը երեքին, պիտի գնդակահարուիմ։

«Այսուհանդերձ բարոյականս բարձր է եւ կը խնդրեմ չմտահոգուիք իմ մասիս։

«Կ'երդնում որ բնաւ չեմ վախնար, եւ կը կարծեմ որ արժանի եմ, եւ երեք ամիս է որ կը սպասեմ։ Այնպէս որ ինքզինքս հաշտեցուցած եմ այս իրականութեան հետ։

«Կը յուսամ որ թերթերէն տեղեկութիւններ ունեցաք։ Ջեղմէ չատ կը խնդրեմ որ տրամաբանական ըլլաք եւ հասկնաք եղածը։ Նկատեցէք որ ես չեմ դատապարտուած. մոռցէք պիս. կեանքի մէջ ամէն ինչ կարելի է մոռնալ, եւ չարունակեցէք ապրիլ առաջուան պէս։ Շուտով կեանքը աւելի դեղեցիկ պիտի ըլլայ։

«Պիտի իյնամ, բայց արտմութիւնը պէտք չէ որ ձեզ ընկճէ։ Քաջ եղէք, ինչպիսին եմ ես այժմ։ Իմ մեռնելուս մէջ արտակարգ ոչինչ կայ։ Ոչ ոք թող չցաւի իմ վրաս. հազարաւորներ կ'իյնան ամէն օր ռազմաճակատներուն վրայ եւ ուրիշ տեղ...

«Մնաս բարով հայրս, իմ սիրասուն մայրս, մնաք բարով մեր բոլոր հարազատներուն եւ բարեկամներուն։ ՌՈՊԵՐ»

ՌՈԺԷ ՌՈՒՔՍԵԼ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑԿԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Մնած է 1925–ին Փարիզ։

Նախակրթարանը աւարտելէ ետք կը մտնէ Փանհար–ի գործատանը՝ իբրեւ մետաղագործ բանուոր։

Փետրուար 1943–ին կը մտնէ Մանուշեանի խումբին մէջ։ Ընդլայնող բանուոր մը, հաւատարիմ կը մնայ Ֆրանսական յեղափոխականի աւանդութիւններուն եւ պրոլետարիական ինտերնացիոնալիզմին. այնպէս որ Մանուշեանի դէմ հաւաքուած օտարականներու փարիզեան կազմակերպութեան մէջ ան եղբայրական սերտ կապերով կը կապուի բոլոր ոչ–Ֆրանսացի պինակիցներուն հետ։

13 Մարտին ուրիշ արձակագէններու հետ նռնակով կը ռմբակոծէ Սաքս պողոտային վրայ գտնուող գերմանական կառաւոյնը։ 18–ին կը ռմբակոծէ գերմանական փոխադրակառք մը՝ սպաննելով 3 եւ վիրաւորելով 12 հիթլերական զինուոր։

11 Նոյեմբերին կը մասնակցի բարձրաստիճան հիթլերական սպայի մը դէմ կազմակերպուած մահափորձին, բայց կը ձերբակալուի եւ մահուան կը դատապարտուի իր 22 ընկերներուն հետ՝ իր 18 տարեկան վարդ–պարուն հասակին մէջ։

Ահա՛ իր վերջին նամակը։ 21 Փետրուար 1944·

«Սրտապին ծնողք եւ փոքրիկ եղբայրս,

«Ձեզի կը գրեմ իմ վերջին նամակս՝ հաղորդելու համար իմ մահուան դատապարտութիւնս։ Պիտի գնդակահարուիմ այսօր, ժամը 3–ին, ուրիշ բազմաթիւ ընկերներու հետ միասին։

«Ձեզմէ կը խնդրեմ ինձ նման քաջ ըլլաք։ Գիտեմ որ սարսափելի դժբաղդութիւն մըն է ձեզի համար, բայց կը խնդրեմ որ վեր բարձրանաք, որպէսզի կարենաք մտաբերել զիս եւ հոդաք փոքրիկ եղբայրս՝ Փոլը, որ պէտք ունի հոգատարութեան ու դաստիարակութեան, մարդ ըլլալու համար։

«Սիրասուն փոքրիկ եղբայրս, յուսով եմ որ պիտի կրնաս կատարել այն խոստումը, որ քեզմէ կը պահանջեմ այս նամակովս՝ մեռնելէ առաջ. Սիրէ՛ հայրիկը եւ մայրիկը բոլոր սրտիդ կորովը, եւ երբ մեծնաս, մարդ ըլլաս, պաշտպանէ զանոնք։ Պիտի մեռնիմ՝ վստահ ըլլալով որ իմ վերջին խղճս պիտի կատարես։

«Սիրելի հայրս եւ մայրս, կը մեռնիմ հայրենիքիս համար. ես իմ Ֆրանսացի պարտականութիւնս է որ կատարեցի. միայն թէ բազդը դէչ դարձաւ։ Ներեցէք ինծի որ ձեզմէ պահեցի ըրած գաղտ–

նի գործերս։ Բայց անկարելի էր ձեզի յայտնել։ Դուք ինձի արդելք պիտի ըլլայիք։ Պիտի մեռնիմ ձեր երեքի մասին մտածելով, եւ վերջին րոպէին ձեր անունն է որ պիտի ըլլայ շրթներուս վրայ եւ ձեր դէմքը աչքերուս առջեւ։

«Կը մտածեմ նաեւ բոլոր հարազատներուս մասին, որոնցմէ պիտի բաժնուիմ։ Բոլորն ալ սրտանց կը համբուրեմ առանց խորհրդաւորութեան։ Բոլորն ալ կը սիրեմ։ Ամէնքէդ ալ կը խնդրեմ իմ յիշատակս որքան կարելի է երկար պահէք ձեր մէջ։

«Ես կը մեռնիմ Ֆրանսացիի պէս, արիաբար եւ դլուխս վեր։

«Ձեզի վերջին անգամ մնաս բարով կ'ըսեմ, եւ բոլորդ սրտիս սեղմելով։

«Ձեր որդին, եղբայրը, զարմիկը, թոռնիկը,

ՌՈԺԷ ՌՈՒՔՍԵԼ»

«Սիրելի փոքրիկ Մաթիլտս սիրասուն,

«Քեզի կը գրեմ իմ առաջին եւ վերջին նամակս, որ չատ ուրախալի չէ։

«Քեզի կը հաղորդեմ մահուան դատապարտուած ըլլալս եւ այս կէսօրէն վերջ բազմաթիւ ընկերներու հետ դնդակահարուիլնս։ Պիտի մեռնիմ քու վրադ մտածելով մինչեւ վերջին երկվայրկեանը։ Կը մեռնիմ արիաբար՝ հայրենիքիս համար զինուորի պարտականութիւնս կատարած ըլլալու գոհունակութեամբ։ Կը խնդրեմ քեզմէ այս մղձաւանջը մոռնաս եւ կը մաղթեմ որ երջանիկ ըլլաս։ Ընտրէ քեզի համար լաւ մէկը, որ կարենայ քեզ երջանկացնել։

«Իմ յիշատակս պահէ ուզածիդ չափ, բայց ոչ ոք կրնայ մեռելներուն հետ ապրիլ։ Քեզի եւ ինձի համար գեղեցիկ ծրագիրներ պատրաստած էի, բայց ճակատագիրը ուրիշ բան տնօրինեց։ Կ'երդնում որ ոչ մէկ չեզում չունեցայ եւ կը մեռնիմ ազատագրութեան իրրեւ զինուոր եւ Ֆրանսացի հայրենասէր...

«Ցուսով եմ իմ եւ իմ ընկերներուս յիշատակը պիտի յարգուի։

«Կը վերջացնեմ՝ քեզ սրտիս սեղմելով։ Քու յիշատակդ ինձի պիտի ընկերանայ մինչեւ վերջին րոպէս։

«Քու փոքր բարեկամդ, որ քեզմէ կը բաժնուի առյաւէտ։

ՌՈԺԷ ՌՈՒՔՍԵԼ»

ԺՕՐԺ ՔԼՈՒԱՐԵՔ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Մնած է 1923–ին Ֆրանսայի Սեն–Ռեմի–Սիւր–Ալբ գիւղաքաղաքին մէջ։

Հիւսիսային Ֆրանսան Գերմանիոյ դրաւման տակ իյնալէն յետոյ, կը լքէ իր ծննդավայրը եւ կը մեկնի հարաւային Ֆրանսա՝ կամաւորագրուելու համար Ազատ Ֆրանսայի բանակին մէջ։ Իր վոքր տարիքին համար կը մերժուի։

Կու գայ Փարիզ, կը յաջողի մտնել Մանուշեանի գլխաւորած արձակագէններու խումբին մէջ։

Կը մասնակցի բազմաթիւ գործողութիւններու՝ հիթլերականներու դէմ, յայտնաբերելով քաջութեան եւ անձնազոհութեան բարձր ոգի։

Կը ձերբակալուի Նոյեմբերին եւ կ'իյնայ հերոսաբար՝ Մանուշեանի կողքին։

Ահա՛ իր վերջին նամակը։ 21 Փետրուար 1944·

«Սիրելի հօրեղբայր եւ հօրաքոյր,

«Այս երկտողը կը գրեմ ձեզի՝ յայտնելու համար որ այսօր կէսօրէ ետք պիտի գնդակահարուիմ։ Բայց մի՛ լաք իմ վրաս։ Ինծի ոեւէ ցնցում չպատճառեց երբ այս առաւօտ յայտնեցին որ 7 ժամէն պիտի գնդակահարուիմ։

«Սիրելի հօրեղբայր, հօրս գրեցի, բայց չյայտնեցի գնդակահարուելուս մասին։ Դուն մեղմութեամբ հասկցուր անոնց։ Շատ ծանր կ'ըլլայ անոնց՝ եթէ ես հաղորդեմ։

«Մօրեղբայր ժօրժին եւ մօրաքոյր Մարիին ալ զգուշութեամբ յայտնէ եղելութիւնը։

«Ձեզմէ կը բաժնուիմ առյաւէտ։

«Ձեր զարմիկը, որ ձեզ հոգեպէս կը սիրէ։

«Չկայ աւելի գեղեցիկ բան մը՝ քան Ֆրանսայի համար մեռնիլը։

ԺՕՐԺ»

ՍՏԱՆԻՍԼԱՍ ՔՈՒՊԱՍՔԻ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է 1908–ին Լեհաստանի Սպալիչ քաղաքին մէջ։

Լեհաստանի մէջ գործաւորական կազմակերպութիւններուն մէջ ամենագործօն մասնակցութիւնը կը բերէ։

Ֆրանսա կու գայ՝ Սպանիա անցնելու համար, ուր կը կռուի Ֆաշիզմի դէմ՝ Միջազգային Պրիկատի շարքերուն մէջ։

Հանրապետութեան անկումէն ետք կու գայ Ֆրանսա եւ կ'արգելափակուի Վեռնէյի տիրահռչակ ճամբարին մէջ։

Գերմանացիները զայն եւ ուրիշներ կը ճամբեն Գերմանիա, բայց Ստանիսլաս կը յաջողի վիախչիլ եւ գալ Փարիզ, ուր կը մտնէ արձակապէններու խումբին մէջ։ 7 Դեկտեմբեր 1942–ին կը ձերբակալուի եւ կ'ենթարկուի զարհուրելի չարչարանքներու, բայց կը մնայ անյողդողդ։ Կեանքին ոչ մէկ խօսք չի կրնար խլել իրմէ։

Կը գաւուի եւ կը գնդակահարուի Մանուշեանի խումբին հետ։

ԼԷՕՆ ԿՕԼՏՊԵՐԿ
ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է 1924–ին Լեհաստանի Լօձ քաղաքին մէջ:

Փոքր տարիքէն կը բերուի Ֆրանսա:

1942–ին իր ամբողջ ընտանիքը կը ղրկուի Գերմանիոյ մահուան ճամբաները: Ինք կը մնայ առանձին եւ կը փնտռէ դիմադրական կազմակերպութիւն մը, անոր շարքերուն մէջ աւելի մօտէն եւ գործօն միջոցներով պայքարելու համար գերման ֆաշիզմի դէմ: Վերջապէս կը յաջողի մտնել Մանուշեանի խումբին մէջ եւ կատաղի պայքար կը մղէ, իր ծնողքին եւ ուրիշ շատերու վրէժը լուծելով:

Հոկտեմբերին կը ձերբակալուի եւ կ՚իյնայ Մանուշեանի կողքին:

ՍԵԶԱՐ ԼՈՒՔԱՐԻՆԻ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է Քասթելլիօնի (Իտալիա) մէջ 1922–ին։

Ծնողքը, հակաֆաշիստ Իտալացիները, կը հաստատուին Ֆրանսա։

Սեզար փոքր տարիքին կը պայքարի Երիտասարդական Կոմունիստական Միութեան մէջ։

Ֆրանսան ոտնակոխ ըլլալէն անմիջապէս յետոյ կը մտնէ դիմադրական պայքարի մէջ։

1942–ին արձակապէններու եւ փարթիզաններու խիզախ մարտիկներէն է։ Աւելի ուշ կը ղրկուի Մանուշեանի խումբը, ուր կը մասնակցի բազմաթիւ ռազմական գործողութիւններու։

Կ'իյնայ Մանուշեանի կողքին։

Իր նամակը։

Ֆրէճ, 21 Փետրուար 1944·

«Սիրելի հայրս, քոյրիկս եւ բարեկամներ,

«Երկու խօսք՝ ձեզի յայտնելու համար որ մահուան դատապարտուած ըլլալով՝ այս կէսօրէն յետոյ ժամը 3–ին պիտի դնդակահարուիմ...

«Ի՞նչ ընել, կեանքը այսպէս է։ Սիրելի՛ հայր, քեզմէ ներողութիւն կը խնդրեմ, քեզի եւ ընտանիքիս պատճառած ցաւին համար։

«Ամենամեծ սէրը կեանքի նուիրումն է անոնց համար որ կը սիրենք։ Ինձ նման արի եղէք եւ վստահութիւն ունեցէք դալիք սպասային։

«Ձեր զաւակը եւ եղբայրը, որ ձեզ կը սիրէ մինչեւ վերջին րոպէ։

ԼՈՒՔԱՐԻՆԻ ՍԵԶԱՐ»

ՈՒՆՕ ՏԵԼԼԱ ՆԵԿՐԱ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՓԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է Հիւսիսային Ֆրանսայի Վիմի քաղաքին մէջ 1923–ին, իտալացի աշխատաւորական ընտանիքի մը մէջ։

15 տարեկանին Շոսսօնի գործարանին մէջ կ'աշխատի իբրեւ վարձու բանուոր։

Նշանակուած ըլլալով Գերմանիա մեկնելու՝ աշխատելու համար, կը փախչի եւ կը պահուի հայ բարեկամներու մօտ եւ յետոյ կը մտնէ Մանուշեանի խումբին մէջ եւ կը մասնակցի կարգ մը ռազմական գործողութիւններու՝ հիթլերականներու դէմ։

ԱՆԹՈՆԻՕ ՍԱԼՎԱՏՈՐԻ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՓԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է 1920–ին Սան–Կրիօրի (Իտալիա)։ Եօթը տարեկանին կը բերուի Ֆրանսա։

1942–ին կը մտնէ Մանուշեանի խումբին մէջ եւ կը մասնակցի չարք մը ռազմական գործողութիւններու, խիզախութեամբ կատարելով բոլոր հրամանները։

Կը ձերբակալուի 12 Նոյեմբեր 1943–ին, կը դատուի իր 22 ընկերներուն հետ եւ կ'իյնայ Մանուշեանի կողքին։

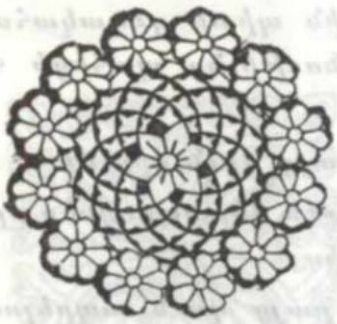

ՑԼԱՄԱ ԿՐԶԻՎԱԿ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է 1909–ին Լեհաստանի Վոլոմին քաղաքին մէջ, աշխատաւորական չքաւոր ընտանիքի մը մէջ։

Երիտասարդ տարիքին կ'անդամագրուի կոմունիստներու Երիտասարդական Միութեան։ Լեհաստանի մէջ իր քաղաքական գործունէութեան համար հինգ տարի բանտարկութեան կը դատապարտուի։

1936–ին կու գայ Փարիզ, ուրկէ կը մեկնի Սպանիա՝ Միջազգային Պրիկատի շարքերուն մէջ կռուելու համար ֆաշիզմի դէմ։

Հանրապետութեան անկումէն յետոյ կու գայ Ֆրանսա, ուր կ'արգելափակուի Արճելեսի, Կուրսի եւ Վեռնէյի ճամբարներուն մէջ։ Կը յաջողի փախչիլ ու գալ Փարիզ, ուր կը մտնէ Մանուշեանի խումբին մէջ եւ կը մասնակցի շարք մը ռազմական գործողութիւններու։

Կը ձերբակալուի ընդհանուր խուզարկութիւններու ժամանակ, կ'իյնայ կեսթափոյի ձեռքը եւ կը գնդակահարուի Մանուշեանի կողքին։

Կրզիվակի վերջին նամակը իր կենակցին։

«Սիրելի Ժանին, Ֆրէճ, 21 Փետրուար 1944։

«Այսօր ժամը 15–ին պիտի գնդակահարուիմ։ Մինչեւ վերջին վայրկեան իմ պաղարիւնութիւնս պահեցի հրեայ աշխատաւորի մը վայել քաջութեամբ։

«Ես կը մեռնիմ, բայց դուն դիս միշտ պիտի յիշես։

«Եթէ մեր ընտանիքէն վերապրողներ ըլլան եւ դուն անոնց հանդիպիս՝ պատմէ իմ մասիս։

«Ես կը մեռնիմ, բայց դուն ապրելու ես։ Ապրէ՛։ Գեղի կը պրկեմ իմ լաւագոյն բաղձանքներս եւ քեզի կ'ըսեմ մնաս բարով, ինչպէս նաեւ բոլոր բարեկամներուս։

«Քաջութիւն, քաջութիւն եւ քաջութիւն։

«Լաւագոյն ապագան այլեւս հեռու չէ։

«Գեզ կը համբուրեմ հազար անգամ։ Կը համբուրեմ բոլոր բարեկամներս։

«Գեզ միշտ սիրող՝

ԿՐԶԻՎԱԿ ՑԼԱՄԱ»

ԱՄԱՏԻՕ ՈՒՍԵԿԼԻՕ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑԿԱՐԻ ՀԵՐՈՍ

Ծնած է 1911–ին Մատուլեն Ճավենօ (Իտալիա)։

1930–ին կու գայ Ֆրանսա։ Կ'աշխատի որպէս որմնադիր բանուոր։

1943–ի սկիզբէն կը մտնէ Մանուշեանի խումբին մէջ եւ կը մասնակցի բազմաթիւ ռազմական գործողութիւններու՝ հիթլերական–ներու դէմ։

Պոքսովի, Արփեն Դաւիթեանի եւ Էլենքի հետ մաս կազմելով երկաթուղիները խափանարարող ջոկատին, կը կատարէ ամենա–դժուարին ու վտանգաւոր պարտականութիւնները։

«Ֆոնթինանթալ»ի դատավարութեան ժամանակ քաջութեամբ եւ հնարամտութեամբ կը պատասխանէ հիթլերական դատաւորին։

Կ'իյնայ Մանուշեանի կողքին։

ՄԵԼԻՆԷ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻ

Մելինէ Մանուչեանի դերը մեր գործունէութեան մէջ որքան կարեւոր, նոյնքան ալ վտանգաւոր էր: Բացի զէնք եւ պայթուցիկ փոխադրելէն, ռազմական գործողութիւններուն առարկայ նիւթերը գտնելու եւ որոշելու պարտականութիւնն ալ ունէր:

Կենթափոն եւ ոստիկանութեան «յատուկ պրիկատ»ը ամէն միջոց լ գործ դրին ձերբակալելու համար Մելինէն, բայց լ զուր· Փարիզի հայութիւնը անթափանցելի վարագոյր մըն էր նման պարագաներուն:

ԿՈԼՏԱ (ՕԼԿԱ) ՊԱՆՉԻԿ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՁՓԱՐԻ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻ

Ծնած է 1912–ին Ռումանիոյ Քիշինեւ քաղաքը (Պեսարապիա)։

1938–ին կու գայ Ֆրանսա եւ ամենագործօն մասնակցութիւնը կը բերէ յառաջդիմական կազմակերպութիւններու մէջ։

Արճակագէններու եւ փարթիզաններու կազմութեան սկիզբէն իսկ կը մասնակցի անոր գործողութիւններուն։ Օլկան զանազան ջոկատներու զէնքերը փոխադրելու պատասխանատուութիւնը կը կատարէր եւ մասնագէտ էր ռումբի չինուածքին։

Կը ձերբակալուի 6 Նոյեմբերին։ Զարշարանքն ու ահաբեկչական կեանքի բոլոր միջոցները ոչ մէկ խօսք կարող կ'ըլլան կորզել անկէ, թէեւ պիտէր շատերուն անունը եւ երկար ժամանակ մխացած էր Հայերէ բաղկացած ջոկատին։

Զայն չեն գնդակահարեր իր զինակիցներուն հետ։ Կը տանին Գերմանիա, կրկին չարչարանքի եւ հարցաքննութեան ենթարկելու համար։ Բայց դա՛ր գնալ անօգուտ։

Շտուտկարտի բանտին մէջ կացինով կը գլխատուի։

Ահա՛ անոր վերջին նամակը։ 9 Մայիս 1944։

«Շատ սիրելի եւ արտահատոր աղջիկս,

«Ասիկա մօրդ վերջին նամակն է։ Վաղը 10 Մայիսին, առաւօտեան ժամը 6–ին պիտի դիմաւորեմ։

«Մի՛ լար իմ վրաս. ես ալ այս պահուս չեմ լար։

«Կը մեռնիմ հանդիստ խղճով, խոր հաւատքով եւ վստահութեամբ, որ դուն մօրմէդ աւելի երջանիկ ու հանդիստ ապագայ մը պիտի ունենաս...։

«Իմ շատ սիրելիս, հպարտ եղիր մայրովդ։ Քու պատկերդ միշտ ալ աչքիս առջեւն է։ Կ՚ուզեմ հաւատալ որ պիտի տեսնես հայրդ, եւ յուսով եմ որ ան իմ բաղդիս պիտի չարժանանայ։ Իրեն ըսէ որ ինչպէ՛ս քու, նոյնպէս ալ իր մասին մտածած եմ։ Երկուքդ ալ ամբողջ սրտովս սիրած եմ։

«Սիրելի զաւակս, կը վերջացնեմ նամակս՝ յուսալով որ երջանիկ պիտի ըլլաս հօրդ եւ բոլորին հետ։ Ի բոլոր սրտէ կը համբուրեմ ձեզ։

Մայրդ՝
ՕԼԿԱ ՊԱՆՋԻԿ»

ՀԵԼԼԵՆ ՔՈՕ եւ ԱՆՔԱ ՌԻՇԹԻՆԺԵՐ

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՑՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻՆԵՐ

Հելլեն Քոօ

Անքա Ռիշթինժեր

Արձակագէններու եւ փարթիզաններու ախթագործութիւններուն ու յաջողութիւններուն մէջ զգալի բաժին մըն ալ ունեցաւ իգական սեռը։

Մելինէ Մանուչեանի եւ Օլկա Պանչիկի անուններէն անբաժան են անունները նաեւ Հելլեն Քոոյի եւ Անքա Ռիշթինժերի, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ ա՛յլ կիներու, որոնց պարտականութիւնն էր ոչ միայն պէնք ու զինամթերք փոխադրել արձակագէններուն ու փարթիզաններուն, եւ ասիկա յաճախ կռիւի ամենէն տաք շրջանին, այլեւ թղթատարական պաշտօն կատարել ու հետախուզական արշաւներ կազմակերպել կենթափոյի եւ ոստիկանութեան «յատուկ պրիկատի», ինչպէս նաեւ զրաւման զերման բանակի ու Վիշիի դաւաճան զործակցողներու չարքերուն մէջ՝ անգնահատելի ու զրական ծառայութիւն մատուցանելով հայրենասէր մարտիկներուն։

Անոնք հերոսի մահով ինկան պատնէշի վրայ ու ազատագրութեան պատուոյ դաշտին մէջ՝ խորապէս յուզիչ ու անթառամ յիշատակ մը թողլով իրենց ետին։

Մ. Օ. Ի.-Ն ՈՐՊԷՍ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉԸ ՕՏԱՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻՆ ԵՒ ԱԶԱՏ-ԱՐՁԱԿԱԶԷՆՆԵՐՈՒՆ ՈՒ ՓԱՐԹԻԶԱՆՆԵՐՈՒՆ

Ֆրանսական ճարտարարուեստը եւ գիւղատնտեսութիւնը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը կարիք ունեցած են օտար բանուորներու։

Այդ կարիքը մասնաւորապէս կը շեշտուի 1914–1918-ի պատերազմէն յետոյ, երբ աշխատաւորութեան կարեւոր մէկ մասը իբրեւ թնդանօթի միս զոհ կ'երթայ առաջին իմբերիալիստական պատերազմին։

1939–1945-ի պատերազմի նախօրեակին, Ֆրանսայի մէջ պաշտօնապէս վիճակագրուած 3 միլիոնէն աւելի օտարականներ կային։ Եթէ անոնց վրայ աւելցնենք այն բոլորը, որոնք ֆրանսական քաղաքացիութիւն ստանալով հանդերձ կը շարունակէին կապուած մնալ իրենց պատկանած լեզուական ու ազգային բարքերուն, կը տեսնենք որ անոնք իրապէս պատկառելի տեղ մը կը գրաւէին Ֆրանսացի ազգաբնակչութեան կողքին։

Ներգաղթած օտարականները 98 առ հարիւր ըլլալով բանուորներ եւ աշխատաւորներ՝ ցեղային ու ազգային հալածանքի զոհեր, իրենց խառնուածքով կը պատկանէին յառաջդիմական ու հակաֆաշիստական հոսանքներուն։

Ներգաղթող օտարական զանգուածները կազմակերպելու, զանոնք ֆրանսացի ժողովուրդին ծանօթացնելու, ֆրանսացի աշխատաւորութեան հետ եղբայրացնելու, անոնց իրաւական զօյավիճակը պաշտպանելու եւ դասակարգային պայքարի հարցերը ներգաշնակելու նպատակով, ֆրանսական Կոմունիստական Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէին կից կը կազմուի բաժանմունք մը M. O. I. *նախատառերով (Ներգաղթող Աշխատանքային Ուժ), որ խաղաղութեան շրջանին մեծ դեր կը խաղայ օտարական աշխատաւորական զանգուածներուն հաց, ապառութիւն ու խաղաղութիւն ապահովելու համար մղուող պայքարին մէջ։*

Մասնաւորապէս մեծ կ՚ըլլայ անոր դերը պատերազմի չրջանին։ Շարունակելով իր պատմական առաքելութիւնը Կոմունիստ Կուսակցութեան հետ եւ անոր կողքին, անիկա կազմակերպիչը կը հանդիսանայ դիմադրական եւ զինեալ պայքարի դործին։

Ֆրանսական պահպանողական եւ զինուորական չրջանակներու համար օտարականները արհամարհելի առարաս զանդուածներ էին, եւ այդ չրջանակներէն կազմուած դիմադրական կազմակերպութիւններուն մէջ օտարականները սակաւաթիւ էին, բացի քանի մը բացառիկ եւ պատահական երեւոյթներէն։

Մինչդեռ Ֆրանսական Կոմկուսի կողքին դործող օտարականներու դործերուն յանձնախումբը վճռական աշխատանքի կ՚անցնի, ամբողջ Ֆրանսայի մէջ կազմակերպելով օտարականներու դիմադրական ու զինեալ պայքարը Ֆրանսացի ազատատենչ ժողովուրդի կողքին։

Այդ յանձնախումբը իր որոշումները կը դործադրէր ազգային լեզուական խումբերու միջոցաւ, որոնց խաղաղութեան տարիներու հասարակական, դաղափարական դործունէութիւնը Սեպտեմբեր 1939–էն սկսեալ պատերազմի պայմաններուն կ՚ենթարկուի։

Պատերազմի առաջին օրերէն ձերբակալութիւններ տեղի կ՚ունենան յատուկդիմական կազմակերպութիւններուն մէջ։ Այդ՝ դանդուածային բնոյթ կը ստանայ Ֆրանսական քաղաքացիութիւն չունեցողներուն մէջ։ Դատական, իրաւական ոեւէ օրէնքով կարելի չըլլալով մեղադրանք մը սահմանել անոնց դէմ, վարչական պարզ ու ապօրինի կարդադրութեամբ մը՝ ձախակողմեան Ֆրանսայի լաւագոյն բարեկամները կ՚արդելափակուին։

Անոնց համար սահմանուած կեդրոնացման դլխաւոր ճամբարներն են Ռոլան–Կառոս, Վեռնէ, Արճելես, Կուրս, ուր արդէն երկար ժամանակէ ի վեր բիւրաւոր հանրապետական Սպանիացիներ, Միջազգային Պրիկատի մարտիկներ արդելափակուած կը հիւծէին, եւ ցուրտը, անօթութիւնը, ճամբարի դժնդակ պայմաններն ու հիւանդութիւնը անխնայ կը հնձէին անոնցմէ լաւագոյնները։

Լեզուական խումբերը այդ օրերուն ալ իրենց օդնութեան կոմիտէներուն միջոցաւ անոնց աննեղէն ու դեղօրայք կը հասցնեն եւ կարելի կը դարձնեն չատերու կեանքին փրկութիւնը։

Հայ իրականութեան մէջ, երբ Ֆրանսան գերմանական լուծին տակ կ՚իյնայ, լեզուական խումբերը վերակազմուելով ծաւալուն դործունէութեան կ՚անցնին բոլոր հայաբնակ վայրերու, մասնաւորապէս Փարիզի, Մարսիլիոյ եւ Լիոնի չրջաններուն մէջ, հիմնական նպատակ ունենալով կազմակերպել դիմադրական պայքարը հիթլերականներու դէմ եւ մարտիկներ դրկել՝ արձակազէններու եւ փարթիզաններու չարքերը խտացնելու եւ զօրացնելու համար։

Ֆրանսա ներգաղթած օտարականները զանգուածային կերպով կը մասնակցին հակահիթլերական պայքարին, յայտնաբերելով քաջութեան, անձնազոհութեան եւ նուիրուածութեան բարձր ոգի:

Ճիշդ այդ պատճառով է որ Ֆրանսայի դերման եւ Հիթլերին ծախուած Ֆրանսական մամուլին համար օտարական դիմադրականները «օրէնքէ դուրս» մարդիկ էին, «աւազակներ», «մարդասպաններ», «վտանգաւոր ահաբեկիչներ» եւ «օտար երկրի գործակալներ»:

«23»ի դատավարութեան օրերուն է որ այդ մութ ուժերու մամուլը եւ քարոզչութիւնը կը խօսին M. O. I.–ի մասին, խեղաթիւրելով անոր անունն ու կոչումը:

M. O. I. նախատառերն են Main d'Oeuvre Immigrée–ի, իսկ հիթլերականները զայն կը ներկայացնեն իբրեւ «Միջազգային Բանուորական Շարժում» (Mouvement Ouvrier International), անոր վրայ աւելցնելով վարկաբեկիչ ածականներ, չփոթութեան մատնելու համար Ֆրանսական հանրային հասարակական կարծիքը: Հակառակ հալածանքին եւ ձեռք առնուած ահաբեկչական միջոցառումներուն, Էմ. Օ. Ի.ն կը շարունակէ առաւել եւս զօրաշարժի ենթարկել օտարական աշխատաւորական լայն զանգուածները:

Ցառաջ կու գայ Ազգային Ճակատի կազմին մէջ մտնող Ազատ Արճակազէններու եւ Փարթիզաններու Էմ. Օ. Ի.ի ռազմական կազմակերպութիւնը՝ հարաւային ու հիւսիսային շրջաններուն մէջ:

Մեծ կ'ըլլայ Է.Մ.Օ.ի F.T.P.–ներու դերը, որոնք ամենայանդուգն ռազմական գործողութիւնները յանձն կ'առնեն ու կը կատարեն:

Էմ. Օ. Ի.ն է որ կը կազմակերպէ իտալական դրաւման ուժերուն մէջ հակաֆաշիստական աշխատանքը, զանոնք մղելով դաւաճանութեան: Նոյն ձեւի աշխատանք կը կազմակերպէ նաեւ Լեհերու, Ուքրանիացիներու, Հայերու, Վրացիներու եւ Գերմանացիներու մէջ, որ հրաշալի արդիւնքներ կու տայ: Այսպէսով Էմ. Օ. Ի.ն կը հանդիսանայ ժողովուրդներու համերաշխութեան եւ հակաֆաշիստական պայքարի կորիզը՝ ներգաղթած համայնքներուն մէջ:

ՖՐԱՆՍԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻՆ ՄԷՋ

«Հայ ժողովուրդը իրաւունք ունի պարծենալու Մանուշեանի խումբին հերոսներով, որոնք շարունակեցին ֆաշիզմի դէմ այն պայքարը, զոր Սովետական Միութիւնը եւ ուրիշ ժողովուրդներ կը մղէին եւ կու տային իրենց կեանքը ժողովուրդներու ազատութեան համար»:

ԺԱՔ ՏԻՒՔԼՕ

«Հայ ժողովուրդի տառապանքներուն նկարագրութեան համար ֆրանսացի գրողները քիչ մելան եւ թուղթ չեն սպառած: Բայց հայ ժողովուրդը մելանի փոխարէն իր արիւնն է տուած Ֆրանսայի ազատութեան համար»:

ԼՈՒԻ ԱՐԱԿՈՆ

Յաւակնութիւնը չունիմ եւ ոչ ալ կարելիութիւնը Ֆրանսահայութեան եւ ռուս գաղթականութեան դիմադրական պայքարի ամբողջական պատմութիւնը գրելու: Իբրեւ իրադէպի մը կորած-անցած ճամբուն մէկ մանրանկարը միայն, իրողութիւնները հոս կը ներկայացուին յաջորդական դէպքերով ու դէմքերով, եւ ա՛յն չափով միայն՝ որ կեանքի ընացքը իր ետին հետքեր ու ակօսներ թողած է:

Հայերու զանգուածային ներգաղթը Ֆրանսա սկսած է հայկական ջարդերէն յետոյ: Անոնք բաղկացած ըլլալով գլխաւորապէս աշխատաւորներէ, անխնայ շահագործուած են ֆրանսական կապիտալիզմի կողմէ: Օտարականներու աշխատանքային սահմանափակ եւ նենգ օրէնքներուն ենթարկուելով, կը ներգրաւուէին Կառռան-Պիվեռի, Սենթ-Էթիէնի, Կռան-Քոմպ-ի հանքային հիւծիչ եւ գործարանային ամենադժուարին աշխատանքներուն մէջ:

1920 Նոյեմբեր 29-ին սոցիալիստական յեղափոխութեան յաղթանակը, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան հաստատումը մեծ բեկում մը յառաջ կը բերեն հայ գաղթաշխարհին մէջ, զանոնք մղելով դասակարգային եւ ազգային ինքնագիտակցութեան:

Ամբողջ հայաբնակ վայրերուն մէջ յառաջ կու գան յառաջդիմական, զանգուածային լայն կազմակերպութիւններ, կը հրատարակուին թերթեր, Հայաստանէն կը հասնի ճոխ գրականութիւն՝ լոյս եւ յոյս բերելով հայութեան:

Նախաձեռնութեամբ Գուրգէն Թահմազեանի, Միսաք Տէր-Մի-քայէլեանի, Երուանդ Կամչեանի, Թորոս Սողիկեանի, Հայկազ Ժամ-կոչեանի, Բագրատ Աւագեանի եւ ուրիշներու կը կազմուի «ՀՕԿ»ը (Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէ), որ ամենամեծ յառաջդիմական զանգուածային կազմակերպութիւնը կը դառնայ եւ Սովետական Հա-յաստանի շուրջ կը համախմբէ բոլոր ընկերային եւ քաղաքական հո-սանքներէ եկած հայրենասէրները:

ՀՕԿ-ի եւ Ֆրանսահայ յառաջդիմական շարժման կազմակեր-պիչներէն հարկ է յիշել Աւետիք Իսահակեանը, Սեդրակ Փարեանը, Միհրան Մասլեանը, Տօքթ. Լ. Գալճեանը, Տօքթ. Մինասեանը, Պ. Պոտոսեանը, Մ. Մանուչեանը, Լուիզա Ալանեանը (Լաս), Հայկ Դպիրեանը, Վ. Իշքալացեանը, Յակոբ Գարակիւլեանը, Լուիզա Տա-պաղեանը, Երուանդ Ճեվհերեանը, Պարոյր Էլէկեանը, Միշա եւ Փնար Աղնաւորեանները, Պօղոս Արզումանեանը, Յասմիկ եւ Զարմայր Քիւթներեանները, Գրիգոր Ֆելլահեանը, Արտաշէս Մուրատեանը, Մուրատ Մուրատեանը, Գամճեանը, Կ. Շամլեանն ու Յ. Վեղիրեանը:

Հայաստանի շարունակական վերելքն ու յառաջդիմական հո-սանքի ծաւալին մեծութիւնը՝ անհրաժեշտ կը դարձնեն ՀՕԿ-ի փո-խարինումը նոր պայմաններուն համապատասխանող կազմակերպու-թեամբ մը, եւ կը կազմուի «Ժողովրդային Միութիւնը»:

Մեծ կ'ըլլայ Ֆրանսահայ յառաջդիմական կազմակերպութիւն-ներուն դերը հայ եւ Ֆրանսացի ժողովուրդներու բարեկամական կա-պերու ամրապնդման գործին մէջ:

Շնորհիւ գաղափարական ու քաղաքական անխոնջ բանակռիւի՝ հայ աշխատաւորութիւնը մեկուսացումէ ելլելով կը միանայ իր Ֆր-անսացի դասակարգային եղբայրներուն հետ՝ հացի, խաղաղու-թեան եւ լաւագոյն կեանքի մը համար, ինչպէս նաեւ Ֆաշիզմի եւ պատերազմի դէմ անոնց մղած պայքարին մէջ: Այս տեղի կ'ունենայ դաշնակիզմի եւ ուրիշ պուրժուական կազմակերպութիւններու կա-տաղի եւ խափանարար ընդդիմութեան պայմաններուն մէջ:

Ֆրանսահայութիւնը շուրջ հարիւր կամաւոր կու տայ Հանրա-պետական Սպանիոյ պաշտպանութեան համար, որոնք հերոսութեամբ կը կռուին «Պրիկատ Ինտերնացիոնալ»ի շարքերուն մէջ:

Կու գան պատերազմի տարիները:

Ֆրանսական օրէնսդրութեամբ զօրակոչի կ'ենթարկուին ռազ-միկի տարիք ունեցող բոլոր Հայերը, որոնց զինուորական դրքոյկին վրայ ընդգծուած էր թէ «Ֆրանսական քաղաքացիութեան իրաւունք-էն զուրկ են»: Այսուհանդերձ Հայեր բոլոր ճակատներուն վրայ քա-ջութեամբ կը կռուին իրենց Ֆրանսացի եղբայրներու կողքին:

Յառաջդիմական կազմակերպութիւնները կը ջնջուին եւ անոնց ղեկավարներէն շատերը ձերբակալուելով կեդրոնացման ճամբարներու մէջ կ'արգելափակուին: Բայց ազատ մնացած ղեկավարներն ու շարքայիններըը ընդյատակեայ պայմաններուն համապատասխան վերակազմուելով, հիմը կը դնեն փառապանծ հայկական դիմադրական պայքարին, ի խնդիր Ֆրանսայի ազատութեան:

Բացի ճակատի վրայ եւ դերութեան ճամբարներուն մէջ ինկած Ֆրանսահայերէն՝ ահա ոչ-ամբողջական անուանացանկ մը դիմադրական պայքարի մարտիրոսացած նահատակներէն, որոնք ինկան Ֆրանսայի ազատագրման եւ ազատութեան համար, Ազատ Արճակազէններու եւ Փարթիզաններու եւ Ֆրանսական Ներքին Ուժերու (F. T. P. F. — F. F. T.) *շարքերուն մէջ:*

ՓԱՐԻԶԻ ՇՐՋԱՆԷՆ

Միսաք Մանուշեան
Լուիզա Ասլանեան (Լաս)
Արփիար Ասլանեան
Արփեն Դաւիթեան (Մանուկ Մանուկեան, Անտրէ)
Հայկ Տէր-Դպիրեան
Աւետիս Թուլումճեան
Վահրիճ Վաճառականեան

ԼԻՈՆԻ ՇՐՋԱՆԷՆ

Խաչիկ Ամանաթեան
Ժան Աւագեան
Ժան Տուտուճեան
Մարտիրոս Քեշիշեան
Երուանդ Ճանիճեան
Ժան Փարատեան
Պերճ Պերպերեան
Անտրէ Գափամաճեան
Սահակ Տէրտէրեան
Մարսել Երէցեան
Յակոբ Վելիճեան
Սեդրակ Պասմաճեան
Իտկար Պետիկեան
Եզեկիէլ Օպոզեան
Իտուար Գալուստեան
Ներսէս Ալաճաճեան
Թագուր Թագուրեան

ՄԱՐՍԻԼԻՈՑ ԵՐԶԱՆԵՆ

Նշան Տէր–Մարտիրոսեան
Խաչիկ Մարիճեան
Սարգիս Պետուճեան
Երուանդ Սարիճեշիշեան
Պօղոս Թոփալեան
Սարգիս Նազարեան
Ազատ Նիկողոսեան
Մանուկ Գուզուպաշեան
Զաւէն Անտոնեան
Արթին Պաճըրճեան
Մարգար Մեսրոպեան
Սարգիս Դարբինեան
Սարգիս Քավարեան
Խաչիկ Գարապաճագեան
Թորգոմ Մնացականեան
Մանուկ Փիրեան
Սարգիս Մերալեան
Թորգոմ Տէր–Մերկերեան (*Պոմոնէն*)
Էտուար Փիրէյեան (*Պոմոնէն*)
Վրէժ Պերպատեան (*Վիեննէն*)
Ժան Պարթեւեան (*Վիեննէն*)
Նիկողոս Աւագեան (*Վիեննէն*)
Կարպիս Մեփիկեան (*Վիեննէն*)
Գեղամ Մուրատեան (*Ռոմանէն*)
Կարապետ Տէրտէրեան (*Սենթ–Էթիէնէն*)
Արսէն Ճերաճեան (*Ամինիոնէն*)
Անտրէ Գափամաճեան (*Քրուզոյէն*)
Մանուկ Գուզուպաշեան (*Շաասէն*)

Այս ցանկին վրայ պէտք է աւելցնել աւելի քան երկու հարիւր սովետահայ ռազմագերիներու անունները, որոնք իրենց արիւնը թափեցին Ֆրանսական փարթիզանական կռիւներուն եւ ազատագրական մարտերուն մէջ։ Ամենամեծ կորուստները կը տրուին Թուլոնի եւ Նիեւռի շրջաններուն մէջ, երբ հայկական լոզէոնները իրենց զէնքերը Գերմանացիներուն դէմ կը դարձնեն եւ դաշնակիցներու ցամաքահանման գործողութիւնները կը դիւրացնեն։

ՄԻՀՐԱՆ ՄԱՎԵԱՆ

Պատերազմի սկիզբէն, նամանաւանդ երբ Ֆրանսան հիթլերական Գերմանիոյ լուծին տակ կ'իյնայ, Փարիզի, Լիոնի, Մարսիլիոյ եւ բոլոր հայաբնակ վայրերուն մէջ հայ յառաջդիմականները գործօն աշխատանքի կը լծուին եւ հիմը կը դնեն դիմադրական պայքարին։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐՏԻԿԵԱՆ

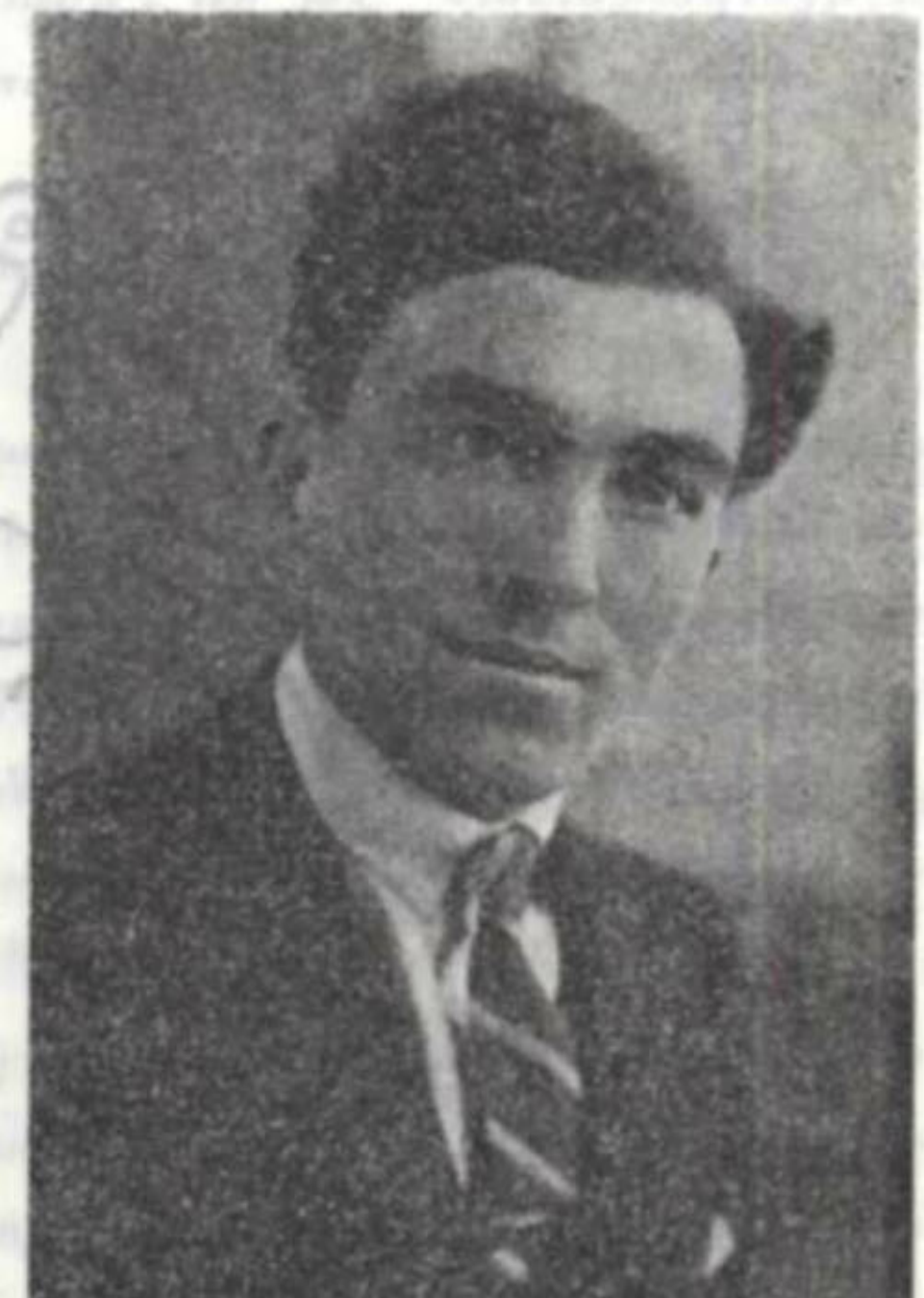

ԴԱՒԻԹ ԴԱՒԻԹԵԱՆ

Փարիզի շրջանին մէջ կը կազմուի կեդրոնական մարմին մը, որուն մաս կը կազմեն Լուիզա Ալանեան, Միհրան Մալեան, Մեսրոպ Աատուրեան եւ Կարապետ Թուլումճեան:

Մանուչեանը ձերբակալուելով արգելափակուած էր այդ օրերուն:

Դիմադրական պայքարի ամենագործօն մասնակիցներէն կարելի է յիշել Արփիար Ալանեանը, Վահրիճ Վաճառականեանը, Արշալոյս Գրիգորեանը, Հայկ Դալիրեանը, Արփեն Դաւիթեանը, Աւոմ Պապիկեանը, Մելինէ Մանուչեանը, Արմենուհի Կիրակոսեանը, Վեզիրեաններըՙ Ցակոբ եւ Հռիփսիմէ, եւ Շահէ Տատուրեանը:

Հակառակ ոստիկանական հալածանքներուն, լայն աշխատանք կը տարուի ներգրաւելու համար երիտասարդական ու ժողովրդական լայն զանգուածները դիմադրական պայքարին մէջ: Կը հրատարակուին կոչեր եւ թռուցիկներ, կը հաւաքուին պէնքեր, եւ կ'ըլլան հանգանակութիւններ: Այդ տարիներուն Ֆրանսահայութիւնը չուրջ տասը միլիոն ֆրանք կը տրամադրէ դիմադրական պայքարին: Հայ երիտասարդներէն լաւագոյնները կ'արձանագրուին արձակագիններու եւ փարթիզաններու շարքերուն մէջ:

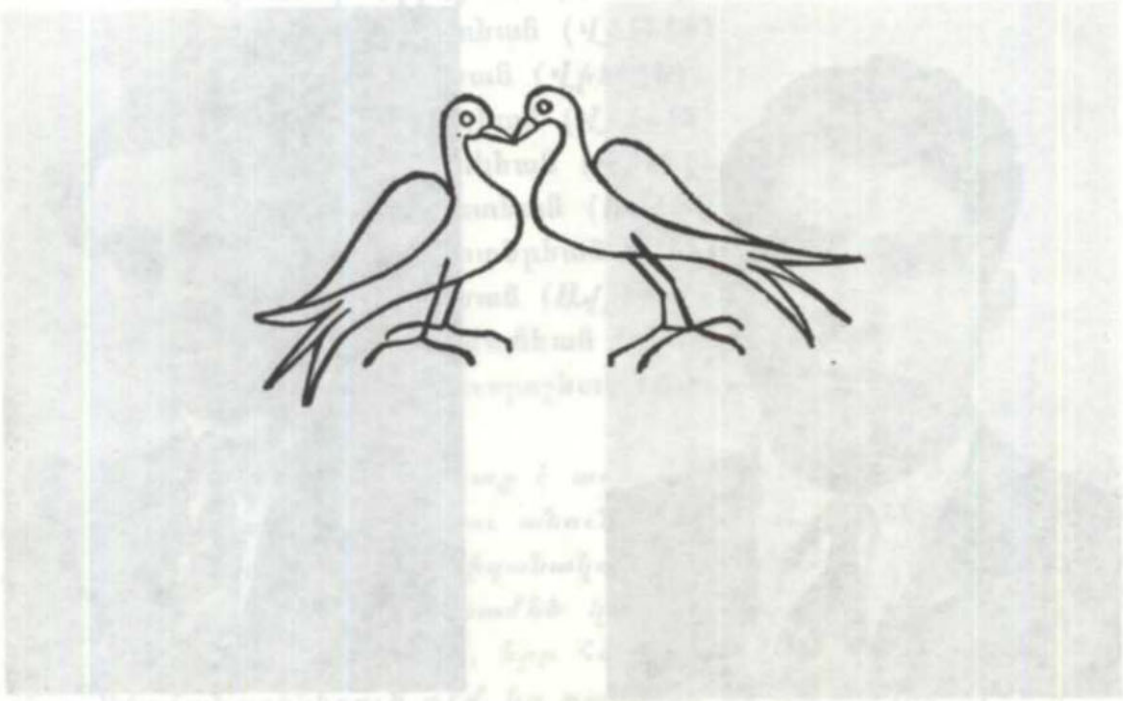

ՄԱՆՈՒՇԵԱՆՆ ՈՒ ԱԶՆԱՒՈՐԵԱՆՆԵՐԸ

Ֆրանսայի մէջ հայրենասիրական յառաջդիմական շարժումը սկիզբ չրջանէն իր շարքերուն մէջ ունեցած է Ազնաւուրեանները։

ՀՕԿ–ի բոլոր հանդիսութիւններուն գեղարուեստական փայլ կու տար նախ Մէյա Ազնաւուրեանը, իր Սայեաթ–Նովայի երգերով, իսկ աւելի ուշ Այտան, Վաղինակը (Շառլ) եւ Քնարը (Մէյայի կինը)։

Պատերազմէն առաջ, 1936–ին, Մանուչեանի հետ առաջին անդամ ըլլալով այցելութեան գացի Ազնաւուրեաններու 5–րդ թաղամասին մէջ գտնուող բնակարանը, Րիւ–Սէն–Ժապ։

Մանուչեանը, ինչպէս ես, չատ կը սիրէինք անոնց ընկերակցութիւնը։ Սրտակցութիւն ու ջերմութիւն կար մեր բարեկամութեան մէջ։ Այդ օրերուն Վաղինակը վաւրուան պատանի մըն էր եւ կը սիրէր ճատրակով չափուիլ Մանուչեանի հետ։

Ցետագային երբ պատերազմի ծանր տարիները եկան, Ազնաւուրեաններու տունը, որ այդ ժամանակ Նաւարէն փողոցին մէջ կը գտնուէր, վերածուեցաւ տեսակ մը կայանի, որ թէ՛ հաւաքավայր եւ թէ պատսպարան կը ծառայէր փախստական կամ վտանգուած ընկերներու։

Մխաք Մանուչեանը եւ Մելինէն նոյնպէս երկար ժամանակ ապաստան գտած են այնտեղ։

Երբ արեւելեան ճակատէն հայ ռազմագերիներ սկսան Ֆրանսա բերուիլ, իրրեւ լեգէոնական կամ պարտադիր աշխատանքի համար, անոնց հետ առաջին յարաբերութիւն ստեղծողը եղաւ Մէյա Ազնաւուրեանը, որ Մանուչեանի թելադրութեամբ «Բաֆֆի» ճաշարանին մէջ իրրեւ սրահապետ սպասարկութեան մտած էր։ Այդ ճաշարանը տեսակ մը ժամադրավայր էր գերման սպաներու, լեգէոնականներու կամ արեւելքէն Ֆրանսա պաշտօնով այցելողներուն։

Մէյա Ազնաւուրեանի կոմկասահայ ըլլալը, անոր լաւ ռուսերէն, հայերէն, վրացերէն ու Թուրքերէն գիտնալը եւ այդ երկրի բարքերուն ու սովորութիւններուն քաջածանօթ ըլլալը մեծ դեր խաղցան լեգէոնականներու վստահութիւնը շահելու եւ Փարիզի չրջանին մէջ անոնց փախուստը կազմակերպելու գործին մէջ։

Փախստականներու առաջին հանդրուանը Ազնաւուրեաններու տունն էր: Երեք սենեակներէն երկուքը յատկացուած էր անոնց: Տարածութեան խնայողութեան համար՝ տախտակամածին վրայ կողքի կողքի կը պառկէին, սպասելով որ կարելի ըլլայ Փարիզի շրջանին մէջ ուրիշ Հայերու տուներուն մէջ տեղաւորել զանոնք, եւ կամ աւելի հեռուն, մասնաւոր կազմակերպուած թաքստոցները առաջնորդել:

Այն բոլոր ընտանիքները որ փախստական կը պահէին, կամաւոր կերպով յանձն կ'առնէին դիմագրաւելու այն բոլոր անպատեհութիւնները, որոնք կրնային յառաջ գալ շատ վտանգաւոր իրենց այս զոհողութեան պատճառաւ:

Մահացու վտանգը մշտական էր: Գերմանի զինուորական իշխանութիւնները չէին քնանար եւ դաւալքութեան դէմ պայքարի զանազան միջոցներ ձեռք առած էին արդէն:

Աւստրիոյ մայրաքաղաք Վիեննայի մէջ կազմակերպուած էին փրովոքաթորներ պատրաստելու յատուկ դասընթացքներ: Այս մասնիչներու ղեկավարն էր Թիֆլիսցի Փոխ-Գնդապետ Սարգիսեանը, որուն մեքենայութիւնները յայտնաբերողն ու տեղեկացնողը եղաւ Մ. Ազնաւուրեանը:

Գերմանի կեսթափոն լեգէոնականներէն ամենահաւատարիմները այդ ուսումնարանի դասերէն յետոյ կը ղրկէր Ֆրանսա կամ գրաւման տակ գտնուող ուրիշ շրջաններ: Այդ մասնիչ փրովոքաթորները կը փնտռէին ու կը գտնէին գերի փախցնողները, որոնց հետ յարաբերութեան մէջ կը մտնէին եւ իրենք-զիրենք իբրեւ դասալիք փախստական ներկայացնելով՝ կ'առաջնորդուէին դասալիքներուն պատսպարան ծառայող տուները, կամ արձակազէններու թաքստոցը, որմէ ետք կը մատնէին զանոնք կեսթափոյին:

Հակառակ այս բոլորին՝ տասնեակներով հայ ընտանիքներ իրենց դռները լայն բացին փախստական լեգէոնականներու առջեւ, յանձն առնելով ամէն տեսակ զոհողութիւններ:

Մինչ Ազնաւուրեանը օրը-օրին տեղեակ կը պահէր Մանուչեանը՝ «Րաֆֆի» ճաշարանին մէջ տեղի ունեցած բոլոր անցուդարձերուն ու խօսակցութիւններէն:

Նոյնքան վտանգաւոր էր Ինար Ազնաւուրեանի կատարած պարտականութիւնը: Բացի զերիներ պատսպարելէն եւ առաջնորդելէն, ան կը կատարէր զէնք ու զրահանութիւն փոխադրելու դժուարին եւ խիստ վտանգաւոր աշխատանքը:

Ազնաւուրեաններու գործունէութիւնը ոստիկանութեան եւ կեսթափոյի ուշադրութիւնը կը գրաւէ վերջապէս եւ Ազնաւուրեաններ հաղիւ կը յաջողին փախչիլ Փարիզէն:

Շառլ Ազնաւուր պատերազմի տարիներու մասին խօսելով, իր հեղինակութեամբ հրատարակուած գրքին մէջ կը գրէ կարգ մը իրադարձութիւններու եւ դէպքի մը մասին, որ պզտիկ սրբագրութեան մը կարիքն ունենալով հանդերձ, շատ յատկանշական է.—

«Այդ ժամանակներուն կեսթափոն առաջին անգամն էր որ մեր տունը կը խուզարկէր: Կը փնտռէին իմ ծնողքիս մտերիմ բարեկամներէն Մանուշեանը: Ան կազմակերպած եւ ղեկավարած էր ուրիշ ներգաղթած օտարականներու հետ մարտական խումբ մը, որ ատրճանակով եւ ռումբով ճիշդ Փարիզի սրտին վրայ Գերմանացիներուն դէմ յարձակումներ կը գործէր:

«Օր մը ան մեզի ըսաւ թէ գերմանացի զօրավար մը ինքնաշարժով պիտի անցնի Թառէի փողոցէն, որուն պայուսակը արձակազէններու պայքարին համար անհրաժեշտ եղող շուրջ երկու միլիոն մարք կը պարունակէր:

— Մենք դրամի պէտք ունինք, ըսաւ Մանուշեանը իր հանդարտ ձայնով, եւ պիտի գրաւենք այդ գումարը:

«Յարձակումը տեղի ունենալիք օրուան համար ծրագիր մը կազմուած էր: Այն առաւօտ որ գործողութիւնը տեղի պիտի ունենար, այդ փողոցի շուկայի օրն էր: Թէեւ մեծ բան մը չկար գնելու, բայց ժխորը միշտ ալ մեծ էր: Լաւ յարմարած էր: Վխտացող ամբոխին պատճառաւ կասկած չէին արթնցներ մէկ մայթէն միւսը անցնող-դարձող քանի մը կիներ, որոնց մէջ էր նաեւ մայրս, որոնց պարենեղէնի պայուսակին մէջ զէնք կար: Զօրավարին ընկերակցող գերման ոստիկանին ու միլիխէններու մտքէն անգամ այդ պարագան չէր անցներ:

«Ինքնաշարժը կու գայ: Կիները դիտումնաւոր անտարբերութեամբ կը խմբուին ճամբուն մէջտեղը, ինքնաշարժին անցքը փակելով: Երեք երիտասարդ, կիներէն առած իրենց ատրճանակները կ'ուղղեն զօրավարին, կը խլեն գումարը պարունակող պայուսակը եւ կ'անհետանան: Այս բոլորը չէր տեւած երկու վայրկեան իսկ: Կիները ամենայն հանդարտութեամբ կը շարունակեն իրենց գնումները: Զօրավարը պաշտպանող ոստիկանները ոչինչ տեսած էին: Երբ ահազանգի նշանը կը տրուի, արդէն շատ ուշ էր. զէնքերը իրենց տեղը դրուած էին, իսկ դրամը շատ հեռու փոխադրուած...:

«Հայրս ճաշարանի մը մէջ կ'աշխատէր եւ լաւ կը շահէր: Բայց այդ վաստակը անմիջապէս կը ծախսուէր:

«Օ՜հ, պատճառը այն չէր որ մենք գայլերու պէս կ'ուտէինք: Որոշ ժամանակէ մը ի վեր մեր յարկաբաժինը վերածուած էր կայան-թաքստոցի: Արձակազէն մը կ'երթար եւ կեսթափոյի կողմէ հալածուած ու փնտռուած երկու ուրիշներ կու գային:

«Բոլորն ալ կ'ուտէին, կը ծխէին ու կը քնանային մեր Նաւարենի փողոցի տան մէջ։ Այդ բոլորը բնական էր, քանի որ պատերազմ էր։

«Հայրս եւ մայրս կը կերակրէին, կը պահպանէին եւ կը զուարճացնէին այդ բոլոր հետապնդուած ու հալածուած մարդիկը, որոնց մէջ էին նաեւ Մխաք եւ Մելինէ Մանուչեանները։ Երբեմն բազմաթիւ օրեր կը մնային տան մէջ, առանց դուրս ելլելու։ Մելինէն կը զբաղէր ծխելով։ Մխաքն ու Մելինէն, երկուքն ալ զուարթ էին։ Մելինէն զեղուն էր, իսկ Մխաքը՝ հանդարտ։

«Մելինէն երբեմն ամբողջ շաբաթ մը տուն կը մնար մեզի հետ, մինչդեռ Մանուշը՝ այդպէս կ'անուանէին Մխաքը մտերմաբար, կ'անհետանար ամբողջ օրը՝ մեզ խոր մտահոգութեան մէջ թողլով։

«Մինչեւ իր վերադարձը՝ երբ դուռը զարնուէր կամ անդուխի աստիճաններուն վրայ ոտնաձայն մը լսուէր, մեր սիրտը թունդ կ'ելլէր՝ վախի եւ կասկածի մէջ պահելով բոլորս։

«Ամէն անգամ երբ կը վերադառնար, կարծես դուրս ելած ըլլար՝ պարզապէս բակին մէջ պտոյտի մը համար։ Այն աեն ծայր կու տար Մելինէին եւ ծնողքիս հետ երկար զրոյցներ, ուր «համայնավար» բառը շատ յաճախ կը կրկնուէր, իսկ «կոմունիստ» բառը բնաւ չէինք արտասաներ, նոյնիսկ պատերէն զգուշանալով։ «Համայնավար» բառը ոչ ոք կրնար հասկնալ, մինչ «կոմունիստ» բառը կրնար մահուան ճամբան ու դուռը բանալ արտասանողին ու լսողին համար հաւասարապէս։

«Մանուշը կը խօսէր համոզուած չեշտով, բանաստեղծական երազանքով։ Շատ յաճախ կ'ըսէր. «Երբ պատերազմը չահինք...»։

«Ան այնքան վստահ էր մօտիկ յաղթանակին համար, որ Փարիզի ազատագրումին հաղիւ քանի մը ամիս մնացած՝ կեանքը թողուց։

«Բնաւ պիտի չմոռնամ դերման բռնապրաւիչներուն կողմէ Փարիզի պատերուն փակցուած ցուցատախտակներու ազդերը՝ կարմիր գոյնով եւ վրան կլոր մետալիոններով, որոնց վրայ Մանուշի եւ իր ընկերներուն պատկերները տպուած էին։ Մանուշ իր չածխլուած, թանձրախիտ, այլանդակ ու ուղղաձիգ նայուածքով։ Անշուշտ զայն նկարած էին չարչարանքէն անմիջապէս յետոյ. երեսին վրայ ոչ մէկ ոսկոր անեղծ մնացած էր։

«Ան որ «ահաբեկիչ օտարական» կ'անուանէին, այն չնորհալի անձն էր, որ աղնուաբար ինծի ճատրակ խաղալ կը սորվեցնէր, եւ հօրմէս կը խնդրէր որ երդ մը երդէ, մինչ ինքն ալ մեղմօրէն կ'ընկերանար անոր եւ մեզի իր բանաստեղծութիւններէն կ'արտասանէր։

«Այդ նոյն ժամանակաշրջանին՝ թուաբանութեան դաս կ'առնէի հայ ամոլէ մը, որ Պելվիլ կը բնակէր: Օր մը լուր կու տան հօրս որ այլեւս պէտք չէր անոնց մօտ երթայի՝ ձերբակալուած եւ տուներնին հակողութեան տակ առնուած ըլլալուն համար: Երկուքն ալ Գերմանիայէն եւ չդարձան:

«Փետրուարին Մանուչեանը իր ընկերներով կը դնդակահարուի: Հակառակ իր մեծ թախիծին՝ Մելինէն կը շարունակէ իր դործունէութիւնը: Մանուչեանի խումբը կը կազմալուծուի եւ վերապրողները հետզհետէ կը համախմբուին ու կը վերսկսին պայքարը՝ աւելի բուռն թափով ու կատաղութեամբ:

«Օրին մէկը Մելինէն մեր տունէն կ'երթայ: Իր ներկայութիւնը վտանգաւոր էր բոլորին եւ իրեն համար: Արտասուալից աչքերով կը բաժնուինք իրարմէ, ժամադրութիւն նշանակելով յաղթանակէն վերջուան համար:

«Պիտի վերածնուին երջանիկ օրերը,

«կանաչ արեւը մեր կեանքի:

«Հայրս ու ես, Նաւարինի փողոցի մեր տան դիմացի պանդոկը կը փոխադրուինք: Կեսթափոն ամէն առաւօտ կրակմարը լրանալէն քանի մը րոպէ առաջ մեր տունը կը խուզարկէ, բայց միայն մայրս եւ Այտան քնացած կը գտնէ, մինչ ես հօրս հետ մեր պանդոկի պատուհանի վարագոյրին եռեւէն կը դիտենք լրտեսներուն երթեւեկը:

«Կեսթափոյի կառքը մեկնելէն վերջ, ես ու հայրս հանդարտութեամբ փողոցը կտրելով կը բարձրանանք նախաճաշի: Շարունակուող հետապնդումները սակայն շատ կը մտահոգեն հայրս, որ կ'ուղղէ մայրս եւ Այտան Նորմանտիոյ Իվօթօ գիւղաքաղաքը դրկել՝ ծերօք կոչուող բարեկամի մը տունը, իսկ ինքն ալ կը փախչի Լիօն, հրաչքով ճողոպրելով կեսթափոյի կրնկակոխ հետապնդումներէն:

«Կեսթափոն կը շարունակէ խուզարկել մեր տունը, սակայն բոլորովին զայն պարապ կը գտնէ: Բարեբաղդաբար կառքը պատուհանէն տեսնելով կրցած էի տանիք բարձրանալ ու պահուըտիլ:

«Մայրս եւ Այտան հիւծուած եւ անօթի, ցնցոտիներու վերածուած հագուստներով կը վերադառնան: Ոմբակոծութեան տակ աւելի քան հարիւր քիլոմեթր հետիոտն ճամբայ կը կտրեն ու կը հասնին տուն: Ճամբան ամէնուրեք կը հանդիպին գերմանական զօրքեր, որոնք ուժասպառ եւ յուսահատ կը նահանջէին...

«Փարիզի ազատագրման նախօրեակին է:

«Հայրս ալ կը վերադառնայ տուն:

«— Լիօն քաղաքը ամէն աւելի դէշ է, հոս գտնէ իրարանցում կայ եւ չեն մտածեր գիս այլեւս անհանդստացնելու»:

Հարաւային եւ կեդրոնական Ֆրանսայի մէջ, ուր աշխարհագրական պայմանները աւելի նպաստաւոր էին փարթիզանական շարժման համար, աւելի լայն հիմերով կը կազմուի հայկական դիմադրական պայքարը: Կար նաեւ այն պարագան որ այս շրջանները «ազատ գօտի»ին մէջ ըլլալով, մինչեւ 1942–ի վերջը գրաւուած չէին գերմանո զօրքերուն կողմէ, եւ կը դառնային Վիշիի կառավարութեան հակակշռին տակ:

Մարսիլիոյ մէջ կազմուած դիմադրական պայքարի կոմիտէին մաս կազմեցին Յարութիւն Մարտիկեան, Սարգիս Ազարեան, Դաւիթ Դաւիթեան, Անդրանիկ Պաղտասարեան, Յակոբ Քէօսէյեան եւ Վահան Աւագեան:

Էմ. Օ. Ի.ի կողմէ Հայերուն կցուած էին երկու անձնուէր մարտիկներ՝ Տիմիդրի Կոտարովիչը՝ ծածկանունով Քօթ եւ իտալացի ընկեր մը: Քօթը Ինտերնացիոնալ Պրիկատի հերոսներէն ըլլալով՝ զինեալ պայքարի մեծ փորձառութիւն ունէր: Ուստի պատրաստած ժամանակ, սխալ չարժման մը պատճառով ոստիկանը կը պայթի, տեղւոյն վրայ սպաննելով ընկերը:

Մարսէյլի եւ Լիոնի շրջաններուն մէջ դիմադրական պայքարի վերելքը եւ առաջած ծաւալին մեծութիւնը անհրաժեշտ կը դարձնեն կազմակերպչական նոր մեթոտներու կիրառումը եւ կը ստեղծուի Ազգային Ճակատը, որ իր մէջ կ'ընդգրկէ հայ զանազան ընկերային խաւերու եւ քաղաքական հոսանքներու ներկայացուցիչները եւ այսպէսով կը վերածուի հզօրագոյն զանգուածային կազմակերպութեան:

Մարսէյլի Ազգային Ճակատի ղեկավարութեան անդամներն էին Կարապետ Քիւրքճեանեան, Փայլակ Գարագաշ, Զօրավար Սմբատ եւ Աւետիս Ցահրապեանը:

Լիոնի շրջանին մէջ նոյն սկզբունքներով ղեկավարուելով կը կազմուի Ազգային Ճակատը, որուն ղեկավար մարմնին մէջ կը մտնեն Վահրիճ Կէօքճեան, Սիրաք Պաղտասարեան, Մելքոն Գեղունի, Սիմոն Քէօսէյեան, Ասպօ Ասպյեան, Անդրանիկ Քեչիչեան, Նափոլէօն Բլլուկեան, Կարապետ Շամլեան, Վարդգէս Շահմենեանեան, Գրիգոր եւ Սամուէլ Փափազեաններ, Արտաշէս Մուրատեան, Կարապետ Տայբեան եւ Տրդատ Նշանեան:

Լիոնի հայկական Ազգային Ճակատի կողքին կը կազմուի Երիտասարդական Հայրենասիրական կազմակերպութիւնը, որուն պատմական կոչումը շատ նշանակալից կ'ըլլայ ամբողջ Ֆրանսահայութեան մէջ: Պատերազմի օրերուն ան մեծ թիւով երիտասարդներ ու պատանիներ կը տրամադրէ զինեալ պայքարի գործին: Ֆրանսայի ազատագրման օրերուն իր ամբողջ կազմով կը նետուի նուիրական պայքարին մէջ, յատուկ ջոկատներ կազմելով Մարտնչող Ֆրանսա-

յի Ներքին Ուժերու (ԼՖ. ԼՖ. Ի.) կողքին եւ ամենագործօն կերպով մասնակցելով բոլոր հերոսական կռիւներուն: Ան կը ստանայ Հայ Հայրենասէր Երիտասարդական Միութիւն (U. J. P. A) անունը, կը հրատարակէ թռուցիկներ, կոչեր, կը հիմնէ իր օրկանները եղող «Հայ Երիտասարդ» («Le Jeune Arménien») եւ «Ազատ Երիտասարդութիւն» («Jeunesse Libre») հանդիսացող պարբերաթերթերը, որոնք լոյս կը տեսնեն գրաւման օրերէն ու կը շարունակեն ազատագրումէն ալ յետոյ: Այդ կազմակերպութեան դլխաւոր հիմնադիրներն էին Նուարդ Մարտիկեան, Գրիգոր Մարտիկեան, Կրեկուար Գալայճեան, Ժպտուն Զուքասըզեան (Ոսկերիչեան) եւ Մարի Մովսէսեան:

Այս կազմակերպութիւնն է որ ծնունդ կու տայ Հայ Երիտասարդական Միութեան («Jeunesse Arménienne de France») JAF–ին, որ մեծ դեր կը խաղայ ու կը շարունակէ խաղալ՝ հայ նոր սերունդին մէջ հայրենասիրական ու յառաջդիմական ոգին վառ պահելով եւ միշտ հաւատարիմ մնալով «ռեզիստանսի» դաղափարին:

Հարաւային Ֆրանսայի բոլոր հայաշատ վայրերուն մէջ հայութեան դիմադրական պայքարին բերած մասնակցութիւնը կը ծաւալի ու կ'արմատանայ:

Այս պայքարի գործին միասնականութեան եւ ներդաշնակման համար, անոր ստացած մեծ ծաւալին կազմակերպուած հանդամանք մը տալու նպատակով՝ 23 Յուլիս 1943–ին Վալանսի Շավանէ արուարձանին մէջ տեղի կ'ունենայ բոլոր շրջաններու ներկայացուցիչներուն համաժողովը, ուր կ'ընտրուի հարաւային Ֆրանսայի հայ «ռեզիստանսին» կեդրոնական Մարմինը, որուն մնայուն կեդրոնատեղին կը նշանակուի Լիոն քաղաքը:

Հայ Ազգային Ճակատի առեղծումը նոր մղում մը կու տայ դիմադրական պայքարին, որուն իրենց սերտ յօժար մասնակցութիւնն ու օժանդակութիւնը կը բերեն հայութեան ամենալայն ժողովրդական խաւերը: Կը կազմուին բազմաթիւ կոմիտէներ՝ հանդանակութեան, հալածուածներուն օժանդակութեան, փախստականները պատսպարելու, լեգէոնականներուն մէջ աշխատանք ծաւալելու, երիտասարդութեան ու կանանց հարցերու բաժիններով:

ՌՈՒՍ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻՆ ՄԷՋ

Ճեռադիմութիւնը եւ ոստիկանական հալածանքը միշտ ալ անխնայ եղած են օտարական աշխատաւորական եւ յառաջդիմական կազմակերպութիւններուն դէմ։ Բայց այդ հալածանքն ու թէռորը իր բոլոր բռնութեամբ ու ծանրութեամբ հարուածած է ռուս գաղթականութեան յառաջդիմական եւ դիմոկրատական կազմակերպութիւնները։ Այդ շատ հասկնալի է։ Երկար տարիներ ամենայեռադիմական շրջանակներուն ռազմամթերանոցին մաս կազմող «սպիտակ կվարդիականները», պատմական իրադարձութիւններու բերումով միօրինակ զանգուած ըլլալէ կը դադրէին եւ անոնց մէջ ծնունդ կ'առնէ ու կը մեծնայ հայրենասիրական յառաջդիմական հոսանքը։

Արդէն պատերազմէն առաջ արտասահմանի ռուս գաղթականութեան մէջ վճռական բեկում մը յառաջ կու գայ։ Ան կը մերժէ իմպերիալիզմին եւ հակասովետական կարգերու մեքենայութիւններուն ենթարկուիլ եւ սովետական հայրենիքի կողքին կը կանգնի։

Փարիզի եւ ուրիշ շրջաններու մէջ նախ կը կազմուի «Հայրենիք վերադարձողներու Ռուսական Միութիւնը», որ զանգուածային չափով առանալուն համար՝ կը վերակազմուի ու կը առնայ «Սովետական Հայրենիքի Բարեկամներու Միութիւն» անունը։

Իմպերիալիստական ռազմապաշտ երկիրներու Սովետական Միութեան դէմ դիշատիչ պատերազմի մը պատրաստութիւնները նոր բեկում մը եւս յառաջ կը բերեն ռուս գաղթականութեան մէջ եւ կը կազմուի «Հայրենիքի Պաշտպանութեան Ռուսական Միութիւն»ը։

Իրրեւ գործօն անդամ կը պատկանի «Սովետական Հայրենիքի Բարեկամներու Միութեան», որ իր կեդրոնատեղին ունէր Փարիզի Պուան փողոցին վրայ, իր ճոխ գրադարանով, ընթերցասրահներով, ուր տեղի կ'ունենային դասախօսութիւններ ու ընկերահամակրական հաւաքոյթներ։

1939 Սեպտեմբերին երբ ձերբակալուելով վերնէի կեդրոնացման ճամբարը գրկուեցայ, հոն գտայ ռուս յառաջդիմական կազմակերպութիւններու գրեթէ բոլոր պատասխանատու ու գործօն անդամները։ Հոն էին նաեւ Ֆրանսաբնակ ռուս գաղթականութեան զաւակներէն իրրեւ կամաւոր Սպանիոյ «Պրիկատ Ինտերնացիոնալ»ի շարքերուն մէջ կռուած եւ ողջ մնացած բազմաթիւ քաջամարտիկները, որոնք սպանական հանրապետութեան անկումէն յետոյ ապաստան

վնտռած էին Ֆրանսայի մէջ, եւ բոլորն ալ՝ ինչպէս հանրապետական Սպանիացիները, դրկուած էին զանազան համակեդրոնացման ճամբարներ։

Վեռնէ–ի եւ ուրիշ ճամբարներու մէջ արդելափակուածներուն մեծ մասը Վիշիի վարչական կառավարութեան կողմէ Գերմանացիներուն կը յանձնուի 1941–ի առաջին կիսուն, բռնադատ աշխատանքի համար, եւ անոնցմէ շատեր կը յաջողին փախուստ տալով գալ Ֆրանսա եւ ինքզինքնին տրամադրել դիմադրական պայքարին։

Փարիզի շրջանին մէջ նախկին «Սովետական Հայրենիքի Բարեկամներու Միութեան» անդամներուն միջեւ յարաբերութիւնները կը վերահաստատուին։

Շապանովի, Փելեխինի եւ Սմիրեակինի հետ մեր հերթական հանդիպումներու ընթացքին կ'որոշենք անյապաղ պայքարի սկսիլ գերման զրաւման ուժերուն դէմ։

Սկիզբի շրջանին Արփեն Դաւիթեանի, Ալ. Ապասովի ու Շապանովի հետ կը ձեռնարկենք կարգ մը յարձակումներու Գերմանացիներուն հետ գործակցողներուն դէմ։

Դիմադրական պայքարի առաջին օրերէն ռուս գաղթականութեան զաւակներէն կը կազմուին մարտական խումբեր։ Վիլեէ–ի եւ Լիվիցքի խումբը կը կազմուի 1940–ին, եւ այդ օրերուն կը տպեն ու կը ցրուեն թռուցիկներ ու կոչեր՝ հակաֆաշիստական լոզունգներով։

Պորիս Վիլեէ եւ Անաթոլ Լիվիցքի կը ձերբակալուին ու հրացանագարկ կ'ինկնան Մոն Վալերիէնի բարձունքին վրայ։

Նոյն շրջանին դիմադրական պայքարի զանազան խմբակցութիւններուն մէջ իրենց գործօն մասնակցութիւնը կը բերեն նաեւ ռուս գաղթականութենէն Ա. Պենիկաեն, Ֆ. Մաքինաքի, Ս. Նոսովիչ, Վերա Օպօլենսքայիա, որ «Օ. Ս. Էմ.»ի (Օրկանիզասիոն Սիվիլ է Միլիթէր) ընդհանուր քարտուղարուհին էր կազմակերպութեան առաջին մէկ օրէն մինչեւ 17 Դեկտեմբեր 1943, երբ ուրիշ ընկերներու հետ ձերբակալուելով մահուան կը դատապարտուի եւ 4 Օգոստոս 1944–ին կը դլխատուի Պերլինի բանտին մէջ։

Դիմադրական պայքարը ռուս գաղթականութեան մէջ աւելի կազմակերպուած հանդամանք մը կ'առնէ 1942–ի վերջերուն, երբ ամէն ուր որ ռուս համախմբուած համայնք մը կար՝ կը առեղծուին իրենց հայրենասիրական–դիմադրական կազմակերպութիւնները։

Արեւելեան ճակատէն սովետական քաղաքացիներու բռնի տեղափոխութիւնը դէպի Ֆրանսա, ռուս եւ հայ յառաջդիմական կազմակերպութիւններուն առջեւ գործնական եւ մարտական պարտա–

կանութիւններ դրաւ, անոնց ամէն միջոցներով օգնելու, անոնց վարչութեան կազմակերպելու եւ զանոնք փարթիզաններուն միացնելու տեսակէտով:

Ռուս յառաջդիմականներու դիմադրական պայքարին ստացած ծաւալին մեծութիւնը անհրաժեշտ կը դարձնէ՝ որ անոր աւելի դասաւորուած ու կազմակերպուած հանդամանք մը տրուի:

Շապանովի, Քոչիվայի եւ ուրիշ ռուս ընկերներու հետ մեր հերթական հանդիպումներուն ընթացքին առաջարկութիւն կ'ըլլայ որ ռուս դաղթականութեան դիմադրական պայքարը կապուի Խ. Օ. Ի.ին: Այս առաջարկը երբ Խ. Օ. Ի.ի դիւանին առջեւ բերի՝ անմիջապէս ընդունուեցաւ եւ Կասթոն Լառօշ կը նշանակուի իրրեւ Խ. Օ. Ի.ի ներկայացուցիչ, որ անոնց կը զործակցի մինչեւ Ֆրանսայի ազատագրումը:

1943–ին կը կազմուի «Ռուս Հայրենասէրներու Միութիւնը», որ ամենամեծ զանգուածային դիմադրական պայքարի կազմակերպութիւնը կ'ըլլայ, եւ որուն ստեղծման նախաձեռնութիւնը կը պատկանի նախապատերազմեան «Սովետական Հայրենիքի Բարեկամներու Միութեան», ինչպէս նաեւ «Հայրենիքի Պաշտպաններու Միութեան» անդամներուն:

Այս ընկերակցութեան կազմակերպիչներն էին Ժորժ Շապանով, Ալեքսի Քօչեթքով, Ժ. Թրոյեան, Ն. Ռօլլեր, Փ. Փելեխին, Դ. Մխին, Կ. Լառօշ, Ն. Քազեվա, Պ. Ժուռավլեվ, Տ. Սմիրնիակին եւ այս տողերը դրողը:

Այս կազմակերպութեան ամենագործօն անդամներէն կարելի է յիշել Ժ. Քլեմանիւք, Ժ. Շիքամաթով, Փ. Լխսկին, Պ. Զիքերթ, Ա. Փոքալիթով, Ա. Փալիօլոկ, Ա. Օկաննէսով, Ա. Ուղունեան, Լ. Սալեթպիքի, Մազուրով, Հ. Միրոնով, Ի. Միխնեվիչ եւ Ֆ. Սաֆրոնով:

Այս ընկերակցութիւնը Խ. Օ. Ի.ի ռուսական բաժանմունքը ըլլալով՝ իրեն նպատակ կը դնէ հայրենասիրական ոգին վառ պահել, Սովետական Միութեան չուրջ համախմբել ռուս դաղթականութիւնը, ռուս դիմադրական պայքարին կազմակերպուած ու կեդրոնացուած դիմադիծ մը տալ, բոլոր միջոցներով օգնել Ֆրանսա բերուած եւ ճամբարներու մէջ գտնուող սովետական քաղաքացիներուն, դիւրացնել անոնց փախուստը, պատսպարել զանոնք եւ միացնել փարթիզաններուն:

Կ'որոշուի ու կը զործադրուի «Ռուս Հայրենասէր» թերթի հրատարակութիւնը, որուն առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 7 Նոյեմբեր 1943–ին, Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան տարեդարձին առթիւ, եւ կը շարունակէ հրատարակուիլ մինչեւ Ֆրանսայի ազատագրումը:

Լոյս կը տեսնեն մեծ քանակութեամբ կոչեր ու թռուցիկներ, որոնք խնամքով կը հասնին ճամբարներու մէջ գտնուող սովետական քաղաքացիներուն:

Այն ճշմարտութիւնը, որ ռուս գաղթականութիւնը դիմադրական պայքարին իր գործնական մասնակցութիւնը բերաւ, որ ան սովետական քաղաքացիներուն նիւթական ու բարոյական թանկագին օժանդակութիւններ ըրաւ, որ ան ստեղծեց իր հայրենասիրական մարտական բնոյթ ունեցող կազմակերպութիւնները եւ այն իրականութիւնը, որ ան իր զաւակներէն լաւագոյնները տուաւ հանրապետական Սպանիոյ հակաֆաշիստական պայքարի գործին, ուր անոնք Միջազգային Պրիկատի շարքերուն մէջ հերոսութեան եւ անձնազոհութեան գեղեցկագոյն օրինակները ցոյց տուին, գործնական իրականութեան մէջ ջնջեցին այն սահմանումները, որ կը բաժնէր արտասահմանի ռուս գաղթականութիւնը մայր հայրենիքի ժողովուրդէն, եւ փաստօրէն կազմուեցաւ միասնական ու անբաժանելի մէկ ռուս ժողովուրդ, որ հայրենի հողին վրայ եւ անկէ դուրս իր ազնիւ արիւնը տուաւ սովետական հայրենիքի եւ ուրիշ ժողովուրդներու ազատագրման ճանապարհին:

Պատերազմի սեւ օրերուն ռուս անունը դարձած էր հակահիթլերական պայքարի հոմանիշ: Ոստիկանութիւնը անխտիր, կը ձերբակալէր բոլոր ռուսները:

Օտարականներու եւ հակաֆաշիստական շրջանակներու մէջ կատարուած ձերբակալութիւնները զանգուածային բնոյթ կը ստանան ռուս գաղթականութեան մէջ:

ԱՐՁԱԿԱԶԷՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՓԱՐԹԻԶԱՆՆԵՐՈՒ ՇԱՐԺՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

1942–ի սկիզբներուն արձակազէններու եւ փարթիզաններու էմ. Օ. Ի.ի բաժինը որոշած էր Փարիզի շրջանին մէջ դիմադրական պայքարին աւելի գործօն ու ծաւալուն հանդամանք մը տալ:

Անհրաժեշտ էր գերման ֆաշիզմի դէմ պատերազմի պայմաններուն համապատասխան միջոցներով կռուիլ: Պէտք էր անոր դէմ զինեալ պայքարի անցնիլ: Բայց միջոցներ կը պակսէին, մանաւանդ զէնքեր: Առաջարկ եղած էր բոլոր դիմադրական ճակատի բարեկամներուն ու անդամներուն որ իրենց տրամադրութեան տակ ղլուխնուող ամէն տեսակի զէնքեր՝ ինչ վիճակի մէջ ալ ըլլային անոնք, նոյնիսկ աւրուած կամ ժանգոտած, յանձնէին Էֆ. Թէ. Փէ.ին, որ իր մասնագէտները ունէր զանոնք չտկելու եւ նորոգելու համար:

Պայթուցիկ, ուժանակ ու ռումբ ալ կը պակսէր: Այս անհրաժեշտ զէնքերը հարկ էր որ մեր միջոցներով պատրաստէինք: Այս գործին համար կորանցուցինք ընկերներ, որոնք պզտիկ անուշադրութեան մը պատճառով, կամ ուժանակ մը վայրկեան մը առաջ լրացնելու աճապարանքին մէջ վիրաւորուելով իսկան:

Այս ուղղութեամբ դոհ գացին բազմաթիւ արժէքաւոր ընկերներ: Սալեք եւ Ճիմերման, մին Լեհ, միւսը Հրեայ, որոնց ծանօթ էի վեռնէյի տխրահռչակ ճամբարէն, որոնք լաւ քիմիագէտներ էին, եւ 5–րդ թաղամասին մէջ գտնուող իրենց բնակարանին մէջ ռումբ կը պատրաստէին: Զեռական սխալ շարժումի մը հետեւանքով ռումբը կը պայթի, տեղւոյն վրայ սպաննելով մէկը եւ մահացու կերպով վիրաւորելով միւսը:

Այս դժբաղդ դէպքը առիթ տուաւ կարգ մը ձերբակալութիւններու: Պայթումը ոստիկանութեան ուշադրութիւնը իր վրայ կը հրաւիրէ, որ առիթը օգտագործելով՝ գոհերու բնակարանին մէջ ծուղակ մը կը պատրաստէ: Ոստիկաններ դարանակալ հոն կը սպասեն,

մտածելով որ դիմադրական պայքարի ուրիշ ընկերներ կրնան հոն գալ այցելութեան, անշուշտ լուր չունենալով պատահածէն: Եւ իրապէս ալ այդ ծուղակին մէջ կ'իյնան ու կը ձերբակալուին արժէքաւոր ընկերներ, — Վարշավսկի, Թափորովսկի Հասելը, Քրոսմեր եւ Մաչա, — որոնք բոլորն ալ կը գնդակահարուին:

Բիւ Մեսաժըրի բնակող Հեռնանտես Փերեց, որ ապանիացի արժէքաւոր հանրապետական մըն էր եւ քիմիագէտ մը, նոյնպէս զոհ կ'երթայ 1942–ի ամրան՝ իր պատրաստած վերջին ռումբին:

Ճիլպէռ անուն ընկեր մը, որ իր Բիւ Սէն Շաւլ–ի բնակարանը ռումբի արհեստանոցի վերածած էր, անուշադիր ձեռքի չարժման մը հետեւանքով ռումբը կը պայթի եւ կը վիրաւորէ զինքը: Բարեբախտաբար կը յաջողի փախչիլ այդ տունէն:

1942–ի վերջերուն, ոստիկանութեան կը յաջողուի գտնել մեր կարեւոր ռումբի ուրիշ արհեստանոց մը եւ ձերբակալել անոր երկու ապանիացի աշխատակիցները, որոնք եւս կը գնդակահարուին:

Բայց պայքարը կը շարունակուի: Ռումբի եւ պայթուցիկի ուրիշ արհեստանոցներ կը կազմակերպուին:

Ֆրանսայի ազատագրման ժողովուրդը, որ տակաւին 1940–ի ամրան նահանջի օրերէն իսկ խոհեմութիւնը ունեցած էր նահանջող բանակին զէնքերը փոխանակ իշխանութեանց յանձնելու կամ ոչնչացնելու, անտառներու եւ պարտէզներու մէջ յատուկ տեղեր պատրաստած ու պահած էր, զինեալ դիմադրական պայքարի ժամանակ զանոնք յարձնեց արձակագէններուն:

Երբ դիմադրական կեդրոնական մարմին մը ստեղծուեցաւ, այդ զէնքերէն մեզի ալ բաժին հնկաւ:

Աւելի ուշ, երբ երկաթուղիի խափանարար աշխատանքին ձեռնարկուեցաւ, անհրաժեշտ միջոցները կը պակսէին: Եղած պայթուցիկ նիւթերը բոլորովին անբաւարար էին նոյնիսկ Փարիզի եւ շրջանի ռազմական գործողութիւններուն համար: Բայց եւ այնպէս այդ կարեւոր գործն ալ պէտք էր ձգուի հանել բոլոր կարելի միջոցներով:

Այդ գործին պատասխանատուն էր Պօքսով, որուն ծանօթ էի վճռնէի կեդրոնացման ճամբարէն: Սպանիոյ Միջազգային Պրիկատի շարքերուն մէջ արդէն կռուած էր Ֆաշիզմի դէմ, եւ նահանջէն յետոյ ուրիշ բիւրաւոր հանրապետական ռազմիկներու հետ արգելափակուած էր վճռնէի մէջ: Ծագումով ռումանացի էր եւ երկրաչափական որոշ գիտելիքներ տրված: Ինաւորութեամբ շատ համեստ էր եւ քիչ հաղորդական: Խիզախ էր ու ճկուն՝ գործողութեանց ժամանակ: Ինժոռ՝ ընկերական շրջանակի մէջ: Անոր երեսին վրայ գոհունակութեան ժպիտ մը կը ծագկէր, երբ յաջող ըլլար ռազմական

գործողութիւնը։ Անոր վերջին ժպիտը տեսայ երբ իր 22 ընկերներուն հետ գնդակահարուելէն առաջ լուսանկարած էին։ Ան վեհութեամբ եւ հպարտութեամբ կանգնած է իր դահիճներուն առջեւ, մահը արհամարհող ժպիտը երեսին։

Հարկ եղաւ երկաթէ հաստ եւ մէկուկէս մեթր երկարութիւն ունեցող ձողեր ճարել եւ անոնց ապառաւուկի (կեռ, ճանկ) ձեւ տալ։ Գնեցինք պտուտակի խոշոր ու ծանր բանալիներ։ Գծահանման համար այս գործիքներն էին որ պէտուր միջոց ծառայեցին մեզի, իսկ մեր տրամադրութեան տակ գտնուող պէնքերը բաւարար էին գծահանման գործողութիւններու ընթացքին մեր ինքնապաշտպանութեան։

Նախքան գծահանման գործողութիւնը, ես եւ Պօքսով, կամ ուրիշ նշանակուած երկու հոգի, խափանարարութեան համար ցոյց արուած երկաթագծին վայրը մանրակրկիտ քննութեան կ'ենթարկէինք, երբեմն ամբողջ գիշերն անցամ հոն մնալով։ Մանաւորապէս կը քննէինք եւ կը պատրաստէինք նահանջի ճամբան, որպէսզի գործողութիւնը կատարելէն առաջ ամէն ինչ կանխաւ նախատեսուած ըլլար եւ ոչինչ թողուէր պատահականութեան։

Սկիզբներուն՝ Փարիզի շրջանին մէջ՝ արձակապէններու գործողութիւնները տարերային բնոյթ կը կրէին։ Ուժերը տակաւին ռազմական կարգապահութեամբ չէին կազմակերպուած։ Թէեւ հրամանատարութիւն մը կար, բայց խումբերը իրենց նախաձեռնութեամբ կը գործէին եւ իրարու հետ կազմակերպչական տեսակէտով չէին կապուած տակաւին։

Առաջին շրջանին հրաման ունէինք ահաբեկելու Գերմանացիներուն հետ գործակցողները եւ ռմբակոծելու կամ կրակի տալու թշնամիին համար աշխատող արհեստանոցներն ու արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնները, ինչպէս նաեւ խափանելու փոխադրակառքերը եւ քանդելու ելեկտրական կամ հեռախօսի ձողերն ու լարերը։

Մինչեւ 1942–ին Լիօն Փաքինի խումբը կրակի կու տայ Բիւ Թայլօր գտնուող գործարան մը, որ տաք հագուստներ եւ մուշտակաւոր ձեռնոցներ կը շինէր գերման բանակին համար։

Նոյն խումբը Բիւ Սենթ–Անթուան գտնուող եւ Գերմանիոյ համար աշխատող գործարանի մը վրայ կը յարձակի եւ կը խորտակէ մեքենաները ու սարքաւորումները։ Բայց գործարանատէրը կը յաջողի պատուհանը բանալ եւ օդնութիւն կանչել ու պոռալ։ Արձակապէնները կը փորձեն փախչիլ, բայց քանի մը ոստիկաններ, որ արդէն հետու չէին, կը հետապնդեն զանոնք եւ կը յաջողին ձերբակալել երեք ընկերներէն երկուքը, Փաքինը եւ Վալաշը, եւ զանոնք կը յանձնեն Գերմանացիներուն։ Ամիս մը յետոյ անոնք ալ կը գնդակահարուին։

Ահա՛ թէ ի՛նչպէս դիմադրական ուժերու մարտիկները գիտէին
կռուիլ ու մեռնիլ:

Գնդակահարուելէն առաջ Պոհսով կը մերժէ որ աչքերը կապեն:

Վեհուքեան ժպիտը դէմքին, իր դահիճներուն դիմաց, կ'արհամարհէ մահը:

Օգոստոսին, ուրիշ խումբ մը, Եօնաս Կիսուլսիկի գլխաւորութեամբ (որ Մանուչեանի հետ կը դնդակահարուի) ռումբով յարձակում կը գործէ Լինայի մեթրոյին առջեւ գտնուող գերմանական ապաներու պանդոկի մը վրայ:

Նոյն խումբը, Սեպտեմբերին, կրակի կու տայ գերմանական դրասենեակ մը:

Մեր խումբը նոյն ամսուն կրակի կու տայ պենզինով ծանրաբեռնուած զինուորական փոխադրակառք մը:

Դա՛բձեալ Սեպտեմբերին՝ Յարութիւն Գարայեանի եւ Արփեն Դաւիթեանի մասնակցութեամբ դէպի Արեւելք ուղեւորուող քարիւղի գնացք մը կրակի կը տրուի եւ մոխիրի կը վերածուի:

Օուէանի պողոտային վրայ քարիւղատար փոխադրակառք մը կրակի կը տրուի Արփեն Դաւիթեանի, իմ եւ Ապասովի մասնակցութեամբ:

1942–ի Յուլիսին, Մանուկեանի եւ Ապասովի հետ ռումբ մը կը տեղաւորենք Փարիզի հիւսիսային կայարանին առջեւ գտնուող եւ Գերմանիոյ համար աշխատաւորներ արձանագրող դրասենեակին ապատման սրահին մէջ, որ կէս ժամ յետոյ կը պայթի՝ ընդհանուր խուճապ յառաջացնելով պաշտօնեաներուն ու յաճախորդներուն մէջ:

Ապասով բնիկ ատրպէյճանցի էր, եւ Ապանիոյ մէջ կռուած Միջազգային Պրիկատի շարքերուն մէջ: Անոր մօտէն ծանօթ էի վճռակնի կեդրոնացման ճամբարէն: Իսկ Մանուկեանը՝ իր իսկական անունով Արփեն Դաւիթեան, որուն արդէն ծանօթ ենք:

Ուրիշ ուժանակ մըն ալ տեղաւորեցինք Շօսէ տ'Անթէն գլուխնուող առեւտրական ընկերութեան մը դրասենեակին մէջ, որ Գերմանացիներուն հաշուին ապսպրանքներ կու տար եւ գնումներ կը կատարէր:

Այդ օրերուն հակահիթլերական պայքարը ծաւալուն հանդամանք մը կ'առնէ: Մէկ կողմէն արձակագէտները կը հարուածեն թշնամին, միւս կողմէ ընդյատակեայ գործող զիմադրական կազմակերպութիւնները զանգուածային լայն աշխատանք կը տանին հիթլերականները բարոյալքելու եւ ժողովուրդին մէջ հայրենասիրական զգացումները վառ պահելու համար: Ամէն տեղ, պատերուն վրայ եւ աչքի զարնող տեղեր կը տեսնուէին հակահիթլերական նշանախօսքեր: Ամբողջ Փարիզը կ'ողողուի թռուցիկներով: Միայն Սեպտեմբերին՝ աւելի քան կէս միլիոն տպաքանակով կոչեր ու թռուցիկներ կը ցրուին ֆրանսերէն, ապաներէն, իտալերէն, հայերէն, եբրայերէն եւ ուրիշ լեզուներով:

Հոկտեմբերին Մանուկեանի եւ Ապասովի հետ ուժանակով Բիւ Տը Քեր–ի զերման ապաներու պանդոկին ցուցափեղկը եւ առջեւի մասը կը խորտակենք:

Նոյեմբերին ուրիշ խումբ մը՝ Ռայմանի առաջնորդութեամբ ռումբ մը կը զետեղէ Րիւ Փաքիէ-ի գերմանական պանդոկի մը պատուհանին մէջ:

Նոյն ամսուն նոյն խումբը ռումբ մը կը տեղաւորէ Րիւ Քլօ-Թիչիէ գերմանական սպայից զբօսարանին մէջ, որ կէս ժամ ետք կը պայթի՝ զգետնելով բազմաթիւ հիթլերականներ:

Դա՛րձեալ Նոյեմբերին՝ ուժանակ մը կը զետեղուի Րիւ Վօժիրար-ի գերման զօրանոցի պատուհանին վրայ, որ կը պայթի առաւօտեան ժամը 8-ին:

Նոյնօրինակ տասնէ աւելի գործողութիւններ տեղի կ'ունենան հիթլերական ուժերուն դէմ՝ միայն Նոյեմբերին:

Արձակազէններու եւ դիմադրական ճակատի գործողութիւնները գրաւման բանակը եւ ոստիկանական ուժերը ոտքի կը հանեն: Հալածանքներն ու ձերբակալութիւնները կը սաստկանան: Այդ օրերուն կը ձերբակալուին Էմ. Օ. Ի.ի խումբերէն քսան փարթիզան: Գերման պանդոկներու եւ բնակավայրերու առջեւ պատնէշներ կը բարձրացուին եւ կ'արգիլուի գերման զինուորականներուն՝ առանց պաշտպանութեան փողոցներու մէջ պտըտիլ կամ շքերթել:

Արձակազէն-փարթիզան գործողութիւններու ընդլայնումը անհրաժեշտ կը դարձնէ գործող զանազան խումբերը զինուորական կարգապահութեան ենթարկելու պահանջքը:

Մանուշեանը Փարիզի շրջանի օտարական արձակազէններուն ու փարթիզաններուն հրամանատար կը կարգուի:

ԻՄ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՍ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆԻ ՀԵՏ

Մխաք Մանուշեանի ծանօթ էի 1936–էն ի վեր, երբ ան «Զանգուէի խմբագիրը էր: Ես եւ Հայկ Դալիրեանը կ'աշխատակցէինք այդ թերթին եւ մխաժամանակ անոր վաբչական գործերը կը կատարէինք: Այս պատճառով գրեթէ ամէն օր միասին էինք:

Ցրանսահայ գաղութի պայմաններուն մէջ թերթ հրատարակելը կապուած էր շարք մը անպատեհութիւններու: Անպատեհութիւն ոստիկանական հալածանքի եւ նիւթական նեղ պայմաններու:

Մանուշեան կ'ապրէր զրկանքով ու զոհողութիւններով: Իրրեւ բնակարան ունէր Փօռթ Օրլէանի կողմը Րիւ Տէ Փլանդի վեցերորդ յարկի վրայ պզտիկ սենեակ մը՝ գուրկ ամենաստորբական կահաւորումէ:

Երբ քիչ մը դրամ ունենար՝ այդ կը ծախսէր իրմէ աւելի վատ պայմաններու մէջ ապրող ու պայքարող ընկերներուն օգտակար ըլլալու համար:

Մանուշեան խառնուածքով չատ համեստ ու զգայուն էր: Ժուժկալ էր եւ մարզական: Չէր ծխեր, եւ իրրեւ ոդելից ըմպելի՝ միայն քիչ մը գինի կը խմէր ճաշի ժամանակ: Իր գլխաւոր երթեւեկի միջոցն էր հեծելանիւը: Նոյնպէս կը սիրէր քալել:

Բանուորութենէ եկած կատարեալ մտաւորական մըն էր, բանաստեղծ ու հրապարակագիր:

Շատ դպրոց երթալու առիթ չէր ունեցած: Դժբաղդութիւնը ունեցած էր հայ ծնելու Օսմանեան Թուրքիոյ Աւը–Եաման գիւղաքաղաքին մէջ, 1906–ին, Գէորգ Մանուշեանի եւ Վարդուհի Կասեանի բազմանդամ ընտանիքին մէջ: Ամբողջ ընտանիքով այգեպան մշակներ էին, եւ սերունդէ–սերունդ կապուած հողին ու իրենց ազգային աւանդութիւններուն:

Երջանիկ էր Մխաքը: Կը յաճախէր հայկական մանկապարտէզ: Կը սիրէր այգեստանները եւ միշտ հիացումով ու ափսոսանքով կը յիշէր իր մանկութեան երազային տարիները, իրենց խաղողի տունկերով ու ծառաստաններով չրջապատուած գիւղական տնակը, անոր մօտէն հոսող առուն, երբ ինք չրջապատուած էր իր հարազատներով, բայց որոնցմէ գրեթէ ոչ ոք կրցած էր ազատիլ 1915–ի եղեռնին՝ Թուրքի եաթաղանէն:

Մանուչեան տակաւին մատղաշ մանուկ մը, իր աչքերով կը տեսնէ թէ ի՛նչպէս ջարդարար թուրք հորդանները սրախողխող կը սպաննեն իր հայրն ու մայրը, քոյրերն ու եղբայրները, կ՛այրեն ու կ՛աւերեն հայրենի տունը՝ մոխիրի վերածելով ամէն ինչ:

Մանուչեան եւ իր եղբայրը դրացի քիւրտ բարի ընտանիքի մը կը պարտին իրենց փրկութիւնը: Արդէն այդ օրերուն, ան իր մօրթին վրայ կը զգայ մարդկային դժբաղդութեան, ազգային հալածանքի բոլոր դառնութիւնները: Որբութեան սեւ լուծը վզին՝ ան կ՛իյնայ որբանոցները եւ իր եղբօր՝ կարապետին հետ կը բռնեն պանդխտութեան ճամբան:

Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ որբանոցներուն մէջ: Մանկութեան շրջանին խակ կը յայտնաբերէ բանաստեղծական յատկութիւններ եւ կը գրէ առաջաւորներ:

Փոքր տարիքէն կը սորվի Ֆրանսերէն, որով կը ծանօթանայ Ֆրանսական դասական գրականութեան:

1925–ին կու գայ Ֆրանսա, նախ Մարսիլիա, յետոյ Փարիզ: Մարսիլիոյ մէջ կ՛աշխատի չինութեան վրայ՝ իբրեւ հիւան, եւ կը կատարէ պատահական աշխատանքներ՝ օրապահիկը վաստկելու համար: Փարիզի մէջ կը յաջողի Սիքոռչկիի դործարանը ընդունուիլ իբրեւ բանուոր:

1929–ին երբ գործազրկութիւնը կը ծաւալի, Մխսաք՝ իբրեւ օտարական՝ առաջին դուրս նետուողներէն կ՛ըլլայ, եւ կրկին կ՛իյնայ գրկանքի ճիրաններուն մէջ:

Այդ շրջանին օտարատեցութիւնը յետադիմութեան կողմէ կը հրահրուէր ու կը գործադրուէր ոստիկանական հալածանքներով ու աշխատանքի իրաւազրկումով:

Այս երեւոյթը իր խոր տպաւորութիւնը կը թողու երիտասարդ բանաստեղծին վրայ, որ կը գրէ.

Ամէնուրեք կը զարնեն, սակայն, անոնք երեսիս
Ինչպէս ապտակ մը ոխալից «օտարական» բառն
Եւ կ՛արձակեն մախանքի իրենց նետերն ոճրածին...
Ինչպէս ցեխի, գարշութեան անշնչելի հոսանքներ
Կ՛ապականեն նեղգօրէն բուրաստան մը սիրաբեր,
Օտարութեան շունչն այնպէս կը պղծէ արդ իմ հոգին:

Մանուչեանի գրական վարպետներն են եղած Արշակ Չոպանեան ու Ահարոն Իսահակեան, որոնք քաջալերած են բանաստեղծը իրենց հմուտ ցուցմունքներով:

Մանուչեանի առաջին ոտանաւորները լոյս տեսած են Ա. Զօ-պանեանի հրատարակած «Անահիտ» ամսագրին, յետոյ «Զանք»ի եւ ուրիշ հրատարակութիւններու մէջ:

Այդ թուականներուն է որ Մանուչեան կը ծանօթանայ Գեղամ Աթմաճեանի (գրական անունով Սեմա) հետ, որուն հետ կը կազմեն «Ֆրանսահայ Նորագոյն Գրողներու Ընկերութիւնը» եւ կը հրատարակեն «Զանք» գրական ամսագիրը:

Դրամատիրական զիչատիչ շահագործումը, գործազրկութիւնը, ծանրացող օտարատեցութիւնը չեչտակի կերպով կ'ազդեն գիւղացուն բանաստեղծին վրայ, եւ 1933–ին, ան կը նետուի յառաջդիմական չարժման մէջ, որպէսզի գործօն կերպով պայքարի մարդկային հաւասարակարգի այդ ախտերուն դէմ:

Այդ թուականներուն է որ անոր ոտանաւորները դասակարգային պայքարի ոգիով տոգորուած ու գրոչմուած են:

«Հաց կամ աշխատա՛նք, աշխատա՛նք կամ հաց...
«Գոռա՛նք, ընկերներ, գայրոյթն հրդեհուած,
«Թո՛ղ վառէ անվերջ մեր սրտերը վէս,
«Թող բողոքն անի հեղեղատին պէս:»

Կը գրէ «Կարուհիները» եւ ուրիշ շատ մը ոտանաւորներ, որոնք պայքարի կոչեր ու կանչեր են:

Սովետական Հայաստանի ազդեցութիւնն ալ իր կարեւոր դերը կը խաղայ Մանուչեանի քաղաքական դաղափարական դիտակցութեան կազմութեան մէջ:

Ան կը սիրէր Հայաստանը ամէն տեսակէտով եւ կը հաւատար անոր լուսաշող ապագային:

«Զանգու»ի ամէն մէկ թիւին մէջ կը տեսնուին անոր յատուկ յօդուածները հայրենիքի քաղաքական հակատակորդներուն դէմ: Մխիթարեան այդ թերթին էջերէն կը պայքարի աշխատաւորական դասին համար, դլուխը բարձրացուցած յետադիմութեան եւ Ֆաշիզմի դէմ:

Մանուչեան Հիթլերի իշխանութեան դլուխ դալու առաջին իսկ օրէն նկատեց, որ ան ահռելի վտանգ մը կը ներկայացնէր Սովետական Միութեան, Հայաստանի, Ֆրանսայի եւ ամբողջ յառաջադէմ մարդկութեան համար:

Մանուչեանի հետ մեր հանդիպումները առօրեայ էին: Կը խօսակցէինք առօրեայ անցուդարձերու, ինչպէս նաեւ կատարուած ու կատարուելիք քաղաքական աշխատանքներու մասին: Իրիկունները

շատ յաճախ կը հաւաքուէինք Մելինէի քովջ՝ Արմէն Կիրակոսեանի տունը, որ Փարիզի 3–րդ թաղամասին Րիւ Օմերի վրայ կը գտնուէր եւ տեսակ մը ժողովներու եւ ընկերական հանդիպումներու կեդրոնատեղի էր։

Սկիզբի շրջանին պարտականութիւն ունէի դասախօսութիւններ ընելու մեր ժողովներէն վերջ, որոնց կանոնաւոր կերպով ներկայ կ'ըլլային Յարութիւն, Կիրակոս, Նիքօլա Գարայեանները, Անուշաւան Ուզունեանը, Արփիար Ալանեանը, Յակոբ Պերպերեանն ու Արմէն Կիրակոսեանը։

Այդ բնակարանին մէջ էր որ չարունակեցինք ուսնել Սովետական Հայաստանի աւանդական տարեդարձը։ Այդ առթիւ 1942–ի Նոյեմբեր 29–ի հանդիսութեան մասնակցողներուն մէջ կային Լուիզա եւ Արփիար Ալանեանները, Աւետիս եւ Կարպիս Թուլումճեանները, Արշալոյս Գրիգորեանը, Միսաք եւ Մելինէ Մանուչեանները, Յարութիւն, Նիքօլա եւ Կիրակոս Գարայեանները, Անուշաւան Ուզունեանը, Յակոբ Պերպերեանը եւ ուրիշներ։

Այդ օրերուն Փարիզի շրջանին մէջ բոլոր նախկին յառաջդիմական չարժման անդամները ժրաջան գործի անցած էին։

ԶԻՆԵԱԼ ՊԱՅՔԱՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

1942–ի վերջերուն զինեալ պայքարի դործը աւելի կեդրոնացած ու աւելի լաւ կազմակերպուած էր արդէն, եւ Միասք Մանուշեանը (Ժօրժ) հրամանատար նշանակուած:

Զինեալ պայքարի մասնակից ընկերները հարկ էր որ անցնէին այդ պայքարին առանձնայատուկ եղող բոլոր պայմաններու դործադրութեան եւ զինուորական կարգապահութեան:

Տիւփոն (Ապրահամ Լիաներ) անուն ընկեր մը ինծի յանձնեց իմ ինքնութեան նոր քարթը՝ Սապրի–էլ–Շաապ անունով, եւ նոյն կոչումով զինուորական ու աշխատանքի կանոնաւոր թուղթեր:

Այլեւս հարկադրաբար պէտք էր փոխէի նախկին բնակարանս, բոլոր յարաբերութիւններս պէտք էր խզէի բոլոր անոնց հետ, որոնք անմիջականօրէն կապ մը չունէին դիմադրական պայքարին հետ եւ պէտք էր տրամադրուէի միայն F. T. B.–ի հրամաններուն: Իբրեւ ամսաթոշակ կը տառնայի 1600 ֆր., աւելի ուշ 2300 ֆր., հացի քարթ, եւայլն:

Նկատի ունենալով կեսթափոյի եւ ոստիկանութեան յատուկ պրիկատի ձեռք առած արտակարգ միջոցները, գործող խումբերը երկքական հոդինոց փոքր խմբակներու բաժնուեցան, եւ խափանարար կամ ահաբեկչական մասնակի գործողութիւնները իւրաքանչիւր խմբակ առանձինն սկսաւ գործադրել: Բայց ռազմական մեծ գործողութիւնները կը կատարուէին երկու կամ նոյնիսկ երեք խումբերու մասնակցութեամբ:

Կազմուած արձակապէններու եւ փարթիզաններու վերին հրամանատարութիւնը պարտականութիւն ունէր ներդաշնակելու կռուող խումբերուն ռազմական գործողութիւնները, իւրաքանչիւր խումբին կարողութեան համաձայն յարձակման նպատակակէտ ծրագիրը մշակելու, որոշելու թշնամիին դէմ յարձակման ճշդրիտ օրն ու ժամը, յատուկ ուշադրութիւն դարձնելով որ մեւնոյն ռազմական արժէք ունեցող նպատակակէտին համար տարբեր խումբեր իրար չխաչաձեւեն:

Անո՛ր պարտականութիւնն էր նաեւ զէնք ու ռազմանիւթ հասցնել կռուող խումբերուն:

Խուսափելու համար Փարիզի փողոցներուն մէջ կեսթափոյի եւ ոստիկանութեան քննութիւններէն ու խուզարկութիւններէն, որոնց զոհ դայլին արձակագէնները, որ իրենց վրայ զէնք կամ ռումբ կը կրէին, այս վտանգաւոր անպատեհութենէն փրկուելու համար, վերին հրամանատարութեան կից կազմուած էր մտնաւորապէս կիներէ բաղկացած զէնքի եւ ռումբի փոխադրման սպասարկութիւն մը: Այդ ընկերուհիներուն պարտականութիւնն էր ռազմամթերք փոխադրել Փարիզի մէկ ծայրէն միւսը, ջանալով խիստ ճշդապահ ըլլալ՝ չվնասելու եւ չվտանգելու համար ռազմական գործողութիւնները:

Ռազմական գործողութեան ժամանակ մենք մեր վրայ ոեւէ զէնք չէինք կրեր: Այդ ընկերուհիներն էին որ նպարեղէնի կամ բանջարեղէնի մեծկակ պայուսակին կամ ծծկեր երախայի մը կառքին յատակը ռազմական գործողութեան մը համար անհրաժեշտ նկատուած զէնքերն ու ռազմանիւթերը կը բերէին մեզի՝ անոնց վրայ պտուղ կամ նպարեղէն լեցուցած: Այն խումբին մարտիկները որ նշանակուած էին Փարիզի մէկ կէտին վրայ թշնամին հարուածելու, կը առանային այդ զէնքերը եւ գործողութենէն յետոյ զանոնք կը վերադարձնէին փոխադրողին: Ռազմական գործողութենէ մը անմիջապէս յետոյ կեսթափոն եւ ոստիկանութիւնը ամբողջ թաղամասը շրջապատելով՝ բոլոր անցորդները կը խուզարկէին, բայց ի զուր. քանի որ արձակագէնները արդէն կիներուն յանձնած կ'ըլլային իրենց զէնքերը, իսկ կիները զերծ կը մնային խուզարկութիւններէ՝ որպէս անվնաս էակներ:

Զէնք փոխադրող ընկերուհիներու գործն ալ յետագային նոյնքան վտանգաւոր դարձաւ եւ քանիներ իրենց կեանքը տուին այդ նուիրական պարտականութեան ճամբուն վրայ: Մեր բոլորի մտքին մէջ առ յաւէտ քանդակուած պիտի ե մնան անոնցմէ Օլիվա Պանչիկի, Հելեն Քոռ–ի, Անքայի, Քլերզելակիի, Մարիցքա Մելչէօր–ի, Մելինէ Մանուշեանի, Քնար Ազնաւուրեանի, Արմէն Կիրակոսեանի եւ Լիխա–ի անունները: Հելենը մեթրոյի մէջ ոստիկանական դարանի մը մէջ կ'իյնայ՝ երբ զէնք կը փոխադրէր: Կ'առաջնորդուի իր բնակարանը՝ խուզարկութեան համար, եւ իր յարկաբաժինի պատուհանէն ինքզինքը վար կը նետէ՝ խոստովանութեան չարչարանքներէն խուսափելու համար:

Կռուող խումբերը իրենց հերթին բաժնուած էին խմբակներու, որոնք բաղկացած էին երեքական մարտիկներէ:

Իւրաքանչիւր խումբ ունէր իր կապի պատասխանատուն, որ ընդհանրապէս կինն էր: Այս վերջինին պարտականութիւնն էր խումբին կապը պահել կեդրոնական մարմիններու հետ եւ անվտան–

գութեան շրջանին խումբը մատակարարել դրականութեամբ ու հացի քարթով, իսկ ռազմական գործողութեան ժամանակ՝ զէնքով: Մեր խումբին կցուած էր Օլկա Պանչիկը:

Սկիզբի շրջանին Օլկայի հետ մեր հանդիպումները շատ յաճախակի էին: Ժամանակ մը նշանակուած էինք յարձակման առարկայ ռազմական նիւթեր գտնելու ու հաղորդելու կեդրոնական հրամանատարութեան: Հարկ էր օրն ի բուն քալել Փարիզի եւ արուարձաններու փողոցներով: Երբ գերմանական հաւաքատեղի մը գտնէինք, պէտք էր կեդրոն հաղորդէինք բոլոր մանրամասնութիւններով: Երբ գինուորներու անցք մը տեսնէինք, պէտք էր նշանակէինք անոր թէ՛ օրը, թէ՛ ժամը եւ թէ ո՞ր ճամբուն վրայ տեղի ունենալը: Կարեւոր էր նշել նաեւ թէ ամէնօրեա՞յ էր ան կամ պատահական: Կային զանազան պահակազօրի խումբեր, որոնք օրուան ճշգրիտ ժամերուն կը փոխադրուէին մայրաքաղաքին զանազան տեղերը: Անհրաժեշտ էր ուսումնասիրել եւ ճշգրիտ տեղեկանալ թէ ուրկէ՞, ո՞ր ժամուն, ո՞ր փողոցներէն կու գային ու կ՚անցնէին անոնք, թէ նոյն ճամբա՞ն կ՚առնէին միշտ, թէ անոնց դէմ կատարուելիք յարձակումը ո՞ր փողոցին մէջ յարմարագոյն էր եւ պակաս վտանգաւոր կրնար ըլլալ, թէ ո՞ր փողոցն էր որ նահանջի համար յարմարագոյն պայմանները կը ներկայացնէր: Վերին հրամանատարութիւնն ալ իր հերթին քըննելով մեր տեղեկագիրը, իր հրաման-որոշումը կը հաղորդէր մարտական խմբակներէն մէկուն կամ երկուքին՝ նայած յարձակման առարկայ նիւթին կարեւորութեան:

Ինչպէս կը տեսնենք, Փարիզի արձակազէններու ռազմական գործողութիւնները ինքնակամ կամ ինքնաբուխ կերպով չէր որ կը կատարուէին, այլ թեքնիկ կերպով եւ բոլոր տեսակէտով նախապէս քննուելէ ու պատրաստուելէ յետոյ: Բացի կապի պատասխանատուէն, ունէինք նաեւ հսկիչ մը, որ պարտականութիւն ունէր քննելու իւրաքանչիւր նոր թեկնածուի պարագան, անոր յարմարութիւնները:

Օրինակի համար շատ լաւ ընկերներ ունէինք, որոնք նոյնիսկ ֆիզիքական տեսակէտով յարմարութիւններ կը ներկայացնէին, բայց եւ այնպէս առարկայական եւ հոգեկան պատշաճութիւններու տեսակէտով բոլոր պայմանները չէին լրացներ: Բաւական չէր միայն կամենալ, այլ անհրաժեշտ էր դիւրաշարժ, ճկուն ու խիզախ ըլլալ: Մեռնելու պատրաստակամութիւնը պայման մը չէր: Ամենակարեւորը պէտք էր մահ սփռել թշնամիի ուժերու շարքերուն մէջ եւ փախչիլ առանց անոնց ձեռքը իյնալու: Ահա ա՛յս էր որ կը պահանջուէր իւրաքանչիւր արձակազէնէ:

Հսկողութեան պատասխանատու ընկերը պարտականութիւն ունէր մշտարթուն հետեւելու խումբին բոլոր շարժումներուն, որ-

պէտք խիստ կարգապահութեան կանոններն ու կարգախօսները մանրակրկիտ եւ խստապահանջութեամբ գործադրուէին, քանի որ մեր գործունէութեան գուղընթաց՝ կը զարգանային նաեւ ոստիկանութեան հալածանքներն ու ձերբակալութիւնները:

Այդ հակիչ պատասխանատուն էր Տիւփոնը (Ա. Լիաներ), որ երբեմն կապի պարտականութիւնն ալ կը կատարէր:

Շնորհիւ կարգապահութեան կանոններու խստապահանջ գործադրութեան՝ կարելի եղաւ պակաս կորուստ տալ, խուսափիլ ոստիկանութեան մեքենայութիւններէն, անոր պատրաստած ծուղակներէն հեռու մնալ եւ թշնամիին հատու ու վճռական հարուածներ հասցնել:

Մանուչեանի գինուորական պատասխանատու նշանակումը նոր ծաւալ մը տուաւ գինեալ պայքարին:

1943 Յունուարին, գերմանական գինուորական ուժերը՝ որ չարունակական յարձակման կ'ենթարկուէին, ստիպուեցան միջոցներ ձեռք առնել ինքնապաշտպանութեան: Այլեւս զանոնք կարելի էր Փարիզի փողոցներուն մէջ տեսնել՝ մի՛այն ռազմական պատրաստութեամբ, երկաթէ սաղաւարտը գլուխնին եւ գնդացիրները ձեռքերնին, պատրաստ անմիջապէս կրակելու: Բայց հակառակ այս բոլորին, արձակագիններու գործողութիւնները օրըստօրէ կը զարգանային:

Գերման ուժերուն ամենամեծ սարսափը ձեռքի փոքր նռնակառումբերն էին, զոր արձակագիննները չքերթող հիթլերականներուն կազմին մէջ կը նետէին. ասոնք քանի մը րոպէ յետոյ կը պայթէին՝ ծանր կորուստներ պատճառելով անոնց:

1943 Յունուարին, գերմանական հինգ գինուորական դասակներ, օր ցերեկով Փարիզի փողոցներուն մէջ յարձակման ենթարկուեցան ձեռնառումբերով: Զորս գերմանական հիւրանոցներ ռմբակոծուեցան, երկու հակաօդային թնդանօթներ խորտակուեցան եւ գինուորական կառատուն մը կրակի տրուեցաւ:

Փետրուար 1943–ին 21 կարեւոր ռազմական գործողութիւններ կը կատարուին: Գերմանական ուժերուն դէմ Փետրուարի մէջ տեղի ունեցած յարձակումները նոր ու կարեւոր անկիւնադարձ մը կը նշեն: Արձակագէն փարթիզանները այդ ասպարէզին մէջ կը յայտնաբերեն համառութիւն, արտակարգ քաջութիւն ու անվեհերութիւն:

Փետրուար 3–ին երկու տարրեր խումբեր, իւրաքանչիւրը հինգ հոգիէ բաղկացած, կը յարձակին ու կ'ոչնչացնեն երկու տարրեր կէտերու վրայ գտնուող հակաօդային թնդանօթներ: Մին առաւօտեան ժամը հինգին՝ Փասսիի մեթրոյին մօտ: Երկու արձակագիններ կը ռմբակոծեն ու կը խորտակեն թնդանօթը, մինչ ուրիշ երկու մար-

տիկներ ալ միաժամանակ ձեռնառումբ կը նետեն պահակներու տախտակաշէն հիւղաւանէն ներս, սպաննելով ու վիրաւորելով շատ շատերը։

23 Փետրուարին, Կարմիր Բանակի տարեդարձի օրը, որոշուած էր այդ նուիրական Թուականը նշել՝ հատու հարուածներ հասցնելով հիթլերականներուն։

Առաւօտեան ժամը վեցուկէսին երեք արձակաղջիկներ՝ Ժազ, Ժիւլ (Բերպել) եւ Աննա, Բերպելի կինը՝ կը գործադրեն Բիւ Փաքիէի գերմանական հիւրանոցին ահաբեկչութիւնը։ Պանդոկի դրան առջեւ ատրճանակի կրակով կը սպաննուին երկու Փաշիստ պահակները, եւ ձեռնառումբեր կը նետուին պանդոկէն ներս։ Այդ գործողութեան ընթացքին Ժազ կը վիրաւորուի, բայց կը յաջողի փախչիլ։

Նոյն օրը օդը կ՚եղեն երեք զինուորական փոխադրակառքեր՝ Պօքսովի, Արփեն Դաւիթեանի եւ տղերս դրողին գործակցութեամբ։

Նոյն երեկոյեան Բոյման եւ ուրիշ չեխ ռազմիկ մը՝ Փօլ ծածկանունով, Փոն–Տէ–զ'Ար–ի կամուրջին վրայ կը սպաննեն երկու գերման բարձրաստիճան սպաներ։

9 Մարտին, երբ Գերմանացիները կիրակնօրեայ պտոյտէն յետոյ իրենց համար վերապահուած յատուկ շոգեկառքերով Վերսայլի զօրանոցը կը վերադառնային, ճիշդ շոգեկառքը ճամբայ ելած ատեն, մեր ընկերներէն Վօլֆ՝ իր ամբողջ ուժով ռումբը այդ շոգեկառքի բաց պատուհանէն ներս կը նետէ՝ ահաւոր կորուստ պատճառելով գերման Փաշիստներուն։

ԲԱԶՄԱԹԻՒ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐ Կ'ԻՅՆԱՆ

Մարտ 1943–ին, հակառակ ձեռք առնուած բոլոր նախազգուշական միջոցներուն, մեր ջոկատներէն բազմաթիւ ընկերներ կ'իյնան՝ ձերբակալուած կամ սպաննուած։

10 Մարտին երկու արձակազէններ՝ Ժիւլ Քերպել ու Անտրէ՝ կ'իյնան սպաննուած իրենց ռումբով։ Դէպքը տեղի կ'ունենայ այսպէս։ Փասթէօր փողոցին վրայ, երբ կը պատրաստուէին զինուորներով բեռնաւոր գերման փոխադրակառք մը ռմբակոծել, նռնակը Ժիւլի ձեռքին մէջ կը պայթի՝ տեղւոյն վրայ սպաննելով երկուքը մէկէն։

16 Մարտին, մանտոլինաութեամբ ճարտարապետ ու ծաղումով պեսարապիացի Փօլ, Փուասոնիէր պողոտային վրայ մահացու կերպով կը վիրաւորուի՝ խումբ մը հիթլերականներու վրայ յարձակում գործուած միջոցին։

17 Մարտին Սանտոլսկի կը ռմբակոծէ Արեւելեան Կայարանի գերմանական հաւաքավայրը։ Փախուստի ժամանակ ֆրանսացի ոստիկաններ կը հետապնդեն զայն, կը ձերբակալեն ու գերման կեսթափոյին կը յանձնեն, որ երկար չարչարանքներէ յետոյ կը գնդակահարէ զայն։

29 Մարտին էլեք Թոմաս ու չեխօսլովաքիացի Փօլ՝ Անիէրի գերմանական ճաշարահը կը ռմբակոծեն։ Նահանջի ժամանակ Փօլ կը բռնուի եւ շաբաթ մը յետոյ կը գնդակահարուի։

16 Ապրիլին երեք արձակազէններ կը ռմբակոծեն Թայլեմպուրկ փողոցէն անցնող գերման դասակ մը։ Ռմբաձիգը կ'ըլլայ Աքսելրոտ։ Նոյն խումբը կեսթափոյական սպայ մը գետին կը փռէ, բայց Աքսելրոտ կը բռնուի ու կը գնդակահարուի։

Այս արիւնալի կորուստներէն յետոյ կ'որոշուի սպաննուած ընկերներուն վրէժը լուծել, սաստկացնելով յարձակումները հիթլերականներու դէմ։

Գերմանական բանակի չորս դասակներ, ռումբով յարձակման կ'ենթարկուին Փարիզի փողոցներուն մէջ, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ պահակախումբեր։

19 Ապրիլին Մարպէօֆ փողոցի սինեմայէն դուրս ելլող հիթլերականները ռումբով կը դիմաւորուին Տօրմի եւ Միցֆլիքերի կողմէ:

27 Մայիսի առաւօտեան ժամը 7–ին Քուրսել փողոցէն անցնող գերմանական երկու դասակներ յարձակման կ'ենթարկուին ձեռնառումբերով: Այս գործողութեան պատճառով Անկոս եւ Փելվեր կը վիրաւորուին, բայց կը յաջողին փախչիլ՝ չնորհիւ նահանջի ճամբան պաշտպանող երկու ընկերներու, որոնք կը ստիպեն հետապնդող ոստիկանին ետ կենալ:

Մանուչեան ոչ միայն կը ղեկավարէր այս արշաւանքները, այլ շատ յաճախ անձնապէս կը մասնակցէր ռազմական գործողութիւններուն:

17 Մարտին Մանուչեան ինքն է որ Լեվալուայի Բիվէյ փողոցին վրայ՝ ձեռնառումբով կը յարձակի գերման դասակի մը վրայ՝ սպանելով 12 հոգի եւ վիրաւորելով չատեր: Այս գործողութեան կը մասնակցին նաեւ Ց. Գարագեան, Ա. Զաքըրեան ու Ռայման:

Ապրիլ–Մայիսին ռազմական գործողութիւնները որոշ դադար մը կ'արձանագրեն:

Կեսթափոն կրցած էր հրէական խումբին հետքը գտնել: Ուրեմն անհրաժեշտ էր անյապաղ փոխել ամէն ինչ եւ հետապնդուածները անմիջապէս հեռացնել քաղաքէն, մասնաւորապէս մեր չրջանէն:

Ցունիս ամսուն, մինչ երեք խումբերը, մասնաւորապէս հայկականը, 16 փառաւոր ռազմական գործողութիւններ կ'արձանագրեն: Այս գործողութիւններուն մասնակիցներն են Միքայէլ Մանուչեան, Ա. Զաքըրեան, Ա. Կոստանդինեան, Ց. Գարագեան, Ա. Դաւիթեան ու այս տողերը գրողը:

Ցունիս մէկի երեկոյեան, ժամը 10–ին, 60–70 հոգիէ բաղկացած հիթլերականներ երբ Քէ–Տը–Վալմիէի իրենց կայանէն կ'ուղղուէին դէպի «Ժօրէս», հայկական ու հունգարական խումբը ձեռնառումբերով կը յարձակի անոնց վրայ՝ սպաննելով ու վիրաւորելով հիթլերականներու կարեւոր մէկ մասը:

Ցունիս 3–ին, հիթլերական ծովայիններով լեցուած օթօբուս մը կը ռմբակոծուի Միրապօ փողոցին վրայ: Այս գործողութեան մասնակիցներն էին սպանիացի Ալֆոնսօ, աւստրիացի Խոնեատ, Ա. Կոստանդինեան ու Սրսէն Զաքըրեան: Խրնեատ կը վիրաւորուի, եւ թշնամիին ձեռքը ողջ չիյնալու համար՝ իր վերջին գնդակով անձնասպան կ'ըլլայ:

7 Ցունիսին Մասիերօ փողոցին վրայ կը սպաննուի հիթլերական Զօրավար Ֆօն Ասիք, երբ կը պատրաստուէր իր կառքին մէջ տեղաւորուելու: Այս գործողութիւնը կը կատարուի խոալացի փարթիզան Արթուրօ–ի գլխաւորութեամբ եւ մասնակցութեամբ Լուքսընիի եւ Ուսեկլիոյի:

Նոյն ամսուն, Հայերէն բաղկացած խումբը Սենթ–Ուէնի մէջ կը ռմբակոծէ էս–էսներով լեցուած փոխադրակառք մը։ Այս դործողութեան մասնակիցներն էին ինծի հետ Արփեն Դաւիթեան, Ց. Գարայեան ու Արսէն Զաքըրեան։

Նոյն ամսուն, մեր խումբը կը յարձակի եւ կը ռմբակոծէ Ա–վընիւ Մարայէն եկող եւ դէպի Սէն Քլու ուղեւորուող՝ հիթլերական–ներով լեցուն զրահապատ կառք մը (օթօ պլենէ)։ Ահա թէ ի՛նչպէս կատարուեցաւ այս դործողութիւնը, ճշդրիտ գաղափար մը տալու համար ընթերցողներուն։

1943–ի Մայիսի վերջերուն էր, երբ մեր վերին հրամանատարութիւնը հրամայած էր մեզի, Մարա պողոտայէն եկող եւ դէպի Սեվր դացող փոխադրակառքը ռմբակոծել։

Այդ դործողութեան համար նշանակուած էր հինդ արձակաղէն՝ Արփեն Դաւիթեան (Արմենակ Մանուկեան կամ Անտրէ), Արսէն Զաքըրեան, Ցարուխիւն Գարայեան, ես ու Տիւպուա անուն արձակաղէն մը, որ «23»ներուն հետ նահատակուած Օլկա Պանչիկի ամուսինն էր։

Թէ ո՞ր փողոցի, ո՞ր կէտին վրայ պիտի կատարուէր յարձակումը, եւ թէ ի՞նչպէս պիտի նահանջէինք, ամէն ինչ կանխաւ որոշուած էր, եւ Մանուչեան՝ անձնապէս՝ տեղւոյն վրայ ամէն ինչ քննած ու իր հաւանութիւնը տուած էր։

Դէպի Փորթ–Տը–Սեվրը տանող ճամբաներէն ընտրուած էր այնպիսի փողոց մը, ուր համեմատաբար աւելի դիւրին ըլլային թէ՛ յարձակումը եւ թէ նահանջը։

Գործողութեան վայրը որոշուած էր Ավընիւ Փիէռ Կուռիէի վրայ գտնուող դերեզմանատունէն քիչ մը աւելի վեր տեղ մը, որ դէպի Սեվր կ՝առաջնորդէր։

Երկու արձակաղէններ՝ Արփեն Դաւիթեանն ու Արսէն Զաքըրեանը պիտի ռմբակոծէին զրահապատ կառքը՝ իրենց ձեռնառումբերը ուղղակի փոխադրակառքի բաց կռնակէն ներս նետելով, ուր չարք–չարք ու կռնակ–կռնակի նստած կը փոխադրուէին դերմանացիները։ Իսկ Ցարուխիւն Գարայեանն ու ես պիտի պաշտպանէինք ռմբակոծող երկու արձակաղէններուն թէ՛ յարձակումը եւ թէ նահանջը, ինչպէս նաեւ պիտի միջամտէինք ուեէ անպատեհութեան մը առթիւ, եթէ դուրսէն ուեէ ոստիկան, զինուոր կամ անցորդ մը փորձէր հետապնդել մեր ընկերները։ Իսկ հինդերորդ արձակաղէնը վանով փողոցի եւ Ավընիւ Փիէռ Կուռիէի անկիւնը, այսինքն ինձմէ չուրջ երկու հարիւր մեթր հեռաւորութեան մը վրայ, պիտի ապահէր թշնամիին մօտենալուն, եւ անմիջապէս որ անոնց դալը նշմարէր, նշան պիտի տար ինծի՝ ձեռքի վերարկուն ուսին

վրայ նեռելով։ Ասոր վրայ, ես ալ իմ հերթիս, մխիթոյնը պիտի ընէի՝ ապղարարութեան նշան տալով Դաւիթեանին ու Զաքըրեանին, որոնք ինծմէ հարիւր մեթր հեռուն կը սպասէին, որպէսզի պատրաստուէին յարձակման անցնելու։

Այս կարգի գործողութիւնները համեմատաբար աւելի դիւրին էին, քանի որ զերմանական փոխադրակառքերը կ՚անցնէին որոշ արագութեամբ, երբ կարելի էր ռումբերը անոնց մէջ նետել եռեւէն, անոնց անցնելէն անմիջապէս յետոյ։ Մինչեւ արձակուած ռումբին պայթումն ու մեքենավարին եղելութեան իրազեկ դառնալը՝ կը տեւէր քանի մը երկվայրկեան, երբ այդ կարճ, սակայն չատ կարեւոր ժամանակամիջոցին, դնացքը կը շարունակէր իր ճամբան, ակամայ հեռանալով մեզմէ, եւ կը դիւրացնէր մեր նահանջը։

Պուլօնը–Պիեանքուրի այս գործողութեան համար բաւական ժամանակ կորնցուցինք։ Մայիսի վերջէն սկսած՝ մինչեւ Յունիսի տասը, ամէն օր շարունակ մեր դասակի մարտիկները նշանակուած տեղերը դիրք բռնելով՝ դիշեր–ցերեկ կը սպասէին փոխադրակառքի անցնելուն, որ չէր գար։ Ասիկա ունէր իր անպատեհութիւնները, քանի որ մեր ամէնօրեայ հոն ներկայութիւնն ու կասկած արթնցնող երթեւեկը՝ կրնային հրապարակի հերթապահ ոստիկանին ուշադրութիւնը դրաւել եւ վտանգաւոր կացութիւն մը առեղծել։ Այնպէս որ Մանուչեան հրամայեց երկու օր եւս փորձել եւ հակառակ պարագային գործողութիւնը յետաձգել ու հեռանալ։

Բայց բարեբախտաբար յաջորդ օրը, նոյն որոշեալ ժամուն, երբ դարձեալ դիրք բռնած էինք, հեռուէն տեսայ որ Տիւպուան իր ձեռքի վերարկուն ուսին վրայ նետեց։ Անմիջապէս ես ալ նոյնը ըրի, եւ մէկ մայթէն միւսը անցայ, որպէսզի երկու յառաջապահ արձակաձիները լաւ մը տեսնեն զիս։ Միաժամանակ ձեռքս ալ բանկոնիս դրպանի ատրճանակին տարի եւ նահանջի ճամբուն վրայ դիրք բռնեցի։ Այս նշաններուն վրայ Ազաէն ու Դաւիթեան իրենց ձեռնառումբերուն արգելակները քաշեցին։

Ահա հիթլերական փոխադրակառքը իմ ու Յարութիւն Գաբայեանի առջեւէն անցնելով՝ կը յառաջանայ դէպի Ազաէնն ու Դաւիթեանը։ Ձիշդ այն վայրկեանին, երբ փոխադրակառքը երկու յառաջապահ արձակաձիներուն առջեւէն անցնելով կը շարունակէր իր ճամբան, այս վերջիններուն ձեռնառումբերը փոխադրակառքին ներս կը նետեն։ Էս–էս–ները հազիւ ժամանակ կ՚ունենան ճիչեր արձակելու եւ պոռչտալու, քանի որ ռումբերուն անյապաղ պայթումները առիթ չտուին ուրիշ բան ընելու։ Ռումբերուն արձակումին ու անոնց պայթումին միջեւ կարճ, բայց արժէքաւոր ժամանակամիջոցին, զերմանական զրահապատը՝ ինչ որ նախատեսած էինք, հարիւր

մեթրի չափ շարունակեց իր ճամբան, որով դիւրացուցած կ՚ըլլար մեր նահանջը։

Մենք առանց խուճապի մատնուելու, առանց վազելու, բայց արագ քայլերով հասած էինք Իսի–Լէ–Մուլինոյի կամուրջին վրայ, երբ Իս–Իս–ներէն անոնք որ ողջ մնացած էին՝ սկսան կրակել մեր վրայ, առանց ուժէ մէկուն վնասելու եւ կամ խանգարելու մեր նահանջը։

Գերմանատան դիմացի հրապարակին վրայ, ուր Ֆրանսացի ոստիկան մը կեցած էր, եւ որ ամէն ինչ տեսաւ, բարեբախտաբար չմիջամտեց։ Անկասկած անոր ճակատին վրայ գրուած էր, որ տակաւին պիտի ապրի, քանի որ ամենափոքր թշնամական շարժումի մը պարագային, մեր ատրճանակին փողերը անոր պիտի ուղղուէին ու չանգստակ ընէին զայն։

Մինչ երբ Գերմանացիները սկսան կրակել, ան իր երկու թեւերով իր մօտ դտնուող փոքրիկները պատսպարեց։

Քանի մը տասնեակ մեթր եւս՝ եւ ահա արդէն երկրորդ կամուրջին միւս կողմն ենք, եւ ամէն մէկս, զատ–զատ ուղղութեամբ, կը կորսուինք Իսի–Լէ–Մուլինոյի երկրորդական փողոցներուն մէջ։

Նման դէպքերու ժամանակ, երբ թշնամին ռումբով յարձակման ենթակայ կ՚ըլլայ, ողջ մնացողները՝ ինչ որ բնական է ու բնազդական, իրենց վիրաւոր ընկերները կը սկսին խնամել։ Գերման վերին հրամանատարութիւնը այդ երեւոյթը դատապարտելով, մասնաւոր հրամանագրով մը կ՚աղդարարէր որ ոեւէ «Թեոորխատական» գործողութեան ժամանակ, ողջ մնացողները պէտք չէ վիրաւորներով զբաղին, այլ ամէն բանէ առաջ պէտք է հետապնդեն «Թեոորխատ»ները եւ ձերբակալեն զանոնք կամ սպաննեն։ Այնր համար վերապրող Գերմանացիներ իրենց վիրաւոր ընկերները իրենց բախտին ձգեցին ու հետապնդեցին մեզ, բայց ի զուր, անոնք չհասան իրենց մուրազին, եւ մենք ողջ–առողջ ու ապահով վերադարձանք մեր կեղրոնատեղին։

Յունիս 23–ին, երեկոյեան ժամը 10–ին, գերման ժանտարմաներու խումբ մը, որ հեծանիւով Արժանթէօյի ճամբով Սանուա կ՚ուղեւորուէր՝ յարձակման կ՚ենթարկուի մեր արձակապէնններուն կողմէ, որոնք դարանակալ՝ անոնց անցքին կը սպասէին։ Ձիւղ ժամանակին գնդացիրով կրակ կը բանան, եւ ժանտարմաններէն ոչ մէկը կ՚ազատի։

Այդ չրջանին կեսթափոն ու ոստիկանութեան յատուկ ջոկատը ամէն ջանք ու միջոց ի գործ կը դնեն՝ փարիզի արձակապէնները ձերբակալելու համար։

Իւրաքանչիւր փարթիզանի գլուխը աճուրդի կը դրուի։ Մինչեւ տասնըհինգ միլիոն կը խոստացուի մատնիչներուն։

BEKANNTMACHUNG

Feige Verbrecher, die im Solde Englands und Moskaus stehen, haben am Morgen des 20. Oktober 1941 den Feldkommandanten in Nantes hinterruecks erschossen. Die Taeter sind bisher nicht gefasst.

Zur Suehne fuer dieses Verbrechen habe ich zunaechst die Erschiessung von 50 Geiseln angeordnet.

Falls die Taeter nicht bis zum Ablauf des 23. Oktober 1941 ergriffen sind, werden im Hinblick auf die Schwere der Tat weitere 50 Geiseln erschossen werden.

Fuer diejenigen Landeseinwohner, die zur Ermittlung der Taeter beitragen, setze ich eine Belohnung im Gesamtbetrag von

15 MILLIONEN FRANKEN

aus.

Zweckdienliche Mitteilungen, die auf Wunsch vertraulich behandelt werden, nimmt jede deutsche oder franzoesische Polizeidienststelle entgegen.

Paris, den 21 Oktober 1941

Der Militärbefehlshaber in Frankreich
von STULPNAGEL
General der Infanterie

AVIS

De lâches criminels, à la solde de l'Angleterre et de Moscou, ont tué, à coups de feu tirés dans le dos, le Feldkommandant de Nantes (Loire-Inf.), au matin du 20 Octobre 1941. Jusqu'ici les assassins n'ont pas été arrêtés.

En expiation de ce crime, j'ai ordonné préalablement de faire fusiller 50 otages.

Étant donné la gravité du crime, 50 autres otages seront fusillés au cas où les coupables ne seraient pas arrêtés d'ici le 23 Octobre 1941 à minuit.

J'offre une récompense d'une somme totale de

15 MILLIONS DE FRANCS

aux habitants du pays qui contribueraient à la découverte des coupables.

Des informations utiles pourront être déposées à chaque service de police allemand ou français. Sur demande, ces informations seront traitées confidentiellement.

Paris le 21 Octobre 1941

Der Militärbefehlshaber in Frankreich
von STULPNAGEL
General der Infanterie

Սիա՛ այդ գիլոգին ԱԶԴ-ին գերմաներէն ու ֆրանսերէն բնագիրը,
որուն հայերէն թարգմանութիւնը տպուած է 155-րդ էջին վրայ:

Գերմաներէն–ֆրանսերէն մէացեալ ԱԶԴ–ին հայերէն թարգմանութիւնը:

Ա Զ Դ

Անգլիոյ եւ Մոսկուայի ծախուած ոճրագործ վատեր, կռնակէն կրակելով 20 Դեկտեմբեր 1941–ի առաւօտը սպաննեցին Նանթի կառավարիչ–հրամանատարը: Մինչեւ այս ժամուս ոճրագործները չեն ձերբակալուած: Իբրեւ հատուցում այս ոճիրին՝ հրաման տուի որ առայժմ 50 պատանդներ գնդակահարուին:

Նկատի ունենալով ոճիրին ծանրակշռութիւնը, 50 պատանդներ եւս պիտի գնդակահարուին, եթէ մինչեւ 23 Հոկտեմբերի կէս գիշերը յանցաւորները չձերբակալուին:

Կ'առաջարկեմ 15 *միլիոն ֆրանքի* ամբողջական վարձատրութիւն մը շրջանի բնակիչներէն ան՛որ, որ կարող կ'ըլլայ օգնել յանցաւորը գտնելու:

Օգտակար տեղեկութիւններ կարելի է տալ գերմանական կամ ֆրանսական ոստիկանութեան:

Պահանջին համաձայն գաղտնապահութիւնը պիտի յարգուի:

Փարիզ, 21 Հոկտեմբեր 1941·

Ֆրանսայի զինուրական կառավարիչ՝

ՖՕՆ ՍԹՈՒԼՓՆԱԿԵԼ

Հետեւակազօրային զօրավար

Յուլիս 5-ի առաւօտեան, կեսթափոն կը յաջողի ձերբակալել ռազմանիւթ փոխադրող չեխ ընկեր մը՝ իր կնոջ հետ, ինչպէս նաեւ Լիսթ անուն ուրիշ մարտիկ մը։

Բայց Յուլիս ամսուան ռազմական գործողութիւնները կը նշեն նոր ու աւելի մեծ գործողութիւն մը, թէ՛ փարթիզանական պայքարին մէջ աւելի լաւ մարզուած ըլլալու, եւ թէ թշնամիին հասցուած վնասներու քանակին ու որակին տեսակէտով։

Յուլիսին տեղի կ'ունենան 19 յաջող գործողութիւններ։ Ամէն կողմէ հիթլերականները ծանր հարուածներ կը ստանան Փարիզի փողոցներուն մէջ, փոխադրական միջոցներու, ռազմակայաններու եւ զինուորական խումբերու ռմբակոծումներուն առիթով, ինչպէս նաեւ երկաթուղիներու, կառաշարներու, եւ ուրիշ ռազմական արժէք ներկայացնող կառատուներու թէ գործարաններու դէմ կատարուած խափանարարութիւններով։

2 Յուլիսին է որ հիթլերականներով բեռնաւոր փոխադրակառք մը կը ռմբակոծուի՝ սպաննելով ու վիրաւորելով շատերը։ Այս գործողութեան կը մասնակցին Գարայեան, Զաքըրեան, Կոստանդինեան ու Բլիխինսկի։ Ողջ մնացած հիթլերական մը կը կրակէ եւ սրունքէն կը վիրաւորէ Բլիխինսքին, որ թշնամիին ձեռքը չիյնալու համար, իր գնդակով անձնասպան կ'ըլլայ։

23 Յուլիսին կը սպաննուի Փարիզի գերմանական կայազօրի հրամանատարը։ Յետագային Գերմանացիք կը պնդեն թէ սպաննուածը Ֆոն Շաւեմպուրկը չէր, այլ ուրիշ մը։

Յարձակումը տեղի կ'ունենայ ժամը 9·30-ին, Փաւնքարէ պողոտային վրայ։ Այս գործողութեան կը մասնակցին Ֆոնթանօ, Ռայման ու Մարսել (Պասմաճեան), որ ծագումով գերմանացի էր, բայց Հայեր իրեն ինքնութեան կանոնաւոր թուղթեր շինած ու տուած էին, ու ան միշտ մեզի հետ էր իր հայկական ազգանունով։

Օգոստոս ամիսը երկաթուղիներու տեղահանման ու կառաշարներու խորտակման նշանաւոր ամիս մը կ'ըլլայ։ Այս գործողութիւններուն մեծամասնութեան մէջ կը մասնակցին Արփեն Դաւիթեան, Արսէն Զաքըրեան ու այս տողերը գրողը։

3էն 4 Օգոստոսի գիշերը, մեր խումբը կը խորտակէ Փարիզէն Ռէյմս գացող զինուորական կառաշարը։ 17-էն 18-ի գիշերը, ճակատէն արձակուրդի գացողները փոխադրող շոգեկառքը գծահանուելով կը տապալի, սպաննելով ու վիրաւորելով մեծ քանակութեամբ հիթլերականներ։

26-էն-27-ի գիշերը կը խորտակուի ռազմամթերք փոխադրող շոգեկառքը։

Նոյն Օգոստոս ամսու 19-ին, կը սպաննուի Մոնսոյի զբօսապարտէզին մէջ, գերմանացի հրամանատար մը, որ ամէն առաւօտ

ժամը 9–ին պտոյտներ կը կատարէր այդ վայրին մէջ։ Ա.յս գործադրութեան մասնակիցներն էին Ալֆոնսօ եւ Ռայման։

Սեպտեմբերին երկաթգծերու դէմ պայքարը աւելի սուր համազամանք մը կ'առնէ։ Մասնաւորապէս դէպի արեւելք գացող չոգեկառքերը ամենամեծ հարուածները կը առանան։

Նոյն ամսուն, Նանթի մէջ, հիթլերականները կը զնդակահարեն Ֆրանսացի 11 փարթիզաններ։ Մեր վերին հրամանատարութիւնը, Մանուչեանի առաջարկով կ'որոշէ նոյնքան հիթլերական սպանել Փարիզի մէջ։ Այդ օրերուն կը սպաննուին երկու գերման զինուորական ժանտարմաններ Աւժանթէօյի մէջ, ուրիշ երկու հիթլերականներ Փարիզի Հարսի փողոցին մէջ եւ հինգ զինուորներ ալ Իվրիի մէջ։

Հիթլերականներու կողմէ զնդակահարուած փարթիզաններուն վրէժը լուծելու մահափորձերուն մաս կը կազմէ Տօքթ. Ռիթեր ի սպանութիւնը։ Ա.յս մահափորձը ճշդրտութեամբ պատրաստուած էր։ Գիտէինք որ առաւօտեան ո՞ր ժամուն ան իր բնակարանէն դուրս կ'ելլէր, եւ կը ճանչնայինք իր ինքնաշարժին կառաւտունը։

Առտուան ժամը 9–ին երբ ան ինքնաշարժով դուրս կ'ելլէր կառաւտունէն, կը նկատէ որ իր շուրջ անընական անցուդարձեր տեղի կ'ունենան։ Կը փորձէ ինքնաշարժէն վար իջնելով փախչիլ, սակայն արձակապէններուն երկու ատրճանակի հարուածներով այդ ատրկաւճառը դիտապաստ դեռին կը փռուի։

Տօքթ. Ռիթեր Ֆրանսա եկած էր մասնաւոր առաքելութեամբ։ Գերմանական գործատանները պէտք ունէին աշխատող ձեռքերու, եւ ան արդէն կազմակերպած ու ապահոված էր Ֆրանսացի գործաւորներու զանգուածային փոխադրութիւնը Գերմանիա։

Ա.յս գործողութիւնը, ինչպէս բոլոր միւս կարեւոր գործողութիւնները, տեղի ունեցան Մ. Մանուչեանի խստապահանջ ցուցմունքներով։ Գործադրողները եղան Ալֆոնսօ, Սելեսթինօ, Սպարթակքօ, Ֆօնթանօ, Ռայման ու Ց. Գարայեան։

ԳԾԱՀԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԸ
Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ը

Կեդրոնական հրամանատարութիւնը 1943ի Հոկտեմբեր 10–ին Մանուչեանի միջոցաւ մեզի տեղեկացուցած էր որ գերմանական ռազմական կառախումբ մը Շալօն–Սիւր–Մառնի հիւսիսային գծէն պիտի անցնէր: Անիկա մխիթարանակ կը հրամայէր որ պէտք էր հարուածէինք ռազմամթերք ու պինուոր փոխադրող այդ գնացքը:

Ցետմիջօրէի ժամը 5–ին ժամադրուած էինք Փարիզի Արեւելեան կայարանը: Թիւով ինը արձակազէններ էինք, բոլորս ալ հագուած գործաւորի յատուկ կապոյտ հագուստներ: Պոքսովը, ես եւ ուրիշ երկու ընկերներ մեր չալակին վրայ ունէինք խոշոր պարկեր, որոնց մէջ էին գծահանման համար անհրաժեշտ բոլոր գործիքները, ինչպէս նաեւ երկու գնդացիրներ: Մեզի խստիւ արգիլուած էր կայարանին մէջ իրարու մօտենալ ու խօսակցիլ:

Ժամը 17·30–ին երբ կառաչարը ճամբայ ելաւ, արդէն բոլորս ալ մեր տեղերը գրաւած էինք չոգեկառքին մէջ:

Շալօն–Սիւր–Մառնէն մէկ կայարան հեռու վար իջանք կառախումբէն՝ առանց յայտնի ընելու որ միասին էինք: Դուրս ելանք կայարանէն, եւ իրարմէ տասնեակ մը մեթր հեռաւորութեամբ սկսանք յառաջանալ Պոքսովի ուղղութեամբ, որ առջեւէն կը քալէր:

Քանի մը հարիւր մեթր անդին Պոքսով կը մտնէ ճամբուն ձախ կողմը գտնուող ծառաստանէն ներս եւ մենք ալ յաջորդաբար նոյնը կ'ընենք:

Անտառին խորը քանի մը հարիւր մեթր քալելէ յետոյ, բոլորովին ամայի տեղ մը, եւ վստահ ալ ըլլալով որ ոչ ոք մեզ նկատած էր, իրարու մօտեցանք ու վար դրինք մեր ծանր պարկերը: Պոքսով մեր բանակատեղիին երկու հակադիր կողմերը, եւ իւրաքանչիւրը մեզմէ յիսուն մեթր հեռու, երկու հերթապահ կը նշանակէ: Մեր աստմոքսին պզտիկ գոհացում մը տալէ յետոյ, հրաման կը տանանք քանի մը ժամ քնանալու, քանի որ յետոյ խիստ յոգնեցուցիչ աշխատանքէ վերջ, հեռուստն, չուրջ քառհինդ քիլոմեթր պիտի հեռանայինք այդ վայրէն:

Այդ օրուան գործողութեան մասնակիցներն էին Պոքսով, Արփեն Դաւիթեան, Արսէն Զաքըրեան, Ապասով, Իլէք եւ ուրիշներ:

Թաց խոտերուն վրայ դժուար էր քնանալ, բայց լաւ մը հանգստացանք:

Ժամը 22·30–ին Պոքսով հրամայեց վեր կենալ։ Քիչ յետոյ արդէն երկաթուղիին վրայ էինք։

Նախքան գործողութիւնը, Պոքսով երկու արձակագէն՝ գնդացիրով զինուած՝ դարձեալ պահակ նշանակեց, մեր գործողութեան վայրէն երկու հակադէմ ուղղութիւններու վրայ, իւրաքանչիւրը մեզմէ չիսուն մեթր հեռաւորութեան վրայ։ Ուրիշ երկու հոգի նոյն ձեւով, բայց աւելի մօտիկ, ծառերուն եռեւ պահուած եւ ատրճանակով ու ձեռնառումբով զինուած՝ կը հսկէին։

Պէտք էր երկաթգիծը իրարմէ բաժնել։ Այդ բաժնուած տեղը պէտք էր այնպիսի կէտի մը վրայ ըլլար, որ գնացքը երկաթգծէն դուրս ելած ժամանակ՝ բոլորովին խորտակուէր եւ ոչ թէ տափարակ դեռնին վրայ նստէր։ Այս նպատակով որոշուած էր երկաթուղին բաժնել բարձունքին վրայ՝ կամուրջին մօտը։

Գործողութիւնը դժուար ու վտանգաւոր էր։ Բարձունքը նշմարելը աւելի դիւրին էր Գերմանացիներուն համար։ Բայց ամպոտ մութ երկինքը մեզի օգնութեան եկած էր։

Ուրիշ անպատեհութիւն մըն ալ ան էր, որ գործողութեան ու ռազմական գնացքին անցնելու միջանկեալ ժամանակը շատ երկար պէտք չէր ըլլար, քանի որ չրջուն զերման պահակներ երկաթէ դաւազաններով կը սուզէին երկաթգիծերու անվնաս ըլլալը. հակառակ պարագային վտանգի նշան կու տային իրենց ձեռքի լապտերներով՝ մօտակայ կայարանին։

Երբ ամէն ինչ խաղաղ կը թուէր, սկսանք գործի։ Երկաթգծի մէկ բաժանմունքին պտուտակները տեղի տուին, բայց միեւնոյն գծի միւս ծայրամասի երկու պտուտակները անկարելի եղաւ քակել, բոլորովին ժանգոտած ըլլալնուն պատճառով։ Հարկ եղաւ միեւնոյն աշխատանքը վերսկսիլ ուրիշ մասի մը վրայ։

Աշխատանքին ամենէն եռանդուն մէկ պահուն, մեր պահակներէն մին մեզի վտանգի նշան կու տայ եւ բոլորս՝ մեր գործիքներով՝ ծառերուն եռեւ կը մտնենք ու կը պահուինք։ Քիչ յետոյ կը տեսնուին երկու պահակներ, որոնք խօսելով կ'անցնին՝ իրենց ձեռքի երկաթէ դաւազանը երկաթգծին մէյ մը ձախ, մէյ մըն ալ աջ կողմը զարնելով, ստուգելու համար որ ամէն ինչ բնականոն է։ Բարեբախտաբար մեզ չնշմարեցին, այլապէս ստիպուած պիտի ըլլայինք հաշիւնին մաքրելու եւ անշարժութեան մատնելու զանոնք։

Համեմատաբար երկար ու խիստ յողնեցուցիչ ջանքերէ յետոյ, վերջին պտուտակն ալ տեղի տուաւ, եւ կարելի եղաւ երկաթգծին ամենայարմար տեղը իրարմէ բաժնել։ Արդէն ժամը 11·30 էր մօտաւորապէս։ Պոքսով հրամայեց որ այդ վայրէն անյապաղ հեռանանք, կանխաւ որոշուած ճամբաներով։

Մեր նահանջն ալ պատահական կերպով չէր որ կ՚ըլլար։ Ամէն ինչ նախատեսուած ու նախապատրաստուած էր։ Գիտէինք թէ ո՞ր ճամբաններէն պիտի նահանջէինք, եւ ո՞ր տեղէն չոդեկառք առնելով՝ Փարիզ պիտի վերադառնայինք։

Այժմ որքան կարելի էր պէտք էր արագ հեռանայինք այդ վայրէն եւ ժամ առաջ հասնէինք շուրջ 20–25 քիլոմեթր անդին գտնուող երկաթուղիի կայարան մը, որ տարբեր դծով մեզ կրնար վերադարձնել Փարիզ։

Անտառին մէջ դա՛րձեալ երեք պզտիկ խումբերու բաժնուելով, իրարմէ բաւական հեռաւորութեամբ ու միեւնոյն ուղղութեամբ շարունակեցինք յառաջանալ։

Երբ բաւական հեռացած էինք, կառաչարին թաւալգլոր անկման հետեւանքով, յաջորդական դժոխային պայթումները լսելի եղան, եւ անմիջապէս յետոյ տեսանելեան դէպի երկինք բարձրացող կրակի թանձր բոցեր։ Աւելի արագացուցինք մեր քայլերը։ Պէտք էր խուսափիլ մարդաբնակ վայրերէն։ Անտառներու ու դաշտերու մէջէն պէտք էր շարունակէինք մեր ճամբան, որ ամենէն ապահով միջոցն էր հասնելու համար Փարիզ։

Արդէն առաւօտեան առաջին չոդեկառքն էր որ կը սուրար դէպի Փարիզ։ Միեւնոյն բաժնին մէջ էինք Արփեն Դաւիթեանի ու Արսէն Զաքըրեանի հետ։ Բոլորս ալ սոսկալի յոգնած էինք, իսկ չոդեկառքին մէջ հազիւ ոտքի կանգնելիք տեղ կար։ Բայց նոյնիսկ ոտքի վրայ կարելի չեղաւ քնանալ։ Հազիւ կռնակս կոթնելիք տեղ մը գտաւ, աչքերս փակուիլ սկսան։

Շատ չանցած արդէն չոդեկառքը հասաւ Փարիզ եւ բիւրաւոր ճամբորդներուն մէջ մենք ալ խառնուեցանք ու անհետացանք՝ ինչպէս ափ մը ջուրը ծովուն մէջ։

ԹԷ Ի՞ՆՉՊԷՍ ԻՆԿԱԻ ԱՐՓԵՆ ԴԱԻԻԹԵԱՆ

(«ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ», «ԱՆԾՐԷ»

1943–ի Սեպտեմբերի սկիզբներուն էր, երբ «Զափայեւ»ի անուան մեր խումբը հրաման ստացաւ առաւօտեան ժամը 9–ին գտնուիլ Ալբենիւ տ'Օպսերվաթուառ, մեզի համար կանխաւ որոշուած տեղը:

Ժամը 9·30–ին պէտք էր ապաննէինք դերմանացի նախարար մը, որ այդ ժամուն Լիւքսեմպուրկի պալատը պիտի այցելէր:

Գործողութիւնը բաւական դժուար ըլլալուն, որոշուած էր այդ կատարել երկու խումբերու գործակցութեամբ՝ ընդամէնը տասը արձակապէններով:

Օր առաջ իւրաքանչիւրին ընելիքը որոշուած էր եւ յարձակման ու նահանջի փլանը մանրակրկիտ կերպով ճշդուած:

Ճիշդ նշանակուած ժամուն արդէն տեղւոյն վրայ էինք:

Փիէռռեթը, (ընկերուհի Օլկա Պանչիկ, որ յետագային Մանուչեանի հետ կը դատուի ու Լայփցիկի բանտին մէջ կացինահար կը գլխատուի) բազմած էր նստարանի մը վրայ, եւ իր կողքին՝ նպատակէնի մեծկակ պայուսակ մը, որուն մէջ էին այդ օրուան գործողութեան համար յատկացուած զէնքերը:

Մենք մեր վրայ զէնք չէինք կրեր: Միայն գործողութեան ժամանակ էր որ զէնք կը ստանայինք եւ յետոյ կը վերադարձնէինք զայն զէնքերը փոխադրող անձին, որ ընդհանրապէս ընկերուհի մը կ'ըլլար, որուն վստահուած էր այդ դժուարին պարտականութիւնը անվտանգ ի գլուխ հանել:

Մէկ առ մէկ մօտեցանք Փիէռռեթին, իւրաքանչիւրս ստանալով անկէ արձանակ ու ձեռնաոումբ:

Այդ օրը հետս էր Արփեն Դաւիթեանը, որուն հետ յարձակման երկրորդ դծին վրայ էինք: Նահանջի պաշտպանութիւնը յանձնուած էր երեք ուրիշ ընկերներու, իսկ առաջին դծի վրայ էին Յայմանը, Յարութիւն Գարայեանն ու Ալֆոնսօն:

Նման գործողութեան ժամանակ յարձակման համահաւասար՝ դժուար էր, եթէ ոչ աւելի, նահանջը: Գործողութիւնը կատարուելէն յետոյ, պէտք էր զէնքերը վերադարձնել փոխադրողին, եւ կանխաւ որոշուած փողոցներէն աննշմար անհետանալ:

Այդ օրուան մեր նահանջը տեղի ունեցաւ քիչ մը խուճապով: Ես արդէն հասած էի Օպսերվաթուարի պողոտան, վերադարձնելու համար զէնքերս, երբ լսելի եղան ուրիշ հրացանաձգութիւններ:

Նոթր-Տամ-Տէ-Շան փողոցով կ'որոշեմ վերադառնալ գոր-ծողութեանց վայրը, երբ կը տեսնեմ Արփէն Դաւիթեանը վիրա-ւորուած եւ երկու ձեռքով բռնած ձախ կուշտը: Գնդակներէն մին ծակած էր ձախ թեւին ծայրագոյն մասը ու անցած, առանց մեծ վնաս պատճառելու, իսկ ուրիշ մը տեղաւորուած էր կուշտին մէջ, անշարժութեան դատապարտելով զայն:

Ա. Դաւիթեան Հայաստանի լեռնաշխարհի զաւակ էր, Զան-գեզուրի Գորիսի շրջանէն: Երբ զիս տեսաւ որ իրեն կը մօտենայի, իր անձի մասին չմտածեց, այլ իր անձնազոհ նուիրուածութեան ապացոյցը անգամ մը եւս ցոյց տուաւ, բացագանչելով. «Փախի՛ր, գալիս են . . .»: Բայց իր դէմքին ուրիշ մէկ արտայայտութիւնը միա-ժամանակ ըսել կ'ուզէր կարծես. «Ինծ գետին մի՛ թողուր»: Չէ՞ որ ան ալ կեանքը կը սիրէր եւ շատ յաճախ խօսած էր իր կնոջ ու աղջկան մասին:

Վրաս անսովոր ուժ մը եկաւ: Վեր բարձրացուցի վիրաւոր ընկերս եւ ըսի իրեն որ ինծի կառչելով քալէ: Ինք եւս հոգեպնդուե-ցաւ: Հակառակ բաւական արիւն կորսնցուցած ըլլալուն, սկսաւ շարժիլ ու քալել: Կէս մը շալկած, արագ քալելով դարձանք դէպի ձախ կողմը գտնուող Քասսինի փողոցը, որ կը բացուի Ֆօպուրկ Սեն Ժագի վրայ, եւ ներս մտանք առաջին բաց դռնէն: Պզտիկ բակ ունեցող տուն մըն էր: Ուղղուեցանք դէպի յարկերը բարձրացող սանդուխները:

Ծերունի դռնապանուհիին վարձատրուած բարեհաճութեամբ՝ կէս ժամ հոն մնալու եւ հանգչելու կարելիութիւնը ունեցանք:

Մինչ այդ մեր ամբողջ վախը այն էր, որ ա՞րդեօք մեզ նշմա-րեցին, կամ մեզի հետեւողներ կայի՞ն: Հեռուէն ոստիկանական սուլոցներ լսելի էին, բայց ոչ ոք մեր մուտքը նկատած էր:

Երբ ամէն ինչ հանդարտ ու բնականոն ըլլալ կը թուէր, դուրս ելանք մեր թաքստոցէն եւ մտանք Ֆօպուրկ Սեն Ժագ, եւ Արակօ պո-ղոտան կտրելով հասանք Ավընիւ տ'Օրլէան ու խառնուեցանք անցորդ-ներու բազմութեան:

Արփէն ինծի կը հարցնէր, թէ ի՞նչ պիտի մտածեն անցորդ-ները, արդեօ՞ք իր արեան հետքերը չեն տեսներ: Հանդարտեցու-ցի զինքը, ըսելով. «Ամէն մարդ իր հոգերը ունի, շատ-շատ պիտի մտածեն որ հիւանդի մըն է որ կ'օգնեմ տեղ հասցնելու համար»:

Այդ պահուն միայն մէկ մտածում ունէի՝ գտնել թաքստոց մը եւ խնամել վիրաւոր ընկերս:

Այսպէս մտածելով հասանք Ալեքիայի հրապարակը։ Քանկարծ մտաբերեցի որ ճիշդ այդ հրապարակին վրայ կը գտնուէր հայ բժիշկի մը բնակարանը, Տօքթէօր Մեծատուրեանը։ Բժիշկը թէեւ մեր դաղափարակիցներէն չէր, բայց ազդասէր հայ մըն էր։ Մտածեցի նաեւ որ ի հարկին կրնայի բժիշկին ուժէ պատմութիւն մը հնարել, առանց խնդրին էութիւնը պարզելու։

Ուրիշ ելք չկար։ Վճռ բարձրացանք։ Երբ բժիշկը մեզ ներս ընդունեց, Դաւիթեանը խնամքով աթոռի մը վրայ նստեցուցի եւ ազատնական ոճով մը ըսի.

— Տօքթո՛ր, բարեկամս հայ է եւ վիրաւորուած։ Կուշտին մէջ դնդակ մը ունի, պէտք է գործողութիւն կատարել ու հանել։

Բժիշկը պատասխանեց թէ ինք այդպիսի գործողութիւն մը չէր կրնար կատարել, վասնզի ատիկա իր մասնագիտութիւնը չէր։

Ապա բժիշկ Մեծատուրեանը համոզիչ չեշտով մը բացատրեց որ այդ խօսքերը պէտք չէ թարգմանել այն իմաստով, որ ինք հայ վիրաւորի մը օգնութեան հասնիլ չ'ուզեր։ Ընդհակառակը։ Եւ աւելցուց. «Այս փողոցին վրայ իսկ կը գտնուի «Ալեքիա» դարմանատունը։ Իմ յանձնարարականովս հոն կ'երթաք, եւ մասնագէտ բժիշկներու խնամքով հարկ եղած գործողութիւնը կը կատարուի»։

Բժիշկին դէմքին վրայ ու խօսքերուն մէջ անկեղծութիւն մը կար, որ մեզ համոզեց։

Իր յանձնարարականը ստորագրեց, Դաւիթեանին կազդուրիչ դեղ մըն ալ տուաւ եւ դա՛բձեալ փողոց իջանք՝ այդ մօտակայ դարմանատունը երթալու համար։

Իրապէս ալ Ալեքիայի փողոցին վրայի դարմանատան մէջ մեզ լաւ ընդունեցին՝ անշուշտ բժիշկին յանձնարարականին պատճառով, եւ դլխաւոր վիրաբոյժը խոստացաւ անմիջապէս գործողութիւնը կատարել։ Ոչ մէկ հարցում ուղղեց վէրքերուն բնոյթին մասին։

Գործողութիւնը կատարուեցաւ յաջողութեամբ։ Ընկերը ապաւած էր։ Բայց արեան կորուստը, ինչպէս նաեւ գործողութիւնը, շատ տկարացուցած էին զայն։ Իսկ վէրքերը ժամանակի կը կարօտէին սպիանալու համար։

Դարմանատունը սուղ էր։ Մախսերու խնայողութեան եւ ապահովութեան համար ընկերը փոխադրեցի Րիւ Կոալիլեոի մեր բնակարան Թաքստոցը, ուր Արմենուհի Կիրակոսեանը եւ ուրիշ նուիրուած ընկերուհի մը մեր վիրաւոր ընկերոջ վէրքին կապերը կը փոխէին եւ լաւագոյն կերպով կը խնամէին զայն։

Մեր հրամանատար Մանուչեանը օրը օրին տեղեակ կը պահէի բոլոր եղելութեան։ Ան երկու ամսուան հանդիստի իրաւունք տուաւ

Արփենին եւ թելադրեց որ անմիջապէս որ վէրքերը սպիանան՝ մեկնի Նորմանտիա մեր բարեկամ ագարակապանին մօտ։

Բայց Արփեն չուզեց մեկնիլ եւ մնաց պայքարի առաջին գծին վրայ։

Իր եւ հրամանատարութեան կողմէ գործուած երկու սխալներ ճակատագրական եղան Դաւիթեանին համար։

Նախ դարմանատուն ընդունուելու համար ընդհանուր կանոն է որ հարցարան քարթ մը լեցուի։ Փոխանակ իր քով գտնուող կեղծ անձնագրին համաձայն լեցնելու, իր իսկական հասցէն եւ օրինական անունը կու տայ, եւ քիչ մը կազդուրուելէն յետոյ կը վերադառնայ իր Րիւ. Պելվիլի օրինական բնակարանը։

Անշուշտ դարմանատան եւ վիրաբուժական գործողութեան ծախսերը պաշտօնական հաշուեցոյցով ինծի կը տրուէին, եւ ես ալ իմ հերթիս կը յանձնէի Մանուշեանին։

Յետագային երբ Մանուշեանը կը ձերբակալուի եւ խուզարկութիւններու կ'ենթարկուի, իր վրայ կամ իր բնակարանին մէջ կը գտնուի այդ հաշուեցոյցը, դարմանատան վերնագիր անունով ու հասցէով։ Կեսթափոյին յայտնի կ'ըլլայ որ այդ դարմանատան մէջ վիրաւոր արձակազէն մը դարմանած են։

Կեսթափոն անմիջապէս կը ձերբակալէ դարմանատան տնօրէնութիւնը, գործողութիւն կատարողը, ինչպէս նաեւ Տօքթէօր Մեծատուրեանը։

Մեծ դժուարութեամբ այս վերջինները կրցան Կեսթափոյի ճիրաններէն ազատիլ, փաստելով որ իրենք կատարած են իրենց բժշկական պարտականութիւնը միայն եւ չկար օրէնք մը որ կարենար ատիկա արգիլել իրենց։

Ճիշդ այս առիթով է որ լոյս տեսաւ գերմանական գրաւման բանակի վերին հրամանատարութեան հրամանագիր-ազդը, որ Ֆրանսայի բոլոր բժիշկներուն, դարմանատուներուն ու հիւանդանոցներուն կը հրամայէր պարտաւորիչ կերպով անմիջապէս ամենամօտիկ քոմենտաթուրային կամ ոստիկանատան տեղեկացնել, երբ իրենց վիրաւոր մը ներկայացուի։ Իսկ երբ տուեալ վայրին մէջ քոմենտաթուրա չկայ, տեղւոյն յատուկ պրեֆեկտին կամ ժանտարմերիին տեղեկացնել։

Դարմանատունը խուզարկելով՝ կեսթափոյին գործակալները դժուարութիւն չեն ունենար գտնելու Դաւիթեանի լեցուցած քարթը, իր Պելվիլի հասցէով։

Յաջորդ առաւօտ, գործաւորի կապոյտ հագուստներով ծպտուած, կեսթափոյի յատուկ պրեֆեկտի ոստիկանները կը պաշարեն Դաւիթեանի բնակարանը։ Դռնապանուհիին առաջնորդութեամբ կը

բարձրանան առաջին յարկը, ուր կը գտնուէր Դաւիթեանի բնակարանը: Դռնապանուհին է որ կը զարնէ դուռը եւ «ո՞վ է» հարցումին դա՛րձեալ ինք կը պատասխանէ.

— Դռնապանուհիդ, նամակ մը կայ քեզի համար:

Արփեն Դաւիթեան առանց ոեւէ կասկածի կը բանայ դուռը, անցք տալով դահիճներու վոհմակին, որ գնդացիրներու փողերը անոր ուղղած՝ կը յարձակին վրան ու կը ձերբակալեն:

Անիմանալի չարչարանքները կեսթափոյի նկուղներուն մէջ եւ բոլոր գազանային միջոցառումները մազաչափ մը անգամ չեն կրնար տկարացնել զայն: Ան կը մնայ անյողդողդ եւ Գերմանացիք ոչ մէկ խօսք կը յաջողին առնել անկէ:

«23»ի դատավարութեան ժամանակ, հիթլերական գնդապետ դատաւորին կը պատասխանէ խիզախութեամբ, բոլոր ներկաներուն առջեւ յայտարարելով հիթլերական ֆաշիզմի մօտալուտ կործանումը:

Կ՚իյնայ հերոսի մահով, Մանուշեանի կողքին, Մոն-Վալերիէնի բլուրին վրայ:

ՊԱՅՔԱՐԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ ՈՒ ԿԸ ՍԱՍՏԿԱՆԱՅ

Հոկտեմբերին վարչիզանական պայքարը Փարիզի շրջանին մէջ նոր յաջողութիւններ կ՚արձանագրէ։ Երեք զօրակայաններ՝ մին Ժան–Սիւր–Մարն, միւսը Իվռիի, եւ երրորդը Պերթիէ պողոտային վրայ, ձեռնառումբերով յարձակման կ՚ենթարկուին։

Նոյն ամսուն է որ տեղի կ՚ունենայ գերմանացի օդաչուներու դէմ քաջարի գործողութիւն մը, որուն կը մասնակցին Լէօն Պասմաճեան (Մարսել) ու Ց. Գարայեան։

Քննուած ու հաստատուած էր որ երեկոյեան ժամը 9–ին, օթոքառ–փոխադրակառք մը Փորթ Շուազիէն գերմանացի օդաչուներ առնելով կը տանէր Օռլիի օդակայանը։

Փոխադրակառքին չարժուելէն քիչ մը առաջ Մարսել կը մօտենայ անոր բաց պատուհաններէն մէկուն, եւ խօսակցութեան կը բռնուի ներսը նստած Գերմանացիներուն հետ, առանց յայտնի ընելու որ ձեռքին մէջը թերթով ծածկուած նռնակ մը ունի։ Անմիջապէս որ կառքը ճամբայ կ՚ելլէ, ձեռքին ծրարը բաց պատուհանէն ներս կը նետէ, որ կը պայթի՝ սպաննելով ու վիրաւորելով տասնեակ մը հիթլերականներ։

Նոյն ամսուն կը չարունակուին երկաթուղիին դէմ խափանարար գործողութիւնները։ Բայց կը կորսնցնենք չորս ընկերներ, որոնք կը ձերբակալուին Մելոն քաղաքին մէջ։

Պայքարը կը չարունակուի։ Այդ ամսուն է որ գերմանական սպաններու երեք հիւրանոցներ ձեռնառումբերով յարձակման կ՚ենթարկուին։

Աքուար Մոթոլոնի վրայ կը սպաննուի հիթլերական գնդապետ մը։

ՄԱՆՈՒՇԵԱՆԻ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

Կեսթափոն ու Վիշիի ոստիկանութեան «յատուկ ջոկատ»ը կը վճռեն, ինչ գնով կամ միջոցով որ ալ ըլլայ, վերջ դնել արձակազէններու «չահատակութիւններուն»:

Հոկտեմբերին կը ձերբակալուին Կոլապերկ ու Շակիռօ:

Հրէական համայնքէն կամաւոր մը, որ նոր դրկուած էր արձակազէններուն մէջ եւ կեդրոնական հրամանատարութեան մէջ ընդունուած, կ'իյնայ կեսթափոյի ձեռքը, եւ իր մորթը ազատելու համար ոչ միայն կը խոստովանի, այլ եւ կը գործակցի կեսթափոյին հետ: Բարեբախտաբար մեր երեք խումբերուն անդամներուն տակաւին առիթը չէր ունեցած ծանօթանալու:

Մանուշեան գիտէր որ կեսթափոն ու ոստիկանութիւնը իր հետքերուն վրայ են եւ կը հետապնդեն զինք: Ինծի եւ Յ. Գարայեանին կ'ըսէր թէ կասկածելի երկու հոգիի իր ետեւէն ըլլալը նշմարած էր, բայց մեզմէ ոչ ոք կը մտածէր զէնքը վար դնել, երբ մեր գործունէութիւնը այնքան արդիւնաւէտ դառնալ սկսած էր արդէն:

Բայց Մանուշեան աւելի մօտէն կը տեսնէր վտանգը եւ իրաւունք չունէր իր անձին դէմ նման անհոգութիւն ցոյց տալու:

Այդ վերոյիշեալ հրեայ դաւաճանը կեսթափոյի կառքին մէջ նստած եւ ընկերակցութեամբ ոստիկաններու, կը շրջագայի Փարիզի փողոցները եւ ոչ միայն ցոյց կու տայ մեր զանազան ժամադրավայրերը, այլեւ կը մասնակցի ձերբակալութիւններուն:

Մանուշեան կը ձերբակալուի Արեւելեան Կայարանին մէջ, ուրիշ Փրանսացի ընկերոջ մը հետ, Նոյեմբերի 8–ին կամ 9–ին:

Մեզմէ քանի մը հոգիներ որ խուսափած էին ձերբակալութենէ, թէեւ բնաւ տրամադիր չէինք զէնքը վար դնելու, այլ ընդհակառակը կ'ուզէինք դիմագրաւել աւելի մեծ վտանգներ, եւ զոհողութիւններ յանձն առնել կռիւը շարունակելու համար, բայց մեր հերթական հանդիպումներուն Աբրահամ Լիսների (Տիւփոն) հետ, նկատեցինք որ այդ պայմաններու մէջ եթէ ոչ անկարելի, բայց ծայրաստիճան վտանգաւոր էր ու դժուար վերսկսիլ մեր գործունէութեան, որ կրնկակոխ սկսած էր հետապնդուիլ կեսթափոյէն ու Վիշիի ոստիկանութեան յատուկ պրիկատին կողմէ, երբ մանաւանդ մեր բոլոր թաքստոցները յայտնուած էին անոնց:

Մեր վերջին հանդիպումը վերոյիշեալ ընկերոջ հետ, որ կապ պահողն էր կեդրոնին հետ, տեղի ունեցաւ Կիյ Փաթան փողոցին մէջ, ուր ան ինծի հաղորդեց առնուած որոշումի մասին, որ կը հրահանգէր ինծի հեռանալու Փարիզէն, եւ անմիջապէս:

ՓԱՐԻԶԻ ՇՐՋԱՆԻ ՕՏԱՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿԱԶԵՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԻՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1) 125 գերմանական պանդոկներ ռումբով ու ենթակով յարձակման ենթարկուած:
2) 15 գերմանական հաւաքագրող գրասենեակներ կրակի տրուած ու ռմբակոծուած:
3) 16 կառատուն կրակի տրուած:
4) 75 ռազմական արհեստանոցներ եւ պատերազմական պահեստանոցներ ոչնչացած:
5) 125 զինուորական փոխադրակառքեր խորտակուած:
6) 19 զինուորներ փոխադրող զրահակառքեր ռմբակոծուած:
7) 11 դաւաճաններ մահուամբ պատժուած:
8) 31 հիթլերական զինուորական խմբաւորումներ յարձակման ենթարկուած:
9) 2 հակաօդային թնդանօթներ խորտակուած:
10) Մեծ–Փարիզի փոխ–հրամանատարը՝ Զօրավար Ֆօն–Շուլենպուրկ զգետնուած:
11) 4 գերման բարձրաստիճան սպաներ սպանուած:
12) 17 գերման սպաներու խումբեր ձեռնառումբերով յարձակման ենթարկուած:
13) 7 գերմանական զօրանոցներ յարձակման ենթարկուած:
14) Մեծ Ռայխի նախարար Տօքթ. Ռիբբեր զգետնուած:
15) 10 ռազմական կառաշարեր գծահանուած ու խորտակուած:

Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ա Ց Ա Ն Կ

ՄԻՍԱՔ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆԻ ՀԵՏ

ՄՕՆԲԱԼԵՐԻԷՆԻ ՊԱՏԻՆ ԱՌՋԵՒ

21 ՓԵՏՐՈՒԱՐԻ 1944–ԻՆ ԳՆԴԱԿԱՀԱՐՈՒԱԾ

ՓՍԱՆԵՐԵՔ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒԻՆ

1) ՄԻՍԱՔ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ (ժօրժ)

2) ԱՐՓԵՆ ԴԱՒԻԹԵԱՆ (Արմենակ Մանուկեան, Անտէ)

3) ՀԱՑԿ ԴՊԻՐԵԱՆ (Հարտի) (1944 Օգոստոս 12–ին գնդակահարուած)

4) ԺՈՋԵՖ ՊՈՔՍՈՎ (Հունգար)

5) ԱԼՖՕՆՍՕ ՍԵԼԵՍԹԻՆՕ (Սպանիացի)

6) ՄԱՐՍԷԼ ՌԱՑՄԱՆ (Լեհ)

7) ՍՓԱՐԹԱԿՕ ՖՕՆԹԱՆՕ (Իտալացի)

8) ԵՕՆԱՍ ԿԵՏՈՒԼՏԻԿ (Միշել Մարքիճիաճ)

9) ԹՈՄԱՍ ԷԼԵՔ (Հունգար)

10) ԷՄԵՐԻԿ ԿԱՍՋ (Հունգար)

11) ՎԻԼԼԻ ՑԱՓԻՐՕ (Լեհ)

12) ՄՕՐԻՍ ՖԻՆԿԵԼՑՎԱՑՔ (Լեհ)

13) ՎՕԼՖ ՎԱՑԶՊՐՈՏ (Լեհ)

14) ՌՈՊԵՌ ՎԷՇԻՑ (Ֆրանսացի)

15) ՌՈԺԷ ՌՈՒՔՍԵԼ (Ֆրանսացի)

16) ԺՕՐԺ ՔԼՈՒԱՐԵՔ (Ֆրանսացի)

17) ՍՏԱՆԻՍԼԱՍ ՔՈՒՊԱՍՔԻ (Լեհ)

18) ԼԷՕՆ ԿՕԼՏՊԵՐԿ (Լեհ)

19) ՍԵԶԱՐ ԼՈՒՔԱՐԻՆԻ (Իտալացի)

20) ՌԻՆՕ ՏԵԼԼԱ ՆԵԿՐԱ (Իտալացի)

21) ԱՆԹՕՆԻՕ ՍԱԼՎԱՏՈՐԻ (Իտալացի)

22) ՑԼԱՄԱ ԿՐՋԻՎԱԿ (Լեհ)

23) ԱՄԱՏԻՕ ՈՒՍԵԿԼԻՕ (Իտալացի)

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐԸ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐԸ ՖԱՇԻՍՏԱԿԱՆ ԹԵՒՈՐԻ ԶՈՀԵՐ

ՖԱՇԻԶՄ ԿԸ ՆՇԱՆԱԿԷ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Դարերու պատերազմներու պատմութիւնը չէ արձանագրած այնքան գաղանութիւն ու մարդկային մտքի հանճարէն ծնած նման կատարելագործուած ճիւաղային մեթոտներ՝ անզէն ու անպաշտպան ռազմագերիներու եւ խաղաղ բնակչութեան դէմ, որքան տեսաւ ու ապրեցաւ մարդկութիւնը Ֆաշիստական Գերմանիոյ ծանր լուծին տակ։

Ֆաշիզմը ըլլալով իմպերիալիստական պուրժուազիի ամենադրծօն ու յարձակողական մասը, իրր գլխաւոր առաքելութիւն ունէր՝ արմատախիլ ընել սոցիալիզմը։ Ցառաջադէմ մարդկութենէն եւ խլել այն բոլոր նուաճումները, զորս ան յաջողած էր ձեռք բերել դասակարգային յաղթական պայքարով։

Տակաւին 1936–ին, Նիւրնմպերկի համագումարին, Հիթլեր կը յայտարարէր. «Եթէ Ուրալը իր հում նիւթերու հսկայական գանձով, եթէ Սիպերիան իր հարուստ անտառներով, եւ եթէ Ուքրանիան իր անծայրածիր ցորենի դաշտերով մեղի պատկանին, Գերմանիան՝ ազգային սոցիալիստներու առաջնորդութեամբ՝ առատութեան մէջ պիտի լողայ»։

Մենաշնորհեալ դրամատիրութիւնը իր զարգացման պատմութեան մէջ ոչ մէկ ժամանակ այնպիսի չահոյիներ ապահոված է, ինչպէս Ֆաշիզմի շրջանին։

Ան ամբողջ ազգային տնտեսութիւնը զօրաշարժի ենթարկելով, դրամատիրական դասակարգի վերաբտադրութեան մէջ յառաջ կը բերէ նոր երեւոյթ մը՝ մենաշնորհեալ դրամատիրութեան պետական սիստեմը, ուր ամբողջ քաղաքական իշխանութիւնը ապատարկութեան կ'անցնի եւ մինչամուռ կ'ըլլայ երկրի տնտեսութեան բոլոր օղակներուն մէջ, առեղծելով Ֆաշիստական կարգերու պատերազմական տնտեսութիւն մը։

Վ. Ի. Լենին, տակաւին 1917–ին, վերլուծելով կայսերապաշտական պետութիւնները, ցոյց կու տայ որ առաջին իմպերիալիստական պատերազմի չրջանին՝ լիակատար ու ներդաշնակ միասնականութիւն մը կը գոյանայ մենաշնորհեալ դրամատիրութեան ու իրեն պատկանող իշխանութեան միջեւ:

Այս չրջանին է որ դրամատիրական կեդրոնացումն ու համակեդրոնացումը տեղի կ'ունենան արագութեամբ, առանձնակ հազարաւոր մանր արտադրողներու անտեսութեան կործանումով: Յառաջ կու գան ապառազինման հսկայական ձեռնարկներ, որոնց չահը կը կուտակուի նոյն արագութեամբ, որքան ժողովրդական լայն զանգուածներու ընչազրկութիւնը աւելի ու աւելի կը զարդանայ:

Գերմանական իմպերիալիզմի պատմութեան մէջ մենաշնորհեալ դրամատիրութեան համար երանելի օրեր կը խոստանար հիթլերական ֆաշիզմը: Կեղեքումի ու լիրբ չահագործման զուգահեռ՝ կը զարդանան պատերազմական կողոպուտները, որոնք առաւել եւս կը զօրացնեն պատերազմական անտեսութեան եւ մոնոփոլիստական դրամատիրութեան դերիշխանութիւնը:

Պատերազմը մենաշնորհեալ դրամատիրութիւնը աւելի յառաջ կը մղէ: Զեռք առնուած բոլոր պետական միջոցները նպատակ ունէին ելեւմտական դրամագլուխի ու մոնոփոլներու չահերը բարձրացնելու: Անոնք են որ միլիարդներու պատերազմական պատուէրներ կը առանան: Պետութիւնն է որ անոնց ընկին դիներով հում նիւթ կը հայթայթէ, ինչպէս նաեւ ժան բանուորական ուժ, չվճարուած՝ բայց երկարաձգուած բանուորական աշխատանքային օրով: Աշխատանքի պայմանները կ'ենթարկէ ռազմական օրէնքներուն:

Պատերազմի ծախսերը կը բեռցուին ժողովրդական զանգուածներու ուսին, տուրքերը կը բարձրանան, կեանքը կը սղի եւ դրամը կ'արժէքազրկուի:

Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի 6–րդ Համագումարը կ'ընդգծէր թէ ի՛նչ վտանգ կը ներկայացնէր ֆաշիզմը: Դրամատիրութիւնը իր դասակարգային տիրապետութեան չարունակութեան հնարաւորութիւնը կը տեսնէր ֆաշիզմի յաղթանակին մէջ, բանուոր դասակարգին ու աշխատաւոր գիւղացիութեան դէմ չահագործման ու կողոպուտի նոր մեթոտներ գործադրելով, տնտեսական ճգնաժամի ծանրութիւնը աշխատաւորութեան ուսերուն բեռցնելով, իմպերիալիստական յափշտակիչ պատերազմներ կազմակերպելով՝ յարձակելու համար Սովետական Միութեան դէմ, եւ այս միջոցաւ կանխելու համար կապիտալիստական հասարակակարգի գոյութեան սպառնացող յեղափոխական չարժումը:

Գերմանիոյ մէջ օգտուելով բանուոր դասակարգին ու յառաջդիմական ուժերուն մէջեւ գոյութիւն ունեցող անմիասնականութենէն, հիթլերական ֆաշիզմը կը յաջողի ձեռք անցընել քաղաքական իշխանութիւնը:

«Ֆաշիզմի պետութեան գլուխ դալը՝ կը նշանակէ ֆինանսական դրամատերութեան ամենայետադիմական, ամենաազգայնամոլ, ամենակայսերապաշտական տարրերու ահաբեկչական տիկտատուրան»:(1)

Ժորժ Տիմիթրով, Լայփցիկի դատավարութեան ժամանակ եւ Ինտերնացիոնալի 7–րդ Համագումարին, իր ամբողջութեամբ մերկացուց հիթլերական ֆաշիզմին էութիւնը.—

«Ձանազան ֆաշիստական հոսանքներու մէջէն ամենայետադիմականը գերմանականն է: Անամօթ լկտիութեամբ ինքզինքը նացիոնալ սոցիալիստ կ՝անուանէ, երբ ան ոչ մէկ առնչութիւն ունէր սոցիալիզմին հետ: Հիթլերական ֆաշիզմը միայն պուրժուայական ազգայնականութիւն մը չէ, այլ անասնական ազգամոլութիւն մը: Քաղաքական աւազակութեան կառավարական ձեւ մը՝ բանուոր դասակարգին ու դիւղացիութեան յեղափոխական տարրերուն, մանր քաղքենիութեան ու մտաւորականութեան դէմ վայրագութեան, տանջանքի ու սարսափի մեթոտ մը: Ան միջնադարեան բարբարոսութիւն ու վայրենիութիւն մըն է: Ան մոլեգնոտ յարձակում մըն է ուրիշ երկիրներու խաղաղ ժողովուրդներուն դէմ:

«Գերմանական ֆաշիզմը կը յայտնուի իբրեւ միջազգային հակայեղափոխական ուժերու հարուածային ջոկատը, իբրեւ կայսերապաշտական պատերազմներու դլխաւոր հրձիգը, իբրեւ ամբողջ աշխարհի աշխատաւորութեան մեծ հայրենիքը հանդիսացող Սովետական Միութեան դէմ խաչակրաց պատերազմի մը նախաձեռնարկ դրդռիչը»:(2)

Ամէն անոնք որոնք չըջապատման մէջ մնալով, կամ դրաւեալ հողամասերուն մէջ ըլլալով՝ Գերմանացիներու ձեռքը իննան, պատերազմի կրկնակի անբախտութիւնն ու ամենաապերախտ բաժինը ունեցան, ռազմագերիներու վերածուելով ենթարկուելու համար հիթլերական դիշատիչներու անարդ, նուաստացուցիչ ու ճիւաղային մեքենայութիւններուն:

---

(1) Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի Գործադիր Կոմիտէի 13–րդ Լիակատար Նիստի բանաձեւերէն:

(2) Ժ. Տիմիթրով, ճառ Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի 7–րդ Համագումարին մէջ արտասանուած:

Այս պարագան արժանի է մանաւոր ուշադրութեան եւ ուսումնասիրութեան:

Եղան եւ տակաւին կան մարդիկ, որ այս հարցին ենթակայական մօտեցում ունենալով, պատերազմի ամենաապերախտ պայմաններու զոհերուն դէմ հնարեցին մեղադրանքներ, որոնք զուրկ են պատմական ճշմարտութենէ: Անոնք կը կառչին մակերեսային խաբուսիկ երեւոյթներուն, եւ չեն ուզեր երթալ աւելի հեռուն՝ փնտռելու համար առարկայական պատճառները կարգ մը իրողութիւններու:

Ինձ համար սկիզբէն մինչեւ վերջ մտատանջութեան պատճառ եղաւ սովետական ռազմագերիներու հարցը:

Երկար ժամանակ լռութեամբ մտածումներս ինծի պահեցի՝ խաբուսիկ հաւատքը ունենալով որ այդ «դաղտնապահութիւնը» կը ծառայէր գերազոյն նպատակին: Կարծես թէ ճշմարտութիւնն ալ բացարձակ չըլլալով՝ յարաբերական երեւոյթ մը ըլլար:

Սովետական ժողովուրդները իրենց հարազատներէն 20 միլիոն զոհ տուին պատերազմին, որոնց մեծամասնութիւնը ուղղակի ջարդուեցաւ:

Հիթլերականները այրելն ու ջարդելը իրենց նպատակ ընտրած էին: Ուրեմն ուրիշ ի՞նչ կարելի էր սպասել Ֆաշիզմէն:

Բայց գերմանական Ֆաշիզմի ծրագիրներու մասին լայն ծանօթութիւն ունեցող ու թիկունքը նատած անձեր՝ իրենց առաւելագոյնը չեն ըրած կանխելու, կամ իջնող հարուածին ուժը կոտրելու համար, ինչ որ առնուազն խորհրդածութեան արժանի հարց մըն է:

Եւ կարծես քիչ եղած ըլլային սովետական ժողովուրդներու վրայ ծանրացած չարիքներն ու այն բոլոր զարհուրանքները, զորս անոնք իրենց մորթին վրայ կրեցին, անոնց կրակի այդ բովէն անցնելուն պատասխանատուութեան մէջ որոշ բաժին ունեցողներն ալ փորձեցին զանոնք մեղադրողի դերին մէջ մնալ:

Բայց 1956–ի Սովետական Միութեան Կոմկուսի 20–րդ Համագումարին որոշումները արձանագրեցին վճռական չրջադարձ մը՝ այդ անարդարութեան դէմ:

Այդ տառապած ռազմագերիները, որոնք հաւաքաբար ու միակերպ վճռով՝ իրենց տուն վերադարձին իսկ նկատուեցան արժանի չարունակելու իրենց արդելափակուածի դրկանքներն ու տառապանքները, վերջապէս պարզուեցաւ որ անոնք ազնիւ սովետական մարդիկ էին, արժանի գուրգուրանքի ու համաժողովրդական ակնածութեան եւ անոնցմէ չատերը հերոսներ էին, մաքուր սրտով ու բաց ճակատով հայրենիք վերադարձողներ, որոնք պատերազմէն յաղթական վերադարձողներուն փառքին մէջ իրենց լայն բաժինը ունէին:

Ամբողջ աշխարհ պիտէր գերմանական ֆաշիզմին ու մարդկային յառաջդիմութեան ու սոցիալիզմի մինչեւ յառաջացող մահացու ընդհարումին անխուսափելիութիւնը: Եւ երբ 22 Յունիս 1941–ին, ֆաշիստական հորդաները ընդհանուր յարձակման անցնելով՝ սարսափելի կորուստներ պատճառեցին հերոսաբար կռուող Կարմիր Բանակի զէնքառոյ ուժերուն, այս դառն իրականութիւնը անակնկալ մը եղաւ միայն այն անձին համար, որ գերագոյն հրամանատարի կոչումն ունէր, եւ որ յետագային իր անհեռատեսութիւնն ու անզգաստութիւնը արդարացնելու համար՝ քշնամիին յարձակումը «ուխտադրուժ» որակեց: Կարծես թէ ֆաշիստական ոճրածին վհմակին համար խոստումը կամ պատուախնդրութիւնը իմաստ մը ունեցած ըլլային:

Այս եւ ուրիշ պարագաներ, որոնց մասին առիթը պիտի ըլլայ անդրադառնալու, եկան հաստատելու թէ ո՛րքան ճիշդ են Սովետական Միութեան կոմունիստական կուսակցութեան որոշումները անհատի պաշտամունքի սխալի մասին: Ս. Մ. Կ. Կ. 20–րդ Համագումարը, ինչպէս նաեւ Կ. Կ. Լիակատար Նիստերը «անհատի պաշտամունքի եւ անոր հետեւանքներու կազմալուծման համար» իրենց բանաձեւերուն մէջ կը չեշտեն, որ «Առաջին շատ մեծ սխալները գործած է, հիթլերականներու ներխուժման դէմ երկրի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման հարցին մէջ»:

ԱՆՀԱՏԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆՕՐԷՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԱԾ

Սոցիալիստական ժողովրդավարութեան ու լենինեան հասարակական դեկավարութեան սկզբունքներուն կոպիտ խախտումը անխուսափելի կերպով կը առեղծեն սխալներ, որոնց ուղղումը աննկարելի կը դառնայ փաստօրէն, քանի որ ենթակայական անհատապաշտութիւնը իր գործնականութեան մէջ կը ժխտէ տիալեկտիկական քննարկութիւնը առարկայական կերպով յառաջ եկած խնդիրներուն՝ երկրի տնտեսական, քաղաքական, ռազմական ու բոլոր հասարակական խնդիրներուն մէջ: Որքան ալ որ խնդրոյ առարկայ անհատին արամադրութիւնները դրական ու բարեացակամ ըլլան, անոնք դատապարտուած են՝ իրբեւ անհատական պատրանք, առարկայական կերպով կազմուած իրականութեան հակադրուելու:

Եւ այդ սխալները ինքնաբերաբար կը նուիրագործուին ու վտանգաւոր կը դառնան, նամանաւանդ երբ այդ երկիրը տնտեսական ու ընկերային վերածննդեան կամ պատերազմական ճգնաժամի շրջան մը կ'անցընէ:

Հակասովետական ու իմպերիալիստական քարոզչութիւնները անսպառ մեքան ու թուղթ կը գործածեն խեղաթիւրելու համար Սովետական Միութեան պատմութիւնը, եւ դիտումնաւոր կերպով զանց կ'առնեն 1936–ի Սովետական Միութեան Կոմկուսի 20–րդ Համագումարը, որ պատմական համաչխարհային նշանակութիւն ունեցող դէպք մըն է, ուր առաջին անգամ ըլլալով պետութիւններու եւ կուսակցութիւններու պատմութեան մէջ վճռականութեամբ կը քննադատուին անցեալի՝ նամանաւանդ անհատի պաշտամունքի ժամանակաշրջանին եղած սխալները, եւ գործնական միջոցներ ձեռք կ'առնուին միանգամընդմիշտ, վերջնականապէս ու անվերադարձ կերպով կազմալուծելու համար զանոնք, որպէսզի անոնք չկրկնուին:

Խրուշեւի, Միկոյեանի ու բոլոր պաշտօնական ճառերը հարուստ են գիտական ու պատմական տուեալներով, հաստատելու համար որ գիտական սոցիալիզմի ռահվիրաները հիմնովին ժխտած են անհատի պաշտամունքին բոլոր երեւոյթները:

Կ. Մարքս գերմանացի ընկերվարական Վիլհելմ Պրոսին գրած նամակներէն մէկուն մէջ կ'ըսէ. «Հակառակ ըլլալով անհատի պաշտամունքի բոլոր երեւոյթներուն, Միջազգայինի գոյութեան ամբողջ տեւողութեան չեմ հրապարակած իմ արժանիքներուս մասին խօսող զանազան երկիրներէ եկած պատգամագրերը, որոնք ինծի նողկանք կը պատճառեն: Անոնց նոյնիսկ չեմ պատասխանած, բացի մէկ քանիէն, պարսաւելու համար անոնց հեղինակները: Ես ու Էնկելս անգամ-գրուեցանք կոմունիստական գաղտնի ընկերակցութեան(1), պայմանաւ որ անոր կանոնագրութենէն դուրս նետուի ա՛յն, ինչ որ կրնայ քաջալերել հեղինակութեան նախապաշարեալ աւելորդապաշտութիւնը»:

Դեկտեմբեր 1931–ին, գերմանացի գրող Էմիլ Լուտվիկի հետ տեսակցութեան մը ժամանակ Ստալին կ'ըսէր. «Մենք կը հիմնուինք երեք յեղափոխութիւններու փորձերուն վրայ: Մենք գիտենք որ հարիւր անհատական չքննուած կամ հաւաքական կերպով չարբագրուած որոշումներէն 90–ը մխակոզմանկ են: Մեր գեկավար կազմը, մեր կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէն, որ կը գեկավարէ մեր բոլոր կազմակերպութիւնները՝ սովետներուն ու կուսակցութեան մէջ կը հաշուէ չուրջ 70 անդամ: Հոս է որ կեդրոնացած է մեր կուսակցութեան տրամաբանութիւնը, ուր իւրաքանչիւր անդամ իրաւունք ունի արբագրելու բոլոր անհատական տեսակէտներն ու առաջարկները: Իւրաքանչիւր անդամ իրաւունք ունի իր փորձը բերելու: Եթէ այդպէս չըլլայ, եւ եթէ որոշումները անհատական կերպով առնուած ըլլան, մենք մեր գործունէութեան մէջ ամենակոպիտ սխալները կը գործենք»:

Այս առարկայական ճիշդ տեսակէտը մնաց փուճ խօսք, քանի որ այդ թուականներէն սկսեալ մխանձնեայ գեկավար իշխանութիւնը,

---

(1) Կ. Մարքս նկատի ունի Փարիզի մէջ իր կեդրոնը ունեցող գերմանական գաղտնի «Ճշմարիտներու Ընկերակցութիւն»ը, որ իր ծագումով կը միացներ ֆրանսական, գերմանական ու իտալական սոցիալիստական զանազան հոսանքներու տեսութիւնները, որոնց գործելակերպը գլխաւորապէս դաւադրական էր: Այս միութիւնը իբր նշանախօսք ունէր՝ «բոլոր մարդիկ եղբայրներ են»: Կ. Մարքսի եւ Ֆ. Էնկելսի առաջարկով, ան իր 1847–ի համագումարին, իբր նշանախօսք կ'ընդունի՝ «պրոլետարներ բոլոր երկիրներու միացէ՛ք» կոչը: Կ. Մարքս ու Ֆ. Էնկելս կը վերամշակեն միութեան ծրագիրն ու կանոնագիրքը, եւ այդ առթիւ է որ յոյս կը տեսնէ «Կոմունիստական Մանիֆեստը», եւ այդ ընկերակցութիւնը կը կոչուի Կոմունիստական, որ ցնորապաշտականէն կ'անցնի գիտական ընկերվարութեան սկզբունքներուն:

անհատի պաշտամունքը՝ իր բոլոր աղիտալի հետեւանքներով՝ գործադրութեան կը դրուի ամբողջ երկրին մէջ։

Գոյութիւն ունեցող մասնայատուկ պայմանները, ինչպէս նաեւ աւելի ուշ՝ պատերազմը, խոչընդոտ կ'ըլլան որ սովետական բանուոր դասակարգը, իր լենինեան կուսակցութիւնով, այդ ախտը արմատախիլ ընէ իր սաղմնաւորման առաջին օրէն իսկ։

Անհատի պաշտամունքը կը ստեղծէ մթայնութիւն մը, որ արմատականօրէն դէմ է մարդու ու անհատի հասարակական երեւոյթներուն տիալեկտիկական քննարկութեան Մարքս–Լենինեան ըմբռնումին։

«Վերացական մարդու պաշտամունքը, որ կը կազմէ Ֆիերպախեան նոր կրօնքին կորիզը, պէտք է անհրաժեշտաբար փոխարինել մարդոց գիտութեամբ ու անոնց պատմական զարգացմամբ»։ (Ֆ. Էնկելս, Լ. Ֆիերպախ)։

Հայրենական պատերազմէն վերջ, 1956–ին, Սովետական Միութեան 20–րդ եւ 22–րդ համագումարները հիմնովին դէմ արտայայտուեցան անհատի պաշտամունքի բոլոր երեւոյթներուն։ «Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէն ձեռնարկած է ճշդիւ ու հետեւողական կերպով բացատրել անհատի փառաբանութեան հակա–Մարքս-Լենինեան բնոյթը, անոր բարձրացումը գերագոյն մարդու աստիճանին, որ օժտուած ըլլայ գերբնական յատկութիւններով՝ նման աստուծոյ մը։ Այնպէս մարդ մը, որ կրնայ ամէն բան գիտնալ, ամէն ինչ տեսնել, ամէն բանի կարող ըլլալ, բոլորին փոխարէն մտածել, եւ միշտ ալ ամէն պարագաներու մէջ լաւագոյնն ու ճիշդը ընել»։

«Հաւաքական ղեկավարութեան սկզբունքը կենսական է պրոլետարիական ու լենինեան տիպարով կուսակցութեան մը Համար։ Մինչդեռ պէտք է ընդունինք այն իրողութիւնը, որ շուրջ քսան տարիէ ի վեր մենք չունէինք հաւաքական ղեկավարութիւն մը, քանի որ անհատի պաշտամունքը, որ դատապարտուած էր արդէն նախ Մարքսի, եւ յետոյ Լենինի կողմէ, կ'իշխէր մեզ մօտ, եւ չէր կրնար ամենաաղիտալի ազդեցութիւնը չգործել կուսակցութենէն ներս ու անոր գործունէութեան վրայ»։ (Ա. Միկոյեան, 20–րդ Համագումարի ճառէն, 1956)։

Շնորհիւ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան՝ Ռուսաստանի բանուոր դասակարգի ստեղծած սոցիալիստական կարգերու մասնայատուկ պայմանները, սեփականատիրական խաւերու ընդդիմադրութիւնը, պուրժուական մտայնութեան վերապրումը մարդոց գիտակցութեան մէջ, իմպերիալիստական պետութիւններու յարձակողական սպառնալիքներն ու ձեռնարկութիւնները, կարելիութիւն տուին անհատի պաշտամունքին զարգացման եւ պրոլետարիատի որոշ չափով մեկուսացման։

Կ. Մարքսի պոնաբարդիզմի մասին ըրած ընկերային ու պատմական մեկնաբանութիւնները սահմանափակ ժամանակաշրջանի մը, կամ առանձնայատուկ պետական կառուցուածքներու համար չեն, այլ ընկերային դիտական վերլուծումներ են, որոնք կը վերաբերին բոլոր ժամանակներուն եւ մանաւանդ փոխանցման շրջանի մէջ ապրող պետութիւններուն:

Ցառաջ եկած պրասենեակապետական դիւանակալութիւնը (պիւռոքրաթիզմ) հասարակական վերարտադրութեան մէջ դասակարգային խաւ չէր, այլ փոխանցման ու զարգացման շրջանին մասնայատուկ պայմաններուն բերումով՝ տիրապետող ու գեկավար օղակներուն մէջ մնայուն տեղեր գրաւած խաւ մը, որ մէկ կողմէն ստիպուած էր պաշտպանել յառաջ եկած սոցիալիստական նոր կարգերը, արտադրական ուժերու եւ յարաբերութիւններու սոցիալիստական հաւաքական սիստեմը, ի դէմ կազմալուծման դատապարտուած, բայց կառաւղի դիմադրութիւն ցոյց տուող եւ վերականգման (ռեսթորասիոն) ձգտող պուրժուայական եւ մանր պուրժուայական խաւերուն, իմբերիալիզմի յարձակողական ձեռնարկութիւններուն, ինչպէս նաեւ պաշտպան կանգնիլ այն բոլորին, որոնց կը պարտի իր դիրքը:

Բայց ան աստիճանաբար կը կորսնի ժողովրդական ու կուսակցական զանգուածներէն, կը վերածուի պահպանողական բիւրոկրատիայի մը, որ իր առանձնաշնորհումները յաւերժացնելու համար անխնայ կը ջլատէ բարձրացող նոր յառաջդիմական ուժերը:

Սոցիալիստական հասարակական տնտեսութեան յաղթական զարգացումը նիւթական հիմունքներ կը ստեղծէ եւ կենսունակ յեղափոխական ուժերը պայքարի կը մղէ դրասենեակապետութեան դէմ, որ արդէն իր վրայէն թօթափելով այն ինչ որ դրական է՝ կը վերածուի մակաբուծային խաւի մը, անպէտք ու վնասակար սոցիալիստական հասարակակարգին համար:

Հայրենական պատերազմէն վերջ պիւռոքրաթիզմի դէմ ծաւալած յեղափոխական շրջադարձը պատահականութեան մը արդիւնքը, կամ քանի մը խղճամիտ համայնավարներու նախաձեռնութիւնը չէր, այլ սոցիալիստական յարաճուն զարգացման հետեւանքով կազմուած նոր ընկերային յարաբերութիւնները, որոնք արմատապէս կը ժխտէին այդ երեւոյթը եւ առաջին հարուածը կու տային անհատի պաշտամունքին:

Վ. Ի. Լենին սոցիալիզմի անցման նախնական շրջանի իշխանութեան կազմակերպման մասին Կ. Կաուցկիի տեսակէտները հերքելով՝ ցոյց կու տայ որ «սոցիալիստական հասարակութեան մէջ՝ բանուորական պատուիրակներէն կազմուած «խորհրդարանի նման

բանը» ի հարկէ կանոններ կը սահմանէ եւ կը հսկէ «կառուցուածքի»(1) (ապարատ) կառավարման վրայ· բայց այդ կառուցուածքը ինքնին «պիւրոքրատական» չ՚ըլլար: Քաղաքական իշխանութիւնը նուաճելով, բանուորները ջարդուփշուր կ՚ընեն հին պուրժուական կառուցուածքը, կը խորտակեն հիմնովին զայն, քարը քարի վրայ չթողլով, զայն կը փոխարինեն նորով մը, որ կը կազմուի նոյն բանուորներէն ու պաշտօնեաներէն, որոնց պիւրոքրատ դառնալուն դէմ անյապաղ Մարքսի ու Էնկելսի կողմէ մանրակրկիտ կերպով մշակուած միջոցառումները կը գործադրուին, — 1) ոչ միայն ընտրելիութիւն, այլեւ յետակոչելիութիւն, 2) աշխատավարձ մը, որ աւելի չըլլայ բանուորի աշխատավարձէն, եւ 3) անմիջապէս միջոցներ ձեռք առնել, որ բոլորն ալ հսկողութեան եւ վերհսկողութեան պաշտօններ կատարեն, որ բոլորն ալ ժամանակաւորապէս «պիւրոքրատներ» դառնան, որպէսզի ճիշդ այդ պատճառով ալ՝ ոչ ոք կարենայ պիւրոքրատ դառնալ»:(2)

Անհատի պաշտամունքին սխալի խորացումը առիթ տուաւ կարգ մը կենսական հարցերու հակալենինեան հասկացողութեան: Իբրեւ թէ՝ ըստ Ստալինի, տնտեսութեան մէջ դասակարգերու կազմալուծումէն յետոյ, դասակարգային հակասութիւնները չեն մեղմանար, ընդհակառակը, աւելի կը սրուին, իսկ պետութիւնը կը վերածուի վերացական ամենահզօր՝ աւելի ճիշդը ամենասարսափելի ուժի մը, որուն իրաւական իշխանութիւնը ոչ մէկ օրէնքով կը կաշկանդուի, որ շարժիչ ուժը կը դառնայ ստեղծուած հասարակակարգի բոլոր տնտեսական, հասարակական, մշակութային ու քաղաքական կեանքին: Իսկ պետական իշխանութիւն ըսելով՝ պէտք էր հասկնալ զայն մարմնացնող անձը՝ իր մոգական յատկութիւններով, («Պետութիւնը ԵՍ եմ», Լուդովիկոս XIV), որուն պէտք է համակերպիլ առանց ոեւէ առարկութեան, ամէն մէկ շարժում, ամէն մէկ կարծիք կամ տեսակէտ առանց այլեւայլի ընդունիլ, որպէսզի այդ ա՛նձը միայն՝ իր ուզած կամ գիտցած ձեւով ստեղծէ սոցիալիզմը ժողովուրդին համար: Այլեւս զանգուածները պէտք չունէին իրենց սեփական ձեռքով, իրենց միջոցներով եւ իրենք-իրենց համար սոցիալիզմ կառուցանելու: Մինչդեռ Մարքս մեզի կը սորվեցնէ որ «բանուոր դասակարգի ազատագրման գործը բանուոր դասակարգի գործն է»: «Կոմունիզմը մեզի համար, — մատնացոյց կ՚ընէ Կ. Մարքս, — վիճակ մը չէ, որ պէտք է ստեղծել, այլ իտէալ մը, որուն, իրականութիւնը պէտք է համակերպի: Մենք կոմունիզմ կ՚անուանենք իրական շարժում մը, որ կ՚ոչնչացնէ ներկայ վիճակը»:

---

(1) Լենին նկատի ունի պետական իշխանութիւնը:

(2) Վ. Ի. Լենին, «Պետութիւն Ու Յեղափոխութիւն», Գլուխ 6:

Անհատի պաշտամունքը կը ձգտի դերագնահատելու անձի մը դերը, եւ նուաստացնելու զանգուածներուն: Մինչդեռ Մարքս-Լենինեան տեսակէտով՝ ժողովուրդն է որ պատմութիւնը կը կերտէ ու անոր չարժէչ ուժը կը հանդիսանայ, եւ ոչ թէ անհատը: «Յատնեակ մըլիոններով առեղծագործողներու իմացականութիւնը անսահման կերպով աւելին կը հայթայթէ, քան թէ ամենահանճարեղ ու ընդարձակ նախատեսութիւնները»: (Վ. Ի. Լենին):

«Ստալին կը դերագնահատէր իր սեփական արժանիքները ձեռք բերուած բոլոր յաջողութիւններու բնագաւառներուն մէջ: Կը կարծէր անսխալական ըլլալ, եւ կը սկսէր իր իշխանութիւնը զեղծանել: Ասոր կը նպաստէին իր նկարագրին կարգ մը բացասական գիծերը, որոնց պատճառաւ կը լքէր հաւաքական ղեկավարութեան լենինեան սկզբունքները: Անոր վերջին տարիներուն գործած սխալները մանաւանդ՝ չատ ծանրակշիռ են»:(1)

Անհատի պաշտամունքին քաղաքականութեան արմատացումը երկրին մէջ՝ փառաւորէն կը ապառնար կերպարանափոխել սոցիալիստական կարգերը, կոմունիստական հասարակութիւնը վերածել դրաւենեակապետական դիւանակալութեան, ջլատել անոր կենսունակ յեղափոխական ուժերը, զանոնք փոխարինելով փառասէր, պահպանողական ու պատեհապաշտ տարրերով, զուրկ լենինեան առեղծագործ մարտունակութենէն, որոնց ձեռով «ձախ» ու «յեղափոխական» արդանդաւորութիւնը կը թաքցնէր անոր աջակողմեան ու յեղաշրջման էութիւնը, որոնք դէմ էին յառաջդիմութեան, եւ որոնք փակած ու կառչած կը մնային անցեալի բոլոր բացասական մեթոտներուն. կարծես թէ Ռուսաստանի պրոլետարիատը Հոկտեմբերեան յաղթական Յեղափոխութեամբ դրամատիրութիւնը ընչազրկած էր իր օրէնքն, եւ ոչ թէ ժողովրդական զանգուածներուն համար:

1956-ի 20-րդ Համագումարը՝ Սովետական Միութեան յեղափոխական լայն զանգուածներուն հզօր կամքի արտայայտութիւնն էր: Ան պարզ քննադատութիւն մը չէր՝ ինչպէս կը ձգտին բացատրել շատեր, այլ իսկական յեղափոխական վերածննդեան ցոյց մը, ուր պահպանողական շարք մը ընդդիմադիր ղեկավարներու դէմ ուն վրայէն կոչ կ'ըլլար կուսակցական ու աշխատաւորական զանգուածներուն՝ լենինեան սկզբունքներու դործադրութեան ու յաղթանակին համար:

Անհատի պաշտամունքին դատապարտութիւնն ու անոր թողած հետեւանքներուն ատիճանական վերացումը նոր թափ մը տուին

---

(1) «Սովետական Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան Պատմութիւն», Հրատ. Մոսկուա, 1970, էջ 310):

հասարակակարգի սոցիալիստական վերելքին, բարձրացուցին ժողովրդական լայն զանգուածներուն ստեղծագործական ուժերն ու անոր մարտունակութիւնը, եւ սերտացուցին կուսակցութեան ու ժողովրդական լայն զանգուածներուն կապերը:

Բիւրաւոր սովետական ռազմագերիներ ու քաղաքացիներ, որոնք զոհերն էին անհատի պաշտամունքի չրջանին թոյլ տրուած ապօրինութիւններուն, բայց ճակատով վերադարձան տուն, եւ լծուեցան սոցիալիզմի կառուցման գործին:

Անգամ մը եւս կրկնեմ որ եղած ու ըլլալիք բոլոր ապացոյցներն ու մէջբերումները, նպաստակ ունին պարզելու եւ արդարացնելու սովետական ռազմագերիներու պարագան:

Գերմանական յարձակումը երկար ժամանակէ ի վեր ծրագրուած եւ աւելի քան տարիէ մը ի վեր գործադրութեան դրուած ըլլալով՝ պատրաստուած ու կազմակերպուած էր:

1940–էն սկսեալ, Գերմանիան հսկայական ուժեր կը կեդրոնացնէ Սովետական Միութեան սահմաններու ամբողջ երկայնքին:

Զօրավար Նովոպրանեա(1) իր յուշերուն մէջ կը գրէ որ գերմանական ուժերու փոխադրութիւնը դէպի արեւելք՝ սովետական սահմանները, կը կատարուի ամբողջ 1940–ի աւուղութեան ընթացքին եւ կը շարունակուի ու կը սաստկանայ 1941–ին:

1940 Դեկտեմբերին, արդէն հարիւր զօրաբաժիններ, որոնցմէ եօթը հրասայլային, կեդրոնացած կ'ըլլան սովետական սահմաններուն վրայ: Իսկ 22 Յունիս 1941–ի նախօրեակին, անոնց թիւը կը բարձրանայ 190 զօրաբաժիններու՝ չորս միլիոն զինուորներով, 3500 հրասայլերով, 4000 մարտական օդանաւերով ու 50,000 հեռաձակ հրանօթներով:(2)

---

(1) Սովետական գաղտնի սպասարկութեան պետը, որ ժամանակին ամէն ինչ կը տեղեկացնէր Ստալինին:

(2) Քաղուած՝ «Ռազմական Պատմութեան Ժուռնալ»էն, Մոսկուա, 1965, թիւ 10:

ՀԱԿԱՍՈՎԵՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԲԱՑԱՑԱՅՏ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հիթլերական ֆաշիզմը ուրիշ երկիրներու նոյնանման կազմակերպութիւններէն կը զատորոշուի իր Սովետական Միութեան դէմ ունեցած կանխաւ մշակուած ռազմական ու նուաճողական գործնական ծրագիրներով։

Այդ է եղած անոր գլխաւոր առաքելութիւնն ու պատմական կոչումը։

Ան՝ հանդէս գալով իբրեւ հակակոմունիստական ու հակասովետական պայքարի ախոյեան, կը յաջողի կազմակերպել աշխարհի ամենայետադիմական ուժերը եւ կը ստեղծէ հակակոմինտերն առանցքը, որուն շուրջ կը համախմբուին ամենառազմապաշտ երկիրները։

«Սովետական Ռուսաստանը, որպէս սոցիալիստական ու յեղափոխական պետութիւն մը, թշնամի է նացիոնալ սոցիալիզմի նոր կարգերուն, եւ ան մշտական ու վտանգաւոր սպառնալիք մըն է» (Հիթլեր)։

Ֆաշիզմի ու դերման իմբերիալիզմի հաւատոյ հանգանակը հանդիսացող «Իմ Պայքարս» գիրքին մէջ Հիթլեր կը գրէր. «Մենք՝ ազգային սոցիալիստներս՝ բացարձակապէս ու գիտակցաբար կը հրաժարինք Գերմանիոյ նախապատերազմեան շրջանի արտաքին քաղաքականութենէն։ Մենք կը սկսինք այն տեղէն, ուր կեցանք տակէ վեց դար առաջ։ Մենք վերջ կը դնենք Գերմանիոյ դէպի արեւմուտք ու հարաւ աւանդական ձգտումներուն, եւ մեր նայուածքը կ'ուղղենք դէպի արեւելք։ Երբ մենք կը խօսինք եւրոպական նոր հողերու մասին, մենք նկատի ունինք ամենէն առաջ Ռուսաստանն ու անոր ենթակայ սահմանամերձ երկիրները»։

Հիթլերի նախարարներէն Տար՝ մանրակրկիտ ծրագիր մը կը պատրաստէ Գերմանիոյ ապագայ արեւելեան քաղաքականութեան վերաբերեալ, ուր նշուած էին այն բոլոր հարստութիւնները, զորս կը պարունակէր Սովետական Միութիւնը, եւ անամօթաբար կը յայտարարէր որ անոնք պէտք է օգտագործուին Գերմանիոյ համար: Ապագայ Գերմանիան պէտք էր իր մէջ պարունակէր Պալթեան երկիրները, Ուքրանիան ու Կովկասեան պետութիւնները: Ամբողջ Սովետական Միութեան հողամասերուն վրայ իշխող պիտի ըլլային Գերմանները, իսկ միւս ժողովուրդներուն համար կ՚ըսուէր. «Օտար ցեղերով բնակուած երկիրները պէտք է վերածուին ստրուկներու երկրին, եւ անոնց բնակչութիւնը՝ ճարտարարուեստի ու դիւղատնտեսութեան մէջ աշխատողներու»:

«Գերմանօ–Սովետական դաշինքի ստորագրութենէն յետոյ ալ՝ հիթլերականներու քարոզչութիւնը չդադրեցաւ այս ուղղութեամբ, եւ քանիցս Հիթլեր կը յայտարարէ անոր քուրջի կտորի մը չափ տարածք ունենալու մասին: Ան դիտէր թէ անկարելի էր երկու ճակատներու վրայ կռուիլ: Անհրաժեշտ էր նախ արեւմտեան ճակատին վրայ՝ փոքրագոյն չարիքին հաշիւը մաքրել, անկէ ետք մեծագոյնին՝ Սովետական Միութեան դէմ կարենալ հեշտութեամբ արշաւելու համար:

Սովետական Միութեան լիակատար անղամահատման ծրագիրը մը կը պատրաստուի Ատոլֆ Ռոզենպերկի նախաձեռնութեամբ, ըստ որուն՝ Սլաւական ցեղերը պէտք էր մաքրել Եւրոպայէն ու քշել Ուրալի արեւելեան կողմը:

Ծրագրուած էր չարք մը ժողովուրդներու ու ցեղերու գանգուածային բնաջնջումը, Սովետական Միութեան տնտեսական, ճարտարարուեստական, մշակութային ու քաղաքական կեդրոնախոհութիւնը, ամէն տեսակ հրէշային միջոցառումներով անոր վերաղարձը ապահովելու համար միջնադարեան վիճակին:

Հիթլերականներու ռազմական բոլոր ձեռնարկութիւնները, սկիզբէն մինչեւ վերջ, նպատակ ունեցած են այս ծրագիրներուն իրագործումը: Գերմանիոյ չհնդալից յաղթանակները արեւմտեան ու հարաւային Եւրոպայի ճակատներուն վրայ՝ լայն հորիզոններ բացին այդ դժխաւոր ծրագրի անմիջական գործադրութեան համար: «Մենք չենք կրնար պատերազմական գործողութիւններու ակռիլ Ռուսաստանի դէմ, եթէ ազատ ձեռքեր չունենանք Արեւմուտքէն» (Հիթլեր):

Եւրոպական երկիրներու պարտութիւնը այդ ազատ ձեռքերը տուաւ Հիթլերին, եւ աւելիով բարձրացուց գերմանական ռազմապաշտութեան զօրանալու կարողութիւնը:

Առանց մեծ դիմադրութեան՝ պարտուած արեւմտեան եւրոպական երկիրներու ռազմական, հում նիւթի ու աննպեղէնի հարուստ շտեմարանները լինկան Հիթլերի ձեռքը: Փաստօրէն ամբողջ եւրոպայի ճարտարարուեստական ձեռնարկութիւնները եկան միանալու Գերմանիոյ ռազմական մեքենային:

Գերմանիոյ պարտութենէն յետոյ, զրաւուած դիւանագիտական արխիւներուն մէջ գտնուեցան ձեռագրեր, որոնց մանրակրկիտ քննութիւնը հաստատեց անոնց Հիթլերին պատկանիլը: Այդ փաստաթուղթերը առաջին անգամ ըլլալով Միացեալ Նահանգներուն մէջ է որ լոյս տեսան «Հիթլերի Երկրորդ Գիրքը» անունին տակ, ուր կը հաստատուի որ Հիթլերի դիմաւոր նպատակը եղած է, սկիզբէն մինչեւ վերջ, Սովետական Միութեան խորտակումն ու անոր հողերուն բռնագրաւումը:

Նիւրեմպերկի դատավարութիւնը նորանոր յայտնութիւններ մէջտեղ բերաւ հիթլերականներու ոճրածին ծրագիրներուն մասին, ուր յայտնի կ'երեւայ թէ ի՛նչպէս կանխաւ որոշուած էր նախ ֆիզիքապէս ոչնչացնել սովետական ռազմագերիները, ապա բոլոր զրաւուած երկրամասերու աղգաբնակչութեան մեծ մասը կա՛մ վճռացնել եւ կամ ալ քշել դէպի Ասիական Ռուսաստան, որպէսզի այդ հողերուն վրայ տեղաւորուին անոնց տէրն ու տիրականը ըլլալու նախասահմանուած գերմանացի գաղթաւէրները:

Լենհաստանէն ու սովետական երկիրներէն պէտք էր աքսորուէին երեսուն միլիոն անձեր, իսկ հոն մնացածները կա՛մ պէտք էր ֆիզիքապէս բնաջնջուէին, եւ կամ ալ գերմանացի ըլլային:

Այս ծրագրուած ու գործադրութեան դրուած էր արդէն 1940ին:

Էս–Էս Ռայխս Ֆիւհրեր Հիմլերի կողմէ մշակուած ու նախապատրաստուած եւ Հիթլերի, Պորմանի, Հեսի, Տարի ու Լամերսի կողմէ վաւերացուած հրամանագիրը ցոյց կու տար՝ թէ գերման պինուորները ի՛նչպէս պէտք էր վարուէին ռազմագերիներուն հետ մէկ կողմէ ու խաղաղ բնակչութեան հետ՝ միւս կողմէ:

1940–ին, գերման բանակի անտեսական ու սպառազինման դրասենեակը՝ սովետական երկիրներու բոլոր ճարտարարուեստական ձեռնարկութիւններուն մասին մանրակրկիտ ծանօթութիւններով ցուցակարկղ մը կը պատրաստէ: Կը կազմուի Հերման Կէօրինկի գլխաւորութեամբ «Արեւելեան Երկիրներու Տնտեսական Սպայակոյտ»ը, մեթոտիկ ու կազմակերպուած կերպով այդ երկիրները կողոպտելու համար:

Ամիներ չարունակ, պինուորներուն տրուած հրամանը կը նչէր. «Առաւելագոյն չափով կողոպտեցէք, յափշտակեցէք»: Հրահանգ կար սովետական երկրի բոլոր կենսունակ ուժերը ոչնչացնելու:

Աչքերը թաշկինակով գոցուած՝ սովետական այս քաղաքացիները կը բերուին իրենց սպանութեան վայրը:
Քանի մը վայրկեան վերջ՝ անոնք դիտապաստ գետին պիտի գլորին «Պրանտենպուրկ Գումարտակ»ին գնդակներով:

Հրահանգը կը նախատեսէր ազգաբնակչութեան մատակարարման վերացումը, որ կը նշանակէր տասնեակ միլիոնաւոր անձերու սովահար մահը.— «Այդ չրջաններուն մէջ գտնուող բազմաթիւ, միլիոնաւոր բնակիչներ կա՛մ պիտի մեռնին եւ կամ պիտի երթան դէպի Սիպերիա: Սովահարութեան մատնուած ազգաբնակչութեան՝ մօտակայ չրջաններէն աննդեղէնով մատակարարումը պէտք է արգիլուի, չվնասելու համար Գերմանիա ղրկուելիք ապրանքներու քանակին»:

13 Մարտ 1941–ին, գերման բանակի վերին հրամանատարութիւնը իր Թիւ 21 հրամանագրով, ռազմական գործողութիւններու գօտի յայտարարուելիք չրջաններուն համար արտակարգ իրաւասութիւններ կու տար Էս–Էս Ռայխս Ֆիւհրերին, անոր պատասխանատուութեամբ բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները ձեռք առնելու, գրաւուելիք երկիրներու քաղաքական յօրինուածքն ու վարչաձեւը կազմաւորելու համար: Այս գործին իրենց աջակցութիւնը պէտք էր բերէին բոլոր զինուորական հրամանատարներն ու Ռայխի կոմիսարները(1):

Նոյն թուականին, գերման բանակի գերագոյն հրամանատարներու նիստին մէջ, ապագայ ռազմագերիներու մեթոտիկ ոչնչացման մասին առաջարկութիւններ կ՚ըլլան: Կ՚որոշուի՝ մեկուսացած չրջաններուն մէջ անոնց համար կեդրոնացման ճամբարներ պատրաստել՝ բացօթեայ, թանձր փշաթելերով չրջապատուած, ուր ոեւէ օրինազանցութեան պատիժը պէտք էր ըլլար դնդակահարութիւնը:

30 Մարտ 1941–ին, Ֆիւհրերի կողմէ ժողովի կանչուած ու Սովետական Միութեան դէմ յարձակման համար նշանակուած բանակներու պետերուն առջեւ, Հիթլեր ցոյց կու տայ տեղի ունենալիք պատերազմին առանձնայատկութիւնները, եւ մասնաւորապէս կը ծանրանայ պատերազմի օրէնսդրական հարցերուն վրայ, ցոյց տալով որ գրաւուելիք Արեւելեան երկիրներուն մէջ ոեւէ արդարադատութիւն կամ օրինականութիւն գործադրելը բոլորովին անտեղի էր, որ ապանութեան կամ նման արարքներու համար գերման զինուորը պէտք չէր սաստել, քանի որ պատրաստուածը բնաջնջման պատերազմ մըն էր սարզապէս: Փաստօրէն կոչ կ՚ըլլայ զինուորներուն՝ մարդասպանութեան պատրաստուելու:

Հիթլեր կ՚ըսէ. «Սովետական Միութեան դէմ մղուելիք պատերազմը բոլոր ռազմական ու բարոյական սկզբունքներէն դուրս պէտք է ըլլայ»:

---

(1) «Նիւրեմպերկի Դատավարութիւն», ռուսերէն հրատարակութիւն, Մոսկուա, Հատոր III, էջ 23:

Կարմիր Բանակի քաղաքական պատասխանատուները պէտք էր յանձնուէին ապահովութեան ոստիկանութեան՝ դնդակահարուելու համար:

Վերոյիշեալ հրամանագրի թիւ 3 յօդուածը կը նշէր. «Կարմիր Բանակի քաղաքական պատասխանատուները մենք չենք կրնար ռազմադաշտի նկատել, եւ պէտք է ոչնչացուին անմիջապէս՝ առուգման հաւաքաւորներուն մէջ, եւ պէտք չէ ղրկուին միանալու թիկունքի ճամբարներուն»(1):

Նոյն հրամանագրին մէջ, միւս ռազմադաշտերիներուն դէմ գէնքի գործածութիւնը կը յայտարարուէր օրինական, որպէսզի ճամբարներու մէջ ու փոխադրութեան ժամանակ՝ գերման զինուորները ոեւէ մտահոգութիւն չունենան ռազմադաշտերիներու ապանութեան համար:

Նիւրեմպերկի դատավարութեան ընթացքին, սովետական դատախազը կը հարցնէ գերման սպայակոյտի պետին՝ նախկին Մարշալ Ֆայթելին. «Ուրեմն դուք չէք ուրանար որ տակաւին Մայիսին՝ այսինքն պատերազմի սկսելէն աւելի քան երկու ամիս առաջ, հրամանագիրը մը պատրաստուած էր սովետական բանակի քաղաքական ու զինուորական պատասխանատուներու բնաջնջման համար»:

Ֆայթել կը պատասխանէ. «Մ՛չ, չեմ ուրանար»:

Իսկ բոլոր կասկածելի նկատուած, կամ ձերբակալուած սովետական քաղաքացիները պիտի յանձնուէին ոեւէ գերման սպայի, որ իրաւունք պիտի ունենար տեղւոյն վրայ, առանց ոեւէ ձեւակերպութեան, մահապատիժի ենթարկել զանոնք:

Եթէ 1940–ին, սովետական սահմաններուն վրայ հիթլերական զօրամասերու կեդրոնացումը տեղի կ՚ունենար որոշ դադոնապահութեամբ ու քօղարկուած ձեւով, 1941–ին, մանաւանդ Ապրիլէն սկսեալ, բոլորովին բացայայտ տեղի ունեցաւ այդ, եւ առանց այլեւայլի: Գերմանական հետաքննիչ սպասարկութիւնները լաւ գիտէին, որ սովետական սահմանամերձ շրջաններուն մէջ ոչ մէկ ռազմական պատրաստութիւն կար:

Մարշալ Պակրամեան կը գրէ որ Մայիսի վերջերուն, հիթլերական օդանաւեր սովետական սահմանը կ՚անցնէին ոչ մէկ ընդդիմութիւն դառնելով, եւ անարգել կը նկարէին ամբողջ սահմաններու երկայնքին գտնուող ամրութիւնները: Յարձակումէն քիչ առաջ, հետաքննիչ օդաչին տորմիլ մը սովետական օդակայանի մը վրայ էջք կը կատարէ: Օդանաւորդները կը յայտարարեն որ ճամբանին կորնցուցած էին, եւ ապատ կ՚արձակուին ու ապահով ետ կը դառնան:

---

(1) «Նիւրեմպերկի Դատավարութիւն», ռուսերէն հրատարակութիւն, IVրդ Հատոր, էջ 36–37:

Զօրավար Մ. Քրիվոնոս Մոսկուայէն հրաման կ՚ուզէ, առանց ազդարարութեան կրակ բանալու՝ սահմանները բռնաբարող հիթլերական օդանաւերուն վրայ: Առաջարկը բրտութեամբ կը մերժուի՝ ըսելով. «Ուզածդ ի՞նչ է, կ՚ուզես որ պատերա՞զմ ծաղի»:

1941 Մայիսին, բազմաթիւ կէտերու վրայ, Գերմանացիները կրակ կը բանան սովետական սահմանապահ զինուորներուն վրայ, եւ ոչ մէկ հակահարուած տեղի կ՚ունենայ: Արդիլուած էր:

Հոս կարեւոր հարց մը կայ, որ մանրակրկիտ ու լուրջ քննութեան կը կարօտի, եւ որու մասին թեր ու դէմ կարծիքներ կան: Շատեր, մինչեւ օրս, կը պնդեն որ անհրաժեշտութիւն մըն էր ամէն կերպով Գերմանիոյ դէմ պատերազմէն խուսափիլը, եւ պէտք չէր տեղի տալ որ Հիթլեր պատերազմի սկսի:

Ուրիշներ կը պնդեն որ Հիթլերի դէմ պատերազմէն խուսափելու միակ միջոցը, մանաւանդ այն օրէն, երբ Գերմանիան սկսաւ իր զօրամասերը Սովետական Միութեան սահմաններուն վրայ կեդրոնացնել, ինքնապաշտպանութեան համար զօրաշարժի ենթարկուիլն էր, անոր Հիթլերին ակռայ ցոյց տալու եւ անոր արիւնածարաւ ախորժակը կտրելու համար:

Շատեր սովետական ռազմական ուժերու նահանջը մինչեւ Վօլկա՝ կը նկատեն Քութուզովեան(1) ռազմագիտութեան կրկնութիւնը:

Ուրիշներ այդ կը վերագրեն սովետական գերագոյն հրամանատարին անհեռատեսութեան ու անպատրաստութեան, անոր ռազմական բլանը նկատելով անընդունելի ու անարժէք: Ամենաճգնաժամային օրերուն, առաւրկայականօրէն ստեղծուած նոր կացութեան առջեւ, հիթլերական բանակին ընդհանուր յարձակման օրը, ան կը յայտնաբերէ արտառոց անվճռականութիւն, տատանողականութիւն ու կասկածամտութիւն:

Հարց կը տրուի թէ ինչո՞ւ հակառակ բազմաթիւ ազդարարութիւններու ու տեղեկութիւններու, Հիթլերի յարձակումը կանխելու համար, ամենավճռական ու հնարաւոր–անհրաժեշտ միջոցները ձեռք չառնուեցան:

Այդ մասին շատեր այն կարծիքը ունին, թէ անկլօ–ամերիկեան իմպերիալիստական շրջանակները, միշտ ալ ուզած են Հիթլերը Սովետական Միութեան դէմ հանել: Սկիզբէն, եթէ անգլիական կամ ամերիկեան դաշնի սպասարկութիւնները սովետներուն տեղեկա–

---

(1) Քութուզովեան ռազմավարութիւնը կը կայանայ թշնամին ռուսական հողերէն ներս հաշելու եւ ըստ կարելւոյն աւնոց մէջ տարածելու մէջ, որպէսզի յետոյ դիւրութեամբ կարելի ըլլայ բնաջնջել զայն:

ցուցած են գերմանական ռազմական պատրաստութիւններու մասին, նոյնը ըրած են, սակայն, նաեւ Գերմանիոյ, փութացնելու համար երկու երկիրներուն ընդհարումը, երկուքն ալ նետելու համար կրակի մէջ, որպէսզի իրենք չազանակ հանուղները ըլլան։

Տակաւին, երբ Անգլիան, պատերազմէն առաջ բանակցութիւններ կը վարէր սովետական կառավարութեան հետ, անիկա միաժամանակ գաղտնի խօսակցութիւններ կը շարունակէր ունենալ Գերմանիոյ հետ՝ աշխարհի բաժանման համար, եւ Հիթլերը կը մղէր Սովետական Միութեան վրայ յարձակելու, ամէն տեսակ ապահովութիւն տալով անոր՝ որ Արեւմուտքէն ոեւէ վտանգ պիտի չսպառնար իրեն։

Ուրիշներ միեւնոյն կարծիքէն չէին։ Ըստ անոնց, Անգլիա ու Ամերիկա այդ տեղեկութիւնները տուած չեն Սովետական Միութեան, օգտակար ըլլալու համար անոր, այլ իրենց երկրամասերուն ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար։ Գերմանական հակայական ուժերու կեդրոնացումը սովետական սահմաններուն վրայ, մէկ կողմէ, եւ սովետներուն անհոգ անտարբերութիւնը այս առիթով միւս կողմէ, կրնային նոր ու մեծ յաղթանակ մը ապահովել Հիթլերին, որով, յետագային, անգլիական կղզիներու պաշտպանութիւնը անկարելի կը դառնար։

ՀԻԹԼԵՐ ԲԱՑԱՑԱՑՏ ԿԵՐՊՈՎ ԻՐ ՇՈՒՐՋ ԿԸ ՀԱՄԱԽՄԲԷ ԱՄԲՈՂՋ ԵՒՐՈՊԱՆ, ՀԱԿԱՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՀԱՄԱՐ

Ցրանսայի պարտութենէն յետոյ, երբ բրիտանական պինուռ-բական ուժերը իրենց բոլոր ռազմական սարքաւորումները ստի-պուած էին թողուլ Տէօնքերքի ծովեզերքներուն վրայ ու քաշուիլ, Անգլիոյ վիճակը հետզհետէ կը վատթարանայ: Գերմանական հրթիռ-ները կը սաստկացնեն իրենց ռմբակոծութիւնները: Անոր անդրծով-եան կարգ մը երկրամասերուն մէջ հակաբրիտանական խլրտումները կը սաստկանան: Իրաքի մէջ կազմուած կառավարութիւնը իր հա-մակրութիւնը կը յայտնէ Գերմանիոյ:

Ճիպրալթարի դէմ գերմանօ-սպանիական միասնական յարձա-կումը կը դառնայ ոչ միայն հաւանական, այլեւ անխուսափելի:

Ցունաստանի մէջ ալ անգլիական ուժերը պարտութիւն մը կը կրեն, իսկ Ալպանեանի մէջ գերմանական ընդծովեանները անոր մատակարարումը կը դարձնեն դժուարին:

Անգլիոյ, ինչպէս նաեւ ուրիշ երկիրներու պետական ու զի-նուորական շրջանակները այն համոզումը ունէին, որ գերմանօ-սո-վետական պատերազմն ալ Հիթլերի յաղթանակով պիտի վերջանար՝ առաւելագոյնը երեք ամիսէն: Անոնցմէ միայն իրատես տոքթրամա-նութիւն մըն էր որ կը նախատեսէր Հիթլերի բախտախնդրութեան աղիտալի վախճանը:

Քաղաքական ու ռազմավիտական պայմաններու բերումով, յառաջ եկաւ հակահիթլերական միասնականութիւն մը Սովետական Միութեան, Անգլիոյ ու Միացեալ Նահանգներու միջեւ:

22 Ցունիս 1941-ի առաւօտեան, Զրչիլ Լոնտոնի ձայնասփիւ-րէն կը յայտարարէ. «Մենք հաստատ կերպով որոշած ենք Հիթլերը խորտակել եւ մաքրել նացիզմի լուխանութեան բոլոր հետքերը... Մենք մեր բոլոր միջոցներով նեցուկ պիտի կանգնինք Սովետական Միութեան: Ռուսաստանի դէմ յարձակումը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ բրիտանական կղզիներու դէմ արշաւանքի մը նախապատրաստու-թիւնը»:

Հիթլերական Գերմանիոյ Սովետական Միութեան դէմ յարձա-կումը, ոտքի կը հանէ նաեւ բոլոր յառաջադէմ մարդիկութիւնը:

Սովետական Միութեան հետ խաղաղ դրացնութեան դաշինք ունեցող պետութիւններէն Թուրքիան՝ մինակը կ'ըլլայ որ հիթլերեան յարձակումը ցնծութեամբ կը դիմաւորէ, եւ ինքն ալ իր հերթին զօրաշարժի ենթարկելով իր զօրաբանակները՝ սովետական սահմաններուն վրայ կը ղրկէ, ապահովելով լաւագոյն առիթին՝ հիթլերի ոճիրներուն իր մասնակցութիւնը բերելու համար: Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարը՝ Մենեմէնճի Օղլու, չնորհաւորելով Ֆաշիստական ուժերը՝ կը յայտարարէ. «Ահեկա պատերազմ մը չէ, այլ յաղթական արշաւանք մը»:

Բայց անգլիական կամ ամերիկեան ապահարկութեանց պէտք չունէր Սովետական Միութիւնը՝ տեղեակ ըլլալու համար հիթլերական Գերմանիոյ պատրաստութիւններէն:

Սովետական Միութիւնը կարծուածէն շատ աւելի բարեկամներ ունէր բոլոր երկիրներու՝ նոյնիսկ Գերմանիոյ մէջ: Ճեռոյ կարգ մը գերմանացի բարձրաստիճան զինուորականներ՝ նախատեսելով Գերմանիոյ աղիտալի ապագան, հիթլերի բաղդախնդրական ձեռնարկութիւններուն ու Սովետական Միութեան դէմ պատերազմին համաձայն չէին:

Սովետական գործակալներ, Պերլինի սովետական դեսպանը, Մոսկուայի գերման դեսպանը, գերման հակաֆաշիստներ անհամար տեղեկութիւններ կը հասցնեն Մոսկուա, ահազանգի նշան տալով հիթլերականներու յարձակման անխուսափելիութեան մասին:

Ռիշար Սօրժ առաջիններէն կ'ըլլայ, որ տեղեկութիւն կը հասցնէ Մոսկուա, յայտնելով նոյնիսկ ռազմական գործողութիւններու սկսման օրն ու թուականը, բայց պատասխանատուութեան համար կը կանչուի Մոսկուա, իբրեւ անտեղի խուճապ առաջացնող ու խառնակիչ մէկը:

Նախկին ծովային կոմիսար՝ Ն. Կուզնեցով կը գրէ. «Ստալին բոլոր գործերը կը պահէր իր անձնական հսկողութեան ու հակակշռին տակ: Հաւանական պատերազմի մը պարագային՝ մենք ոեւէ պատրաստութիւն չունէինք ինքնապաշտպանութեան համար...: Ստալին իր տեսակէտները ունէր պատերազմական խնդիրներու մասին, բայց նկատի ունենալով իր սովորական հիւանդոտ կասկածամտութիւնը, ամէն ինչ դաղտնի կը պահէր բոլորէն, նոյնիսկ անոնցմէ, որոնց վիճակուած էր գործադրել իր տեսակէտները: Ստալին սխալ կարծիք ունէր պատերազմի սկսման հաւանական թուականի մասին: Ան կը կարծէր որ բաւարար ժամանակ կայ, բայց պատմութեան ընթացքը արագացաւ, եւ իր կարծիքներն ու նպատակը իրենց գործնական նշանակութիւնը կորնցուցին՝ ռազմական ծրագրի ճշդրտութեան տեսակէտով»:

Պատերազմի դործողութիւններէն տակաւին մէկ շաբաթ առաջ, սովետական իշխանութեան կողմէ Գերմանիոյ ուղղուած պաշտօնագիրը, որ լոյս տեսաւ բոլոր սովետական թերթերու մէջ, եւ որ բարոյապէս վնասեց բանակայիններու թէ ամբողջ ժողովուրդի արթնամտութեան ու զգուշաւորութեան վրայ, քանի որ պատերազմի վտանգը հեռացած կարծել կու տար ան, մինչդեռ քանի մը օրէն սկսելը չէր կրնար բացայայտ չըլլալ, այդ պաշտօնագիրը կ'ըսէր. «Սովետական Միութեան ստացած տեղեկութիւններուն համաձայն, Գերմանիան, Սովետական Միութեան պէս, մանրակրկիտ խստապահանջութեամբ կը յարդէ սովետո-գերմանական ոչ-յարձակման դաշինքին տրամադրութիւնները: Այս պատճառով այն տարաձայնութիւնները, որոնց վրայ հմմնուելով Գերմանիան՝ կ'ուզէ խղել այդ դաշինքը, եւ յարձակիլ Սովետական Միութեան վրայ, մեր չրջանակներուն մէջ կը կարծուի բոլորովին անհիմն ըլլալ: Մենք կ'ենթադրենք թէ վերջերս, Պալքանեան ճակատներէն վերցուած գերմանական զօրքերու փոխադրութիւնը դէպի Գերմանիոյ արեւելեան եւ հիւսիս արեւելեան չրջանները՝ պատճառաբանուած է ուրիշ նպատակով, որ ոեւէ առնչութիւն չունի սովետո-գերման յարաբերութիւններուն հետ»:

Նման յայտարարութենէ մը յետոյ, զոր ոչ մէկ գերմանական թերթ հրատարակեց, սովետական բոլոր զինուորական պետերն ու ժողովրդական զանգուածները եղրակացուցին՝ որ գաղտնի, բայց ապահով պատճառներ ունէր սովետական գերագոյն հրամանատարութիւնը, թնաւ չմտահոգուելու ըսե-ըսաւներով, այլ ընդհակառակը հանդարտութեամբ սպասելու գալիքին, որ անկասկած պատերազմ չէր, իրրեւ թէ:

Սովետո-գերմանական դաշինքը արդէն բոլորովին կորանցուցած էր իր նշանակութիւնը: Բայց «Մտալին տակաւին չատ յոյսեր կը տածէր եւ մեծ վստահութիւն ունէր սովետո-գերմանական դաշինքին վրայ, մինչդեռ Հիթլեր՝ այդ դաշինքով պաշտպանուած՝ ապահովութեամբ կը պատրաստէր Սովետական Միութեան դէմ իր յարձակումը»:(1)

Ինչպէս յաջորդող դէպքերը եկան հաստատելու՝ պատերազմէն խուսափելու համար հաշտուողական ոեւէ ելք չկար: Թշնամին հանդարտեցնելու համար եղած նորանոր փորձերը, մի՛այն ծառայեցին սովետական ժողովուրդէն ու բանակէն ծածկելու իրականութիւնը, հիթլերական յարձակման անխուսափելիութեան վերաբերեալ, մինչ-

(1) Կ. Ա. Տեպորին, Ելոյթ Մարքս-Լենինեան Ուսումնարանի Նիստին: 16 Փետրուար 1966 թ, «22 Յունիս» անուն գրքի հրատարակութեան առթիւ:

պէս նաեւ պրկելու զանոնք ինքնապաշտպանութեան կարելիութենէն, հիթլերական յանկարծակի ներխուժման առեն:

Ահա թէ ի՞նչ է այդ մասին Ե. Վ. Ստալինի կարծիքը. «Այսուհանդերձ, այն իրականութիւնը, որ մեր հողերուն մէկ մասը դրաւուեցաւ Ֆաշիստական Գերմանիոյ բանակներուն կողմէ, կը բացատրուի գլխաւորաբար անով, որ Ֆաշիստական Գերմանիոյ պատերազմը Սովետական Միութեան դէմ, գերման բանակներուն համար նպաստաւոր, իսկ սովետական բանակներուն համար աննպաստ պայմաններու մէջ է որ սկսաւ: Գերման բանակին ուժերը՝ որոնք նախայարձակը եղան պատերազմին, ամբողջութեամբ զօրաշարժի ենթարկուած էին, եւ 170 զօրաբաժիններ ղրկուած Սովետական Միութեան դէմ: Անոնք կեդրոնացուած ըլլալով ամբողջ Սովետական Միութեան սահմաններու երկայնքին, կազմ ու պատրաստ կը սպասէին նշանի մը՝ չարժելու համար: Մինչդեռ սովետական բանակին ուժերը՝ տակաւին նոր էր որ զօրաշարժի ենթարկուելով՝ ճակատ պիտի ղրկուէին: Այն հանգամանքը թէ Ֆաշիստական Գերմանիան յանկարծակի կերպով ու ննջեցեալութեամբ կը խղէ՝ 1939–ին Սովետական Միութեան հետ կնքած իր դաշինքը, նկատելի դեր մը կը խաղայ»:(1)

Սովետական պատմաբաններ աւելի առարկայական ըլլալով, այդ օրերու մասին կը գրեն. «Կարմիր բանակը ներխուժող ֆաշիստական բռնագրաւիչներու դէմ ռազմական գործողութիւններու կ'անցնի՝ բոլորովին աննպաստ պայմաններու մէջ: Նախայարձակ Գերմանիան յանկարծակիի կը բերէ սովետական բանակայինները: Պատերազմի սկիզբի ժամերուն իսկ, ֆաշիստական օդային ուժերը գծէն դուրս կը հանեն բազմաթիւ սովետական օդանաւեր ու հրաձգայլեր: Կարմիր բանակի հետեւակ ուժերը կը ղրկուին անհրաժեշտ օդային պաշտպանութենէն: Կը պակսին հրաձգայլեր ու փոխադրակառքեր: Այս կացութենէն օգտուելով, գերման բանակի մեքենայացուած ու զրահապատ զօրամասերը ետ կը մղեն սովետական ուժերը, եւ արդելք կ'ըլլան սովետական բանակի զանազան մասերուն համագործ դիմադրութեան: Թշնամին կը խուժէ դէպի Լենինկրատ ու Մոսկուա»:(2)

Արդե՞օք Սովետական Միութիւնն ու Կարմիր Բանակը կրնային խուսափիլ այդ հակայական կորուստներէն եւ յաղթական կերպով ինքնապաշտպանուիլ:

---

(1) Ե. Վ. Ստալին, «Սովետական Միութիւնը Հայրենական Մեծ Պատերազմին», Մոսկուա, ռուսերէն, 1950, էջ 167:

(2) Ս. Մ. Կ. Կ. Համառօտ Պատմութիւն, էջ 259 հրատ. «Բոռկոէ», Մոսկուա, 1970 թ. (ֆրանսերէն):

Ո՛չ մէկ կասկած այդ մասին։ Ահա՛ գոնէ մէկ ապացոյցը։

Հիթլերականները ընդհանուր յարձակման անցնելով՝ կը յառաջանան երկրին խորքը, գրաւելով Պալթիկեան երկիրները, Պեսարաբիան, գրեթէ ամբողջ Ուքրանիան ու Պելոռուսիան։ Թշնամին կը հասնի Մոսկուայի դռներուն առջեւ ու կը պաշարէ Լենինկրատը։ Սովետական Միութիւնը կը կորսնցնէ իր կարեւորագոյն ճարտարարուեստական ու տնտեսական շրջանները, սննդեղէնի շտեմարանները, ռազմագիտական կայաններն ու ճանապարհները, ինչպէս նաեւ հսկայական մարդկային ուժ։ Աշխարհի վրայ ոեւէ երկիր պիտի չդիմանար նման կորուստի։ Բայց հակառակ այդ բոլորին, Սովետական Միութիւնը դա՛րձեալ կրցաւ վերակազմուիլ ու ջախջախել ֆաշիստական անխորտակելի կարծուած ուժերը։

Ուրեմն փոխանակ յանցաւոր անտարբերութիւն ցոյց տալու եղած ազդարարութիւններուն, դասակարգային զգաստութիւն ունենալով՝ ճշմարտութիւնը ստուգելէ յետոյ, բոլոր միջոցները պէտք էր ձեռք առնուէին զօրաշարժի համար, եւ ընելու էր ա՛յն, ինչ որ կատարուեցաւ սոսկալի կորուստներէ յետոյ, երբ պայմանները շատ աւելի դժուար էին։

Ահա ա՛յս պատճառով էր որ հիթլերականները իրենց ոճրածին ծրագիրները կրցան գործադրութեան դնել իրենց տիրապետութեան տակ գտնուող սովետական երկրամասերու խիտ, բայց անպաշտպան բնակչութեան ու ռազմագերիներուն դէմ։ Բան մը, որ պիտի չյաջողուէր, եթէ ամէն ինչ նախատեսուած ըլլար ատենին։

Լիովին զօրաշարժի ենթարկուած սովետական բանակը կը յաջողի ջախջախել 600 հիթլերական զօրաբաժիններ։ Գերմանիան սովետական հողին վրայ կը կորսնցնէ 8 միլիոն սպաննուած ու գերի, 190,000 հրետանի, 62,000 օդանաւ, եւ 55,000 հրասայլ։

Այս զարմանահրաշ իրականութիւնը կրնայ ապշեցնել բոլոր անոնք, որոնք երկրի մը սոցիալիստական կառուցուածքի մասին գաղափար չունին, եւ չեն կրնար երեւակայել այն բոլոր առաւելութիւնները, զորս կը շնորհէ համայնացած սոցիալիստական տնտեսութիւնը։

Իսկ սովետական մարդիկ, սովետական բանակայիններ՝ ինչպէս միշտ, այս անգամ եւս ցոյց տուին թէ իրենց հայրենասիրութիւնը համեմատական է իրենց սոցիալիստական մեծ երկրին։ Անոնք յայտնաբերեցին հերոսութեան ու անձնազոհութեան զմայլելի օրինակներ, որոնք մինչ այդ անծանօթ էին ժողովուրդներու պատմութեան մէջ։

Լենին կ՚ըսէր· «Ռուսաստանը ընդունակ է ոչ թէ քանի մը անհատ հերոսներ տալու, այլ մենք իրաւացի կերպով կ՚ըսէինք թէ Ռուսաստա՛նը միայն կրնայ տալ նման հերոսներ իր զանգուածներէն, Ռուսաստա՛նը միայն կրնայ յառաջ բերել նման հերոսներ՝ հարիւրներով, հազարներով»։

Եթէ ակնարկ մը նետենք 1933–էն մինչեւ Յունիս 1941–ը բոլորող ժամանակաշրջանին վրայ, այսինքն Հիթլերի իշխանութեան գլուխ անցնելէն մինչեւ հակասովետական պատերազմը, պիտի տեսնենք որ գերմանական ֆաշիզմը անշեղ կերպով իր գործ դրած է իր պատմական առաքելութիւնը, իր բոլոր ճշդրտութեամբ որ կանխապէս նախատեսած ու ընորոշած էին Սովետական Միութեան կոմկուսի ու Կոմինտերնի համաժողովները ու համագումարները:

Գերմանական յառաջդիմական ու դեմոկրատական կազմակերպութիւնները ու զանգուածները, ինչպէս նաեւ բոլոր պրաւման տակ ինկած երկիրներուն ժողովուրդները բանտերու ու մահուան ճամբարներու զոհեր դարձնելէ յետոյ, շատ բնական կերպով սովետական քաղաքացիներուն պիտի վիճակուէր՝ իրենց ուսերուն վրայ կրելու ֆաշիստական թեւորի գլխաւոր ծանրութիւնը, երբ արդէն գերմանական զօրաբանակները յաջողած էին սովետական արեւմտեան երկրամասերը պրաւման տակ առնելու:

Սովետական բանակայինները իրենցմէ քառապատիկ անդամ աւելի լաւ պինուած հիթլերական ուժերուն հերոսաբար կը դիմադրեն, նոյնիսկ երբ անոնք զրկուած էին ռազմագիտական տեսակէտով պաշտպանուելու կարելիութենէն: Կարգ մը տեղեր հրամայելու դէմ հարկ կ'ըլլայ դաժարկ ձեռքերով կռուիլ:

Կարմիր բանակային Գորնէյչուկ՝ իր զգեստները քարիւղով ողողելով՝ կրակ կու տայ անոնց, կը նետուի յառաջացող ֆաշիստական հրամայլին տակ, եւ անշարժութեան կը դատապարտէ զայն:

Սահմանամերձ շրջաններուն մէջ, առանց վերին հրամանի սպասելու, ապրարնակչութիւնը կամաւորաբար զօրաշարժի ենթարկուելով՝ կռուի կ'ելլէ ներխուժող թշնամիին դէմ, բայց զէնք չունենալուն համար կը զինուի որսի հրացաններով, սուրերով, բահերով ու բրիչներով:

Պրեսոի ամրոցին պաշտպանները ցոյց կու տան թէ սովետական մարդիկ ի՛նչպէս պիտի կռուիլ ու պոհուիլ:

Երբ գերմանական ուժերը արդէն հասած էին ու անցած Մինսք ու Սմոլենսք քաղաքները, Պրեսոի ամրոցին մարտիկները հերոսաբար եւս կը մղէին զազազած հիթլերականներու չարուեստական յարձակումները:

Փոքրաթիւ ջոկատի մը յանձնուած էր ամրոցը, որ քալաբար կը դիմադրէր ու կը դիմադրաւէր ֆաշիստական զրոհները, նոյնիսկ երբ ամրոցը հրեանային ռմբակոծութեամբ աւերակի կը վերածուի:

Ահա թէ ի՛նչ կ'ըսէ այդ ամրոցի պաշտպաններէն Սօս Նուրբէջանեան, որ Ֆրանսայի ազատագրական կռիւներուն ալ կը մասնակցի, եւ սակայն հայրենիք վերադարձին՝ 25 տարի աքսորի կը դատապարտուի, իր չպոծած ու երեւակայական յանցանքին համար.—

«Ռումբերը կը տեղան, պայթելով մեր չուրջը: Հիթլերականներու հրետանին անդադար կը ռմբակոծէ, ցնցելով գետինը: Ծուխ ու բոց կը ժայթքէ ամրոցին ամէն մէկ քարէն: Փլատակներէն չոր փոշի ու ծուխ կը բարձրանայ: Հիթլերականներուն կը թուի որ ամէն ինչ կործանած է, պաշտպաններն ալ սպաննուած: Ռմբակոծումին կը յաջորդէ հիթլերականներուն գրոհը: Անոնք կը կոխոտեն խարխլած հողաթումբերը: Ճիշդ այն պահուն, երբ կը լսուի հիթլերականներուն յաղթական «հուռռան», դարպասի նկուղային յարկէն կը ճարճատէ ամրոցի պաշտպաններուն գնդացրային կրակահերթը: Կը տապալուի ֆաշիստ յարձակողներուն առաջին շղթան, կը թաւալին գրոհող հիթլերականները: Յարձակումը կը կրկնուի, բայց դարձեալ ապարդիւն:

Կատղած հիթլերականները կրկին կը շարունակեն յարձակիլ: Հրետանիի տասնեակ բերաններ անդադար կրակ կը տեղացնեն ամրոցին վրայ, բայց ապարդիւն: Ֆաշիստները իրենց զոհերուն դիակները կոխկռտելով կը նահանջեն:

Ռմբակոծութիւնը սակայն կը շարունակուի ցերեկ ու գիշեր: Հրետանին կը քանդէ ու կը հերկէ ամրոցին ամբողջ տարածութիւնը՝ մաս առ մաս, իսկ օդանաւերը հալած-հեղուկացած կրակ կը տեղացնեն ամէնուրեք: Բայց անօգուտ: Սովետական կայազօրը՝ հակառակ դժուարին պայմաններուն, կը շարունակէ կռիւը: Նոյնիսկ ամրոցէն դուրս ելլելով, սուինամարտ կը մղէ գրոհող հիթլերականներուն դէմ: Պաշտպանները գրեթէ բոլորն ալ վիրաւորուած են, բայց դարձեալ չեն յանձնուիր, այլ կը շարունակեն կռուիլ ու ծանր կորուստներ պատճառել ֆաշիստներուն:

Աւելի քան ամիս մը դիմադրելէ յետոյ, ի վերջոյ ամրոցը կ'իյնայ: Պաշտպաններուն մէջ մասնաւորապէս աչքի կ'իյնան Մաթէոսեան Սամուէլ, Սօս Նուրիջանեան, Արծուիկ Աղակիւլեան, Ֆոմին, Լեւինսկի, Խլեպնիքով, Բուզնեցով եւ ուրիշներ:

Մարաջախտ Մալինովսկի երբ հարց կու տայ վերին հրամանատարութեան թէ՝ «Երբ թշնամին մեր սահմանը անցնի, կրնա՞նք արդեօք կրակ բանալ անոր դէմ», պատասխան կը ստանայ թէ՝ «Բոլոր տեսակի գրգռութենէ պէտք է խուսափիլ, եւ պէտք չէ կրակ բանալ»:

22 Յունիս 1941-ի առաւօտեան, ժամը 3·15-ին, հիթլերականները ընդհանուր յարձակումի կ'անցնին: Գլխաւոր հարուածը կ'իջնէ սովետական սահմանապահներուն վրայ, որոնք հերոսաբար կը դիմադրեն թշնամիին գերազանց ուժերուն: Գերմանական յանկարծակի ներխուժումը կասեցնելու նիւթական ոեւէ կարելիութիւն չկար: Նոյնիսկ սահմանամերձ կամուրջները ականուած չըլլալով, գերմա-

նական զրահապատ դերապանց ուժերու յառաջխաղացը տեղի կ'ունենայ Բշնամիին բոլորովին նպաստաւոր պայմաններուն մէջ:

Առանձին ու մեկուսացած սովետական ուժեր, կրակելու հրաման չունենալով հանդերձ, մինչեւ իրենց վերջին շունչը կը կռուին՝ հերոսութեան ու անձնազոհութեան դերապանց օրինակներ ցոյց տալով:

22 Յունիսի առաւօտեան, երբ արդէն գերմանական պատերազմը վեց ժամ է որ սկսած էր, օդային պաշտպանութեան հրամանատար Ն. Որոնով, ազգային պաշտպանութեան նախարարութեան կը դիմէ՝ կրակ բանալու արտօնութիւն խնդրելու համար: Բացասական պատասխանէն հիասթափուած՝ անիկա կ'ըսէ. «Զարմանքով տեսայ որ նման ողբերգական կացութեան մը առջեւ՝ պաշտպանութեան ժողովրդական կոմիսարը՝ օդուժակար չի նկատեր ուժէ հրամանդ տալու հակաօդային ուժերուն: Ինձ թուեցաւ թէ անիկա չէր հաւատար որ պատերազմը սկսած է»:(1)

Մովսէս Ֆ. Օքթիապրսքի՝ Սեւ-ծովեան սովետական նաւատորմիղին հրամանատարը, 22 Յունիսին կը հեռաձայնէ Մոսկուա՝ յարձակող գերմանական ուժերուն դէմ ինքնապաշտպանուելու հրաման ստանալու համար: Ան ալ մերժողական պատասխան կը ստանայ:

Արեւմտեան շրջաններու սովետական ուժերու վերին հրամանատարութիւնը, Զօրավար Պոլտինի միջոցաւ, Մոսկուա, ազգային պաշտպանութեան կոմիսարին տեղեկութիւններ կու տայ ճակատի աղիտալի վիճակի մասին, բայց սա պատասխան կը ստանայ. «Ընկե՛ր Պոլտին, լաւ դիտցէք որ Գերմանացիներուն դէմ ուժէ գործադրութեան պէտք չէ անցնիք առանց մեր համաձայնութեան: Ընկեր Ստալին արտօնութիւն չի տար որ հրետանային կրակ բացուի Գերմանացիներուն վրայ»:

Զօրավար Պոլտին զայրակղած կը պոռայ. «Ի՞նչ կ'ըսէք. մեր ուժերը կը նահանջեն, մեր քաղաքները կ'այրին, մեր գիւղերը կ'իյնան»: Պոլտին կը պնդէ ու կը պահանջէ որ արտօնութիւն տրուի հրետանիին, մեքենայացուած ու օդային ուժերուն՝ որ գործի անցնին նախայարձակ ու ներխուժող հիթլերականներու դէմ: Դա՛ժեալ պատասխանը կ'ըլլայ՝ «ո՛չ մէկ նման արարք»:

Ստալին տակաւին այն համոզումը ունէր, որ զանազան կէտերու վրայ գերմանական յարձակումը տեղական նշանակութիւն ունեցող, եւ կարգ մը անկարգապահ զօրախումբերու կողմէ հրահրուած դէպքեր էին միայն: Բայց եւ այնպէս, վերջապէս «22 Յունիսի երեկոյեան միայն, երբ մեր արեւմտեան ճակատին վրայ, Բշնամիին եր-

---

(1) Ն. Վորոնով, «Ցիշողութիւններ», Մոսկուա, 1961 թ.:

կու զօրախումբերուն խորապէս յառաջանալուն պատճառով կացութիւնը դարձած էր սպառնալից, ճակատներու հրամանատարները հրաման կը ստանան հակայարձակման անցնիլ՝ ջախջախելու համար հակառակորդին գլխաւոր ուժերը, եւ ռազմական գործողութիւնները անոր հողին վրայ փոխադրել»։(1)

Բացորոշ էր այլեւս որ վերին հրամանատարութիւնը ճակատի աղիտալի վիճակէն անտեղեակ էր, կամ աւելի ճիշդը չէր ուզեր տեղեակ ըլլալ, եւ երբ հակայարձակողականի հրամանը կը հասնի, թշնամին արդէն յաղթած էր յարձակման ու ռազմական գործողութեանց բոլոր նախաձեռնութիւնները ի նպաստ իրեն ապահովել։

Գերմանական օդային ուժերը 22 Յունիսին միաժամանակ կը ռմբակոծեն սահմանամերձ սովետական 70 օդակայաններ, եւ կը խորտակեն 1200 օդանաւ, որոնցմէ 800–ը դեռեն վրայ։

Հիթլերական զօրաբանակներու ռազմական գործողութեանց մեթոտները ցոյց կու տան, որ սկսած պատերազմը անողոք, քանդիչ ու կործանարար է։ Թշնամին, անխնայ, ամէն ինչ կ'այրէր ու կ'ոչնչացնէր իր ճամբուն վրայ։

Գերմանացիները, 22 Յունիսին, սովետական սահմաններէն ներս կը թափանցեն ու կը խորանան մինչեւ 60 քիլոմեթր, եւ կը յաջողին մեկուսացնել կարմիր Բանակին յառաջապահ զօրաբաժիններու թիկունքի ուժերէն։

Նախայարձակի բոլոր առաւելութիւնները ունենալով, եւ օգտուելով այն իրականութենէն, որ սովետական զերպազոյն վերին հրամանատարը շփոթած ու չուարած էր, գերմանական ուժերը կը շարունակեն իրենց յառաջխաղացքը։

Որքան իրաւացի էր Սովետական Միութեան տարաբախտ Մարշալ Թուխաչեւսկին, երբ տակաւին 1936–ին, կը նախատեսէր հիթլերական Գերմանիոյ ու Սովետական Միութեան միջեւ պատերազմի մը անխուսափելիութիւնը, եւ ճշդութեամբ ցոյց կու տար որ նախայարձակը պիտի ըլլար Գերմանիան։ Անիկա միաժամանակ զործնական առաջարկներ կ'ընէր, եւ միջոցներ ցոյց կու տար ինքնապաշտպանութեան։

Հերոսական կարմիր Բանակի այս մեծ զօրապետին տարիներ առաջ հնչեցուցած ահազանդներն ալ նկատի չառնուեցան։

---

(1) Սովետական Միութեան Մարշալ Մ. Զախարով, «Հայրենական Մեծ Պատերազմի Նախաշրջանը եւ Անոր Դասերը», Ռազմական Ժուռնալ, թիւ 7, էջ 9։

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐՈՒ ԻՐԱՑԱՏՈՒԿ ՊԱՐԱԳԱՆ

Նպատակ չունինք, ըսինք, հայրենական պատերազմի պատմականը ընելու. մէջբերուած քանի մը դրուագները կը ձգտին ռարկայականութեամբ քննելու ու հասկնալու ռազմագերիներու պարագան մխայն: Մեր նպատակն է ցոյց տալ թէ պատմական ի՞նչ պայմաններու մէջ հիթլերական ուժերը ներխուժելով ու յառաջանալով Սովետական Միութեան խորերը, շրջապատելով օղակի մէջ առին ամբողջ զօրամասեր, եւ կանխամտածուած ու կանխապատրաստուած մեթոտներով բնաջնջեցին միլիոնաւոր ռազմագերիներ ու խաղաղ սովետական քաղաքացիները: Թէ ի՞նչպէս զանոնք նախ ենթարկեցին տեսակ-տեսակ ֆիզիքական չարչարանքներու ու նուաստացման, եւ պարտադրանքի ու ճնշման ամենահրէշային միջոցներով կազմեցին աշխատանքի ջոկատներ ու ազգային լեգէոններ, զանոնք լծելու համար պատերազմական իրենց կառքին: Թէ ի՞նչպէս, նոյնիսկ անմարդկային այդ պայմաններուն մէջ, սովետական մարդիկ հանդուրժեցին ապրիլ, որպէսզի առաջին իսկ առիթով կարենան պարզապէս կռիւի անցնիլ հիթլերականներու դէմ ու հարուածել զանոնք ամենէն անողոք կերպով, որքան հնարաւոր էր:

Միլիոնաւոր կարմիր բանակայիններ դերի իյնան, պարզապէս անոր համար որ ուրիշ բան չէին կրնար ընել: Շրջապատուած էին, ռազմամթերք չունէին, հիւծուած էին, եւ չատերն ալ վիրաւոր: Դերի իյնալով անոնք չազատեցան, այլ շարունակեցին պատերազմի ամենածանր ու ապերախ բաժինը իրենց ուսերուն վրայ կրելու: Ո՛չ փառք, ո՛չ պատիւ, ո՛չ ալ հատուցում փնտռելով, ենթակայ եղան խոշտանգումներու, այլակերպ սպանութիւններու, ողջակիզման ու տակաւին տանդէական պատկերացումներուն մէջ իսկ չնչուած դժոխային տառապանքներու:

Գերի իյնալով, եւ այդ դժոխըմբեր պայմաններուն մէջ, անոնք չարունակեցին պայքարիլ մահուան դէմ, եւ անհատական թէ հաւաքական փախուստներով միացան Կարմիր Բանակին, եւ կամ ամենամօտիկ փարթիզանական ուժերուն, անոնց հետ ու անոնց շարքին կռնակէն հարուածելու համար թշնամին: Իսկ անոնք որոնք այդ կարելիութիւնը չունեցան, անոնք չարունակեցին ճաշակել անմարդկային ու աներեւակայելի տառապանքներու բոլոր դառնութիւնները, ֆաշիստական մահուան ճամբարներուն մէջ թէ փշաթելերու ետին: Ամենադժնդակ պայմաններու մէջ, անոնք ստեղծեցին իրենց հայրենասիրական կազմակերպութիւնները, զարգացուցին իրար-օգնութեան գործը, հաւաքական կազմակերպութեամբ օգտագործեցին բոլոր ներկայացուած առիթները՝ շարունակելու համար կռիւը ֆաշիզմի դէմ:

Ո՜րքան բաղձալի պիտի ըլլար, որ սովետական հերոսական մեծ ժողովուրդին անբաժան մէկ մասնիկը եղող բիւրաւոր նախկին այդ ռազմագերիները՝ փոխանակ պանդխտութեան ճամբան բռնելու, եւ մինչեւ Աւստրալիաները ապաստան փնտռելու, վերադառնային տուն, եւ իրենց հայրենի օճախը շէնցնէին:

Շատեր, որոնք բաղդի բերումով բնաւ պատերազմի հարուածները իրենց մորթին վրայ չէին զգացած, ափսո՜ս, անոնք բարոյապէս իրաւազրկուած ու օտարութեան մէջ հոգեպէս արդէն տուայտողներուն վիշտը աւելի ծանրացուցին՝ իրենց կողմէ անոնց հասցէին հիւսուած նախատինքներով, զորս կարելի էր խնայել, որովհետեւ իրականութիւնը բոլորովին տարբեր էր: Իմպերիալիզմի գործակալ շրջանակները ամէն միջոց ի գործ դրին՝ արտասահման մնացած ռազմագերիներէն հակասովետական խմբակցութիւններ պատրաստելու: Բայց ի զուր: Պատերազմի վերջաւորութեան, Ֆրանսայի Նիմ քաղաքին մէջ, եւ ուրիշ տեղեր, շուրջ յիսուն հազար ռազմագերիներ, կը սպասէին տուն վերադառնալու հրահանգին, մինչ յետադիմական շրջանակները կարելի ամէն ձեւի գործօն աշխատանքի լծուած էին՝ անոնց ամէն տեսակ առանձնաշնորհումներ խոստանալով՝ զանոնք հեռու պահելու համար տուն-դարձի իրենց վճռական որոշումէն ու փափաքէն: Բայց սովետական մարդիկ նոյնիսկ գիտնալով որ կրկին անիրաւութեան զոհ պիտի ըլլան իրենց հայրենիքին մէջ, անվարան տուն վերադարձան՝ սպասելով ի վերջոյ սովետական արդարադատութեան, որ թէեւ ուշ, բայց անպայման յաղթանակեց:

Հարց է թէ ի՞նչ է պատճառը, որ այդքան մեծ թիւով սովետական մարդիկ մնացին իրենց ընտանիքներէն հեռու, եւ մինչեւ այսօր կը տուայտին օտարութեան մէջ:

Իրագեկի ցայտուն յայտնութիւն մը կրնայ որոշ չափով լոյս սփռել, այդ դժխեմ երեւոյթին մէջ իրենց պատասխանատուութեան բաժինը ունեցողներուն մասին:

1943–ին, Ֆրանսա բերուած սովետական ռազմագերիներէն մին, որուն անունը չեմ տար՝ իր կամքին հակառակ չշարժելու համար, գերմանացի գնդապետ մը զայն իր մօտ առած էր՝ իբրեւ սպասաւոր: Այդ անձը շատ երիտասարդ էր, գրեթէ պատանի:

Մեր առաջին հանդիպումին խնդրեցի համաձայնեցաւ միանալ դիմադրական պայքարին, չարունակելու համար կռիւը Գերմանացիներուն դէմ: Աւելի ուշ, զայն ղրկեցինք Լօզերի նահանգին մէջ գործող սովետական փարթիզանական ուժերուն մէջ:

Իր փախուստի առաջին շրջանին, իբրեւ պատասպարան կը բաժնէր իմ թիթեղեայ մէկ սենեակնոց բնակարանս, որ կը գտնուէր Գաննիոյի մեկուսացած մէկ դաշտին մէջ: Հողագործ հայ բարեկամ մը սիրայօժար կերպով մեզ տրամադրած էր զայն:

Այդ երիտասարդը շատ ուշիմ ու օրինակելի սովետական քաղաքացի մըն էր: Միշտ կը պատմէր երեւանի իր ուսանողական կեանքէն, պատերազմի ու սովետական ռազմագերիներու զարհուրելի չարչարանքներուն մասին, եւ երազանքներ կը հիւսէր, յաղթանակէն յետոյ տուն վերադառնալու, իր ուսումը չարունակելու համար, իր հարազատները տեսնելու, որոնք իրմէ ոեւէ լուր չունէին: Հաւանաբար կը կարծէին թէ անիկա մահացած է:

Նիմի փարթիզանական դունդին հետ վերադարձաւ հայրենիք:

Զարմանքս մեծ եղաւ, երբ մեկնելէն հազիւ երկու ամիս յետոյ դիս գտաւ, եւ հետեւեալը պատմեց.— «Երբ դունդը սահման հասաւ, բոլորս ալ քշեցին ամենամօտիկ հաւաքավայր ճամբարը, ուր ծեծը, հայհոյանքն ու մեր հասցէին ուղղուած նախատական խօսքերը սովորական երեւոյթներ էին:

«Ճամբարին մէջ կը գործէին երեք հոգինոց դատական յանձնախումբեր, բոլոր վերադարձողները առուգելու ու դատելու համար: Բաղդատուր էին 25 տարիով աքսորի դատապարտուածները, քանի որ աւելի խիստ միջոցառումներու դործադրութիւնը անսովոր բան մը չէր «ժողովուրդին թշնամի»ներուն դէմ:

«Այս կացութեան առջեւ, ինծի մէկ ելք կը մնար: Փորձել փախչիլ, եւ յաջողեցայ: Ֆրանսացի ձեւանալով, խառնուեցայ Ֆրանսացի զերիներուն, եւ անոնց հետ դուրս ելայ: Այս պարագային ինծի օգնեցին Ֆրանսական դինուորի զգեստներս ու Ֆրանսական կարգ մը թուղթեր, զորս դիմադրութեան օրերէն ունենալով պահած էի»:

Այս սովետահայ ռազմագերիի պարագան անշուշտ եզակի երեւոյթ մը չէր։ Եղած այս անարդարութիւններուն լուրը սովետական սահմաններէն դուրս ելլելով՝ տարածուեցաւ ամէն կողմ, ուր ռազմագերի կար եւ, բնականօրէն, արգելք եղաւ ուրիշներու վերադարձին։

Յաղթանակէն 12 տարի յետոյ միայն, սովետական կառավարութիւնը մասնաւոր օրէնսդրութեամբ սահմանուեց սովետական ռազմագերիներու բոլորովին ազատ վերադարձը դէպի տուն։

Ամէն անգամ որ Արտասահմանի Հետ Մշակութային Կապի օրկանը եղող «Հայրենիքի Ձայն» թերթը կը բանամ, աչքէս չի կրնար վրիպիլ քանի-քանի սովետական ընտանիքներու ծանուցումը, որոնք խորագրուած են «Կը փնտռեն իրենց հարազատները» վերտառութեամբ։

Այդ փնտռուած հարազատներէն հարիւրէն 99-ը սպաննուած են ռազմաճակատի կռիւներուն կամ կեդրոնացման ճամբարներուն մէջ՝ հրկիզուելով կամ մահանալով ծարաւէն, ցուրտէն, քաղցէն, համաճարակէն ու վայրագօրէն խոշտանգուելով։ Իսկ հրաշքով ողջ մնացած մէկ տոկոսը, անդին հայրենակարօտ կը տուայտի՝ օտարութեան մէջ, հեռու տունէ-տեղէ ու սիրելիներէ, — հայր, մայր, քոյր, եղբայր, կին ու զաւակ կամ ա՛յլ հարազատներ։ Կրակ կայ անոնց ներսիդին, իսկ կրակը կ՚այրէ ինկած տեղը միայն։ Անշուշտ այսպիսիներու շարքին կան նաեւ վիժածներ, որոնց մասին խօսք չունինք։

Բազմաթիւ ժողովուրդներու ազատագրումը արդիւնք է հսկայ զոհողութեանց, որուն կարեւոր մասը կը պատկանի սովետական ռազմագերիներուն։

Միլիոնաւոր մարդիկ որ զոհ եղան հիթլերիզմին, աւելի կամ պակաս, թէ՛ նիւթական, եւ թէ բարոյական հատուցումներ ունեցան, բացի սովետական ռազմագերիներէն, որոնք իբրեւ վարձատրութիւն ստացան պատիժ ու մեղադրանք՝ ողջ մնացած եւ իրենց հայրենիքը վերադարձած ըլլալնուն համար, եւ ասիկա ոչ թէ օտարներէն, այլ իրենց իսկ հարազատներէն, ա՛յն հողին վրայ, որուն համար անոնք այնքան տառապեցան եւ արեան ու մահուան գնով զոհողութիւններ յանձն առին։

Ամէն անոնք որոնք այսպէս կամ այնպէս, կամքէ անկախ պատճառներով, կամ իրենց եղած խոստումներուն անկեղծ չըլլալուն հետեւանքով ստիպուեցան արտասահման մնալ, իրենց էութեան մէջ, սակայն, անոնք մնացին խորապէս սովետական հայրենասէրներ, եւ ոչ մէկ առաջարկութիւն չկրցաւ անոնց անյողդողդ կամքը խաթարել։

Եւրոպայի ու Ամերիկայի զանազան երկիրներուն մէջ, ուր անոնք կայք հաստատեցին ու գործեցին, անոնք աչքի ինկան իրենց պարկեշտութեամբ, սովետական մարդու իրենց բարձր բարոյականով ու աշխատասիրութեամբ, եւ միշտ ալ մտադիր են օր մը ճակատագրաց տուն վերադառնալու:

Սովետական ռազմագերիներուն ու քաղաքացիներուն մէջոցաւ, արեւմտեան Եւրոպայի ժողովուրդները շփման մէջ մտան սովետական մեծ երկրի զաւակներուն հետ, որոնք՝ իրրեւ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան յաջորդող տարիներու սերունդ՝ դաստիարակուած էին սոցիալիստական նոր հասարակակարգի սկզբունքներով: Անոնք արժանի ներկայացուցիչները հանդիսանալով իրենց մեծ երկրին, իրենց համեստութեամբ ու անձնազոհ նուիրուածութեամբ միշտ ալ պատրաստակամ եղան գործադրելու ֆաշիզմի դէմ բոլոր մարտական պարտականութիւնները, որոնք կը ծանրանային իրենց վրայ: Անոնք իրենց մարդկային պարկեշտութեամբ ու բարձր բարոյականութեամբ կը յատկանշուէին ամէնուրեք:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐԸ ՀԻԹԼԵՐԱԿԱՆ ՖԱՇԻԶՄԻ ՃԻՐԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Սովետական ռազմագերիներու ու գրաւուած շրջաններէն Գերմանիա տարուած սովետական քաղաքացիներու զարհուրելի տառապանքներուն մասին ականատեսի վկայութիւններ լսեցի ա՛յն առեն, երբ անոնց առաջին խումբերը Ֆրանսա բերուեցան։

Պատերազմը բոլորող ժամանակաշրջանին մէջ, իւրաքանչիւր սովետական ռազմագերի իր մասնայատուկ պատմութիւնը ունի։ Անոնք բիւրաւոր են։ Անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր սարսափազդու զանազանութեամբ ու լիակատար ամբողջականութեամբ կը ներկայացնէ հիթլերական ֆաշիզմի հրէշային իսկական դիմագիծը։

Վ. Տաքսին կը պատմէ.—

«Պատերազմը սկսելուն, զինուորական ծառայութեան մէջ էի Լաթվիայի Վենթելփիլս սահմանամերձ քաղաքին մէջ։ Հիթլերական զերազանց ուժերու ճնշման առջեւ՝ մեր սահմանապահ դասակը մարտնչելով՝ Ռիգայէն դէպի արեւելք նահանջեց։

«Մանր կերպով վիրաւորուած գերի ինկայ, եւ դիս ուղարկեցին Ռիգայի շրջանի ռազմագերիներու ճամբարը։ Ճամբարի պայմանները սարսափելի էին։ Բնակութեան պարագաք չկար։ Ռազմագերիները իրենք է որ պէտք էր պատսպարան մը պատրաստէին իրենց համար, պաշտպանուելու համար կլիպիչ արեւէն կամ խածնող քամիէն։ Անձրեւի ժամանակ մեր բնակատեղիները ջուրով կը լեցուէին, եւ մենք իրարու քով համախմբուելով՝ մեր մարմնով պիրար կը տաքցնէինք։

«Զրկուած բժշկական խնամքէ, ցուրտէն ու անօթութենէն, ռազմագերիները հազարներով կը մեռնէին։

«1941–ի վերջերուն, ռազմագերիներու մեծ մասը փոխադրուեցաւ Տուինսք քաղաքի ճամբարը։

«Մեզ ընդունող հիթլերականը բացատրեց մեզի. «Ան որ արուած հրամանը կէտ առ կէտ չի գործադրեր, ան որ փախչիլ կը փորձէ, կամ կը հիւանդանայ, կը զրկուի հոն»։ Այս ըսած առեն՝ միւժամանակ ձեռքովը ցոյց տուաւ նոր փորուած այն փոսերը, որոնք իբր հաւաքական ու հասարակաց գերեզմաններ կը ծառայէին։

«Մեզմէ առաջ հոն գտնուող ռազմագերի մը մեզի պատմեց այդ ճամբարի զարհուրանքներուն մասին։

«Մէկուկէս ամսուան մէջ հոն մեռան աւելի քան 8000 ռազմագերիներ։ Մեզ քշեցին գետնուղիի մը մէջ, որուն կոնակէն կը փչէր ձիւնախառն քամին։ Ջերմութիւն կը ստանայինք մեր սեփական շունչով միայն. բայց երբ հազիւ քիչ մը կը տաքնայինք, ներս կը մտնէր հիթլերական հսկիչը, եւ մեզ դուրս կը մղէր այդ ապաստանարանէն։ Ելքին առջեւ ան խարազանի հարուածներ կը տեղացնէր գերիներու գլխուն։ Երբ մին վար իյնար, զայն կը քաշէին ու կը նետէին սառոյցին վրայ, ջուրի խողովակին տակ, եւ լաւ մը ոռոգելէ յետոյ կը ձգէին՝ մինչեւ որ ան սառցակոյտի վերածուէր»։

Վալեր Ֆէօտորովիչ Սոլոմոտին կը պատմէ.— «Գերմանացիներու դէմ ճակատամարտի մասնակցութիւնս սկսաւ Յուլիս 1941–ին, Պարխուլօ–Օրշա միջուղիին վրայ, եւ յետոյ շարունակուեցաւ, առանց դադարի, Օրշայի, Սմոլենսկի, Սօլօվեզի առջեւ, եւ ուրիշ վայրերու վրայ։ Մեր վաշտը բազմաթիւ անգամներ պաշարման օղակի մէջ իյնալով հանդերձ՝ կրցաւ ամէն անգամին ճեղքել թշնամիին պաշարման օղակը, եւ ծանր մարտերով նահանջել դէպի արեւելք։

«11 Նոյեմբերին ծանր վիրաւորուած՝ Գերմանացիներուն ձեռքը ինկայ։ Ռազմագերիներու շատ մը ճամբարներուն մէջ եղայ։ Այժմ, երբ այդքան տարիներ անցած են, սոսկումով կը յիշեմ հոն պատահած սարսափազդու դէպքերը։

«Պօլրուսքոմի ճամբարին մէջ, ամէն օր ռազմագերիներու նորանոր չարաններ կը բերէին։ Մեզ դրեթէ չէին կերակրեր։ Հակառակ Նոյեմբերի ու Դեկտեմբերի անձրեւին ու ցուրտին, մեզ կը պահէին բացօթեայ երկնակամարին տակ։ Գետինը ցեխ ու աղտոտութիւն էր։ Ամէն անոնք որ չէին կրնար օրն ի բուն ոտքի մնալ, եւ թուլնալով գետին կը նստէին, կամ կը պառկէին, դիշերը ցեխին վրայ սառելով, մարմիններն գետնին փակած կը մնար, եւ դրեթէ անկարելի կ'ըլլար զանոնք գետնէն վերցնել։ Դիակները անթաղ կը մնային, իրարու վրայ դիզուած, ճամբարին մէկ կողմը։

«Գիշեր մը կոչ ըրինք ռազմագերիներուն, ըսելով որ բոլորս ալ այդ ճանապարհին մէջ դատապարտուած ենք մեռնելու, ուրեմն պէտք է փորձենք դուրս ելլել անկէ։ Եւ բազմաթիւ հազարաւոր ռազմագերիներ սկսան յառաջանալ դէպի ելքն ու փշալարերը, ուր պնդացիրները չարուած էին։ Հազարէ աւելի թէեւ սպաննուեցան, բայց բաւական մըն ալ յաջողեցան փախչիլ։

«1941–ի վերջերուն, մեզմէ ամենէն առողջները պատելով տարին դէպի կայարան, եւ բեռնատար վագոններու մէջ լեցնելով՝ ճամբայ հանեցին դէպի Կրօսնօ։ Երկու շաբաթ առանց փակ վագոններու

մէջ այդ ճամբորդութիւնը։ Երբ դուռները բացին, հարիւրէն միայն 15–ը ողջ մնացած էին։ Կրօտնոյի մէջ 3000 հոգի էինք, որոնցմէ միայն 400–ը ողջ մնաց, մինչեւ Ապրիլ 1942, երբ մեզ տարին նախ արեւմտեան Գերմանիա, յետոյ Լօռէնի հանքածուխի հանքերը, ուր կ'աշխատէինք 14–16 ժամ անվճար ու կիսաքաղց»։

Գնդապետ Ա. Ղազարեանը, որ սովետական փարթիզանական ուժերը կը ղեկավարէր հարաւային Ֆրանսայի ազատագրման կռիւներու ընթացքին, եւ որուն մասին մանրամասնօրէն պիտի անդրադառնանք յետագային, 1941–ի Հոկտեմբերին, իր զօրաբաժնին հետ շրջապատման օղակի մէջ մնալով կը վիրաւորուի ու գերի կ'իյնայ։

Այդ օրերու եղելութեանց նկարագրութիւնը, իր բերնով, փաստօրէն կը վերաբերի բիւրաւոր ռազմագերիններու կեանքի պատմութեան։ Ահա թէ ի՛նչ կը պատմէ ան.—

«Վիրաւոր իյնալէս երկու կամ երեք ժամ յետոյ՝ ուշքի եկայ։ Գլխուս վերեւը կանգնած էր ինծի ծանօթ վրացի Փոխ–Գնդապետ Կոփախիձէն։ Ուժերս հաւաքելով կը հարցնեմ իրեն.— Ո՞ւր են մեր բաժնի տղաքը։ Ո՞ւր է մեր հարիւրապետ Պոլոժինձեւը։ Ան բան մը չէր գիտեր։ Իր խումբով հոն եկած էր՝ ճակատի կռուող ուժերուն միանալու համար։ Կ'առաջարկեմ իրեն որ շարունակէ ճամբան ու թողու զիս որ մահանամ։ Խստութեամբ կը յանդիմանէ զիս՝ ըսելով. «Եթէ մեռնիլ կայ, միասի՛ն մեռնինք. բայց քեզ հոս չենք ձգեր»։ Կը փոխեն վիրակապս եւ երկու զինուորներ թեւերս մտած՝ զիս մերձակայ անտառը կը տանին։

«Լուսաբացին, անտառին միւս կողմէն դուրս կ'ելլենք, եւ անմիջապէս կը դիմաւորուինք գնդացիրներու կրակով։ Գնդակներէն մին վիզս բաւական խորունկէն քերելով՝ կ'անցնի։ Մեզմէ շատերը կ'իյնան։ Եւ ահա երկու գերմանացի զինուորներ իրենց գնդացիրը դէպի ինծ ուղղած՝ կը մօտենան։ Գերմարդկային ճիգեր կ'ընեմ ոտքի ելլելու, բայց գլուխս դժուարաւ հողակոյտէն կը կտրուի։ Ականջիս կը հասնին գերմաներէն անորոշ բառեր։ Ինծի կը մօտենան մեր ռազմագերիններէն երկու հոգի, եւ զգուշութեամբ վեր բարձրացնելով զիս, դանդաղօրէն կը տանին։

«Կամաց–կամաց կը ստուարանայ մեր փոքր խումբը։ Տարբեր կողմերէն մեզի կը միանան գերի ինկած ուրիշ ռազմիկներ։ Անոնք բոլորն ալ վիրաւոր են, մեծ մասը ոտքէն. ոմանք յենուած են տախտակէ ձողերու, ուրիշներ իրենց վիրաւոր թեւերը գօտիներով կախած են իրենց վիզէն՝ կուրծքերնուն վրայ։ Աւելի ծանր է մէջքէն կամ գլուխէն վիրաւորուածներուն վիճակը։ Կային նաեւ փորէն վիրաւորուածներ, որոնք չէին կրնար քալել։ Բաղդակից ռազմագերիներ կ'օգնեն իրարու, հետերնին տանելով վիրաւորները, գրեթէ շատերը քարշ տալով։

«Ինծ կը տանին խումբին առջեւէն: Շարքի ետեւի կողմէն կը լսուի կրակահերթ, որուն կը յաջորդէ իրարանցում, աղմուկ:

— Սպաննեցին մէկին, — կը շշնջէր, ձախ կողքէս քալողը, իսկ շարքին ետեւէն կը լսուի ուրիշի մը զայրացած ձայնը.

— Ի՞նչ իրաւունք ունին սպաննելու, մարդը ի՞նչ յանցանք գործած է. վիրաւոր է ու արագ քալել չի կրնար: Միջազգային օրէնքով վիրաւորներուն պէտք է օգնել, եւ ոչ թէ սպաննել:

«Թափօրը կանգ կ'առնէ: Գերմանացի սպան գլխամասէն դէպի ետ կը քալէ, եւ միւս գերմանացի զինուորներուն՝ կրակելու համար պատրաստ ըլլալու հրամանը կու տայ:

«Պահ մը աղմուկը կը դադրի, բայց քիչ վերջը կրկին կը վերսկսի: Գերիները կը բողոքեն հակաօրինական սպանութիւններուն դէմ:

— Շա՛տ լաւ, շա՛տ լաւ, կ'ըսէ գերմաներէն, եւ իր մօտ կը կանչէ զինուորներէն մին, եւ կ'առնէ անոր գնդացիրը ու կրակ կը բանայ ռազմագերիներուն վրայ: Չորս-հինգ հոգի փորերնին բռնած՝ գալարուելով կ'իյնան: Կցկտուր պոռչտուքներ կը լսուին՝ «մնաք բարով, վրէժնիս լուծեցէք...»:

«Գերմանացի սպան կը բացատրէ որ սովետական ռազմագերիներուն համար ոեւէ օրէնք չկայ: Ժընեւի համաձայնագիրը մեզի չի վերաբերիր, եւ գերմանական կառավարութեան կողմէ մենք օրէնքէն դուրս մարդիկ կը նկատուինք:

«Շրթներնիս խածնելով կը շարունակենք քալել, տեղւոյն վրայ թողլով մեր ընկերներուն դիակները:

«Մեր առջեւ Պուպոլօ գիւղն էր: Մեզ դէպի հոն կը քշեն, ուր կը համախմբէին ուրիշ ռազմագերիներ, — Ռուսեր, Ուքրանիացիներ, Ղազախներ, Հայեր, Ուզպեքներ: Բոլորն ալ տանջահար, վիրաւոր ու արիւնաքամ: Ոմանք կիսամերկ, շատերը բոպիկ, նոյնիսկ առանց անդրավարտիկի, իսկ գերմանացի հսկիչներուն գնդացիրները՝ միշտ ալ անոնց վրայ ուղղուած:

«Պուպոլոյի համախմբման կայանը հազիւ հասած՝ բարձրախօսով կը լսուի գերմաներէն հրամանը.— Ախտունք, ախտունք... («ուշադրութիւն, ուշադրութիւն»): Բոլոր ռազմագերիները, սահմանուած կարգին համաձայն, ոտքի կը կանգնին: Նոյնիսկ ծանր վիրաւորները ստիպուած են ոտքի կանգնիլ: Պէտք չէ յապաղիլ: Սահմանուած կարգին համաձայն ով որ ժամանակին ոտքի չի կանգնիր, կը ստանայ մտրակ, կամ գնդակ: Այդպէս կը բացատրէ առաջին աստիճանաւոր Գերմանացին. «մտրակ, կամ գնդակ: Իսկ թէ այս երկուքէն ո՞րը բաժին կ'ըլլայ, այդ մասին հոգ մի ընէք, որոշողը մենք կ'ըլլանք»:

«Կայանի բոլոր ռազմագերիները ալ անօթի ու ծարաւ են օրերէ ի վեր: Հիթլերականները օգտուելով առիթէն, կ'ուզեն յայտնաբերել հրամանատարները ու քաղաքական կոմիսարները: Տոպրակներով աննզեղէնը կը չարեն, առաջարկելով սպայի կոչում ունեցողներուն որ իրենց բաժինը դան ու առնեն: Ոչ ոք կը շարժի իրական սպաներէն:

«Ռազմագերիներու չարքերէն քանի մը չարքայլին պինուորներ չդիմանալով, իրը սպայ կը մօտենան Գերմանացիներուն, եւ կը սառնան խոզաճարպ ու հաց, եւ կ'երթան–կը կանգնին Գերմանացիներուն ցոյց տուած տեղը:

«— Ուրիշ ո՞վ է սպայ, որ առնայ իր բաժինը:

«Ոչ ոք չի շարժիր:

«Գերմանացիները կ'երթան, հետերնին տանելով աննզեղէնի տոպրակներն ու բաժին առացած երեք հոգին:

«Երկու ժամ յետոյ անոնցմէ երկուքը քաշքշելով կը բերեն՝ կիսամեռ վիճակի մէջ, արիւնլուայ, ուռած շրթներով ու աչքերով:

«Հարցափորձի ժամանակ Գերմանացիները հասկցած ըլլալով որ անոնք սպայ չեն, այլ պարզ պինուոր, եւ սովահարներ ըլլալնուն համար մխայն սպայ ներկայացած, սկսած են ծեծել զանոնք, կոխկրտել ու խոշտանգել: Երրորդը չդիմանալով՝ ծեծի տակ կը մեռնի:

«Կայանին մէջ սարսափ ու անօթութիւնն է որ կը տիրէ: Գերիներէն քանի մը հոգի կը շրջին խումբ–խումբ, թանկարժէք իրերը կը հաւաքեն, ուտելիքով փոխարինելու համար:

«Ռազմագերիներուն վրայ հսկող «բարի» գերմանացի պահակը, մէկ թեւի ժամացոյցի փոխարէն հաց մը կամ կտոր մը ճարպ կու տայ: Ոսկի ժամացոյցի մը փոխարէն՝ երկու տուփ պահածոյ, իսկ կաշիէ երկարաճիտ կօշիկներու փոխարէն՝ երեք հաւկիթ:

«Զեռք բերուած աննզեղէնը ամենէն առաջ պիտի յատկացուէր վիրաւորներուն ու հիւանդներուն:

«Մեր մէջ կար բժիշկ մը, իր երկու օգնականներով, որոնք դիշեր–ցերեկ կը խնամէին վիրաւորները ու հիւանդները:

«Քանի մը օր յետոյ մեզ ճամբայ հանեցին դէպի Վիազմա: Հինգ օր պէտք էր քալէինք: Մէկ անգամ մխայն ուտելիք տուին, ան ալ դետնախնձորէ ապուր մը, մէկ դոյլը 25 հոգիի համար:

«Ծանր էր ռազմագերիներու վիճակը: Օրերու քաղցն ու ծարաւը չատերը հիւծած ու ուժասպառ ըրած էին: Ճամբան, ամէն մէկ հատուածի մէջ, իրեւ կանոն կը լսուէին զնդացիրի հարուածները: Այդ եւս մնացողներու բաժինն էր:

«Իսկ ճամբարին մէջ մարդիկ կիսամերկ էին ու բոպիկ: Շատերը կը մեռնին ցուրտէն, քաղցէն, ծարաւէն, եւ մանաւանդ կամայականութենէն:

«Իմ աչքիս առջեւ անհամար զազանութիւններ ու անտանելի վայրագութիւններ տեղի կ'ունենային: Հիմա կը զարմանամ, մտածելով որ ինչերո՞ւ կրնայ տոկալ մարդ արարածը, երբ գիտէ թէ յանուն ինչի՞ կը տառապի ու կը տանջուի: Ուտելիք չէին տար, բայց կը պարտադրէին օրական 14էն 16 ժամ աշխատիլ: Քաղցէն ու ծարաւէն տառապող մարդոց տանջանքները հրճուանք ու գոհունակութիւն կը պատճառէին հիթլերականներուն:

«Երբեմն Գերմանացիները տուփ մը պահածոյ, կամ հացի պատառներ կը նետէին գերիներու խումբին: Սովահար գերիները կը յարձակէին անոնց վրայ՝ յուսալով պատառ մը բան դնել բերաննին: Ճիշդ այն պահուն, երբ 20–30 հոգի պատառին վրայ կը թափէին, կ'որոտար փաշիստներու նետած նռնակը, եւ կը ճարճատէր գնդացիրի կրակահերթը:

«Անգամ մը ականատես եղայ դէպքի մը: Գերիները, քովերնին պահած պահածոյի պարապ տուփերով՝ անձրեւէն կազմուած փողոցի ցեխաջուրը կը խմէին: Այդ տեսնելով, բնակիչներէն մին, յաջորդ օրը, փողոցի առուին մէջ թաղուած տակառը տաք ջուրով կը լեցնէ: Գերիները կը թափին տակառին վրայ եւ կը սկսին անյագաբար խմել այդ ջերմ հեղուկը: Շարասիւնին ուղեկցող հիթլերականը, առանց վարանելու, կրակ կը բանայ տակառին շուրջ հաւաքուածներուն վրայ: Դժուար է ըսել թէ ճիշդ քանի՞ հոգի սպաննուեցան, բայց ողջ մնացողները կը շարունակէին ըմպել այդ տաք հեղուկը, որ այլեւս արիւն էր, եւ ոչ թէ ջուր:

«Ռազմագերիներու մէկ կայանէն միւսը փոխադրութիւնը կը կատարուէր հետիոտն, առանց նկատի առնելու շատերուն վիրաւոր, անդամալոյծ կամ հիւանդ ըլլալը: Իրականութեան մէջ ատիկա տեղափոխութիւն չէր, այլ իրական ջարդ: Ան որ իր սեփական ոտքերով չէր կրնար քալել, անմիջապէս միւսներուն աչքերուն առջեւ կը գնդակահարուէր: Նոյնիսկ մէկ ոտքէն զրկուած մարդիկ, որոնք քիչ չէին, գերագոյն ճիգ կը գործադրէին քալելու համար, որպէսզի գնդակ չստանան: Շատերուն համար իբրեւ յենակ կը ծառայէին ծառէն կտրուած ճիւղեր, որոնք դժուարաւ կը դիմանային իրենց ծանրութեան:

«Մարտ 1942–ին, Վիազմայէն մեզ կը փոխադրեն Պարխովի կեդրոնացման ճամբարը:

«Մեզ կը լեցնեն ութ ապրանքատար վակոններու մէջ: Այդ գնացքով, ընդամէնը, 1230 հոգի էինք: Փակ վակոններու մէջ անօթի ու ծարաւ, իրարու վրայ սեղմուած, նոյնիսկ շնչելու կարելիութիւն չկար: Երեք օր վերջ կը հասնինք Պարխով: Կը բացուին վակոններուն դռները: Գերիները իրարու յենուած՝ վար կ'իջնեն, վակոններուն մէջ թողլով 165 դիակ:

«Մեր երկար շարասիւնը մինչեւ Բարխովի ճամբարի մուտքին առջեւ հասաւ, 18 հոգի եւս պնդակահար ինկան՝ կանոնաւոր քալել չկարենալնուն պատճառով:

«Մեր հասած նոր կայանը կը զատորոշուէր նախորդներէն: Ան վաղորօք սարքուած էր հիթլերական մահուան ճամբարներու բոլոր յատկանիշներով: Փշալարերը ձգուած էին 3–4 շարքով, իսկ յենասիւներու բարձրութիւնը՝ երեք մեթր: Զորս կողմը բարձրացած էին աշտարակներ՝ լուսարձակներով, իւրաքանչիւրին վրայ հերթապահ հսկիչներ:

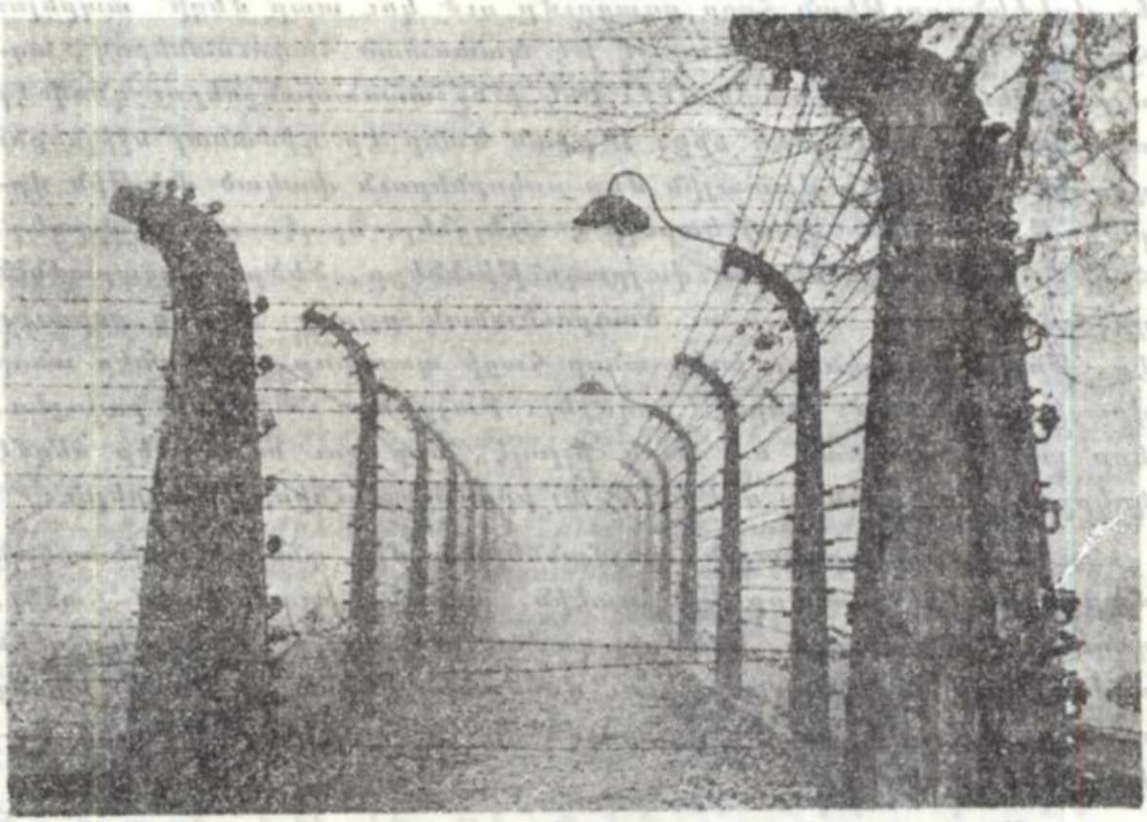

Համակեդրոնացման ճամբար: Կրկնակի փշաթելերով շրջապատուած, էլեկտրական բարձր հոսանքով ու լուսարձակներով:

«Ճամբարին մուտքը, ուր կանգ առաւ մեր երկար շարասիւնը, դարձեալ փշալարերով պատած էր՝ աջէն ու ձախէն: Երբ ներս մտանք, մեզ ընդունող առաջ հիթլերականը բացատրեց որ բոլորը պէտք է աշխատին: Ով չ'աշխատիր, ան չ'ուտեր: Ամէն մէկ փախչելու փորձին համար տասը հոգի կը պնդակահարուի: Կարգ–կանոն խանգարողը ամենայն խստութեամբ կը պատժուի: Օրական, իւրաքանչիւրիս կու տային 100 կրամ հաց, եւ պղտոր տաք ջուր մը՝ իբրեւ ապուր: Աշխատանքը արեւածագէն մինչեւ արեւին մարը մոնելը կը շարունակուէր:

«32 օրուան մէջ կորնթոսցիներ 341 մարդ, որոնցմէ 194–ը սպաննուած։ Հազար անգամ աւելի լաւ էր ռազմաճակատին վրայ դնդակ ստանալ, քան թէ ապրիլ այն օրերը, որ մեզի վիճակուեցան հիթլերական ճամբարներուն մէջ։ Ես կը կարծեմ թէ մարդը ամենադիմացկուն էակն է, բոլոր էակներուն մէջ։ Շուտն անգամ չէր դիմանար այն ամենուն, որոնց մենք տուկայինք։ Հաւատալն անգամ դժուար էր, թէ այդ դժոխքէն կարելի էր դուրս ելլել։ Ապրելու ցանկութիւնը, սակայն, մեծ էր։ Կարօտ կար մեր սրտերուն մէջ, եւ վրէժխնդրութեան հզօր զգացումը ուժ կու տար մեզի՝ ապրելու համար։ Ու ապրեցանք, հոգ չէ թէ պատուած հազուստներով, աղտոտութեան ու սարսափի մէջ։ Իսկ ի՛նչ տառապանքներու գնով էր որ կ՚անցնէր ամէն մէկ օրը։ Ո՛րքան ծանր էր դիմանալ ոջիլներու դրոհին, որոնք կը վխտային մեր ոսկորներուն վրայ ծոցթին վրայ։ Այս բոլորին վրայ կարելի է աւելցնել, որպէս աղ ու պղպեղ, հակիչ հիթլերականներուն վայրագութիւնները, ծեծը, հացաբաժնէն զրկումը, ծարաւ մնալն ու ծաղրուծանակ ըլլալը։ Ան որ զօրաւոր էր, թոյլին ձեռքէն կը խլէր անոր հացի պատառը, կը հանէր անոր վրայի հագուստը։ Փորձէ՛ բողոքել։ Բայց որո՞ւն պիտի բողոքես, երբ արդէն դաղրած ես մարդ ըլլալէ, երբ քու նմանդ կը սեղմէ կոկորդդ, իսկ դուն ոչ ուժ եւ ոչ ալ իրաւունք ունիս դիմադրելու։

«Այդ անմարդկային պայմաններուն մէջ դնելով սովետական մարդիկը, ֆաշիստները կը ձգտէին զանոնք իրարու դէմ հանել, դարձնել մորթասպաշտ, եսամոլ, դաժան ու անգութ։ Անոնք կ՚ուզէին սովետական դերիները դայլերու վոհմակին վերածել։ Ֆամել անոնց ուղեղը, փճացնել անոնց զգացումները, եւ պոլշեւիկեան ոգին փոխարինել ֆաշիզմով»։

«Անոնց ի գործ դրած բոլոր ֆիզիքական ու բարոյական ճնշման մեթոտները սակայն, չկրցին խորտակել սովետական իրաւ մարդու անյողդողդ նկարագիրը։ Արհամարհելով մարդկային կեանքի բոլոր զարհուրելի տառապանքներն ու զրկանքները, իրաւ սովետները կը համախմբուին եւ այդ պայմաններուն մէջ ալ կը պայքարին կեանքի համար, հաւաքական ճիգերով ի դերեւ կը հանեն հիթլերականներու ճիւաղային ծրագիրները, որ կը ձգտէր ֆիզիքապէս ու բարոյապէս ոչնչացնել սովետական քաղաքացիները»։

Ահա՛ Հրամանատար Դաւիթ Մինասեանի վկայութիւնը այս մասին։ Սա արեւմտեան ճակատին վրայ, պատերազմի առաջին օրերուն, անհաւասար ճակատամարտներէ յետոյ գերի կ՚իյնայ։

կարդանք ահոր պատմածը.—

«Յունիս 1941–ին, մեզ համախմբեցին Պելօփոնեսեան կոչուած կայարանին մօտ գտնուող ճամբարին մէջ։ Ո՛չ պարսաք կար, ոչ պատսպարան։ Հոն քշուած մարդիկ՝ սովէն ու վէրքերէն հիւծուած, երկար քալելէն յոգնատանջ՝ կը պառկէին պատահած տեղը։

«Ծառեր չկային, անոնց շուքին տակ պատսպարուելու համար։ Ծարաւը սոսկալի կը տանջէ։ Կ'ուզես խմել, բայց ջուր չկայ։ Մազակալած, պատռտած չորերով մարդիկ, անճանաչելի դարձած են։ Շատերը փայտերով բոյն էին փորեր՝ պատսպարուելու համար, որ իրականին մէջ դերեզման էր, խոր փոս մը։

«Բաղդաւոր էր ա՛ն, որ բաճկոն կամ վերարկու ունէր։ Մէկ օրուան մէջ, այդ վայրը, որ ամայի անապատ մըն էր, վերածուեցաւ իրական դերեզմանատան»։

Հրամանատար Դաւիթ Մինասեան շարունակելով իր վկայութիւնը՝ սովետական բարձրաստիճան պինուորականներու վիճակի մասին կ'ըսէ.—

«Համախմբեցին բարձրաստիճան սպաները, լեցուցին բեռնատար վագոններուն մէջ, եւ ճամբայ հանեցին դէպի արեւմուտք։ Իւրաքանչիւր վագոնի համար տուին տակառ մը ջուր, եւ մէկ քիլոկրամ հաց, ամբողջ ճամբուն համար։ Հինգ օրէն հասանք Գերմանիոյ Համելբուրգի կայանը, ուրկէ շարասիւն կազմած մեզ ուղեւորեցին նոյն անունը կրող ռազմագերիներու ճամբարը, որ կայարանէն չորս քիլոմեթր հեռու էր։

«Հիթլերականները յատուկ նշանակութիւն կու տային այս ճամբարին։ Անոնք զայն վերածած էին կեդրոնի մը, ուր գործի կը դրուէին ռազմագերիները «վերամշակելու», հոգեբանական վերափոխման ենթարկելու իրենց փորձերը։ Այստեղ անոնք ճիգ կը թափէին «լեզու գտնելու» բարձրաստիճան պինուորականներուն հետ։ Կէօպելսեան քարոզչութեամբ, հաղարումէկ խարէութիւններով, նոյնիսկ շռայլ խոստումներով կ'ուզէին կամաւորագրել սովետական եւ ուրիշ ազգերու պատկանող զօրամասները, որպէսզի կռուին կարմիր Բանակի դէմ։

«Ատիկա իւրայատուկ փորձակայան մըն էր, ուր Փաշխաները կը քննէին հիթլերական պրոպականտայի ուժը։ Անիկա միաժամանակ դիւտին տանջանքներու ու խոշտանգումներու կիրառման, եւ անոնց արդիւնքներու հետազօտման հրէշային բնալուծական գործարան մըն էր։ Գործի դրուած էին ամէն միջոց, — որակաւոր ճաշա-

սեղանն ու թեփահացը, չողոքորթութիւնն ու ուտինէ մահակը, տաք նախաճաշէն յետոյ սառցապատ մենախուցերն ու չքեղ բնակարանները, քաղցր լեզուն ու ատրճանակը:

«Վրայ հասաւ 1941–1942–ի ձմեռը: Ցուցերուն մէջ սառնամանիք էր: Վերարկու կամ ծածկուելու ոեւէ բան չկար: Կտոր մը թեփախառն հացը, եւ իրրեւ ապուր տրուած պղտոր ջուրը՝ ո՛չ ուժ, եւ ոչ ալ տաքութիւն կրնային տալ: Մահը կը հնձէր չաւեները: Անօթութեան պատճառաւ մարդիկ ուռած էին:

«Մեր հայրենասիրական ընդյատակեայ կազմակերպութիւնը, որուն ղեկավարներն էին զօրավարներ Ալլահվերդեանն ու Նիքիտինը, կ'որոշեն անպայման քիչ մը աննդեղէն ձեռք բերել՝ օգնելու համար հիւանդներուն ու ամենէն աւելի հիւծուածներուն: Անմիջապէս հաւաքուեցան զօրավարներուն ժամացոյցներն ու երկարաճիտ կօշիկները, եւ բուժարանի մէջ աշխատող կապիտան Ուժինակու միջոցաւ կարելի եղաւ դանոնք փոխարինել աննդեղէնով, եւ անով օգնել ամենակարիքաւորներուն, ինչպէս նաեւ ի միջի այլոց Զօրավար Կարբիշեւին, զոր Գերմանացիները դիտակցութիւնը կորնցնելու աստիճան ծեծած էին:

«Մեր ճամբարին մէջ բարձրաստիճան պինուորականներուն մէջ մանաւորապէս կը յատկանշուէին զօրավարներ Կարբիշեւն ու Ալլահվերդեանը:

«Կարբիշեւը սովետական մեծ ու նշանաւոր զօրավարներէն էր, որ չարունակեց մեծ մնալ՝ նոյնիսկ ճամբարի այդ դժոխային պայմաններուն մէջ:

«Կարբիշեւ կը պատկանէր ռուսական նախկին պինուորականներուն, որոնք Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան չրջանին կը միանան Կարմիր Բանակին, եւ կը կռուին Սովետական Ռուսաստանի թշնամիներուն դէմ:

«Ան ոչ միայն խելոք զօրավար մըն էր, այլ եւ ճարտարապետական տեխնիկական դիտութիւններու doctor-ի կոչում ունէր: Իրեն կը պատկանին «Զինուորական ճարտարապետական Գործ Համառօտ Տեղեկատու» եւ ուրիշ գործեր:

«Ճամբարին մէջ Գերմանացիները ամէն ինչ ի գործ դրին զայն եւ ուրիշ սովետական զօրավարներ ի չահ իրենց օգտագործելու, բայց ի զուր: Կարբիշեւը կը մնայ անյողդողդ: Ան իր չուրջ կը հաւաքէ սովետական հայրենասէրները, եւ ի դերեւ կը հանէ հիթլերականներուն մեքենայութիւնները:

«Զայն կը բանտարկեն մենախուցի մէջ, բայց Փաշիստներու բոլոր ճիւաղային միջոցառումները չեն կրնար այդ պատկառելի, մեծ, սովետական զօրավարին կամքը կոտրելու:

«Ի գործ դնելով իրենց տրամադրութեան տակ գտնուող բոլոր միջոցները, Գերմանացիները ճամբար կը դրկեն ամէն տեսակ հակասովետական քարոզիչներ, որոնք կը պատկանէին Ռուսաստանի զանազան ազգութիւններուն ու Սպիտակ Կվարդիական հոսանքներուն, որոնք գործիք դարձած էին հիթլերականներու ձեռքին։

«Անոնք մեզ միառմի զրոյցի կը կանչէին։ Երբ կարգը ինծի եկաւ, զիս տարին Ցարութիւնեան կոչուած մէկուն գրասենեակը։ Ան երկար զրուցեց, հազարումէկ տեսակ փաստարկութիւններ մէջտեղ քաշեց, որպէսզի զիս համոզէ թէ Գերմանացիները հայ ժողովուրդին բարեկամներն են, անոնց պէտք է աջակցիլ, եւ անոնց մօտ ծառայութեան մէջ մտնել։ Մեր խօսակցութեան ընթացքին, մարդուկը տեսաւ որ սովետական մարդիկ կը նախընտրեն սովահար տառապիլ, ամէն տանջանքներու ենթարկուիլ ու մեռնիլ, բայց հիթլերականներու կամքը չկատարել։

«Երբ զիս իմ խուցս վերադարձուցին, եղելութեան մասին պատմեցի մեր զօրավարներուն՝ Ալլահվերդեանին ու Կարբիշեւին։

«Գիշերը զօրավարները կ'որոշեն գրաւոր բողոք ներկայացնել գերմանական հրամանատարութեան, որ անոնք կը խախտեն գերիներու վերաբերեալ միջազգային կանոնները։ Եւ կ'առաջարկեն մերժել այդ դաւաճաններուն հետ տեսակցութիւնը։

«Յաջորդ օրը, այդ հիթլերական առաքեալները հեռացան ճամբարէն, իրենց հետ տանելով սովետական մարդոց արհամարհանքը։

«Գերման հրամանատարութեան պատասխանը չուշացաւ։ Մեզ առաւօտեան ժամը 5-ին դուրս քշեցին պարաքներէն, եւ կարգով շարեցին։ Մեր առջեւ կանգնած էր էս-էս-ներու դասակ մը, գնդապետի մը հրամանատարութեամբ, եւ բոլորին ձեռքը ունէին մահակներ։

«Գնդապետը մեզի ուղղելով իր խօսքը կը յայտարարէ.— Դուք ձեզ շատ դէշ կը պահէք։ Մեր ազդարարութիւններն ու ձեռք առած միջոցները ձեր վրայ չեն ազդեր, դուք անզգայ քարէ մարդիկ էք։ Նոյնիսկ ձեր հայրենակիցները մտիկ չէք ըներ, որոնք Ֆիւհրերի կողմէ եկած էին։ Ձեզի հետ երկար ժամանակ չենք կրնար կորսնցնել։ Կը հրամայեմ կանգնած մնաք եւ ձեռքերնիդ վեր բարձրացուցած՝ մինչեւ կէսօր։ Այս է ձեր այսօրուան պատիժը, որպէսզի խելօքնաք։

«Ծանր էր մեր վիճակը։ Հիւծուած եւ անօթութենէ ուռած՝ հազիւ ոտքի վրայ կը մնայինք։ Առանց հագուստի, ցուրտին, անկարելի էր որ վեց-եօթը ժամ ձեռքերնիս վեր՝ ոտքի կանգնած մնայինք։

— Ձեռքերը վե՛ր, եւ շիտակ։ Էս-էս-ները իրենց ձեռքի խարազանով կը շտկէին ծուռ բարձրացած ձեռքերը։ Գերման զինուոր–

ներըը իրենց սպաններուն օրինակին հետեւելով՝ մահակի հարուածներով գետին կը տապալէին զայն, որ ձեռքերը կը թուլցնէր։ Քանի վայրկեան չանցած, չդիմանալով, վար ինկաւ Զօրավար Կարբիշեւը։ Ընկերները անմիջապէս զայն ոտքի հանեցին։ Մինչ այդ խումբ մը էս–էս–ականներ՝ անոր վրայ նետուելով, ակռան զազանային խուճապումներու ենթարկել զայն։ Աբխնաբրու ֆաշիստները իրենց խարազաններով ծուռտեցին պատկառելի ծերունիին հիւծուած մարմինը։

«Զօրավար Ալլահվերդեանը, որ անոր քով էր, չդիմանալով այդ զազանութեան, անդին կը հրէ էս–էս–ական գահիճները, եւ իր մարմնով կը ծածկէ Կարբիշեւը։ Մոլեղնած Գերմանացիները կը սկսին կրակել։ Հրամանին համաձայն, բոլորս անշարժ գետին պառկեցանք։ Մահակներու հարուածին ձայները օդը կը թնդացնէին։ Մէկ ժամ յետոյ, երբ կրկին հրամանով ոտքի ելանք, սահմանուած պատիժը չարունակելու, նկատեցինք որ մեր երեք զօրավարները տապալած ու մեռնախուց նետած էին։

«Ալլահվերդեանը ձեռնաշղթայով տարին մեր ճամբարէն, եւ բանտին մէջ տանջահար սպաննեցին հայազգի սովետական այդ մեծ զօրավարը։ 1945–ի Փետրուարին, տանջամահ ըրին նաեւ Կարբիշեւը՝ Մաուտհաուզենի ճամբարին մէջ։ Ներկայիս հոն, այդ տխրահռչակ ճամբարի դրան առջեւ, որպէս կոթող ու յուշարձան, յաղթական կանգնած է անոր մարմարակերտ արձանը»։

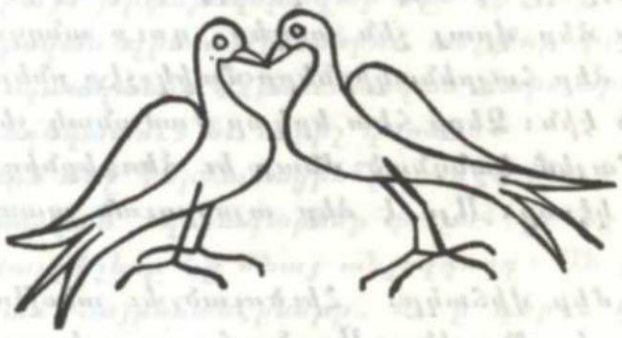

ՀԱԿԱՌԱԿ ՖԱՇԻՍՏԱԿԱՆ ԹԵՌՈՐԻՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐԸ ԿԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԻՆ

Հիթլերական ճամբարներու մէջ անգամ սովետական քաղաքացիները կը շարունակէն ինքզինքնին զինուորներ նկատել եւ կարելութեան սահմաններուն մէջ ենթարկուիլ կարգապահութեան ու իրենց աստիճանաւորներուն:

Հայրենասիրական ու քաղաքական կազմակերպութիւնները ամէն տեղ, ուր սովետական քաղաքացիներու հաւաքականութիւն կայ, մարմին կ'առնեն՝ իրենց կեդրոնական ղեկավարութեամբ ու գործունէութեան ծրագրով:

Սկիզբի շրջանէն մինչեւ վերջ, հաւաքական կազմակերպուածութեան ու փոխադարձ օգնութեան գործը կենսական դեր կը խաղայ, քանի որ գերի ինկածներուն շատերը վիրաւոր ըլլալով՝ վերքերնին կապողներու պէտք ունէին, եւ տակաւին ո՛րքան ու զանազան հիւանդներ կային, որոնք հիթլերականներուն կամեցողութեամբ ոչ մէկ միջոց ունէին ամոքուելու: Բայց շնորհիւ իրենց բաղդակիցներու ջանքերուն՝ կրցան բուժուիլ:

Հիթլերականները կ'ուզէին սովետական մարդոց ոչնչացումը: Ոեւէ պատճառով կրակահերթը կը հնձէր սովետական անզէն ու անպաշտպան ռազմագերիները: Անխնամ մնացած վիրաւորներն ու բիւրաւոր հիւանդներ դատապարտուած էին մեռնելու, քանի որ անոնք նոյնիսկ պատսպարան չունէին:

Այդ առաջին օրերուն իսկ ստեղծուած իրարօգնութեան կոմիտէները՝ փաստօրէն հիմը կը դնեն հայրենասիրական քաղաքական կազմակերպութիւններուն, որոնք մեծ դեր կը խաղան հիթլերականներու ոճրածին ծրագիրները ի դերեւ հանելու գործին մէջ, ինչպէս նաեւ ֆաշիստներու դէմ ճամբարներու պայմաններուն մէջ իսկ պայքարը կարենալ շարունակելու համար:

Նիւթապէս անկարելի ըլլալով կազմակերպութիւններուն ամբողջութիւնը յիշել, կ'արժէ որ անոնցմէ մէկ քանիին գործունէութեան վրայ դէթ անդրադառնայինք, որոնք լոյս պիտի սփռէին ա՛յլ կազմակերպութիւններու գործունէութեանց վրայ:

Երկար պրպտումներ ու ռազմագերիներու հետ մտերիմ զրոյցներ՝ աստիճանաբար լոյս կը սփռեն հիթլերական մահուան ճամբարներուն մէջ տարուած հերոսական պայքարի ու աշխատանքի, եւ այդ գծով մեծ գործի նախաձեռնողներու մասին, որոնք գիտցան առանց զէնքի շարունակել իրենց զինուորականի ու հայրենասէրի պարտականութիւնը, անշեղ ու անսայթաք կերպով:

Արդէն Սեպտեմբեր 1941–ին, Համելսբուրկի ճամբարին մէջ սովետական բանակի զօրավարներ՝ Տկաչէնկոյի, Ալլահվերդեանի ու Նիկիտինի նախաձեռնութեամբ կը կազմուի հայրենասիրական ընդյատակեայ կազմակերպութեան դիւանը, որուն աւելի ուշ մաս կը կազմէ նաեւ Զօրավար Կարբիշեւը:

Զօրավար Ալլահվերդեան կ'ըսէր.— «Այո՛, միայն ա՛յստեղ, անմարդկային կեանքի ա՛յս պայմաններուն մէջ պայքարը պէտք է շարունակել: Պատերազմը մեզի համար չէ վերջացած, ընդհակառակը, նոր է որ կը սկսի: Մենք պէտք չէ որ ձեռքերնիս ծալլած մնանք: Մեր այսօրուան ամենանուիրական պարտականութիւնն է պայքարիլ իւրաքանչիւր սովետական մարդու հաշւոյն, զայն ազատելու համար մահուան, հիւանդութեան ճիրաններէն, ինչպէս նաեւ անոր կեանքին ապահովութեան ու պահպանութեան համար: Ֆաշիստական ռեժիմի այս դաժան պայմաններուն, մենք պէտք է քաջութեամբ դիմանանք: Այսօրուան ցուրտը, կիզիչ արեւը, ծարաւն ու անօթութիւնը, պէտք չէ կոտրեն մեր դիմադրութեան թափը»:

Ծանր հիւանդութիւններու՝ գլխաւորապէս թոքախտով տառապող ռազմագերիներուն կարեւոր մէկ մասը մեկուսացուած էին երկար ու մեծ պարաքի մը մէջ: Անոնք ոեւէ օգնութիւն չէին ստանար: Օրական տասնեակ դիակներ դուրս կը հանուէին այդ տեղէն: Հիւանդներուն արգիլուած էր դուրս ելլել պտոյտի, եւ ոչ ոք ալ իրաւունք ունէր այցելելու անոնց: Ուղղակի մահուան նախասրահ մըն էր այդ:

Հայրենասիրական կազմակերպութիւնը կ'որոշէ ամէն գնով օգնել մահուան գիրկը նետուած սովետական մարդոց: Կոչ կ'ըլլայ բոլորին, որ իրենց ունեցած չունեցածը տրամադրեն, որպէսզի կարելի ըլլար դեղ ու սննդեղէն ճարել:

Կոչը կը տարածուի ամբողջ ճամբարի ռազմագերիներուն մէջ, եւ սովետական մարդիկ այդ պայմաններուն մէջ ալ ցոյց կու տան ազնուութեան ու անձնազոհութեան գեղեցիկ օրինակներ:

Ան որ մատանի կամ ոեւէ ոսկի զարդեղէն ունէր՝ իր գօտիին կամ հագուստին մէկ անկիւնը պահուած, յանձնեց կազմակերպութեան պատասխանատուին, որ այդտեղ Դաւիթ Մինասեանն էր:

Մինասեանին կը մօտենայ միջահասակ ռազմապետի մը, եւ անոր կը յանձնէ լաթի մը մէջ ծալլուած կլորաձեւ առարկայ մը: Բոլորին ալ զարմանքը մեծ կ'ըլլայ, երբ կը տեսնեն որ այդ ռազմապետին՝ քաշած-փրցուցած-հանած էր իր բերնի ոսկի ատամնաշարը:

— Հայց դուն, սիրելի՛ ընկեր, առանց ատամի ի՞նչպէս պիտի ծամես ուտելիքը:

— Առայժմ ես ատամի պէտք չունիմ: Երբ ուտելիք ճարուի, այն ժամանակ ատամներու մասին ալ կը մտածեմ: Հայց հիմակ ամենակարեւորը մահուան ճիրաններէն սովետական մարդիկը ազատելն է:

Շատեր իրենց հագուստը, կօշիկները յանձնեցին, իսկ ուրիշներ իրենց ստացած օրական հարիւր կրամ հացէն քաժին հանեցին անոնց համար, ըսելով.

— Մենք կրնանք մէկ-երկու օր բոլորովին լան չուտել: Կարեւորը այդ հիւանդ ընկերներուն կեանքի ապահովութիւնն է:

Իրապէս ալ կարելի եղաւ մահուան պարագի հիւանդներէն քանի-քանիները ազատել, չնորհիւ ճեռք բերուած դեղերուն ու սնունդին:

Իրաւօրնութեան, ընկերասիրութեան, անձնազոհ նուիրուածութեան նման օրինակներ՝ սովորական երեւոյթներ էին սովետական քաղաքացիներուն համար: Հայց, ախո՛ռ, հիթլերական ֆաշիզմի ճիրաններուն մէջ ինկած սովետական մարդիկ միշտ դէպի իրենց ուղղուած դնդացիրներուն, հրացանի փողերուն, գազազած շուներուն ու մահակի հարուածներուն առջեւ կը մնային խիստ ահմանափակ հնարաւորութիւններով, եւ մահը անխնայ կը հնձէր բիւրաւորներ անոնցմէ:

Բինիամինովո-ի սխրահոչակ ճամբարը յատկացուած էր Սովետական Միութեան ա՛չ-ոռւս ազգութիւններուն: Հայց հոն կը համախմբէին նաեւ ուրիշ շարք մը ճամբարներու ռազմապերիները:

Բոլոր ազգութիւններն ալ ունէին իրենց հակաֆաշիստական կազմակերպութիւնները, որոնք սակայն կը գործէին իրարմէ անջատ, նկատի ունենալով ֆաշիստական հսկողութեան խստութիւնները:

Մայիս 1942-ին, ուրիշ գանազան ճամբարներէ բերուած հայ ռազմապերիներու հայրենասիրական կազմակերպութեանց պատասխանատուները իրարու քով գալով՝ կը տեղծեն Հակաֆաշիստական Ընդյատակեայ Հայրենասիրական Կազմակերպութիւնը:

Կը կազմուի անոր կեդրոնական դիւանը, Ստեփան Եաղճեանի, Ալեքսանդր Ղազարեանի, Աւետիս Կարապետեանի, Դաւիթ Մինասեանի, Վահան Ոսկանեանի, Վահան Վարդանեանի ու Աւետիս Մարկոսեանի մասնակցութեամբ: Ընդհանուր քարտուղար կ'ընտրուի սովետական բանակի Հազարապետ (մայոր) Ս. Եաղճեանը:

Հայրենասիրական սոյն կազմակերպութիւնը կ՚որոշէ՝

1) Կազմակերպել ու իրագործել սովետական ժողովուրդներու եւ ազգութիւններու մէջեւ եղբայրական համերաշխութիւն ու համագործակցութիւն:

2) Ձեռք առնել միջոցներ՝ սովետական ռազմապերիներուն բարոյական մակարդակը բարձրացնելու համար:

3) Գերմանացիներէն քօղարկել քաղաքական աշխատողներն ու հրեայ ռազմապերիները:

4) Կապ հաստատել տեղւոյն դիմադրական–փարթիզանական ուժերուն հետ, եւ խումբ–առ–խումբ միանալ անոնց:

5) Կարելի բոլոր միջոցներով չանալ արգելք ըլլալու, հիթլերականներու կողմէ ռազմապերիները օգտագործելու ծրագիրներուն:

Գերմանական քարոզչութիւնը կը դիմէ նոր նենգամտութեան մը: Անիկա կը չանայ օգտագործել այն երեւոյթը, որով, իբրեւ թէ՝ սովետական կառավարութիւնը զերի ինկած իր քաղաքացիները չի ճանչնար: Ռազմապերիներուն մէջ ցրուած ռուսերէն եւ ուրիշ ազգութիւններու լեզուներով թերթերն ու թռուցիկները այդ հարցի մասին յերիւրածոյ զանազան ու այլակերպ լուրեր կը տարածեն, յատկապէս չնշմարելով որ, իբրեւ թէ՝ բոլոր սովետական ռազմապերիները իրենց պետութեան կողմէ «հայրենիքի դաւաճան»ներ կը նկատուին:

Սովետական մարդիկ, որոնք վարժուած էին տոկալ մահուան ճանապարհի ու ճամբարներու բոլոր արհաւիրքներուն՝ մտրակահարութեան ու զանահարութեան, սովահարութեան ու ծարաւի, գնդակահարութեան ու խոշտանգումներու, եւ տակաւին ալէ–ալէ ուրիշ տանջանքներու, չկրցան դիմանալ այս բարոյական ծանր հարուածին, եւ յուսալքուած՝ յանձնուեցան մահուան ճիրաններուն:

Հայրենասիրական Ընդյատակեայ կազմակերպութիւնը աշխուժ աշխատանքի կը լծուի, իւ դերեւ հանելու համար հիթլերականներու այս եւ ուրիշ բոլոր մեքենայութիւնները: Այդ պայմաններուն մէջ յուսալքութենէ ազատել ռազմապերիները, կը նշանակէր զանոնք վերստին կեանքի կոչել, անոնց կորով եւ ուժ տալ՝ դիմանալու եւ ապրելու, մանաւանդ չենթարկուելու համար հիթլերականներու առեղծել ուզած պայմաններուն:

Օգոստոս 1942–ին, բազմազգի Բենիամինովօ ճամբարը կը վերակազմուի. ռազմապերիները կը բաժնուին ըստ իրենց ազգութեանց:

Հայերը կը դրկուին Տեպլին:

Երբ հայ ռազմագերիները այդ տխրահռչակ ճամբարը կը հասնին, Ընդյատակեայ Հայրենասիրական Կազմակերպութեան դիւանը իրազեկ կը դառնայ հիթլերականներու նենգ նպատակներուն, որոնց մով անոնք տանջուած ու սովահար ռազմագերիներէն կ՚ուզէին ապստամբական լեզէոններ ու աշխատանքային դումարտակներ կազմել, կռուելու համար կարմիր բանակին դէմ:

Հայրենասիրական կազմակերպութիւնը սակայն, լայնածաւալ աշխատանքի կը ձեռնարկէ այդ ճամբարին մէջ, ի դերեւ հանելու համար գերման ֆաշիստներուն վատ ծրագիրները: Եւ որովհետեւ անկարելի կ՚ըլլայ բացայայտ կերպով դէմ կանգնիլ անոնց եւ արդելք ըլլալ բռնի միջոցներով կազմուող դումարտակներուն, ուրեմն Հայրենասիրական կազմակերպութիւնը որոշում կ՚առնէ այդ մարմիններուն մէջ ղրկել իր լաւագոյն անդամները, անոնց մէջ ընդյատակեայ հայրենասիրական կազմակերպութիւն առեղծելու, եւ առաջին պատեհ առիթին, ու ղէն ի ձեռին միանալու համար փարթիզաններուն կամ անցնելու հարազատ բանակին կողմը:

1943–ին, ընդյատակեայ հայրենասիրական գործունէութիւնը Գերմանացիներուն ուշադրութիւնը կը գրաւէ: Կը ձերբակալուին ու ռազմականատեանին կը յանձնուին եօթը գործօն անդամներ, որոնց մէ երկուքը դիւանի անդամներ էին, — վ. Վարդանեան ու Ա. Կարապետեան:

Ձերբակալուած դիւանի անդամները կը փոխարինուին Պուլկարիայի ճամբարէն նոր բերուած ուրիշ ռազմագերիներով, Լեւոն Տիտանեանով ու Բարթող Պետրոսեանով:

Շնորհիւ տարուած կազմակերպչական ու քաղաքական աշխատանքին, բազմաթիւ խումբեր Լեհաստանի մէջ, Ֆրանսա եւ այլուր, կ՚անցնին փարթիզաններուն կողմը:

Նոյեմբեր 1943–ին, Տեպլիցի մէջ կազմուած հայ լեզէոնական դումարտակները կը ղրկուին Ֆրանսայի Լօզեր նահանգի դիխաւոր քաղաքը՝ Մանտ, ուր ընդյատակեայ կազմակերպութիւնը կը յաջողի կապ հաստատել տեղւոյն դիմադրական ուժերուն հետ:

Բենիամինովօ–ի մէջ ռազմագերիները բաժնուած էին ազգային խմբաւորումներու: Գերմանացիներու նենգ ծրագիրներն ու նպատակը յայտնի էին: Անոնք կ՚ուզէին ազգային խտրութիւն ու աոելութիւն սերմանել անոնց մէջ, եւ բոլոր միջոցներով՝ բռնութեամբ, խորամանկութեամբ, պարտադրանքով, վախով, բարոյական ճնշումով ու խաբէութեամբ՝ կազմել ազգային լեզէոններ:

Հայրենասիրական կազմակերպութիւնը անմիջապէս գործի անցնելով, կապ կը հաստատէ բոլոր ազգութիւններու հայրենասէր-

ներուն հետ: Հիթլերօ-գերմանական իմպերիալիզմին սովետական գազանազան ազգութիւնները իրարու դէմ հանելու եւ ազգամիջեան ընդհարումներ ու բախումներ ստեղծելու ծրագիրը օդը կ'ելլէ: Սովետական մարդիկ դաստիարակուած ըլլալով ժողովուրդներու եղբայրական միասնականութեան լենինեան ոգիով, ճամբարներու դաժան պայմաններուն մէջ ալ, նոյնիսկ ալ աւելի, անյողդողդ կը մնան իրենց միասնականութեան գաղափարին ու սկզբունքին մէջ, քանի որ շատ բնական էր որ տկարներ, նեղ օրերուն մանաւանդ, ալ աւելի խտացնէին իրենց շարքերը, կարենալ դէմ դնելու համար անգութ բռնակալին ու անոր զանազան ու զարմանազան սադրանքներուն դէմ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս ոչխարներ ու այծեր իրարու քով կու գան, գայլը երբ տեսնեն, պատրաստ յարձակելու իրենց վրայ, փարատելու համար զիրենք:

Հայրենասիրական Ընդյատակեայ Կազմակերպութեան պարտականութիւնները մասնաւորապէս ծանր ու լուրջ հանգամանք մը կ'առնեն ա՛յն ատեն ու ա՛յն իրականութեան առջեւ, երբ Գերմանացիները նախապատրաստական աշխատանքներու կը ձեռնարկեն՝ ռազմագերիներէն «կամաւորական» լեգէոններ կազմելու իրենց ծրագիրը գործադրութեան դնելու համար:

Հայրենասիրական Կազմակերպութիւնը ընդյատակեայ պայքարի բոլոր կանոնները որդեգրելով՝ կը բաժնուի ստորագաս օղակներու, մասնաճիւղերու, իրարմէ բոլորովին անջատ ու իրարու անծանօթ, վտանգի մը պարագային հանելիք վնասը սահմանափակելու եւ մեղմացնելու նպատակով:

Երբ զանազան ճամբարներու ռազմագերիներուն բացայայտ կ'ըլլան Գերմանացիներուն նենգ ծրագիրները՝ «կամաւորական» լեգէոններ կազմելու մասին, շատեր կ'որոշեն, ինչ գնով որ ալ ըլլայ, փորձել-փախչիլ, քանի որ առանց այլեւայլի մահապատիժի կ'ենթարկուէին բոլոր «կամաւոր» ըլլալ մերժողները:

Հայրենասիրական ընդյատակեայ կազմակերպութեանց ժողովներուն մէջ այդ հարցը մանրակրկիտ քննարկութեան կ'ենթարկուի: Հրամանատար Դաւիթ Մինասեանի նախաձեռնութեամբ կազմուած փոքր խումբերով փախչելու ծրագիրը կը դատապարտուի: Կազմակերպութիւնը նկատի կ'առնէ որ այդ ճգնաժամային օրերուն, լաւագոյն ղեկավար տարրերու փախուստն ու հազարաւոր շարքային ռազմագերիներու լքումը, ամենաաղետալի հետեւանքները կրնային ունենալ: Միաձայնութեամբ կ'ընդունուի Ստեփան Եաղճեանի առաջարկը, որ կը թելադրէր Գերմաններուն կողմէ տրուելիք զէնքերը ընդունիլ, ապա կազմակերպուած ուժերով ու պատեհ առիթին յանկարծակի հարուածել թշնամին ու միանալ փարթիզաններուն:

Այլեւս նոր պայմաններուն համար նոր խնդիրներ կը ղրուին Հայրենասիրական կազմակերպութեան առջեւ: Ներկայիս անհրաժեշտ էր աշխատանք կազմակերպել, որպէսզի հիթլերականները չկարենան սովետական ռազմագերիները իբրեւ զինուորական ուժ օգտագործել: Եւ կազմակերպութիւնը կը յաջողի ի դերեւ հանելու հիթլերականներուն քաոս ծրագիրները: Շնորհիւ ծաւալած կազմակերպչական պաղտնի աշխատանքին, կազմուած լեգէոնները իբրեւ զինուած ուժ կը մնանն հիթլերականներու ծառայութեան մէջ, բայց հիթլերականնե՛րը միայն հարուածելու համար թիկունքէն:

Կազմուած հայկական լեգէոնի վեց գումարտակներէն ոչ մէկը կարելի կ՚ըլլայ սեփական իրենց հայրենիքի չահերուն դէմ մղել: Ընդհակառակը բազմաթիւ դէպքեր, որոնց մասին պիտի անդրադառնանք յետագային, եկան հաստատելու հայրենասիրական կազմակերպութեանց որոշումներուն ճշդութիւնը, քանի որ այդ լեգէոնները ամէնուրեք մահացու հարուածներ տեղացուցին հիթլերականներու դլխին:

ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ «ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆ»ՆԵՐ ԿԸ ԿԱԶՄԷ ԱՄԷՆԱԶԳԻ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐԷՆ

Հիթլերական Գերմանիան ոտնակոխ ընելով պատերազմներու ու ռազմագերիներու համար սահմանուած ամենատարրական, բայց միջազգային օրէնքները, իր ճիրաններուն մէջ ինկած ռազմագերիներուն ու սովետական խաղաղ քաղաքացիներուն մեծագոյն մասը ֆիզիքապէս կը բնաջնջէ, իսկ միւս մասին դէմ ալ իր ոճրածին ծրագիրները գործադրելով՝ կը փորձէ բարոյապէս ապականել զանոնք։— Բռնութեան ու փրովոքասիոնի ամենասոսկ միջոցներուն դիմելով կը ստեղծէ «կամաւորական» լեգէոններ։

«Գերմանական լեգէոն» անունը որքան խաբուսիկ, նոյնքան ալ դայթակղեցուցիչ է։ Բարեմիտ մարդիկ արտաքին երեւոյթներէն խաբուելով՝ անմիջական ու բնազդական կարծիքներ ու որակումներ կը ճեւաւորեն՝ թութակի նման կրկնելով իր ժամանակին այնքան աւերներ գործած «ժողովուրդի թշնամի», «հայրենիքի դաւաճան» ածականները, առանց փորձ մը կատարելու՝ երթալու համար աւելի հեռուն, թափանցելու ու հասկնալու համար ճշմարիտ իրականութիւնը։

Մինչդեռ այս հարցը բիւրաւոր անիրաւուածներու արժանապատուութեան, անոնց պատիւին հետ ուղղակի կապուած հարց մը ըլլալով՝ արժանի էր անյետաձգելի ու որոշ քննութեան։

Անշուշտ տրամադրուած որոշ, բայց խիստ յարաբերական չափով տուեալները կրնան մեզի աղօտ լոյս մը սփռել չօշափուած հարցերուն վրայ։ Ուրիշ սրտցաւ հայրենասէրներ, ականատեսներ, իրազեկներ, պիտի անշուշտ լրացնեն բաց մնացած պակասը, որպէսզի իրաւունքն ու արդարութիւնը յաղթանակեն սուտին ու զրպարտութեան վրայ։

Այդ արդարութեան յաղթանակը իրերուն մէջ շատ բան չի կրնար փոխել, երբ արդէն երեսուն տարիէ ի վեր գործուած չարիքն ու անարդարութիւնը իրենց աւերները գործած են, երբ բիւրաւորներու սրտերը բզքտուած են, եւ երբ այդ բոլոր անիրաւութիւններն ու թունաւոր ածականները լախտի հարուածներուն ուժգնութեամբ քանիներո՛ւ դլխին իջնելով՝ զանոնք հասցուցած են յուսահատութեան անդունդի եզրին։

Նոյնիսկ երբ լեգէոններու մէջ մուտքը կեանքի ազատութեան միակ միջոցը եղած է, սովետական քաղաքացիները դէմ եղած են լեգէոններուն:

Եթէ ռազմագերիները չեն դիմադրած որ առանց իրենց կարծիքը հարցնելու եւ իրենց համաձայնութիւնը առնելու զիրենք հաւաքաբար արձանագրած են լեգէոններու շարքերուն մէջ, ասոր համար պէտք չէ զանոնք դատապարտել, յատկապէս երբ անոնք պարզապէս հնազանդած են հայրենասիրական կազմակերպութիւններու որոշումներուն եւ իրենց բարձրաստիճան սպաներուն խորհուրդներուն:

Նկատի առնուելիք պարագայ մը եւս կայ, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ՝ նոյնիսկ սովետական կարգերէն դժգոհութենէ մղուելու բոլոր պատճառները ունեցողներն անգամ նախընտրած են մահը, քան թէ լեգէոնը, ո՞ւր կը մնան ուրեմն հայրենասէր տարրերը, որոնք լեգէոններու մաս ուզած են կազմել՝ պարզապէս անով ի ձեռին մահացու զէնք ունենալու սիրոյն եւ այդ զէնքով կռնակէն կարենալ հարուածելու համար վատ ու դաւաճան թշնամին:

Իմ պարտականութեանս բերումով մշտական յարաբերութեան մէջ էի Սովետական Միութեան զանազան ազգութիւններուն պատկանող լեգէոնականներուն հետ: Մասնաւորապէս Հայերու հետ:

Բազմաթիւ առիթներով զրոյցներ կ'ունենայի անոնց հետ: Ի՞նչպէս կարելի էր տեսնել, գարշելի գերմանական համազգեստին տակ, սովետական երկրին զաւակները, որոնք փաստօրէն անբաժան մասնիկներն էին իրենց փառապանծ ժողովուրդին:

Անոնցմէ 95%ը պարտադրանքի տակ, բռնութեամբ ու ոստիկանական մեքենայութիւններու կամ հաւաքական որոշումի մը պատճառով է որ մտած էին լեգէոն:

Անոնց մէջ կային անհատներ, որոնք առարկայական պատճառներու բերումով կորսնցուցած էին իրենց սովետական մարդու դիմագիծը:

Հիթլերականները զօրաշարժի կ'ենթարկէին բոլոր նախկին ըմպխտակ կվարտխականներու ղեկավարները, ինչպէս նաեւ բոլոր անոնք, որոնք ատելութիւնով լեցուած էին սովետական կարգերուն դէմ:

Գերմանացիները, զանազան կէտերու վրայ, մասնայատուկ ճամբարներ կը կազմէին իրենց այդ նպատակին իրագործման համար:

Համելսպուրկի ճամբարին մէջ, համախմբած էին սովետական բարձրաստիճան սպաներ՝ զանոնք գերմանական սպասարկութեան մէջ ներգրաւելու միտումով:

Այլեւս վախը, սպառնալիքը, չանթաժի զանազան ձեւերը, ինչպէս նաեւ ֆիզիքական ու բարոյական ճնշումները մէկ կողմէն, իսկ

վարդապետ խոստումներ ալ միւս կողմէն ի գործ կը դրուին՝ բարձրաստիճան պաշտօնեաները «վերամշակելու» համար:

Գերմանացիներու մօտ այս նպատակին համար պաշտօնի մատած ու սովետական պզտուքիւններու լեզուին, պատմութեան ու բարքերուն ծանօթ վարձկանները կը պատկանէին զանազան յեղափոխական ու բաղդատնդրական խմբակցութիւններու:

Ռուս, ուքրանիացի, հայ, վրացի ու ասրպէյճանցի նախկին գինուորականներ, մենշեւիկներ, մուսաւաթականներ, դաշնակներ ու Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան ցախաւելով Ռուսաստանէն դուրս նետուած թափթփուքներ աշխատանքի լծուած էին՝ հիթլերական քարոզչութիւնը ծաւալելու համար այդ տխրահռչակ ճամբարներուն մէջ:

Համպուրկաբնակ Մուրատեան եղբայրները, որոնք զօրակոչի ենթարկուած ըլլալով նոյն նպատակին համար նշանակուած էին Գերմանացիներուն կողմէ, կ'այցելեն սովետական ռազմագերիներու ճամբարները՝ հայկական լեզէոնի կազմութեան նախապատրաստական աշխատանքները կատարելու ու յառաջ տանելու համար:

Հաւաքական ու անհատական պրոյեններ՝ մտքերու փոխանակութիւններ տեղի կ'ունենան:

Հրամանատար Դ. Մինասեան Համելտաւրկի ճամբարին մէջ հակաճառելով Մուրատեանին՝ կ'ըսէ.

— Պարո՛ն Մուրատեան, դիտէ՞ք թէ ձեր արարքը ազգավնաս գործ մըն է եւ մեր ռազմագերիները կտրուստ կը տանի: Այս ձեւով բարոյապէս դուք կ'ուզէք մեզ սպաննել:

— Պարո՛ն հրամանատար, ես Գերմանիա մեծցած Հայերէն եմ: Ես ոեւէ կուսակցութեան չեմ պատկանիր, եւ ոեւէ հատուցում չեմ ապասեր: Նպատակս միայն քանի մը Հայեր մահուան ճիրաններէն ազատել է: Գիտեմ ձեզի առաջարկուածը ծանրակշիռ խնդիր մըն է, բայց ոեւէ ընտրութիւն չունինք. կա՛մ լեզէոն կը մտնէք առայժմ ու մահէն կ'ազատիք, կամ ալ միշտեղերու ետին կը մնաք ու կը մեռնիք: Առայժմ ընդունեցէք ձեզի առաջարկուածը՝ ողջ մնալու համար, իսկ վաղը որ նոր արեւ ծագի՝ ի՛նչ կ'ըլլայ, ի՛նչ չըլլար:

Ռազմագերիներու ճամբարները այցելող վարձկանները մէկը միւսէն աւելի պերճախօս ու համոզիչ ըլլալ կը ջանային:

Կարապետեան անուն վարձկան մը խօսք առնելով՝ կը յայտարարէ որ Գերմանիան միշտ ալ հայ ժողովուրդին անկեղծ բարեկամն է եղած, որ Մաշտոց Աբովեան եւ ուրիշ քանի՛-քանի հայ մտաւորականներ իրենց կրթութիւնը Գերմանիոյ կը պարտին: Ներկայիս հայ ռազմագերիները պէտք է ցոյց տան որ իրենք ալ Գերմանիոյ բարեկամներն են, եւ լեզէոնին մէջ պէտք է դրուին՝ յաղթանակին մասնակցելու իրաւունք ունենալու համար:

Այդ մարդուկին խօսքերն ու բացատրութիւնները ընդհանուր դայթակղութիւն յառաջ բերին ճամբարին մէջ: Միաժամանակ ռազմագերիները այն համոզումը դոյացուցին, որ հիթլերականները անել կացութեան մէջ ըլլալով՝ օդնական ուժերու պէտք ունին: «Ջուրին մէջ խեղդուողը օձին իսկ կը փաթթուի» կ'ըսէ Ալլահվերդեան:

Հայազգի մեծ Զօրավար Քրիստափոր Ալլահվերդեանը, որ այդ տարուան Ապրիլին կը յօշոտուի հիթլերական գահիճներուն ձեռքով, կը յայտարարէ. «Ուրեմն հիթլերական արիւնաներու վախճանը մօտեցած է: Ամէն կողմէ օդնութիւն կը փնտռեն: Մենք այնպիսի օդնութիւն մը ցոյց տանք անոնց, որ առյաւէտ չմոռնան»: Ալլահվերդեանը սովետական այն մեծ զօրավարներէն էր, որ դիտէր արհամարհել մահը եւ անյողդողդ մնալ բոլոր պարագաներուն ալ առջեւ:

Լեգէոնի կազմութեան համար միջոցներուն մէջ խտրութիւն չի դրուիր:

Ռազմագերի Հրամանատար Ցարութիւնեանը զրաւենեակ կը կանչուի «զրոյցի համար»: Ջինուոր մը զայն կ'առաջնորդէ յատուկ պարագը, ուր արդէն իրեն կը սպասէին երկու էս–էս–ականներ ու քաղաքացիի հագուստով անձ մը:

Խօսակցութիւնը կը սկսի խիստ համակրելի մթնոլորտի մը մէջ: Տանջահար ու տարիէ մը աւելի անօթի–ծարաւ մարդուն սեղանին վրայ կը շարեն ամէն տեսակ ընտիր կերակուրներ, խմիչք, սիկարներ ու պլանիկներ: Սիրալիր ժպիտով կը հրաւիրեն միասին խմելու ու ճաշելու: Պարկեշտութեան համար անսովոր քաղաքավարութեամբ կ'առաջարկեն անոր որ «կամաւորաբար» ընդունի Գերմանացիներուն մօտ ծառայութեան անցնելու:

Ցարութիւնեան կը տեսնէ իրեն համար լարուած ծուղակը, եւ կը փորձէ նոյնպէս «քաղաքավարութեամբ» բացատրել թէ իրեն համար ինչո՞ւ անկարելի էր նման առաջարկ մը ընդունիլ, յառաջ քշելով իր պարկեշտ հայրենասէր մը ու սովետական քաղաքացի մը ըլլալը, իր ընտանեկան պարտականներն ու համոզումները, եւ այլն:

Հիթլերականներու անուշ ժպիտն ու խօսքերը յանկարծ թունաւոր հայհոյանքներու կը փոխուին, մահակը փոխն ի փոխ կ'իջնէ գլխուն ու կմախքի վերածուած մարմնին: Անոր կը յաջորդեն ագռաւի հարուածներն ու կոխկռտուքները: Ապա զայն կը հրեն քովէն բացուող խուցէն ներս, ուր նետուած էին ուրիշ երկու սովետական ռազմագերիներ եւս, արիւնլուայ վիճակի մէջ: Երեկոյեան, Գերմանացիներ այս վերջիններուն կ'առնեն–կը տանին ու կը պնդակահարեն:

Յաջորդ առաւօտ կրկին կը կանչեն Ցարութիւնեանը, որ առիթուած՝ «կամաւորաբար» կ'ընդունի հագնիլ լեգէոնականի պարշէլի մոխրագոյն–կանանչ համազգեստը: Մեծ կ'ըլլայ զանմանքը բոլո-

րին, երբ այդ շորերով կը տեսնէն այնքան սիրուած ու յարգուած աննկուն սովետական հրամանատարը:

Կամաւոր գրելու ուրիշ ձեւ մըն ալ: Մաս առ մաս Պուլավայի ճամբարը կը բերուէին ռազմագերիներու շարասիւներ: Նախ զանոնք կը կանգնեցնէին բաղնիքին առջեւ, որ երկու դուռ ունի, մէկ ծայրը մուտք, միւս ծայրը ելք: Մուտքին առջեւ բոլորն ալ կը հանուեցնէն, եւ տաք բաղնիքէն յետոյ, ելքէն դուրս կը հանեն, բացօթեայ ցուրտին, եւ կը հրաւիրեն դիմացի պահեստանոցէն տաք շորեր ու համազգեստ առնալու: Առաջին դժկամակողները շղթայակապ կը տարուէին: Իսկ խաղաղ դիմադրութիւն ցոյց տուողները կը մնան առանց հագուստի, մինչեւ որ շարունակուող սառեցնող քամին գետնէ զանոնք:

Կ'արժէ տակաւին քանի-քանի օրինակներ եւս յառաջ բերել, ցոյց տալու համար մէկ կողմէ՝ թէ ի՞նչ են չարչարանքի զանազան միջոցներ ունեցող՝ տիրապետող ու բռնակալ պետական ուժերուն պարտադրանքի ու ճնշման մեթոտները՝ ռազմագերիներու վրայ, եւ միւս կողմէ ինչքան դիւրին, նոյնքան ալ սակայն ծանրակշիռ անարդարութիւն մըն է մեղադրանքներ հիւսել այդ անիրաւուածներուն հասցէին, երբ անոնք յանձն կ'առնեն, նման անմարդկային պայմաններու մէջ, լեգէոնականի զազրելի համազգեստը քաշելու իրենց վրայ:

Առաւօտ մը բոլորը շարքի կը կանգնեցնեն, եւ կ'առաջարկեն հաւատարմութեան երդում ընելու Գերմանացիներուն: Երեք հոգի, որոնց հետ Հայրենասիրական Կազմակերպութիւնը չէր կրցած յարաբերութեան մէջ մտնել, եւ բացատրել անոնց՝ հաւաքաբար առնուած որոշումներն ու ծրագիրները, անվեհեր կերպով կը մերժեն եղած բիրտ առաջարկը, եւ նոյն օրն իսկ շղթայակապ կը տարուէին ու կը գնդակահարուէին անողորմաբար:

Քանի մը օր յետոյ, ճանապարհէն նոր բերուած ռազմագերիներու խումբ մը եւս շարքի կը կանգնեցնեն՝ հաւատարմութեան երդում պահանջելով բոլորէն: Կ'առաջարկեն նաեւ որ համաձայն չեղողները դուրս գան շարքէն: Հայ երիտասարդ մը, որ նոյնպէս ծանօթ չէր Ընդյատակեայ Հայրենասիրական Կազմակերպութեան որոշումներուն, դուրս կու գայ շարքէն: Նոյն ձեւով անմիջապէս շղթայակապ կը տարուի ու կը գնդակահարուի:

Բայց ո՞վ էր այդ խրոխտ ու մեծոգի սովետական քաղաքացին, եթէ ոչ Մարտիկ Ավդալբեկեանը, որ միակ տղազաւակն էր Թադէոս Ավդալբեկեանի, որ հանրածանօթ ու նշանաւոր համայնավար մը եղած է՝ քաղաքական ու տնտեսական գիտութիւններու փրոֆեսոր իր կոչումով: Ան է որ «Կապիտալ»ը հայերէնի թարգմանած է: Ան

ալ սակայն, 1937-ին զոհ կ'երթայ անարդ զրպարտութեան, շատերուն պէս կը ձերբակալուի ու կ'աքսորուի, եւ ա՛լ ետ չի դառնար:

Այդ դժբախտ օրերուն, Մարտիկ Ավդալբեկեանը Երեւանի Բազմարուեստից վարժարանի ամենափայլուն ուսանողներէն ըլլալով հանդերձ, իբրեւ «ժողովուրդի թշնամու» եւ «դաւաճանի» որդի՝ կը զրկուի ուսման թոշակէն եւ կը վռնտուի թէ՛ ուսումնարանէն, եւ թէ կոմերիտ միութենէն:

Հակառակ անիրաւուած մը ըլլալուն, հակառակ կուտակուած անարդարութիւններուն, սովետական քաղաքացին սակայն կը մնայ անյողդողդ, հաւատարիմ ու անձնուրաց զինուորը սոցիալիստական իր հայրենիքին:

Սովետական ռազմագերիներէն ոմանք նախընտրած են ուղղակի մահը, ուրիշներ հաւաքաբար կամ անհատապէս ուզած են իրենց գիտցած ձեւով շարունակել ֆաշիզմի դէմ պատերազմը. այսինքն հաւատարիմ ձեւանալ, ողջ մնալ, զէնք ստանալ, առաջին հերթին զայն կարենալ գործածելու համար հիթլերականներու դէմ:

Սովետական գնդապետ ռազմագերի մը, հարցաքննութեան ժամանակ կը մերժէ ծառայութիւն խոստանալ Գերմանացիներուն: Տեղւոյն վրայ կը ձերբակալուի, եւ ծեծի ու վախի զանազան սպառնալիքներուն տակ՝ կը ստիպուի գերմանական հագուստ հագնիլ:

Օսթրովի ճամբարին մէջ, Հայրենասիրական Ընդյատակեայ Կազմակերպութիւնը բեղմնաւոր աշխատանքի լծուելով՝ կը յաջողի ներգրաւել ռազմագերիներու մեծ մասը եւ իր ազդեցութեան տակ առնել բոլորը:

1941-ի ձմրան առաւօտ մը, նոյն ճամբարի ռազմագերիները շարքի կը կանգնեցնեն: Գերմանացի ստորճանաւոր մը, որուն կ'ընկերանային քանի մը զինուորներ, կը ծանուցանէ թէ «քիչ վերջ այցելութեան պիտի գայ գերմանական մեծ բանակի զօրավար Տեկկերը, ընկերակցութեամբ հայազգի գերմանական բանակի տեղակալ Ժոռա Գրիգորեանի: Ձեզի կը հրամայենք որ պատրաստուիք բարձրաստիճան զինուորականները արժանավայել ընդունելու»:

Հայրենասիրական Ընդյատակեայ Կազմակերպութիւնը կը ճանչնար Ժոռա Գրիգորեանը՝ իբրեւ լաւ հայրենասէր եւ ընդյատակեայի գործօն անդամ, որ յետագային հերոսաբար կը նահատակուի՝ Գերմանացիներէն դնդակահարուելով: Իսկ ճամբարին շարքային ռազմագերիները այն կարծիքը կը կազմեն, որ եկող Հայը, անշուշտ, Գերմանացիներուն ծախուածներէն է:

Շատ չանցած ներս կը մտնեն սպաները: Նախ Հայը՝ գերմանական սպայի համազգեստով ու ուսադիրներով, յետոյ զօրավարը՝ ուրիշ խումբ մը զինուորականներով:

Զօրավար Շեկկերը խօսք առնելով կը յայտարարէ·

— Ահա՛ ձեր հայրենակից Ժոռա Գրիգորեանը: Ան առաջիններէն եղաւ որ մեզի միացաւ՝ կռուելու համար Ռուսերուն դէմ, փրկելու համար Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը:

Ժ. Գրիգորեանը խոհուն ու հանդարտութեամբ խօսք կ՚առնէ·

«— Ի՛մ սիրելի հայրենակիցներ ու դարերու պատմութիւն ունեցող հայ ժողովուրդի զաւակնե՛ր: Մեր ազգի պատմութիւնը ծանօթ է բոլորիս: Մեր երկրին մէջ չարունակ աւեր ու դաւեր եղած են, իսկ մեր ժողովուրդը ստիպուած՝ բռնակալներու լուծը կրած է, եւ պայքարի միջոցներ փնտռած՝ այդ լուծը թօթափելու համար: Զօրավար Շեկկերը իրաւացի կերպով ըսաւ որ ես առաջիններէն եղած եմ, որ զէնք վերցուցած եմ օգնելու համար իմ ժողովուրդիս: Ես կոչ կ՚ընեմ ձեզի բոլորիդ, որ զէնք վերցնէք: Ներկայիս միա՛յն զէնքով կրնանք օգտակար ըլլալ մեր հայրենիքին»:

Զօրավարը իր սպաներով հեռացաւ: Ժ. Գրիգորեանի խօսքերը խոր տպաւորութիւն գործեցին ռազմագերիներուն վրայ: Իրականին մէջ անոր խօսքերը հետեւեալ նշանակութիւնը ունէին.— Բիւրաւորներու փշաթելերուն ետեւ մահը ոչ մէկ օգուտ ունի մեր ժողովուրդին: Առաջարկուած զէնքը պէտք է առնել ու զայն գործածել հայրենիքին համար, հայրենիքի թշնամիին դէմ:

Գերմանացիներու լեգէոններ կազմելու ծրագիրը գործնական իրականութեան վերածուած էր: Ընդյատակեայ գործող Հայրենասիրական կազմակերպութիւններու ղեկավար մարմինները իրենց յաջորդական ժողովներուն որոշում կը կայացնեն՝ որ կազմուած կամ կազմուելիք լեգէոններու ղեկավարութիւնը պէտք է ձեռք անցընել· տրուելիք զէնքերը առնել եւ առաջին պատեհ առիթին անոնցմով չէզոքացնել Գերմանացիները, անցնիլ ճակատին միւս կողմը եւ միանալ տեղւոյն փարթիզանական ուժերուն:

Օսթրովի ճամբարին հայրենասիրական կազմակերպութեան վարչութեան մէջ կը մտնեն Արմօ Աւետիսեանը, Գրիշա Գրիգորեանը, Իշխան Հասրաթեանը, Ալպեռ Նալպանդեանը, Քերովբէ Հալջեանն ու Բագրատ Ոսկանեանը:

1942 Մայիսին, ճամբարին ռազմագերիները կը փոխադրուին Ռադոմ, որ Պուլավայի հետ լեգէոնականներուն գլխաւոր կեդրոնատեղի-ճամբարն ու վարժակայանն էր: Այդ բաժանմունքին կազմակերպութեան գաղտնի ժողովները տեղի կ՚ունենային Ժոռայի բնակարանին մէջ, որ հայ կամաւորական ջոկատի պետն էր: Ան էր որ ճամբարին գլխաւոր պատասխանատուին՝ Հարիւրապետ Ենովք Խաչատուրեանի հետ կապ կը պահէր:

Յուլիս 1942–ին, Հայկական Առաջին «Կամաւորական» Դիւմարտակը զէնք կը առնայ, առանց վամփուշտի: Պուլավայի մէջ Գերմանացիները կը կազմեն երեք «կամաւորական» դումարտակներ:

Ընդյատակեայ կազմակերպութիւնը կ'որոշէ սերտ կապեր հաստատել լեհ դիմադրական ուժերուն հետ, եւ այդ կապի պատասխանատու կը նշանակուի Գ. Մանիսալեանը:

Լեհ դիմադրական ճակատը պաշտօն կու տայ Ստանիսլավ Մազուրկեւիչին՝ բանակցութիւններ վարելու, հաւանական ապստամբութիւն մը պատրաստելու համար: Ռազմագերիներու ընդյատակեայ կազմակերպութիւնը կ'առաջարկէ, լեհ հայրենասէրներու օգնութեամբ, ոչնչացնել ճամբարին գերմանական անձնակազմը, գրաւել զինամթերքները պահեստները, զինուիլ ու ջախջախել քաղաքին հիթլերական կայազօրը, ապա կազմակերպել Պուլավա քաղաքին ինքնապաշտպանութիւնը: Լեհ դիմադրական ուժերը ռազմագերիներու այս առաջարկը կը նկատեն անդրծադրելի, որ աւելորդ զոհեր մխայն կրնար խլել, քանի որ Գերմանացիները հսկայական ուժեր կեդրոնացուցած էին այդ շրջաններուն մէջ: «Մենք միայն թեթեւ օգնութիւն մը կրնանք ընել ձեզի՝ եթէ ապստամբիք, բայց մեր վրայ շատ յոյս մի դնէք», կ'ըսէ Մազուրկեւիչը:

Պուլավայի լեհէռնականները անորոշութեան մէջ կ'ապրին: Անրիչ հանդիպումներ տեղի կ'ունենան, բայց անօգուտ: Լեհ հայրենասէր դիմադրականները մինչեւ այսօր ակնածանքով ու հիացումով կը խօսին հայ ռազմագերիներու մասին, հակահիթլերական ապստամբութեան մէջ նետուելու անոնց վճռակամութեան մասին:

Ստանիսլավ Մազուրկեւիչը ողջ է, ինչպէս իր ընտանիքն ու տղան, որոնք լաւ կը յիշեն այդ օրերու անցուդարձերը:

Լեհէռնականներու դումարտակներու կազմութեան կողքին, հայրենասիրական կազմակերպութիւնը կ'որոշէ զինեալ ապստամբութեան չուռալ մըն ալ կազմել: Առաջին դումարտակի ապստամբութեան զինուորական պատասխանատու կ'ընտրուի Ենովք Պաշտաուրեանը, իրեն օգնականներ ունենալով Ժորա Գրիգորեանն ու Յակոբ Մանիսալեանը:

21 Օգոստոս 1942–ին, առաջին լեհէռնական դումարտակը կը պրկուի Սովետական Միութիւն:

Գիակարգով հասնելով, լեհէռնականները կը շարունակեն իրենց ճամբորդութիւնը մինչեւ Ռոստով ու Հիւսիսային Կովկաս: Սկիզբի շրջանին, սովետական քաղաքացիները անվստահութեամբ կը մօտենան այդ «տարօրինակ» զինուորներուն, որոնք սովետական երգեր կ'երգեն, հարազատի խօսքերով կը խօսին ժողովուրդին հետ, բայց հազած են գերմանական համազգեստ:

Սակայն առաջին շփումին իսկ՝ կասկածամտութիւնը կը փոխուի համակրութեան։ Այդ դարչելի հոգուածներուն մէջ անոնք կը տեսնեն իրենց հարազատ ու բազմաչարչար սովետական եղբայրները։

Շուտով կը սկսին անոնց օգնել՝ փախուստի ճամբաներ ցոյց տալով ու յարաբերութեան մէջ դնելով զանոնք տեղական դիմադրական ու փարթիզանական ուժերուն հետ։ Իսկ լեգէոնականները՝ իրենց տրամադրութեան տակ եղած զէնքերուն կարեւոր մէկ մասը կը յանձնեն փարթիզաններուն։

Այս եղելութեան կենդանի վկաները ողջ են տակաւին Դականրոք ու Մայկոպ քաղաքներուն մէջ։ Ահա՛ քանի մը անուններ անոնցմէ՝ Աննա Գավալեւա, Մարֆուշա Բոչարովա, Մարիա Երեմինա, Կարապետ Բոհաննեան եւ ուրիշներ։

5 Հոկտեմբեր 1942–ին, կ'որոշուի նոյն ամսուան 8–ին, ապստամբութիւն բարձրացնել։ Ամէն ինչի մանրակրկիտ ռազմագիտական փլանը կը ճշդուի։ Կէս գիշերին՝ երկու հրացանի կրակոցով՝ ապստամբութիւնը ծայր պիտի առնէր։

Ժօռա Գրիգորեանը կը նշանակէ երեք հոգի, որոնք պէտք էր ճակատին միւս կողմը անցնէին ու յարաբերութեան մէջ մտնէին Կարմիր Բանակին հետ, անկէ օգնութիւն խնդրելու համար ապստամբութեան լիակատար յաջողութեան համար։

Մայկոպէն 28 հոգի կը յաջողին միանալու սովետական յառաջապահ ուժերուն։

Հոկտեմբեր 8–ին, երբ ամէն ինչ պատրաստ էր ապստամբութեան համար, բոլորին համախմբուելու եւ շարքի կանգնելու հրամանը կը տրուի։

Ցետոզային կը պարզուի որ գերմանական վերին հրամանատարութիւնը, ճշգրիտ տեղեկութիւն առնելով գումարտակի ապստամբական ծրագիրներու մասին, անմիջապէս հրաման կու տայ եւ կանչել առաջին գումարտակը, զինաթափ ընել զայն, եւ գնդակահարել այդ շարժման ղեկավարները։

Նախ գումարտակը կը բաժնեն վաշտերու ու դասակներու, ապա իրարմէ կը հեռացնեն զանոնք, եւ խս–խս–ական գնդացրային վաշտին մասնակցութեամբ զինաթափ կ'ընեն բոլորը։

Կանխաւ կազմուած ցանկով, հիթլերականները դուրս կը կանչեն 18 անուններ, եւ ձերբակալելով զանոնք կը տանին։ Ցետոյ կը ձերբակալեն 21 հոգի եւս, որոնցմէ շատերն ալ կը գնդակահարուին։ Ձերբակալուածներուն մէջ էին Ժօռա Գրիգորեանը, Ղազար Աստուրեանը, Արմօ Աւետիսեանը, Սերգօ Բարսեղեանը, Գրիշա Գրիգորեանը, Ենովք Խաչատրեանն ու ուրիշներ։

Այս գումարտակէն 400 հոգի համակեդրոնացման մահուան ճամբարները կը նետուին, իսկ միւսները կը կցուին աշխատանքային գումարտակներուն:

Այս փաստը ապացոյց մըն էր, եւ ցոյց կու տար թէ Գերմանացիներուն ծրագիրները լիակատար կերպով ձախողած էին, «կամաւորական» ազգային զօրամասերն ու գումարտակները իբրեւ գերմանական զինակից ուժ օգտագործելու համար:

Հայ լեգէոնականներուն հայրենասիրական արարքներու մասին անհամար փաստեր կան: Անոնք ամէնուր, եւ առաջին պատեհ առիթէն օգտուելով, հարուածած են հիթլերական թշնամին, եւ մեծ ու փոքր խումբերով անցած են փարթիզաններու կողմը:

Լեհաստանի մէջ փարթիզանական պետերուն ու դիմադրական շարժման պատասխանատուներուն վկայութիւնները կը հաստատեն, որ հայ ռազմագերիներու ու լեգէոնականներու միացումը լեհ փարթիզաններուն՝ պատահականութիւն մը չէ եղած, այլ ընդհանրացած ավորական երեւոյթ մը: Անոնց հերոսական սխրագործութիւններու մասին ակնածանքով կը խօսին կենդանի վկաները, ինչպէս օրինակ Ստանիսլավ Մազուրկեվիչը, Հելենա Պավլիկովիքն ու ուրիշներ:

Հայ լեգէոնականները Լեհաստանի մէջ, եւ այլուր, կրցած են շահիլ ժողովուրդին վստահութիւնն ու համակրութիւնը: Լեհ հայրենասէրները զանոնք նկատած են իրենց զինակից բարեկամները: Անհամար փաստաթուղթեր ու խրատեկի վկայութիւններ կը հաստատեն այս բոլորը:

Բոլոր կազմուած գումարտակներէն, զատալիք լեգէոնականներ, խումբ առ խումբ փախուստ կու տան ու կը միանան փարթիզաններուն:

5–րդ գումարտակէն, Արամ Վասիլեանի գլխաւորութեամբ, 12 հոգի՝ իրենց հետ վերցնելով երկու ծանր ու տասը թեթեւ գնդացիրներ, հրացաններ, ատրճանակներ ու նռնակներ՝ կ՚անցնին լեհ փարթիզաններուն կողմը: Պուլավայէն ուրիշ բազմաթիւ խումբեր զինեալ սարքերով կը միանան փարթիզաններուն: Արփիար Մարտիրոսեանի գլխաւորութեամբ փախչողներուն մէջ կարելի է յիշել՝ միջին դասու սպաներ՝ Նիքոլա Հայրապետեանը, Աշոտ Աւագովն ու Արմօ Գալստեանը:

Ուրիշ հինգ հոգիէ բաղկացած խումբ մը կը միանայ Պուլավայի անտառներուն մէջ բանակող փարթիզաններուն:

Լուպլինէն ուրիշ հինգ հոգինոց խումբ մը՝ Ռուբէն Բարսյանի գլխաւորութեամբ, կ՚անցնի փարթիզաններուն կողմը:

Աշոտ Մարտիրոսեանը 16 հոգինոց խումբ մը կը յաջողի կազմակերպել, եւ լեհ փարթիզանական ուժերուն հետ սովետո–լեհական փարթիզանական վաշտը կազմել:

Միշա Պետրոսեանի հայ ռազմագերիներէ բաղկացած խումբը նշանաւոր կը դառնայ իր հերոսական գործունէութեամբ, իր անակնկալ յարձակումներով մեծ կորուստներ պատճառելով հիթլերականներուն:

Լեհ հայրենասէրները ապահովութեան մէջ պահած են լեգէոնէն փախած հայրենասիրական կազմակերպութեան պատասխանատուները, որոնք Գերմանացիներու կողմէ մահուան դատապարտուած էին:

Հայրենասիրական կազմակերպութեան գործունէութիւնը հիթլերականներու ուշադրութիւնը կը գրաւէ:

Շատեր ձերբակալուելով՝ մահապատիժի ու բանտարկութեան կը դատապարտուին:

1943 Փետրուար 22-ին, Գերմանացիներ Պուլավայի փորձակայանը կէս գիշերին պաշարման տակ առնելով՝ կը ձերբակալեն ընդյատակեայ կազմակերպութեան պատասխանատուներուն մեծ մասը, որոնց մէջ կը գտնուէին Ոսկանեան Վահան, Վարդանեան Ալեքսանդր, Կարապետեան Աւետիս, Մկրտչեան Բարեկամ, Դանիէլեան Ռուբէն, Պապայեան Արտեմ, Հայրապետեան Հրանդ, Բաղդասարեան, Գրիգորեան, Բուշիկեան Անդրեա, Մինասեան Մինաս, Աւետիսեան Արամ ու Զախմախչեան Տաւիդ:

Բայց հայրենասիրական կազմակերպութեան կորիզը կը մնայ անվթար, եւ պայքարը կը շարունակուի վճռականութեամբ: Ձերբակալուածները նորերով կը փոխարինուին, որոնք կու գան ու կը գրաւեն նահատակ իրենց ընկերներուն տեղը, անոնց կիսատ թողած գործը իր լրումին հասցնելու համար:

Գերմանացի ֆաշիստներու կողմէ Ուքրանիոյ Ժիտոմիրի շրջանը ղրկուած վեցերորդ գումարտակն ալ, նոյնպէս, անկարելի կ'ըլլայ օգտագործել ի նպաստ Գերմանիոյ: Հակառակ խիստ հսկողութեան, մաս առ մաս, մեծ ու փոքր խումբերով, լեգէոնականներ փախուստ տալով՝ կը միանան փարթիզաններուն: Գերմանացիք ստիպուած կ'ըլլան զայն երեք վաշտերու բաժնելով՝ զատ-զատ շրջաններ ղրկելու, աւելի եւս զօրացնելով գերմանացի բանակայիններուն անձնակազմը այդ վաշտերուն մէջ:

Բարիշեւկա ղրկուած վաշտը, Արամ Աղոյեանի գլխաւորութեամբ, կապ կը հաստատէ այդ շրջանի փարթիզաններուն հետ, եւ մաս առ մաս կը միանայ անոնց: Գերմանացիները կը յաջողին անոնցմէ միայն տասը անձ վիրաւորել ու սպաննել:

Հիթլերականներուն փառաւոր դաս մը կու տայ հայկական լեգէոնի վեցերորդ գումարտակին երկրորդ վաշտը, որ Սուխարիչ Յարութիւնեանի եւ Արամայիս Օսիպեանի գլխաւորութեամբ 250

անձնակազմով եւ զերմանական ռազմական չուեմարանը կողոպտելէ յետոյ, կ'անցնի զօրավար Նաւումովի գլխաւորած վարձիզանական ուժերու կողմը:

Դժուար չէ եզեւակայել, թէ ի՛նչ դժուարին պայմաններու մէջ ու ի՛նչ զերմարդկային ճիգերով հայ լեգէոնականները կրցած են Գերմանացիներու թիկունքին կազմակերպուիլ ու կատարել իրենց սովետական քաղաքացիի պարտականութիւնը:

Փարձիզանական ուժերու պետ, սովետական բանակի զօրավար ու կրկնակի հերոսի մեծալ կրող Մխիայիլ Իվանովիչ Նաւումով՝ իր իրազեկի վկայութիւնները կու տայ Ուքրանիոյ մէջ գործող, լեգէոնէն փախած ու փարձիզաններուն միացած հայկական ուժերու մասին:

Ահա՛ Մխքայէլ Յակոբեանին գրած անոր վկայագիր նամակէն քանի մը մէջբերումներ.—

«1943–ի Սեպտեմբեր 14–ին էր, երբ չորս սեւաչեայ ու թխադէմ, զերմանական համազգեստով ոստաններ, ինձի ներկայանալով զեկուցեցին թէ՝ այսպէս կոչուած հայկական լեգէոնի 814–րդ դումարտակին երկրորդ վաշտը, որ իրականութեան մէջ իր քանակով հաւասար էր դումարտակի մը, իր ամբողջ կազմով կը միանայ սովետական փարձիզանական ուժերուն ու կ'անցնի իմ հրամանիս տակ, ամբողջապէս զինուած ու լրիւ անձնակազմով, 15 գնդացիրով, դումարտակային երեք ականանետերով, հրացաններով ու ռազմամթերքով:

«Այդ հայկական վաշտի հրամանատարը՝ նիհար, վճռական դէմքով ընդ, սուր ու արագաշարժ Աբրամայիս Օսիպեանը ինձի պատմեց իր եւ միւս լեգէոնականներու ճակատագրի մասին: Թէ ի՛նչ պայմաններու մէջ հիթլերականները կը պահէին սովետական ռազմագերիները, որոնցմէ անհամար հոդիներ մեռան ու սպանուեցան՝ գոհ անօթութեան, համաճարակի, ծեծի ու գնդակահարութեան: Մահուան սպառնալիքով ու ճիւաղային ուրիշ մեքենայութիւններով ռազմագերիները կը ղրկէին լեգէոն, յուսալով որ այդ դժբաղդները կը մոռնան հայրենիքի հանդէպ ունեցած իրենց պարտքը եւ կը վերածուին հիւ հնազանդ գործիքի: Բայց սովետական ռազմիկները կ'ապրէին մեկ երազով՝ ձեւով մը դուրս ելլել համակեդրոնացման մահուան ճամբարներէն ու վերազտնել սովետական ժողովուրդի դիրքը, ուր կարող պիտի ըլլային պաշտպանել իրենց պատիւն ու արժանապատուութիւնը, իրենց տրուած զէնքը դարձնելով Ֆաշիստներու դէմ:

«Այդ երազը իրականութիւն դարձած էր այժմ, եւ ես հրամայեցի Օսիպեանին՝ որ վաշտը մարտական գործողութեան համար չարքի կենայ»:

Ահա թէ ի՛նչպէս սովետական զօրավարը կը նկարագրէ Պօտիւսկայի գերմանական կայազօրին դէմ հայ լեգէոնականներու կատարած յարձակումը.—

«Կէս ժամ յետոյ Օսիպեանը իր սեւ նժոյգին վրայ ինծի զեկուցեց.

— Ընկե՛ր զօրավար, հայ փարթիզաններու վաշտը շարուած է իր լրիւ կազմով, կատարելապէս զինուած ու ռազմական հանդերձանքով: Վաշտը պատրաստ է կատարելու ձեր հրամանը:

«Ես գոհունակութեամբ տեսայ կայծկլտուն, ուրախութեան արցունքով կենդանացած հարիւրաւոր սեւ աչքեր, քարացած թուխ դէմքերու վրայ, լարուած, ձիգ–ձգուած կեցուածքով: Անոնց սրտերուն յուզմունքն ու դողը ինծի ալ կը հաղորդուէր, եւ զգացի որ բոլորն ալ ցնծութեամբ համակուած ու լեցուած են:

— Բարե՛ւ ձեզ, ընկերնե՛ր, — գոչեցի ես: Եւ վաշտին բոլոր մարտիկները միաբերան գոչեցին.

= Բարե՛ւ ձեզ, ընկե՛ր զօրավար:

— Ես ձեզ կը շնորհաւորեմ սովետական հայրենիքի պաշտպաններու շարքերուն մէջ ձեր վերադարձին առիթով: Ես ձեզի կը վստահիմ, եւ այդ վստահութիւնը հայրենիքի եւ բոլոր սովետական մարդոց վստահութիւնն է:

«Ուրախութեան արցունքներ ժայթքեցին բոլորիս աչքերէն, ընդհանուր ոգեւորութիւն ու ցնծութիւն պատեց ամէն կողմ:

— Այսօր, յայտարարեցի Օսիպեանին, Սուխարիչ Ցարութիւնեանին ու Սայեանին, — լեգէոնի ստորաբաժանման երեք հրամանատարներուն, — այս գիշե՛ր իսկ ձեր վաշտը պիտի հարուածէ Պօտիւսկայի կայազօրը: Ձեզի կը յանձնարարեմ ջախջախել զանոնք՝ անտեսելով ամրութիւնները: Նկատի ունեցէք որ այդ գործողութեան համար խոշոր տրամաչափով հրանօթներ չունինք. բայց վնաս չունի. ձեր տեղւոյն քաջ ծանօթ ըլլալն ու մութ գիշերը կ'օգնեն ձեզի՝ յաջողութեամբ կատարելու համար ռազմական կարեւոր ու դժուարին գործողութիւնը:

«Երեկոյեան հայկական վաշտը յառաջացաւ դէպի Պօտիւսկա:

«Էս–էս–ականներու վաշտն ու տանկաններու խոշոր կայազօրը, որոնք ուժեղացած էին հակաթանկային վեց արագաձիգ հրանօթներով, ականներով ու հաստոցային գնդացիրներով, տագնապալի կը սպասէին իրենց քարակերտ շէնքերուն մէջ՝ ամրութիւններուն ետին:

«Հայ փարթիզաններու սրտերուն մէջ երկար ժամանակէ ի վեր կուտակուած կատաղութիւնը ժայթքելով պայթեցաւ այդ գիշեր, եւ կէս գիշերին սկսած ու մինչեւ լոյս տեւող մարտի ընթացքին՝ հայ–

կական վաշտը ջախջախեց ֆաշիստական կայազօրը: Հայկական փարթիզանական վաշտի մարտական առաջին փայլուն մկրտութիւնն էր ասիկա: Իր անդրանիկ ախրատրծութեամբ, առաջին յաջողութեամբ՝ վաշտը հիացում պատճառեց բոլորին»:

«Հայկական փարթիզանական վաշտը, այս հերոսական ճակատամարտի ընթացքին ոչնչացուց էս-էս-ականներու կարեւորագոյն ամրութիւնը Ժիտոմիշլինայի տափաստանային մասին մէջ: Կայազօրին մէկ մասը հազիւ կրնայ ճողոպրիլ ամրողջական բնաջնջումէ, կորսնցնելով 11 սպաններուած ու գերի առնով 35 հոգի: Կը գրաւուին պարէնաւորման մեծ պաշարներ, ճաւար, պետական դրամատան բաժանմունքին դրամական գումարն ու դեղանիւթերու պահեստը: Հայեր կ'աւերեն զօրանոցը, հեռախօսական հանդոյցը, ռատիոկայանն ու իւղի գործարանը, եւ ձեռք կը ձգեն ռազմամթերքի պահեստը:

«Այս յաղթական ախրատրծութենէն ետք, 1943 Սեպտեմբեր 15-ին, հայ ռազմագերիները դադրեցան լեգէոնականներ ըլլալէ եւ դարձան փարթիզաններ:

«... Դժուար է համառօտակի նկարագրել անէծ զօրամասի մարտական ուղին: Բայց առաւել եւս դժուար է, այս չատ արագ աճած, մինչեւ իր մէջ հինգ հարիւր անձ հաշուող հայկական փարթիզանական ջոկատին, թշնամիի թիկունքին կատարած ախրատրծութիւններուն ամրողջական բնութագրութիւնը կատարելը: Հարցը միայն այն չէ, որ հայկական ջոկատը Սովետական Միութեան հայրենական պատերազմի պատմութեան մէջ ամենախոշոր ազգային փարթիզանական կազմակերպութիւնն էր, այլ նաեւ այն, որ Միկոյեան(1) անունը կրող այս ջոկատին հետ են կապուած մեր հեծելազօրային միաւորման հերոսական ամենակարեւոր էջերը: Շատ յաճախ միաւորման հարուածային ուժն էր Միկոյեանի անունը կրող այս ջոկատը: Անոր հրամանատարներն ու մարտիկները միշտ ալ անսահման անձնուիրութեամբ կը մարտնչէին: Երբ միասնական փարթիզանական ուժերը կը նահանջէին, հայկական ջոկատը կանգ կ'առնէր ու կը փակէր թշնամիին ճամբան, զայն ճակատէն ու թիկունքէն հարուածելով անդադար: Իսկ երբ միասնական յարձակում մը գործուէր, շատ յաճախ թշնամիին գլխաւոր հարուած հասցնողը դա՛րձեալ կ'ըլլար հայկական ջոկատը: Մանր մարտերու մէջ, հիւծող արշաւանքներու ընթացքին, հայկական ջոկատը ոչ մէկ անգամ չտատամնեցաւ, ոչ ալ նահանջեց՝ առանց հրամանի: Նոյն հայկական ջոկատին վիճակուեցաւ պատիւը՝ կատարելու ամենադժուարին ու ռազմական կարեւոր

---

(1) Փարթիզաններու կողմը անցած լեգէոնի այս 6-րդ գումարտակը պաշտօնապէս Անաստաս Միկոյեանի անունը կը կրէր:

պարտականութիւնը՝ ճեղքելու ռազմաճակատի գիծը, եւ Օվրուչի ռազմակայանին բերելու ու մեր միաւորման հասցնելու՝ սպառազինութեամբ ու ռազմամթերքով բեռցուած հարիւր զուգաձի սայլ...»:

Մանրամասն զանազան ռազմական գործողութիւններու մասին խօսելէ յետոյ, զօրավարը կը շարունակէ —

«Սումայի ու Կոնոտոպի ջոկատներուն հետ միասին, Քիեւեան փարթիզանական ջոկատներու կողքին, Ժիտոմիրեան հեծելազօրային միաւորման հետ ուս-ուսի, հայկական ջոկատը, որ Քիեւէն մինչեւ Բերդիչեւ հազարաւոր քիլոմեթր մարտական ուղի անցած էր, որոշ ազդեցութիւն մը թողած է թէ՛ կեդրոնական ու արեւմտեան Ուքրանիոյ, եւ թէ Լեհաստանի ժողովրդական պատերազմի ճակատագրին ու անոր ծաւալման վրայ...»:

«... Հայկական ջոկատին ծառայութիւնը ոչինչով պակաս է Սումչչինայի կամ Քիեւչինայի, այսինքն հեծելազօրային մեր միաւորման ծառայութենէն: Եւ հայկական ջոկատին սխրագործութիւնները կը կազմեն ամենանշանաւոր հերոսութեանց պատմութեան մէկ մասը, որ սակայն դժբախտաբար տակաւին չէ գրուած, եւ կը սպասէ իր հետազօտող պատմաբանին, գրողին ու «ուսումնասիրողին»:

«... Ոչ առանց ափսոսանքի կը նշեմ, որ չափազանց չնչին է հայ փարթիզաններուն թիւը, որոնց կուրծքը զարդարուած ըլլայ փարթիզանական մետալով, կամ ուրիշ շքանշաններով: Ցանուն արդարութեան, եւ ամէն անոնց համար, որոնք մարդոց ծառայութիւնները կը չափեն լոկ անոնց ստացած պարգեւներով, ես պէտք է ըսեմ որ այդ աղաղակող անարդարութեան պատճառը, այդ միեւնոյն արատաւոր հակաժողովրդական վերաբերմունքն էր, մարդոց նկատմամբ՝ մասնայատուկ այն խեղդող ժամանակաշրջանին, երբ նոյնիսկ փարթիզանական առասպելական ղեկավարներէն ոմանք, Ստալինի պաշտամունքին մթնոլորտը մեքենայաբար փոխադրեցին ռազմաճակատին վրայ փորձանքի ենթարկուած մարտիկներուն վրայ, եւ իրենց անվստահութեամբ յախուռն կերպով պարուրեցին նաեւ մեր հայկական ջոկատին ամբողջ անձնակազմը...»:

«Հայկական ամբողջ ջոկատին, եւ ջոկատին իւրաքանչիւր անդամի նկատմամբ անվստահութիւնն այդ տարիներուն արմատացած էր նախկին փարթիզաններու գործերու յանձնախումբին մէջ: Հակառակ անոր որ հայ փարթիզանները իրենց սխրագործութեամբ քանի՛-քանի անգամ արժանացած են Ուքրանիայի զանազան շրջաններու ազգաբնակչութեան սիրոյն ու երախտագիտութեան, սովետական բազմահազար քաղաքացիներ փրկած ըլլալնուն համար տաժանակրութեան քշուելէ, որոնցմէ հարիւրաւորներ ազատուած են ստոյգ ու անխուսափելի մահէն...:

«Ուքրանիական հողին վրայ, պելոռուսական անտառներուն մէջ, Լեհաստան ու Չաբլիաթեան լեռներուն մէջ, հայկական այդ ջոկատի մարտիկներէն հերոսական մահով ինկան մօտ 70 ռազմիկներ, անյայտ կորան աւելի քան 40 ու վիրաւորուեցան 80 հոգի...

«Ինչպէս մարտադաշտի կարճատեւ պահերուն ինկած մեր հերոսները հողին կը յանձնէինք, այնպէս ալ այսօր, մօտ երեսուն տարի անց, ուքրանիական ժողովուրդին ու իմ միաւորման բոլոր ռազմիկներուն անունով, արդէն ճերմակած պլուխս կը խոնարհեցնեմ հայ ժողովուրդի այդ զաւակներուն անյայտ ու յայտնի գերեզմաններուն առջեւ. ա՛յն հերոսներուն, որոնք իրենց սիրելի Հայաստանէն հազարաւոր քիլոմեթր հեռու, բայց իրենց ուս, ուքրանիացի, պելոռուս ու ա՛յլ եղբայրակից ազգերու զաւակներուն հետ միասնաբար կռուեցան յանուն մեր ընդհանուր հայրենիքին, եւ իրենց անուշ կեանքը տուին ամբողջ մարդկութեան երջանկութեան ու խաղաղութեան համար...

«... Ինձ չէ վիճակուած Հայաստան դառնալ, մօտիկէն ծանօթանալ հայ ժողովուրդին, բայց այսուհէնայ՝ Քիեւէն, ես կը տեսնեմ ու կը հպարտանամ հայ ժողովուրդի բոլոր հիանալի գործերով. ա՛յն ժողովուրդին, որուն նախահայրերը դարեր առաջ ապաստան գտան հոս՝ Ուքրանիոյ հողին վրայ, եւ որուն զաւակները մեր օրերուն, ինկան, որպէսզի ոչ մէկ ժողովուրդ ստիպուած ըլլայ տարագիր դառնալու ու ճորտութեան լուծին տակ մնալու ու հնձելու...»:

«Քիեւի Երեւանեան պողոտայէն քալելով, ինչպէս իւրաքանչիւր քիեւցի, ամէն անգամ հպարտութեամբ կը յիշեմ, որ Քիեւի ու Ուքրանիոյ համար ինծի հետ՝ ալեհեր Ուրալի զաւկին հետ մէկտեղ մարտնչած են նաեւ հայ ժողովուրդի փառապանծ զաւակները, վեհապանծ Արարատի դիւցազունները: Այսպէս է ժողովուրդի պատմութեան բնական ընթացքը — Բարեկամը դժուար օրերուն կը ճանչնաս: Հայկական փարթիզանական ջոկատը, անոր սխրալի գործողութիւնները փառաբեղ էջեր կը կազմեն Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Միութեան ժողովուրդներու, եւ տուեալ դէպքին, հայ ու ուքրանիացի ժողովուրդներու մեծ ու եղբայրական բարեկամութեան պատմութեան մէջ...»:

Ահա՛ ուս զօրավարի մը անաչառ ու իրապեկի վկայութիւնները, որոնցմէ մէկ քանիները միայն յիշեցինք, ցոյց տալու համար այն մեծ բաժինը, որ բերած են քաջազն մեր հայորդիները ազատագրական պայքարին մէջ, երբ նոյնիսկ անոնք «լեգէոնական» էին, գերմանական համազգեստի տակ:

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ՑԵՏՈՑ

Մանուշեանի հրամանատարութեան տակ գործող արձակալէն-ներու կարեւոր ու մեծ մասին ձերբակալութիւնը, ինչպէս նաեւ ռազմիկական հետապնդումներու հետեւանքով առեղծուած անապահով ու խիստ վտանգաւոր վիճակը, անկարելի դարձուցին ձերբակալութենէ զերծ մնացածներուս՝ շարունակել մեր գործունէութիւնը Փարիզի մէջ:

Ռազիկանութիւնը բոլորիս կերպարանափոխութիւնը ունէր, ինչպէս նաեւ մանրակրկիտ ծանօթութիւններ մեր յարաբերութիւններու մասին: Հրաման առացանք՝ քանի մը ամիս հեռանալ մայրաքաղաքէն:

Փարիզի Մուլէն-Վեռ փողոցին վրայ բնակող Փոլատեանները, որ լաւ հայրենասէրներ էին, եւ որոնց տունը շատ յաճախ իբրեւ ապաստան-թաքստոց ծառայած էր ինծի ու իմ վիճակիս մէջ գտնուողներուն, միս առաջնորդեցին Նորմանտիոյ Կուան-Վիլ քաղաքէն չուրջ երեսուն քիլոմեթր հեռու գտնուող գիւղ մը՝ Վիլ-Պոտոն անունով: Հոն անոնք միս ծանօթացուցին իրենց բարեկամ մէկ ընտանիքին, որ թէ՛ նպարավաճառ էր, թէ՛ ճաշարան եւ թէ պանդոկ կը բանեցնէր: Ձիս ներկայացուցին իբրեւ հանդստեան պէտք ունեցող հիւանդ մը:

Շուտով այդ ազնիւ Նորմանտացիներուն համակրութիւնն ու բարեկամութիւնը կրցայ շահիլ: Քանի մը շաբաթ յետոյ, ծանօթացայ նաեւ նոյն պատճառներով հոն թաքնուած ուրիշ հայրենասէրի մը, որուն անունն էր Փրիմօ: Ան Ա. Էս. (Գաղտնի Բանակ) դիմադրական կազմակերպութեան գնդապետներէն ըլլալ կը թուէր: Փարիզի Գաղտնի Բանակին խառնուրդին մէջ ալ ձերբակալութիւններ պատահած ըլլալով, անիկա վտանգաւոր տեսած էր եւ ապրուած՝ եկած ու թաքնուած էր այդ գիւղին մէջ: Երբ մօտիկ ծանօթներ եղանք իրարու, մեր հերթական հանդիպումներուն ժամանակ կարծիք-

ներու վոխանակութիւն ունենալէ առաջ բոլոր ընթացիկ հարցերու մասին, պարզուեցաւ որ դաշափարական տեսակէտով մեենոյն աշխարհահայեացքները չունէինք, բայց գործնական հայրենասիրական հարցերու մէջ գրեթէ ամէն տեսակէտով համաձայն էինք իրարու, եթէ նկատի չունենանք գերմանական ուժերուն դէմ անմիջական ահաբեկչական ձեռնարկութիւններու սկսելու հարցը, որուն մասին տարակարծիք էինք իրարու:

Փրիլօն կանոնաւոր յարաբերութեան ու հաղորդակցութեան մէջ էր Լոնտոնի հետ եւ իր խումբը անկարգելով դէնք ալ կը ստանար անկէ:

Գիշեր մը, իր ընկերներուն հետ, գիւղէն հարաւ տասը քիլոմեթր հեռանալով՝ հասանք անտառին եզերքը գտնուող դաշտ մը: Ճիշդ կէս գիշերին, իրարմէ մօտաւորապէս քսան մեթր հեռաւորութեան վրայ՝ լապտերներ վառելով դարանակալ ազասեցինք:

Ցանկարծ՝ տեսանք ինքնաթիռ մը անցաւ: Սա նշմարած ըլլալով լապտերներու պայմանական լոյսը, մեծկակ պայուսակ մը նետեց, որ մեղմէ քանի մը հարիւր մեթր հեռու տեղ մը իջաւ անկարգելով: Անմիջապէս մարեցինք լոյսերը, եւ վազեցինք դէպի այդ ծրարը, որուն մէջ կային փարթիզանական պայքարին անհրաժեշտ բոլոր դէնքերը:

Ծրարը փոխադրեցինք կանխաւ պատրաստուած ու ապահով թաքստոց մը:

Այդ գիւղին ու շրջանին մէջ բաւական երիտասարդներ արդէն ներգրաւուած էին դիմադրական պայքարի չարժման մէջ:

Առաւօտ մը Փրիլոյի հետ սուրճ խմելու նստած էինք, երբ բարեկամ մը հեռ ի հեռ վազելով եկաւ հաղորդելու, որ ֆրանսացի ժանտարմաներ ու գերմանացի ոստիկաններ բնակարանս կը խուզարկեն եւ դիս կը փնտռեն:

Առանց բոպէ մը կորսնցնելու, անտառին վրայ բացուող հեռախ դռնէն դուրս նետուեցայ, եւ կէս մը վազելով, կէս մըն ալ արագ քալելով հեռացայ այդ թաղէն:

Բայց նկատեցի որ քաղաք երթալու համար ո՛չ պատշաճ հագուստ ունէի, եւ ոչ ալ կօշիկ: Գիւղին մէջ սովորութիւն ունէի տախտակէ կօշիկներ (սապօ) գործածելու: Բաւական քալելէ յետոյ, հասած էի ծանօթ աղարակ մը, որուն տէրը աղնիւ հայրենասէր մըն էր: Ինդրեցի իրմէ որ ինծի հին կօշիկ մը տայ, որպէսզի կարենամ քաղաք երթալ ու մարդու մէջ մտնել, առանց որեւէ մէկուն ուշադրութիւնը վրաս հրաւիրելու: Փափաքիս գոհացում տրուեցաւ:

Մէկ ժամ յետոյ Կան–Վիլէն եկող փոխադրակառքով Սեն–Լօ հասայ։

Անկէ երկաթուղիի կայարանը երթալով Փարիզի համար տոմսակ մը առի։

Սեն–Լոյի մէջ է որ առաջին անգամ ըլլալով պատերուն վրայ տեսայ «կարմիր ցուցատախտակ»ը, մեր տարաբախտ ընկերներուն լուսանկարներով, որոնք ներկայացուած էին իբրեւ արհեստով աւազակներ ու ոճրագործներ։ Իսկ թերթավաճառներու կրպակներուն մէջ վաճառքի դրուած էր «Ոճիրի Բանակ» ամսագիրը, Մանուշեանի խումբին դէմ «վարկաբեկիչ» յօդուածներով ու պատկերներով։ Այդ անարգական դրութիւնները, սակայն, ճիշդ սպասուածին հակառակ արդիւնքը տուին։ Ֆրանսացի ժողովուրդը անմիջապէս հասկցաւ թէ հարցը կը վերաբերի ազատագրական բանակի կամաւոր նահատակներուն ու մարտիրոսացած հերոսներուն։

Սեն–Լոյի կայարանին մէկ անկիւնը նստած՝ Փարիզի շոգեկառքին կը սպասէի, երբ միլիսիէններ՝ ոստիկաններու ընկերակցութեամբ՝ սկսան բոլորն ալ խուզարկել եւ ինքնութեան թուղթերը քննել։ Նորէն սիրտս սկսաւ մեքենայի մը արագութեամբ տրոփել։

Քննիչ ոստիկանին երկարեցի չինծու, բայց կանոնաւոր թուղթերս։ Վրայի պատկերին նայեցան, անգամ մըն ալ երեսիս, եւ վերադարձուցին ինծի՝ շնորհակալութիւն յայտնելով։ Այս անգամին ալ կրցի օձիկս ազատել։ Քիչ յետոյ շոգեկառքը Փարիզ կը սուրար, որուն մէջ, ուրիշ ճամբորդներու կողքին, ես ալ նստած էի։

1946–ին Վիլպատոն գացի՝ բարեկամներու այցելութեան։ Հոն տեղեկացայ որ տեղական դիմադրական կազմակերպութիւնը ազատագրական կռիւներուն իր պարտականութիւնը լիուլի կատարած է, իր շարքերէն տալով տասներեք գնդակահարուած մարտիկներ։

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐՈՒ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒՄԸ ԴԷՊԻ ՖՐԱՆՍԱ

Սովետական քաղաքացիներու առաջին խումբերը Ֆրանսա բերուեցան 1942–ին։ 1943–ին անոնց թիւը մեծ չափերու հասած էր արդէն։ 1944–ին, պինուորական ու քաղաքացի սովետական գերիներու թիւը կարելի էր հաշուել չուրջ 75,000 հոգի։

Աշխատանքի համար բերուածներուն վիճակուած էր նախնադարեան տարուկներէն աւելի վատ պայմանները։ Անոնք բազմաթիւ խումբերու բաժնուած էին եւ մասնաւորապէս տեղաւորուած էին հանքային շրջաններու մէջ։ Իրրեւ բնակարան, անոնց համար նախապատրաստուած էր երկչարք փշաթելերով շրջապատուած տախտակէ պարագներ, դոցուած ու դամուած պատուհաններով, գուրկ ամենատարրական ու կենսական անհրաժեշտութիւն ունեցող յարմարութիւններէ։

Հանքերու մէջ անոնց վերապահուած էր, կիսաքաղց վիճակի մէջ, ամենադժուարին ու հիւծիչ աշխատանքը, մինչեւ 12 ժամ տեւողութեամբ։

Այս անմարդկային ու դիշատիչ շահագործման պայմաններուն հետեւանքով՝ մահն ալ բաւական սովետական մարդիկ հնձեց ու տարաւ։

«Աշխատանք»ի բերուածները, սակայն, իրենք եւս կը կազմակերպուին, եւ պայքարի նպատակակէտ կը դնեն՝ վնասարարական արարքներ գործել, մասնաւորապէս ռազմական արժէք ներկայացնող արտադրութիւններու դէմ։

Լեզէոնները կը բաղկանային Սովետական Միութեան զանազան ազգութիւններէն։ Գլխաւորապէս Ուքրանիացիներէ, Վրացիներէ, Հայերէ, Աստրախանցիներէ, Թաթարներէ, Իւզպեկներէ, Տաճիկներէ եւ ուրիշներէ։

Անոնց գլխաւոր բանակատեղիները էին Մանտ, Ալլինհոն, Նէմ, Թուլօն, Նիւեռ, Ռօանեզ ու Ատլանտեան ովկիանոսի վրայ կարգ մը քաղաքներ։

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԸ
ՅԱՏՈՒԿ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐ ԿԸ ԿԱԶՄԷ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Այն ժամանակաշրջանին, երբ սովետական քաղաքացիները Ֆրանսա կը բերուին, դիմադրական–փարթիզանական պայքարը արդէն ծաւալուն հանդամանք մը առած էր ամբողջ երկրին մէջ։

Սովետական քաղաքացիներուն օգնութեան հասնելու եւ անոնց փախուստը յաջողցնելու գործը, որ սկիզբի օրերուն պատահական ու մանրակի երեւոյթ մըն էր, կը կազմակերպուի ու կը բանաւորուի։

Այս գործին դլխաւոր նախաձեռնողներն ու կազմակերպիչներն էին ռուսական ու հայկական յառաջդիմական կազմակերպութիւնները։

Կը կազմուի Խ. Օ. Ի.-ի կից կեդրոնական կոմիտէ մը՝ երկու բաժիններով։ Անոր մաս կը կազմեն Կասթօն Լառոշ, Լ. Սալինքով, Ջնոսքօ–Պորովսկի, Կնկելեակ, այս տողերը գրողը, ինչպէս նաեւ Ջօրաւար Իլիչ, հրամանատարներ՝ Օլիվիէ, Միլէյ, Ժեռար ու Փոխ-Գնդապետ Քուրվելօլ։

Այս կեդրոնական կոմիտէին է որ կը յանձնուի ամբողջ Ֆրանսայի սովետական քաղաքացիներուն հայրենասիրական ու փարթիզանական պայքարի կազմակերպչական գործը։

Նոյն ձեւով բոլոր շրջաններուն մէջ կը առեղծուին կոմիտէներ, որոնք թանկագին ծառայութիւններ կը մատուցանեն սովետական քաղաքացիներուն։

Այն շրջաններուն մէջ, ուր արձակագէններու ու փարթիզաններու Խ. Օ. Ի.-ի կոկաններ կային, սովետական քաղաքացիները պէտք է մտնէին անոնց մէջ, հակառակ պարագային՝ միանալու էին Ֆրանսական արձակագէն–փարթիզաններուն։

Ֆրանսա բերուած սովետական քաղաքացիները, իրենց գերութեան առաջին իսկ օրերուն, ինչպէս գիտենք, առեղծած էին իրենց քաղաքական ու հայրենասիրական կազմակերպութիւնները։ Անոնց պարտականութիւնն էր, նախ ճամբարներուն մէջ արծարծուղ ներքին, առօրեայ, այժմէական հարցերուն վերաբերեալ հաւաքական դիրքաւորում ճշդել, եւ ապա դիւրացնել փախուստները ռազմագերիներուն, երթալ–միանալու համար փարթիզաններուն։ Կենսական իրենց այս առաջադրանքները կարենալ իրագործելու համար, պէտք էր այս գործին աւելի կազմակերպուած ծաւալ մը տալ, ինչ որ եղաւ դլխաւոր իրենց նպատակը։

Անհատ սովետական քաղաքացիներ, առաջին պատեհ առիթով, խոյս տալով Գերմանացիներու հսկողութենէն, առանց նախապէս գիտնալու թէ ո՞ւր կարելի է պահուիլ կամ պատսպարուիլ, կը փախչէին ու կը թաքնուէին անտառներու մէջ, կամ կ'ապաստանէին լեռնային կիրճերու ծործորներուն մէջ։ Ասոնցմէ շատերը, ափսո՜ս, Գերմանացիներուն ձեռքը ինկան ու գնդակահարուեցան։

Ուրիշ սովետական ռազմագերիներ ու քաղաքացիներ փախուստ տալով գերմանական ճամբարներէն, կը յաջողէին Զուիցերիա ապաստանիլ, ուր լաւագոյն պայմաններու մէջ կը համախմբուէին յատուկ ճամբարներու մէջ։ Իրականին մէջ անոնց համար պատերազմը վերջացած էր, եւ կրնային ամենայն հանդարտութեամբ ու ապահովութեան մէջ խաղաղութեան օրերուն սպասել։ Բայց ո՛չ։ Սովետական մարդիկ չէին հանդուրժեր հանգստաւէտ պայմաններու մէջ՝ եսասէրի կեանքը ապրիլ, երբ անդին իրենց սովետական եղբայրները մահու ու կենաց կռիւը կը մղէին հիթլերական ֆաշիզմի դէմ։ Այս պատճառով անոնք կը փախչէին Զուիցերիայէն, կու գան Ֆրանսա, եւ կը միանան փարթիզաններուն՝ շարունակելու համար կռիւը Գերմանիոյ դէմ։ Կարելի է դիւրութեամբ երեւակայել թէ անոնք ի՛նչ դժուարութիւններ ու վտանգներ յանձն կ'առնեն՝ այս անձնազոհ նպատակին իրականացման համար։

Գերմանիոյ ու Պելճիքայի Ֆրանսայի սահմանամերձ շրջաններուն մէջ գոյութիւն ունեցող աշխատանքի ճամբարներուն մէջ լուր կը տարածուի, որ Ֆրանսայի մէջ փարթիզանական շարժումը ծաւալուն հանգամանք մը առած է։ Սովետական մարդիկ առանց լեզու կամ ճամբայ գիտնալու, եւ վստահ ըլլալով որ այդ պայմաններուն մէջ հազիւ պզտիկ յոյս մը միայն ունէին յաջողելու, կը փախչէին գերմանական ճամբարներէն, եւ խուսափելով մարդաբնակ վայրերէն, միայն գիշերները դաշտերու ու անտառներու մէջէն քալելով կը հասնէին Ֆրանսա եւ կը միանան փարթիզաններուն։ Ասոնցմէ եւս շատերը Գերմանացիներու ձեռքը իյնալով՝ կը գնդակահարուէին։

Աշխատանքի ճամբարներուն մէջ մնացած ռազմագերիները հիթլերականներուն դէմ պայքարի մեթոտներ կը մշակեն։ Հանքերու ու գործարաններու մէջ վնասարարութիւնը օրըստօրէ աւելի կը զօրանայ ու կը կազմակերպուի, առնելու համար մեծ համեմատութիւններ։

Սովետական քաղաքացիները ամէնուր պատրաստակամ են այդ անշարժութենէն դուրս գալու, փախչելու–միանալու փարթիզաններուն եւ շարունակելու անողոք կռիւը գերման ֆաշիզմին դէմ։

Այս կացութեան առջեւ՝ անհրաժեշտ կ'ըլլայ սերտացնել կապերը տեղական ու կեդրոնական դիմադրական կազմակերպութիւններուն, ինչպէս նաեւ ճամբարներուն մէջ գտնուող սովետական քաղաքացիներուն, նամանաւանդ անոնց ընդյատակեայ գործող հայրենասիրական կազմակերպութիւններուն հետ: Անոնց կը հասցուին Սովետական Հաղորդագրութեան Պիւրոյի լուրերը, մասնաւորապէս այն ինչ որ կը վերաբերի ճակատի կռիւներուն, կարելի մանրամասնութիւններ տալով անոնց մասին:

Կարեւոր դեր ունեցաւ սովետական կառավարութեան կոչը, ուղղուած բոլոր սովետական քաղաքացիներուն, որուն մէջ կը չեշտուէր որ սովետական մարդիկ, ի՛նչ պայմաններու մէջ ալ որ գտնուին, պէտք է ամէն ինչ ընեն՝ իրենց պատուականութիւնը կարենալ կատարելու համար իրենց հայրենիքին ու մարդկութեան նկատմամբ:

Սովետական սպաներու կոչը, ուղղուած ճամբարներու մէջ գտնուող իրենց բաղդակից բոլոր սովետական քաղաքացիներուն ու ռազմագերիներուն, իր հերթին մեծ ազդեցութիւն գործեց գերութեան ժանտ չղթաներուն տակ հեծող մարդոց վրայ, ուր, ի միջի այլոց, կ'ըսուէր. «Կարմիր Բանակի վերջնական յաղթանակը փաշիստ աւազակներուն վրայ անխուսափելի է, եւ չկայ ուժ մը որ կարենայ հիթլերական Գերմանիան փրկել վերջնական կործանումէ:

«Ամէն կերպով պէտք է հարուածել ու պատուհասել թշնամին:

«Բարձր պահեցէք ձեր սովետական հաղաքացիի արժանապատուութիւնը: Ֆաշիստներն ու անոնց հպատակ շուները կ'ուզեն ձեր մէջ սպաննել պայքարի ոգին, եւ ձեզ վերածել հլու-հնազանդ գերիներու: Դիմակազերծ ըրէք այդ դաւաճանները, եւ մեկուսացուցէք զանոնք: Հեռացուցէք ձեր շրջանակէն այն բոլորը, որոնք մէկ պնակ ապուրի համար իրենց խիղճը կը վաճառեն: Կազմակերպուեցէք ու օգնեցէք իրարու:

«Ձեր յարաբերութիւնները սերտացուցէք ֆրանսացի հայրենասէրներուն հետ, որոնք մեր ազնիւ բարեկամներն են, եւ կրնաք վըստահիլ անոնց, որ ձեզի կ'օգնեն ամէն տեսակէտով:

«Գերմանացիներու հրամաններն ու սպառնալիքները նկատի մի՛ առնէք, եւ առաջին պատեհ առիթին միացէք փարթիզաններուն:

«Ֆրանսացի ընկերներուն հետ միասին ծաւալեցէք պայքարը՝ մեր ընդհանուրին թշնամի հիթլերական ֆաշիզմի դէմ»:

1943-ի վերջերուն, մեր կեդրոնական կոմիտէն յարաբերութեան մէջ էր քանի ճամբարներու սովետական հայրենասիրական ընդյատակեայ կազմակերպութիւններուն հետ:

1944-ի սկիզբներուն, տուներու ու զանազան մեկուսացած վայրերու մէջ թաքնուած սովետական քաղաքացիները՝ կը միանան անտառային կամ լեռնային շրջաններու մէջ գործող փարթիզանական խումբերուն։

Սովետական բանակայիններուն ներկայութիւնը այդ ջոկատներուն մէջ, նոր թափ մը կու տայ, եւ կը բարձրացնէ կռուող փարթիզաններուն մարտունակութիւնը։ Անիկա զինուորական կարգապահութիւն ու գիտելիքներ կը մտցնէ անոնց շարքերէն ներս։

Սովետական բանակայիններէն շատերը լաւ տիրապետած ըլլալով ռազմական արուեստին, մեծ ծառայութիւններ մատուցին փարթիզաններուն։ Անոնց քաջագործութիւնները ծանօթ են բոլորին։ Ֆրանսացի հայրենասէրները գիտեն անոնց զոհողութեան չափը, եւ թէ քանինե՛ր ֆրանսացի իրենց եղբայրներուն հետ կողք-կողքի իրենց արիւնը թափեցին Ֆրանսայի ազատագրման ի խնդիր։

Արձակաղէններու ու փարթիզաններու պաշտօնական հաղորդագրութիւնը ցոյց կու տայ՝ որ մի՛այն հիւսիսային Ֆրանսայի մէջ, սովետական փարթիզաններու ռազմական գործողութիւններուն հետեւանքով հիթլերականները կը կորսնցնեն 3500 զինուոր ու սպայ։ Կը ռմբակոծուին ու գծէ կը հանուին 65 կառաշար շոգեկառքեր։ 1000-է աւելի շոգեկառքի վակոններ կը խորտակուին ու կը վնասուին։ 76 վայրաշարժ-շոգեմեքենայ (լօքօմօթիվ) ու 50 փոխադրակառք կը խորտակուին կամ կը վնասուին։ 9 ելեքտրական գլխաւոր գծեր կը քանդուին։ Գերմանացիներէն կը գրաւուին 2 թնդանօթ, 36 գնդացիր, 850 հրացան, ինչպէս նաեւ 650 սպայ ու զինուոր գերի կը բռնուին։ Միայն այդ շրջանին մէջ՝ 100-է աւելի սովետական փարթիզաններ զէն ի ձեռին կը սպաննուին։

Հարաւային ու կեդրոնական Ֆրանսան, իր լեռնային շրջաններով ու քաղաքական որոշ պատճառներով, աւելի նպաստաւոր պայմաններ կը ներկայացնէր փարթիզանական շարժման համար։ Այս շրջաններուն մէջ գործող գրեթէ բոլոր արձակաղէններու խումբերուն մէջ կը տեսնուին սովետական քաղաքացիներ։

Այս երեւոյթը կը բացատրուի անով, որ սովետական մարդիկ, անհատապէս կամ պզտիկ խումբերով, շատ յաճախ իրենց սեփական նախաձեռնութեամբ, կը փախչին գերմանական հսկողութենէ, եւ կը յաջողին միանալ դիմադրական ուժերուն։

Լիոնի, Կռենօպլի, Հեռոյի, (Hérault) Կառ ու Լօզեր նահանգներու, Հիէռի ու Թուլօնի շրջաններուն մէջ քանի՛-քանի սովետական քաղաքացիներու անանուն գերեզմանները կան այսօր, որոնց տակ կը հանգչին քաջազուն մարտիկներ, որոնք զէն ի ձեռին ինկած կամ գնդակահարուած են մարդասպան գերման դահիճներուն կողմէ։

ԿՌՈՒՂԱՐԿՈՒԻՄ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՖՐԱՆՍԱ

Պարարտ գետին կար լեգէոնականներու մէջ արդիւնաւէտ աշխատանք ծաւալելու։

Պէտք էր միասնական ջանքերով քայքայել այդ ձեռնարկութիւնը, որ Գերմանացիք բանի կազմակերպած էին պատերազմական գերիներով։

Փարիզի մեր Կեդրոնական Կոմիտէն որոշում կայացուց զիս ուղարկելու Հարաւային Ֆրանսա, ուր աշխարհագրական նպաստաւոր պայմաններ կային փարթիզանական խումբերու գործունէութեան ու սովետական ռազմագերիներուն ալ՝ անոնց հետ միացման։ Կոմիտէն նկատի առած էր զանազան լեզուներու մասին ունեցած իմ ծանօթութիւններս ու այլ յարմարութիւններ՝ անոնցմով սովետական մարդոց հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու ու հասկացողութեան գալու համար։ Ինծի պարտականութիւն յանձնուած էր «բոլոր միջոցներով կազմակերպել սովետական քաղաքացիներու փախուստը, եւ անոնց փոքր ու մեծ խումբերով անցքն ու միացումը արձակազէններուն ու փարթիզաններուն»։

Ուրեմն պէտք էր որ երթայի Լիոն, եւ անկէ գործունէութիւնս ծաւալէի ինծի յանձնուած առաքելութեանս կատարման համար։

Ինծի ներկայացուցին կապի պատասխանատու ընկերուհի մը, որ զիս պիտի առաջնորդէր Փարիզէն Լիոն, եւ հոն զիս պիտի ծանօթացնէր Էմ. Օ. Ի.ի պատասխանատու ընկերներուն, որպէսզի ինծի օգնէին՝ առաքելութեանս մէջ կարենալ յաջողելու համար։

Տոմսակը առնուած, մեկնումի օրն ու ժամը ճշդուած ըլլալով, 1944-ի Մարտին, ճամբայ ելանք դէպի Լիոն։ Ընկերուհին մէկ վակոնի, իսկ ես ալ ուրիշի մը մէջ բարձրանալով՝ պայմանաւորուեցանք իրարու միանալ միայն Լիոնի կայարանին մէջ։ Ճամբու ընթացքին իրարու բոլորովին անծանօթներ պիտի մնայինք։

Ճամբան վտանգաւոր էր, եւ խիստ քննութեան առարկայ, իսկ իմ ինքնութեան թուղթերս շինծու էին, եւ լուրջ ուշադրութեան չէին դիմանար։

Ֆրանսան երկու մասի բաժնուած ըլլալով, ճիշդ կէսէն սահմանագծուած էր։

Շոգեկառքը Վիերզոն կեցաւ, որ Ֆրանսայի երկու մասերը իրարմէ բաժնող սահմանակէտ մըն էր: Գերմանացի զինուորականները վակոնները մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը սկսան քննել ու խուզարկել:

Երբ հերթը մեր բաժանմունքին եկաւ, քննիչներէն մին պայուսակները, ուրիշ մըն ալ թուղթերը աչքէ անցընել սկսան: Աւելի խմ պայուսակիս նայեցան՝ քան թուղթերուս: Պայուսակիս մէջ անհատական շորերէս ու պիտոյքներէս բացի ոչինչ կար: Մարդուկները հեռացան՝ սրտիս անկանոն տրոփումին դադար մը տալով:

Իրիկնամուտին հասանք Լիոն, եւ կայարանէն ապահովութեամբ դուրս ելնելով, ուղեցոյցս ու ես իրարու մօտեցանք՝ ուրախ ժպիտով զիրար բարեւելով:

Առաջին անգամն էր որ այդ քաղաքը կու գայի: Հանրակառք մը առինք, եւ քաղաքին մէկ ծայրամասը իջանք: Երկու հարիւր մեթր քալելէ յետոյ՝ հասանք նեղ ու ամայի փողոց մը, եւ հին տան մը բակէն ներս ոտք դրինք, ուրկէ անցնելով մտանք յարկաբաժին մը: Հոն երկու ընկերներ արդէն ինծի կը սպասէին:

Անոնցմէ մէկուն արդէն ծանօթ էի, որ Խաչուր Քավալսկին էր, իսկ միւսը Փիէռ, իսկական անունով Ալեքսանդր Ջիլպերշթէյն, Փարիզի պեսարապիացիներու համայնքէն մէկը, որուն մինչ այդ ծանօթ չէի, եւ որուն հետ յետագային բազմաթիւ առիթներով գործակցեցանք:

Քավալսկին էմ. Օ. Ի.ի (M. O. I.) հարաւային Ֆրանսայի պատասխանատու քարտուղարն էր: Ան արդէն հարկ եղած ծանօթութիւնները ունէր իմ մասիս, եւ տեղեակ էր ի՛նչ պատճառով Լիոն գալուս:

Երկար խօսեցանք դիմադրական պայքարի զանազան խնդիրներու մասին, եւ ծանրացանք մանաւորապէս Մանտի ու Թուլոնի հայկական, վրացական ու ատրպէյճանական լեգէոններու վրայ:

Ընկեր Քավալսկին առաջարկեց շուրջ ամիս մը մնալ Լիոն, այդ շրջանի լեգէոնականներու գործերուն կարենալ հետեւելու համար, եւ անկէ վերջ երթալ աւելի հարաւ, արդէն գործող փարթիզանազան ուժերու օգնութեամբ աշխատանքի լծուելու եւ լեգէոններու քայքայումը ապահովելու ու փութացնելու համար:

Լիոն քաղաքը փարթիզանական դիմադրական պայքարի ամենակարեւոր կեդրոններէն էր, ինչպէս նաեւ հարաւային Ֆրանսայի օտարական դիմադրական ուժերու ղեկավարութեան կեդրոնը:

Լիոնի մէջ լեգէոնականներու մանաւոր պահակադօրք չկար: Բայց հոնկէ էր որ հիւսիսէն եկած զօրամասերը, խմբաւորուելէ յետոյ, կ՚ուղարկուէին զանազան շրջաններ:

Լիոնի ռուսական փոքր համայնքին յառաջդիմական ընկերներէն կազմեցինք տեղական կոմիտէ մը Խմ. Օ. Ի.-ի կից, որուն գլխաւոր նպատակն էր յարաբերութեան մէջ մտնել տեղափոխուող լեգէոնականներուն հետ, զանոնք դասալքութեան մղելու ու միացնելու համար փարթիզաններուն:

Այս շրջանին մէջ կարելի չեղաւ լեգէոնականներու մեծ խումբերով փախուստը: Բայց քաղաքին ու արուարձաններուն մէջ կազմուեցան բազմաթիւ պատսպարաններ՝ անհատ կամ երեքէն-հինգ սովետական փախստական քաղաքացիներուն համար:

Սովետական քաղաքացիներ պահող անձնուրաց Հայերէն կը յիշեմ Գարայեան ընտանիքը՝ Տեւին, Պասմաճեան, Աչքըբացեան, Բեչիչեան, Զօպանեան, իսկ ռուս համայնքէն՝ Շափշնիքովի ընտանիքները:

Լիոնի կոմիտէին աշխատանքներն ալ արդիւնաւէտ եղան: Ան կոչեր ու թռուցիկներ պատրաստելով ցրուեց լեգէոնականներուն մէջ, անոնց ցոյց տալով որ Ֆրանսայի մէջ շրջապատուած են բարեկամներով, որ Գերմանացիները հոն նոյն պայմաններու մէջ կը գտնուին՝ ինչ պայմաններու մէջ որ կը գտնուէին Ռուսաստանի մէջ, որ եթէ փախչիլ ուզեն՝ իրենց ամէն տեսակ դիւրութիւններ պիտի ընծայուին, կամ ապահով թաքնուելու ու փարթիզաններուն միանալու հնարաւորութիւններ, անոնց հետ վերջնական յաղթական կռիւը շարունակելու համար հիթլերական ստրկացնող ատելի վարչակարգին դէմ:

Այս կոմիտէին շնորհիւ, բազմաթիւ սովետական քաղաքացիներ կրցան փախուստ տալ ու առաջնորդուիլ լեռնային փարթիզանական շրջանները:

Լեգէոնականներու մէջ աշխատանքը դիւրին չէր սակայն: Ընդհակառակը, կարծուածէն շատ աւելի դժուար, նոյնիսկ վտանգաւոր: Մահացու փորձանքը ամէն մէկ քայլափոխին ընկերակից էր քեզի:

Այն ընկերները, որոնք նշանակուած էին ծառայութեան մէջ գտնուող լեգէոնականներուն հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու, զանոնք դասալքութեան մղելու, առաջնորդելու ապահով թաքստոցներ կամ միացնելու զանոնք փարթիզաններուն, ինքզինքնին ուղղակի մահուան սպառնալիքին տակ կը դնէին: Քանի՛-քանի ընկերներ զոհ գացին այդ առաքելութեան ճամբուն վրայ:

Նախ պէտք էր գտնել լեգէոնականներուն բանակատեղիները, անոնց այցելած սրճարանները, կամ այն վայրերը, ուր անոնք փոքր խումբերով, կամ առանձին կը ճաշէին: Պէտք էր ամէն վարպե-

տութիւն ու արթնամտութիւն ի գործ դնել՝ յարաբերութիւն ստեղծելու համար անոնց հետ, միշտ սակայն գիտնալով որ հաւանական մատնութիւնն ու ձերբակալութիւնը դամոկլեան սուրի մը պէս գըլխուդ վրան կախուած է: Հարկ էր անոնց վստահութիւնը շահիլ, եւ առաջարկութիւններ ընել: Եթէ դաւաճանի մը հետն է գործդ, արդէն հաշիւը պարզ է...: Իսկ եթէ դաւաճան չըլլայ, այլ միայն անդաղտնապահ, դա՛րձեալ արդիւնքը նոյնն է:

Լենի մեր ընկերներէն Նիքոլա Շափչնիքով, որ ազնիւ ռուս հայրենասէր մըն էր, կը յաջողի յարաբերութիւն ստեղծել Սենթ-Էթիեն գտնուող ուքրանիական լեգէոնի գումարտակին հետ, ինչպէս նաեւ Սաթոնէյի ճամբարին վլասովականներուն հետ: Կը ժամադրուի անոնց հետ եւ զանոնք կը հրաւիրէ ըմպարան՝ միասին բան մը խմելու: Լեգէոնականներէն մին խումբէն կը բաժնուի, իբրեւ թէ բնական անհրաժեշտութեան մը համար, դուրս կ'ելլէ, եւ քիչ յետոյ կը վերադառնայ գերմանացի զինուորներու հետ, եւ մատով Շափչնիքովը ցոյց կու տայ ըսելով. «Ահա՛ կարմիր պոլշեւիկը»:

Շափչնիքով կը ձերբակալուի անմիջապէս, եւ ամիս մը յետոյ՝ Լիոնի Ֆոր Մօն Լուքի բանտին մէջ կը գնդակահարուի: Նախքան գնդակահարութիւնը, դժոխային չարչարանքներու կ'ենթարկեն զայն: Սակայն կեսթափոն ոչ մէկ խոստովանութիւն կամ տեղեկութիւն կարող կ'ըլլայ կորզել անկէ:

Ալեքսէյ Շափչնիքով «Սովետական Հայրենիքի Բարեկամներու Միութեան» կազմակերպիչներէն եղած էր պատերազմէն առաջ, իսկ ամենագործօն անդամը «Ռուս Հայրենասէրներու Միութեան», պատերազմի շրջանին:

Շափչնիքով ու իր ընկերները մեծ ծառայութիւններ մատուցին սովետական քաղաքացիներուն:

Ան ամենագործօն անդամը ըլլալով Հակավլասովեան կոմիտէին, պարտականութիւն ունէր փախստական սովետական քաղաքացիները պատսպարելու, անոնց սնունդ ու հագուստեղէն ճարելու, եւ պատեհ առիթին զանոնք առաջնորդելու փարթիզանական շրջանները:

Նմանապէս թանկագին օգտակարութիւն ունեցան մեր գործին Շեմեթիլօ, Նիքոլայ Զախարով ու իր կինը, Ալեքսէյ Մարչենքօ, Սուլեմա, Ալփանթով, Սօքոլով, Եայցենքօ, Շէյնա, Շեւչենքօ, Մոնով ու ուրիշներ:

ԴԷՊԻ ԿԱՌ ՈՒ ԼՕԶԵՐ, ՍԵՎԵՆ

Մայիսի սկիզբներուն, ընկեր Քալալեկի ինծի ծանօթացուց ընկերուհի մը, որ Նիմի ու այդ չրջանի կապ պահող բաներէն էր։

Ընկերուհին հրահանգ ունէր զիս առաջնորդելու Նիմ, եւ յարաբերութեան մէջ դնելու Կառ ու Լօզերի էմ. Օ. Ի.ի պատասխանատուներուն հետ, որոնց հրահանգուած էր ամէն տեսակէտով աջակցիլ ինծի, լեգէոնի քայքայման աշխատանքներուս մէջ։

Երեկոյեան չոգեկառքով ճամբայ ելանք դէպի Ալինիօն, ուր հասանք յաջորդ առաւօտ։ Ալինիօնէն Նիմ երթալու չոգեկառք չկար։ Երկաթգիծը ռմբակոծուած էր ու անգործութեան դատապարտուած։ Քուխնէ ճամբաներէն քալելով, բաւական յառաջացանք, իսկ մնացեալ ճամբան ալ բեռնատար կառքի մը կառապանին հաճոյակատարութեան չնորհիւ կտրեցինք ու հասանք Նիմ։

Ինծի ընկերակցող ընկերուհին զիս առաջնորդեց այդ չրջանի էմ. Օ. Ի.ի պատասխանատուներուն մօտ, եւ ապա բաժնուելով հեռացաւ։ Ընկերներուն հետ խօսեցանք այդ չրջանին մէջ գտնուող լեգէոնականներուն, իրենց արդէն տարած ու տանելիք աշխատանքներուն մասին, եւ ճամբայ ելանք դէպի Սեվեն, ուր կը գործէին արձակապէնններու ու փարթիզաններու ջոկատները, եւ ուր արդէն սովետական քաղաքացիներու առաջին տարրերը լեգէոնէն փախուստ տալով՝ եկած-մխացած էին անոնց։

Սեվենի Սեն-Սըսիլ Անտորժի մօտակայքը՝ դէպի Քօլետ-Տը-Տէզ տանող կիրճերուն եռեւ կը գտնուէր էմ. Օ. Ի.ի արձակապէններուն ու փարթիզաններուն կեդրոնական հրամանատարութիւնը։ Հոն հանդիպեցայ իմ հին ընկերներէս աւստրիացի յեղափոխական Օթթօ-ին եւ ուրիշ նոյնպէս աւստրիացի ընկերոջ մը՝ ժերմեն ծածկանունով, որուն նախապէս ծանօթ չէի։ Օթթօն ու ես վերնէի ճամբարին մէջ միասին էինք։

Ողջագուրուեցանք իրարու հետ։ Հանդիսաւ չունէ մը քաշեցի, քանի որ այդ վայրերը բոլորովին դիմադրական ուժերու հակակշռին տակ ըլլալով, դերմանական կամ վիչիի ոստիկանութեան ո՛չ հետքը, եւ ոչ ալ հոտը կար։ Բոլոր վարչական թաղապետական գործերը կը կատարուէին դիմադրական ուժերու հսկողութեամբ։

Խօսեցանք այդ շրջանի լեզէոնականներու բանակատեղիներուն մասին, մասնաւորապէս ծանրանալով Մանա քաղաքի դումարտակներուն վրայ։

Որոշուեցաւ որ քանի մը օրէն Մանա պիտի երթայի։ Մինչ այդ մնացի Քօլէտ Տը Տէզի շրջանին մէջ։

Հոն արդէն փարթիզանները կազմակերպուած ուժ մը կը ներկայացնէին, որոնց եկած-միացած էին սովետական քաղաքացիներու առաջին երկու խումբերը՝ փախուստ տալով Մանոի լեզէոնէն։

Առաջին խումբը 17, իսկ երկրորդը՝ 20 հոգիէ բաղկացած էր, որոնց մէջ էին Յակոբ Սարգիսեանը, Ալեքսանդր Ղազարեանը, Բարթող Պետրոսեանը, Դաւիթ Մինասեանը, Լեւոն Տիտանեանն ու Վահան Օհանեանը։

Ծանօթացայ սովետական այդ մարդոց հետ, որոնք բոլորն ալ պատուական հայրենասէրներ էին, եւ պատրաստակամ՝ անմիջապէս կռիւի անցնելու հիթլերականներու դէմ։

Հարկ եղաւ վերակազմել անոնց հայրենասիրական կազմակերպութիւնը, այս անգամին քաղաքական կազմակերպութեան մը սկզբունքներով, ճիշդ կարմիր բանակի կանոնադրութեան հետեւողութեամբ։

ԱԶԱՏԱՏԵՆՔ ՍԵՎԸՆ

Այն քանի մը ամիսներուն, որ Սեվրն մնացի, մօտէն ծանօթացայ այդ դաւառի բնակիչներուն, անոր բնութեան ու պատմական անցեալին:

Անհիւրընկալ ու խժդժոտ է Սեվրնը իր առաջին տեսքով: Իր բարձր ու խրոխտ լեռներով, անթափանցելի կիրճերով, մինչեւ արեւը լքուած ու փլատակի վերածուած տուներով, կը զատորոշուի Ֆրանսայի միւս դաւառներէն: Բայց ինչքան մօտէն ծանօթացայ, այնքան աւելի սիրեցի ու հոգեպէս կապուեցայ տեղւոյն ժողովուրդին ու այդ երկրին ընդհանրապէս:

Ան ինծի յիշեցուց Հայաստանը, իր բնութեամբ ու պատմութեամբ: Իր հողերն ու լեռները ալ ծով արիւնով ողողուած են: Անիկա Ֆրանսական քաջարի Զէյթունն է, կամ խրոխտ Սասունը:

Նախնադարեան դարերէն մինչեւ վերջ, բոլոր տեսակի բռնութիւններուն ու բռնապրաւիչներուն դէմ ապստամբութեան առաջին դրօշը բարձրացնողը եղած է ան, Ֆրանսական հողին վրայ:

Այդ խաղաղ տեսքով ձորերն ու անտառները, կիրճերն ու լեռները դառնուկներու արօտավայրեր, կամ գայլերու որջեր չեն եղած միայն, այլ մշտական լուսաներ արձակող հրաբուխներ, բռնկած ապստամբութեան համատարած հրդեհներու օճախներ: Այդ անտառիկ ու անանցանելի կիրճերուն առջեւ փշրուած են Աննիպալներու, Հռովմէական կայսրերու, Հիւսիսային գերման բարբարոսներու, Սարակինոսներու, Աքիթէններու, անգլիական բռնապրաւիչներու ու պապական խաչակիրներու բանակները: Սեվրնի բոցաշունչ հայրենասիրական խիզախումները չէ կրցած զսպել նաեւ Սիքօ կոչուած կղերականին դիւային բանակը: Թագաւորներ, իրենց ի գործ դրած բոլոր մեքենայութիւններով, չեն յաջողած ընկճել ու իրենց կամքը պարտադրել անոր: Սեվրնը չարունակած է ապստամբիլ ու ապստամակել բոլոր անիրաւութիւններու, կապալառուներու, հարկահաւաքներու, Քնդանօթային մսի համար զօրագրող մեծ բանակի սպաներուն, իսկ այժմ ալ գերմանական մեծ Ռայխ–ին դէմ:

Դարձեալ հրոյ ճարակ պիտի ըլլային իր խաղաղ դիւղերը, արիւնով պիտի ներկուէին իր հողերը, եթէ Սեվրնցին՝ աւանդութեան կարգ անցած եւ ապաստութեան ու արդարութեան համար պահանջուած զոհողութիւնները յանձն չառնէր իր վրայ, անվրդով դիմաւորելով իրեն պարտադրուած արիւնոտ ու դժխեմ ճակատագիրը:

Աբեւ Թագաւորի ու անոր յաջորդող դահակալներու չրջանին՝ ան իր արեան գնով կը մերժէ իր համոզումին ու հաւատքին բռնադատութիւնը:

Երբ Լուդովիկոս XIV, Ֆրանսական պետութիւնը կեդրոնացնելու ու ամրապնդելու մտահոգութեամբ, կ՚ուզէ բռնութեամբ իշխանութեան կրօնքը հանդիսացող Կաթողիկէ Եկեղեցիին կապել բողոքականութեան յարած Սեվենցիները, ճնշման ու հալածանքի ամենատարբեր միջոցներուն դիմելով, դա՛րձեալ չի յաջողիր ընկճել Ֆրանսայի այդ խրոխտ զաւառն ու անոր զաւակները:

Տարիներ չարունակ Սեվենի հովիտները պարտութեան կը մատնեն թագաւորին լաւագոյն զինուորական դումարտակներն ու ոստիկանական ջոկատները:

Ֆրանսայի հռչակաւոր Մարշալախտը՝ Վիլար, որ Փալաթինան նուաճեց ու Թուրքերը պարտութեան մատնեց, ստիպուած կ՚ըլլայ հայտարձակ բանուրի մը հետ բանակցութիւններ վարել, որ ապըստամբ Սեվենի ներկայացուցիչն էր: Թագաւորին հաւանութեամբ անոնք նախապատիւ կը համարէ վերջ դնել Սեվենի ապստամբութեան, քան թէ չորս ճակատամարտներու մէջ յաղթական ըլլալ:

Արեւ թագաւորի մահէն վերջ ալ հալածանքները կը շարունակուին, եւ հաւատքի մեղադրանքով դատապարտուածները կը շարունակեն կախաղան բարձրանալ: Միայն 1787–ին է որ բողոքականներուն օրինաւոր ամուսնութեան իրաւունք կը տրուի:

Սեվենցիները իսկական յաղթանակ կը տանին միայն 1789–ին, շնորհիւ Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութեան, երբ մարդու իրաւանց հռչակումին մէջ նշուած է որ «ոչ ոքի պէտք չէ ներել իր համոզումին համար, ոյնիսկ եթէ այդ համոզումը կրօնական ըլլայ, եւ ոչ ալ խանգարել պաշտամունքի արարողութիւնները»:

Մեծ եղաւ Սեվենի դերը փարթիզանական չարժման մէջ:

Այս խրոխտ զաւառին լեռները իրրեւ վահան, իսկ փլատակները իրրեւ պատսպարան ծառայեցին հայ փարթիզաններուն ալ:

Սեվենը վերածուեցաւ հաւատքավայրի մը, ուր չորս կողմէն համախմբուեցան սովետական քաղաքացիներ, չարունակելու համար կռիւը հիթլերական Ֆաշիզմի դէմ:

Ազատասէնչ ու անձնուրաց մարդիկ ու մարտիկներ տարբեր պիւղերէ ու քաղաքներէ, աշխատանքային դումարտակներէ ու լեռէն կոչուած ձեռնարկութիւններէն, փոքր ու մեծ խումբերով կու գան Սեվեն, խառնելու համար չարքերը սովետական փարթիզանական ջոկատներուն, որոնք արդարութեան, հաւասարութեան, եղբայրութեան ու մանաւանդ յաւերժական խաղաղութեան համար բարձրացող ու չեչտակի հարուածող ջլապինդ բազուկը կը դառնան:

Վտակներու ու առուակներու նման սովետական քաղաքացիները կը հոսին դէպի Սեվեն, ուր մխանալով իրարու, կը վերածուին հեղեղանման յորձանքի մը, որ իր յաղթական երթով կը ճմռէ ու կ՚անհետացնէ ա՛յն, ինչ որ Ֆաշիստական է:

ՄԱՆՏ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՋ

Ուղեցոյց ունենալով քաղաքի բնակիչներէն ընկերուհի մը, ճամբայ ելայ դէպի Մանտ։

Քաղաքին մէջ ու անոր շրջակայքը բնակող Հայերը լեգէոնականներուն հոն գալու առաջին իսկ օրէն, բարեկամական ու հայրենակցական կապեր հաստատած էին անոնց հետ։ Անոնք շատերուն օգնած էին փախչելու համար դէպի փարթիզանական շրջանները։

Այս երեւոյթը Գերմանացիներուն ուշադրութենէն չի վրիպիր։ Անոնք միջոցներ ձեռք կ'առնեն քաղաքին ու անոր շրջակայքի Հայերուն դէմ, եւ զանոնք կը հետապնդեն, կամ աւելի ճիշդը բռնի կ'աքսորեն։ Կ'արգիլուի ոեւէ Ֆրանսահայու մուտքը քաղաքին մէջ։ Բոլոր Մանտ մանողներու ինքնութեան թուղթերը կը քննուէին։ Անշուշտ հարցը ինծի չէր վերաբերեր, քանի որ թէ՛ ինքնութեան թուղթերս, եւ թէ անուններս Ֆրանսական էին։

Շոգեկառքէն վար իջնելնուս, մեզ դիմաւորեցին զնդապետրնեբուլ պինուած լեգէոնականներ ու Գերմանացիներ։ Բոլոր ուղեւորներուն պայուսակներն ու թուղթերը քննուեցան մանրակրկիտ կերպով։

Ամէն ինչ կանոնաւոր անցնելէն յետոյ, դուրս ելանք կայարանէն եւ ուղղուեցանք դէպի քաղաք։ Ընկերուհին ինծ առաջնորդեց իրենց տունը, որ Մանտի կեդրոնէն հեռու չէր, բայց կը գտնուէր բոլորովին մեկուսացած փողոցի մը վրայ։ Ինծի տրամադրեց սենեակ մը, ուր քիչ մը հանգստանալէ յետոյ, դուրս ելայ այդ ազնիւ ընտանիքի տունէն, եւ ուղղուեցայ դէպի քաղաքին գլխաւոր հիւանդանոցը, որ ամենամեծ պողոտային վրայ կը գտնուէր։

Մոռացութիւնը քանի՛-քանի ազնիւ անուններ, թուականներ ու զեղեցիկ յիշատակներ խլած ու ջնջած է մարդէս։ Բայց չէ կրցած նոյնը ընել այն ինչ որ կը վերաբերի Մանտի այդ ընտանիքին, որուն բոլոր անդամներն ալ նեռուած էին դիմադրական պայքարի մէջ։

Հայրերնին համայնավար կուսակցութեան գործօն անդամ մըն էր, կինը այդ շրջանին մէջ գործող փարթիզանական ուժերուն միջեւ կապ պահող սուրհանդակի պարտականութիւնը կը կատարէր, իսկ երկու անչափահաս զաւակները խիզախութեամբ կ'օգնէին իրենց ծնողքին՝ զէնք ու զրականութիւն փոխադրելու համար։

Սրտագին ջերմութիւն կար մեր յարաբերութեան մէջ։ Ի՛նչքան կը սիրէին խօսիլ Սովետական Միութեան, անոր պատմական անցեալին, Լենինի գաղափարական խնդիրներուն ու անոր վերաբերեալ հարցերուն մասին։ Ճիշդը ըսելով, ինծի ալ շատ հաճոյք կը պատճառէին նման զրոյցներ։

Հիւանդանոցին մէկ մասը՝ ճիշդ կէսէն, պրաւած էին Գերմանացիները, զինուորականներուն համար, իսկ միւս կէսը թողած՝ քաղաքացիներուն:

Կանխաւ պիտէի թէ զինուորական բաժնին մէջ կ'աշխատէին հայ բժիշկներ ու անոնց օգնականները: Տօքթորներ Ժոռան, Ճաքոբեանը, Վելիխեանն ու ուրիշներ, որոնց անունները չեմ յիշեր այժմ:

Քաղաքացիական բաժնին մէջ հիւանդ արձանագրուելով, նոյն իրիկուն իսկ արդէն կրցի տեսնել Տօքթ. Ժոռան ու Տօքթ. Ճաքոբեանը: Երբ անոնց հետ անցայ իրենց առանձնասենեակը, հոն բացատրեցի թէ վարձիզաններուն մեացած սովետական քաղաքացիներուն քովէն կու գամ: Անոնց ցոյց տուի Հրամանատար Մինասեանի ծախատուիը, ըսի թէ անիկա ողջ-առողջ է, ինչպէս նաեւ տուի պատմանախօսքը Ս. Ղազարեանի ու Գեորգեանի անունով, որպէսզի բոլորովին փոխադարձ վստահութեան պայմաններու մէջ կարենանք գործել: Մեր խօսակցութիւնը տեւեց մինչեւ ուշ գիշեր:

Յաջորդ օրը շարունակեցինք մեր խորհրդակցութիւնը, բայց ուրիշ պատասխանատու հայրենասէրներու մասնակցութեամբ: Եկանք այն եզրակացութեան, որ այդ քաղաքին բոլոր լեգէոնականներուն մէկ անգամէն փարձիզաններուն կողմը անցնիլը անկարելի էր, եւ նոյնիսկ, նման փորձ մը՝ ի յառաջագունէ (ա priori) դատապարտուած էր ձախողութեան:

Նոյնպէս անկարելի էր՝ լեգէոնին մէջ հայրենասիրական ուժերով ապստամբութիւն կազմակերպելն ու Ֆրանսական արձակազէններու օգնութեամբ քաղաքը գրաւելը: Նկատի առնուեցան լեգէոնին կարգ մը դումարտակներուն դիրքաւորումն ու տրամադրութիւնը, որոնք լաւ զինուած էին, բայց անոնց մէջ հայրենասիրական կազմակերպչական աշխատանքը ո՛չ զարգացած եւ ոչ ալ կեդրոնացած էր:

Իսկ հայկական դումարտակը, որ տրամադիր էր ու պատրաստակամ՝ ապստամբութեան, զինաթափ եղած էր, եւ մասամբ մըն ալ զօրանոցային արգելափակման ենթարկուած:

Ապստամբութիւն մը կազմակերպելու ու գլուխ հանելու համար՝ անհրաժեշտ էր գերակշիռ ռազմական ուժ:

Ապստամբութեան մը պարագային, արձակազէնները ու փարձիզանները (F. T. P. F.) կը խոստանային օգնութեան հասնիլ մեզի, բայց անոնք ճակատային կռիւի մը դիմանալու ոչ մէկ կարելիութիւն ունէին: Իսկ ուրիշ դիմադրական ռազմական խմբաւորումներ հրահանգ ունէին՝ ապստամբական դիրքի մէջ մնալ եւ տեղի չտալ դերմանական վայրագութիւններուն՝ խաղաղ բնակչութեան դէմ:

Ուրեմն լեգէոնականներու մէկ մասը միայն ապստամբութեան մղելը եւ անոնց ռազմական լուրջ օգնութիւն խոստանալը, պարզապէս հերոսական բաղդախնդրութիւն մը պիտի ըլլար, որուն ձախողութիւնը անխուսափելի էր:

Համաձայնեցանք ուրեմն, որ քաղաքը գրաւելը անկարելի էր· անհրաժեշտ էր խումբերով լեգէոնականներու անցքը կազմակերպել դէպի փարթիզանական ուժերը, եւ այս մէկը գործադրել արագութեամբ՝ որպէսզի կարելիութիւն չտանք Գերմանացիներուն՝ հակամիջոցներ ձեռք առնելու:

Որոշուեցաւ անցքը կատարել Մանտ քաղաքի հարաւային ճամբայէն: Օրն ու թուականը որոշուած ըլլալով, ես ալ կապ պահող ընկերուհիին միջոցաւ լուր ղրկեցի արձակազէններուն, որ մօտենան քաղաքի հարաւային ճամբուն, օգնելու համար լեգէոնականներու փախուստին:

Լեգէոնականները խումբ–խումբ համախմբուեցան նշանակուած վայրը, եւ ճամբայ ելանք դէպի Սեվէնի լեռները: Թիւով 110 հոգի էին այդ օրուան քաջարի հայրենասէր սովետական քաղաքացիները: Անոնց ապահով անցքը պաշտպանուած էր F. T. P.–ի (Ֆ. Թէ. Փէ.ի) արձակազէններուն ու փարթիզաններուն զինեալ ուժերուն կողմէ:

Այն բոլոր գիւղերէն ու աւաններէն որ անցանք, տեղացի ժողովուրդը մեծ հանդիսութիւններով շնորհաւորեց բոլորս: Ա՛լ ողջագուրանքներ, կեցցէներ՝ սովետական քաջարի քաղաքացիներու հասցէին, ընդհանուր ոգեւորութիւն, յուզումնալից տեսարաններ, առատ գինի ու խրախճանքի սեղաններ իրարու յաջորդեցին եւ մոռցնել տուին մեզի այն բոլոր նեղութիւնները, զորս կրեցինք մեր փախուստի ճամբուն վրայ:

Ֆրանսացի ազնիւ ժողովուրդը հիմա, սեփական իր աչքերով կը տեսնէր հիթլերական ահարկու կարծուած ռազմական մեքենային մաս առ մաս խորտակումը:

Սովետական բանակայիններու միացումը Ֆրանսական փարթիզանական ուժերուն՝ հիմնովին փոխեց անոնց ռազմական կերպարանքը: Այլեւս անոնք հատուկտոր խմբակներ ըլլալէ դադրեցան, եւ վերածուեցան ռազմական ու մարտական նշանակութիւն ունեցող ուժի:

Փարթիզաններու շարքերուն մէջ եկողները, այս անգամ, բռնադատ աշխատանքէ փախչող, կամ պարզապէս հայրենասիրական զգացումէ մղուած, եւ ռազմական արուեստին ընդհանրապէս անտեղեակ պատանիներ կամ երիտասարդներ չէին, այլ լաւ մարզուած զինուորականներ, որոնք առաջին իսկ օրէն վերակազմուեցան սովետական բանակի կանոնագրութեան սկզբունքներով, բաժնուելով մար–

տական մխաւորներու, ենթարկուելով խստապահանջ կարգապահութեան կանոններուն ու կեդրոնական հրամանատարութեան հրահանգներուն:

Այս ձեւով, հիւթլերականներու ռազմական ուժը թիւնքէն հարուած մըն ալ առաջաւ:

Կրկին վերադարձայ Մանա, որպէսզի զանազան տեղեր պահուած ուրիշ սովետական քաղաքացիներ եւս առաջնորդեմ մինչեւ Ֆլօրաք, որ Մանայէն մխայն 30 քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի, եւ ուր Բարթող Գեարոսեանի հրամանատարութեան տակ, սովետական վարքիզանական ուժեր դիրք բռնած էին:

Վերջին անգամ Մանա երթալու նպատակս էր՝ լեհէռնի ներքոյ գործող հայրենասիրական կազմակերպութեան գեկավարները առաջնորդել Ֆլօրաք:

Նոյն միջոցներով հանդիպումներ ունեցայ Տօքթ. Ժոռային ու Տօքթ. Յակոբեանին հետ: Գերմանացիները խիստ միջոցներ ձեռք առած էին մնացեալ հայ լեհէռնականներուն դէմ, եւ գանոնք բոլորովին գինաթափ ըրած:

Որոշուեցաւ յառաջիկայ Կիրակին, յետմիջօրէին պատրաստ ելած ձեւացնելով՝ քաղաքէ ելքին մօտենալ, եւ հերթապահն ալ միասին առնելով փախչիլ դէպի Ֆլօրաք:

Վերջին խումբը թիւով 7 հոգի էր, մէջն ըլլալով նաեւ Տօքթօրներ Ժոռան, Յակոբեանը, Վելիխանն ու ուրիշներ: Քաղաքին որոշուած ծայրամասին վրայ իրարու միանալով, սկսանք յառաջանալ քաղաքէն դուրս տանող ուղղութեամբ, այդինքնու մէջէն անցնելով, եւ խուսափելով կանոնաւոր ճամբաներէն:

Երբ քաղաքի ելքին մօտեցած էինք, երկու հարիւր մեթր հեռաւորութեան վրայ գերմանացի պինուոր մը երեւցաւ: Տղաքը, մասնաւորապէս Տօքթ. Ժոռան, այս գերմանացի պինուորին լ տես, բոլորովին իրենց պաղարիւնութիւնը կորսնցուցին, եւ որոշեցին ետ դառնալ: Իրենց թելադրեցի չայլայլիլ եւ հանդարտութեամբ մօտենալ այդ մէկ հատիկ Գերմանացիին, գինաթափ ընել զայն, միասին առնել կամ սպաննել զայն ու ճամբան շարունակել:

Ոչ մէկ խորհուրդ կամ առաջարկ կ'ուզէր լսել Ժոռան: Որոշեց եւ միւսներուն ալ առաջարկեց վերադառնալ հիւանդանոց:

Մինչեւ հիւանդանոցի դրան առջեւ ընկերացայ անոնց, թելադրելով ու աղաչելով որ այլեւս զօրանոց չվերադառնան, քանի որ Գերմանացին տեսած էր գիրենք փախուստի ճամբուն վրայ: Վստահեցուցի որ քաղաքին մէջ նոյնիսկ գիրենք պահելու ու պատսպարելու բոլոր դիւրութիւնները կայքին գիմադրական ուժերուն մօտ:

Ոչ մէկ օգուտ։ Ժանն կը կարծէր թէ Գերմանացին զիրենք չէր ճանչցած։ Հակառակ պարագային այդ վայրին վրայ իրենց գըտնուիլն իսկ կրնային բացատրել կիրակնօրեայ պտոյտով։

Ստիպուեցայ զանոնք թողուլ իրենց ճակատագրին, եւ երթալ իմ պատսպարանս։

Յաջորդ օրը հետազօտութեան համար կապի ընկերուհին ղրկեցի Հիւանդանոց, վերստին ժամադրուելու համար անոնց հետ։

Ընկերուհին վերադարձաւ՝ տեղեկացնելով որ հիւանդանոցի դրան առջեւ գերմանացի պահակներ կեցած են, եւ հիւանդանոց մուտքը բացարձակապէս արգիլուած է։

Աւելի ուշ պարզուեցաւ, որ այդ վերադարձողները բոլորն ալ ձերբակալուելով՝ ռազմական ատեանին վճռով գնդակահարուած են։

Վերադարձայ Սեվենի լեռները, ուրկէ ճամբայ ելայ՝ Լիոն վերադառնալու համար։ Կրկին Մանտ երթալը անխոհեմութիւն պիտի ըլլար, քանի որ ձերբակալուածներէն, շատ հաւանական էր որ կեսթափոն բոլոր մանրամասնութիւնները քաղած էր իմ մասիս, դէմքիս ու արտաքին երեւոյթներուս մասին։

Կրկին Նիմէն պէտք էր անցնէի։ Բայց Սեվենէն եկող շոգեկառքը քաղաք չկրցաւ մտնել, Ուզեսի կամուրջը քանդուած ըլլալուն պատճառաւ։ Այդ կամուրջին առջեւ վար իջայ գնացքէն, եւ քաղաքին գլխաւոր կայարանին ճամբան բռնեցի։

Երբ քաղաքի պողոտաներուն մէկէն կ՚անցնէի, դէմ-առ-դէմ գտնուեցայ լեգէոնականներու հետ։ Առանց այլեւայլի, անոնց քովէն սկսայ քալել։ Նկատեցի որ հայերէն կը խօսին։ Մտածեցի որ՝ ինչ ալ պատահի՝ այս տղոց օձիքը պիտի չթողում։

Անմիջապէս որոշեցի խօսակցութեան մէջ մտնել՝ անոնց տրամադրութիւնները շօշափելու համար։ Հարցուցի.

— Հա՞յ էք։

= Անշո՛ւշտ, պատասխանեցին։

— Ի՜նչ բարեբաղդութիւն է այս հեռաւոր քաղաքին մէջ Հայերու հանդիպիլ։ Բայց չըլլայ որ դուք ալ այդ «անպարկեշտ» Հայերէն ըլլաք, որոնք Ղազարեանի, Բարթող Պետրոսեանի նման փարթիզաններուն կողմը անցնելով՝ «ազնիւ» Գերմանացիներուն առջեւ հայութիւնը խայտառակեցին։

Տեսայ որ սկսան հետաքրքրուիլ։

— Ուրեմն ճի՞շդ է որ այս շրջանները փարթիզաններ կան, եւ մերոնցից գնացել, նրանց են միացել։

= Անշո՛ւշտ։ Սեվենի լեռներուն մէջ սովետական փարթիզանական գումարտակներ կազմուած են, եւ այդ «անպարկեշտ»ները որպէս ռազմական ուժ ընդունուած են Ֆրանսական դիմադրական

ուժերուն մէջ, եւ ճանչցուած են թէ՛ Ազատ Ֆրանսայի կառավարութեան, եւ թէ սովետական իշխանութեան կողմէ:

Անոնցմէ մին, որուն նայուածքին ու ձայնին մէջ անկեղծութիւն կար, ըսաւ.

— Ա՛խ, երանի մենք էլ նրանց մօտ լինէինք:

Ականատես մը զոյացաւ ղէմքիս վրայ, եւ անոնց զառնալով ըսի.

= Ձի՛շդ ձեր փնտռած մարդն եմ: Կամաց մը ետեւէս եկէք, որ տեղ մը երթանք ու խօսինք:

Երբ բոլորովին մինակ էինք հասարակաց պարտէզի մը մէկ անկիւնը, անոնց տեղեկացուցի, որ Սեվենի փարթիզաններուն միացած սովետական արձակազէններու քովէն կու գայի, եւ եթէ կ'ուզեն, կրնամ միւնք ալ առաջնորդել անոնց քով:

Տղաքը ըսին որ Նիմի մէջ սովետական զանազան ազգութիւններու պատկանող լեգէոնականներ կային, բայց միայն քանի մը տասնեակ հոգի կարելի էր համախմբել կէս օրուան մէջ՝ վախուստի համար:

Երկաթուղիի ժամանակացոյցը քննեցի, եւ տեսայ որ դէպի Սեվեն գացող չոգեկառք մը կար ժամը 17–ին: Ուրեմն տղաքներուն առաջարկեցի որ բոլոր վատահելիները համախմբուին Ուզեսի փողոցին կամուրջին տակը, ժամը 16·30–ին, եւ որքան կրնան շատ դէնք բերեն հետերնին:

Ուրեմն յանձն առի այդ սովետական քաղաքացիները փարթիզանական չրջանը առաջնորդել: Ծաղոդած էի անոնց վատահութիւն ներչնչել: Պէտք էր ամէն գնով արդարացնէի այդ վատահութիւնը: Բայց ի՞նչպէս: Կացութիւնը բաւական բարդ էր ու կնճռոտ: Ամենէն պզտիկ անզգուշութիւնն իսկ կործանարար էր բոլորիս համար: Այս մանաւանդ կացութեան առջեւ ի՞նչ կրնայի ընել:

Նիմ քաղաքին մէջ թէեւ ուժեղ դիմադրական կազմակերպութիւն կար, որ կրնար ինծի ամէն տեսակէտով օգնել, բայց ոչ մէկ կարելիութիւն ունէի այդ ինծի անծանօթ քաղաքին մէջ անոնց հետ կապ մը հաստատելու: Այս պատահական հանդիպումս լեգէոնականներուն հետ, բնաւ չէի նախատեսած: Մտքիս մէջ ոչ մէկ անուն ու հասցէ ունէի:

Բայց դիտէի որ Քօլէթ Տը Տէպ–էն եկող չոգեկառքը քանդուած կամուրջին առջեւ կը կենար, եւ անկէ ետ կը դառնար: Ձէ՞ որ ես ալ այդ գնացքով էր որ Նիմ հասած էի:

Արդէն ժամը 16·30–ին, Ուզես փողոցի քանդուած կամուրջին տակ, սովետական բազմաթիւ ազգութիւններուն պատկանող լեգէոնականները սկսան համախմբուիլ: Բոլորն ալ լաւ զինուած էին, եւ զերմանական համազգեստով: Թիւով երեսուն անձ:

Շոգեկառքը ճիշդ ժամուն եկաւ։ Տղոց առաջարկեցի որ բոլորն ալ վակոն բարձրանան։ Մինակ պաշկիր–Թաթար մը չուզեց մեզի հետ գալ՝ առարկելով որ կրկին անօթի մնալու տրամադիր չէ։ Ի զուր տեղը փորձեցի համոզել զայն, որ երթալիք տեղերնիս ամէն ինչ կար, որ ամբողջ լեռնային շրջանները դիմադրական–փարթիզանական ուժերուն ձեռքն էին։ Պարապան մխիթարական բառական մտահոգիչ էր։ Փախուստի ճամբայէն, մէկը կ՚ուզէր վերադառնա՛լ դերմանական զօրանոց։ Եթէ կամայ, կամ ակամայ, փախչող տղաքներու մասին բան մը խօսէր, բոլորս ալ կը վտանգուէինք։ Այս պատճառով է որ պնդեցի որ մեզի հետ գայ։ Բայց տղաքը ըսին որ թոյլ տամ որ երթայ։ Մատնիչ մը չէ, այլ ընդհակառակը, լաւ սովետական հայրենասէր մը, բայց շատ վախկոտ։

Շոգեկառքը ճամբայ ելաւ, որուն մէջ տեղաւորուած էինք բոլորս։

Ֆրանսացի ճամբորդները հակակրանքով կը նայէին այդ լեռնականներուն, մխիթարական առելութեան ակնարկ մըն ալ նետելով իմ վրաս, որ բարեկամաբար անոնց հետ կը խօսէի։

Անշուշտ այդ դնացքով մինչեւ Սեվլեն չէինք կրնար հասնիլ։ Շոգեկառքի դիծը կ՚անցնէր Ալեպէն, եւ այդ քաղաքին մէջ դերմանական քաղաքապահ զօրախումբ մը կար, որ բոլոր շոգեկառքերը քննութեան կ՚ենթարկէր։ Ուրեմն Ալեպէն մէկ կայարան առաջ վար իջանք շոգեկառքէն, եւ լեռներու ու անտառներու ճամբան բռնեցինք, խուսափելով մարդաբնակ վայրերէն։

Գիւղացիները երբ կը տեսնէին դասակ մը դերմանական հագուստով զինուորներ՝ քաղաքացիի մը առաջնորդութեամբ, կը վախնային, կարծելով որ փարթիզաններուն դէմ կռիւի կ՚երթանք։ Անոնք չէին ուզեր մեզի ճամբայ ցոյց տալ։ Ի զուր կը պնդէի որ ասոնք հակադերմանացիներ են, որ անոնցմէ փախչելով կ՚ուզեն փարթիզաններուն միանալ։

Շարունակեցինք մեր ճամբան անմարդաբնակ վայրերէն։ Վերջապէս հանդիպեցանք երիտասարդ գիւղացիի մը, որուն բացատրեցի եղելութիւնը, եւ խնդրեցի որ ցոյց տայ այն ճամբան, որ դէպի Կառաֆօմպ կը տանի, առանց Ալեպ քաղաքէն անցնելու։

Երիտասարդը մեզի ցոյց տուաւ ապահով ճամբան, եւ քանի մը քիլոմեթր ալ մեզի ընկերացաւ։

Մինչեւ առաւօտեան ժամը երեքը քալեցինք։ Տղաքը բոլորն ալ դանազան պէնքերով ծանրաբեռնուած ըլլալով՝ յոգնած էին։ Որոշեցինք քիչ մը հանգստանալ, որոշ կէտերու վրայ հերթապահներ նշանակելով։

Երկու ժամ յետոյ դարձեալ քալել սկսանք բարձունքներու վրայէն, մինչ խուսափելով բանուկ մեծ ու փոքր ճամբաներէն:

Առաւօտեան մօտաւորապէս ժամը եօթն էր, երբ կը մօտենայինք Կան-Քօմալին: Այդ քաղաքը Ալեպէն հիւսիս արեւմուտք գտնուող հանքային կեդրոն մըն էր, ուր դիմադրական շարժումը շատ զօրաւոր էր, եւ քաղաքն ալ ենթակայ՝ դիմադրական ուժերուն:

Այլեւս դիտէի որ վտանգը թեթեւցած էր: Բարձունքին վրայէն, ճամբուն միւս կողմը կը տեսնուէին բնակարաններ: Տղաքը քանի մը րոպէ սպասցուցի, եւ անձամբ մօտեցայ այդ բնակարաններէն մէկուն, որուն առջեւը գտնուող մարդուն ճամբայ հարցնելով՝ խօսակցութեան բռնեցի, եւ նկատեցի որ գործս աղնիւ հայրենասէրի մը հետ է, հին պայքարող ու արհմիութենական (սենտիքալիստ):

Խօսակիցս բացատրեցի իրողութիւնը, յայտնելով որ բարձունքներուն կողմը երեսուն սովետական քաղաքացիներ կային, որոնք կու գային փարթիզաններուն միանալու:

Կայծակի արագութեամբ լուրը հասաւ դիմադրական պայքարի ուժերուն:

Խօսակիցս բարձրացաւ տղաքներուն մօտ, բոլորն ալ շնորհաւորեց, արտասին ոգեւորիչ խօսքեր ըրաւ անոնց, եւ մեզ առաջնորդեց մեկուսացած պարտէզով տուն մը, ուր այլեւս առատ պիտի ու ամէն տեսակ ուտեստեղէն սկսաւ հասնիլ մեզի: Շուտով ուրիշ բանակամներ ալ եկան: Խանդավառ կենցէներ, յորդառատ ճառեր ու ողջագուրանքներ իրարու յաջորդեցին:

Այնուհետեւ չարունակեցինք մեր ճամբան, այս անգամ բոլորովին ապահով, եւ հետեւելով քովնտի ճամբաներուն քալածանօթ ու դիմադրական ուժերուն պատկանող ընկերներու ցուցմունքներուն:

Շուրջ տասը քիլոմեթր քալելէ ետք, մեզ դիմաւորելու եկան փարթիզանական ուժերու ներկայացուցիչները: Արդէն հասած էինք մեր նպատակադրած տեղը:

Գիշեր մը հոն հանգստանալէ յետոյ, յաջորդ օրը վերադարձայ Նիմ, չարունակելու համար ճամբան:

Դարձեալ բաղդը չունեցայ կանխաւ ծրագրածս կատարելու:

Նիմ քաղաքին մօտեցած էի, եւ կը յառաջանայի դէպի քաղաքին արեւմտեան մուտքը, երբ առջեւս ելաւ հայու նմանող երիտասարդ մը, որուն վրայ նկատուած առաջին իսկ նայուածքս կարելի եղաւ դուշակել՝ որ դիմացինս կը վախնար բոլորէն: Ձեւս տեսնելուն պէս փորձեց ճամբան փոխել ու հեռանալ:

Անմիջապէս այն կարծիքը ունեցայ որ կրնար սովետական քա-ղաքացի մը ըլլալ, — հայ, վրացի կամ ատրպէյճանցի։

Ժպտելով ու բարեկամաբար բարեւեցի հայերէն, եւ մօտեցայ իրեն։

Ժպիտս ու հայ ըլլալս փարատեցին երիտասարդին վախը։

Երկար պէտք չեղաւ խօսիլ։ Անոր առաջին նախադասութենէն իսկ հասկցայ կովկասահայ ըլլալը։

— Եթէ փախստական սովետական քաղաքացի մըն ես, կրնաս ինծի վստահիլ, եւ ես կարելիս կ՚ընեմ քեզի օգտակար ըլլալու համար։

= Այո, ես մենակ չեմ, փլատակներուն ետեւը պահուած ու-րիշ եօթը ընկերներ էլ ունիմ։

Պարզուեցաւ որ Թուլոնի ապստամբ լեգէոնականներէն են, եւ տեղափոխութեան ժամանակ կրցած են խոյս տալ ու փախչիլ։

Գացի պահուած փախստականներուն մօտ, եւ ծանօթանալով՝ բարեկամացանք։

Բոլորն ալ սովետական քաջ հայրենասէրներ էին, տրամադիր ամէն վտանգ յանձն առնելու՝ պարթիզաններուն միանալու եւ ֆա-շիզմին դէմ կռիւը շարունակելու համար։

Երեկոյեան մութին ճամբայ ելանք դէպի Սեւենի լեռները։ Այս անգամ սակայն ճամբաներուն քիչ մը ծանօթ էի։

Բայց ընաւ մտքէս չէի անցուցած այդ նոր հանդիպումս, որ-պէսզի Նիմ քաղաքի դիմադրական կազմակերպութեան հետ կապուե-լով՝ օգնութիւն ուղէի ընկերներէն, փոխադրակառք մը ճարելու, կամ ամենաապահով ու կարճ ճամբով Սեւեն հասնելու համար։

Ճամբան երկար էր։ Դարձեալ պէտք էր խուսափիլ մարդա-բնակ վայրերէն ու սովորական ճամբաներէն։

Գիշերը քալելով, եւ օրուան մէջ թաքնուելով՝ շարունակեցինք մեր ճամբան։

Երեք գիշերուան երկար ճամբու ընթացքին առիթը ունեցանք խօսակցելու իրարու հետ։ Այդ խումբէն մօտէն ծանօթացայ Մար-գար Մարգարեանի, Եղիշէ Վարդանեանի, Թոմբաղեանի ու միւսնե-րուն կեանքի պատմութեան։ Կէսօրէն առաջ հասանք Սեւենի Քօլեթ-Տը Տէգ վայրը, ուր մեզ դիմաւորեցին Գնդապետ Օթթօ, Կապիտան Ժերմեն, եւ ուրիշներ։

ՄԱՐՍԻԼԻՈՅ ԵՒ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐՈՒՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԼԵԳԷՈՆՆԵՐՈՒ ՔԱՅՔԱՅՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մարսիլիոյ հայութեան յառաջդիմական կազմակերպութիւնները ամուր արմատներ ունէին ժողովրդական լայն զանգուածներուն մէջ։

Ճգնաժամային բոլոր կարեւոր շրջադարձերուն՝ անոնք կրցած են միշտ ալ համախմբուիլ, եւ իրենց պայքարը շարունակել՝ նկատի առնելով օրուան պահանջները։

Պատերազմի առաջին օրերէն իսկ, երբ շատ մը հայ յառաջդիմականներ արգելափակուած էին Վեռնէի եւ ուրիշ համակեդրոնացման ճամբարներուն մէջ, անոնք կը ստեղծեն յատուկ կոմիտէներ, սննդեղէն ու դեղօրայք հասցնելու համար անոնց, եւ կազմակերպելու անոնցմէ շատերուն փախուստը։

Աւելի ուշ, հարաւային Ֆրանսայի մէջ, դիմադրական պայքարին իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն 2000 *Հայեր, որոնցմէ* 500*-ը Մարսիլիոյ մէջէն էին։*

Մարսիլիոյ մէջ կը կազմուի Դիմադրական Պայքարի Կեդրոնական Մարմին մը, որուն մաս կը կազմեն Վահան Աւագեան, Յարութիւն Մարտիկեան, Յակոբ Քոսէյեան, Անդրանիկ Պաղտասարեան, Դաւիթ Դաւիթեան ու Սարգիս Ազարեան։

Հայկական դիմադրական պայքարը կը յաջողի իր շուրջ համախմբել գաղութին բոլոր հայրենասէր ուժերը՝ համայնավարներուն հետ հնչակեաններ, ռամկավարներ ու դաշնակցական շարքայիններ։

Մարսիլիոյ եւ շրջանի հայկական դիմադրական ուժերը հերոսական պայքարի էջեր կ'արձանագրեն ռեզիստանսի *պատմութեան մէջ։*

Կեդրոնական Մարմնի նախաձեռնութեամբ կը զարգանայ զինեալ դիմադրական պայքարը։

Կը կազմուին յատուկ կոմիտէներ Մարսիլիոյ եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ, սովետական քաղաքացիներու եւ լեգէոնականներու մէջ աշխատանք ծաւալելու համար։

Մարսիլիոյ Կոմիտէին մաս կը կազմեն Ազատ Ազամեան, Թագւոր Խաչիկեան, Սարգիս Ազարեան, Պերճուհի Յովաքիմեան, Վահան Աւագեան, Խաչիկ Սարը-Պօղոսեան, Անդրանիկ Պաղտասարեան, Արտեմիս Ջալըքեան, Գայիանէ Անտոնեան, Նոյեմի Յարութիւնեան, Թեւրիս Պաղտասարեան ու Լուիզա Մազմանեան։

ԼԵՒՈՆ ԱՆՏՈՆԵԱՆ
սպանուած
24 Օգոստոս 1944-ին
Մարսիլիոյ ապատագրման
կռիւներու ընթացքին

Եթէ հոս չեմ ծանրանար Մարսիլիոյ հայութեան հերոսական դիմադրական պայքարի բազմաթիւ դրուագներու մասին, պատճառը այն է որ հարցը այստեղ կը վերաբերի սովետական ռազմագերիներուն:

Վերոյիշեալ կոմիտէն իր գործունէութիւնը կը ծաւալէ հարաւային Ֆրանսայի բոլոր այն վայրերուն մէջ, ուր սովետական ռազմագերիներ ու լեգէոնականներ կային: Կը տպէ 26 թռուցիկներ՝ բազմաթիւ հազարներու հասնող տպաքանակով, եւ իր սուբհանգակներուն միջոցաւ կը տարածէ լեգէոնականներուն մէջ:

Այդ թռուցիկներով կոչ կ'ըլլար հայ պինուարներուն՝ չգործադրել գերման հրամանատարութեան հրահանգները, իրենց տրուած գէնքերը գործածել հիթլերականներու դէմ, եւ միանալ փարթիզաններուն: Նոյն թռուցիկներուն մէջ սովետական քաղաքացիներուն կը հաղորդուէին բոլոր ճակատներուն վրայ հիթլերականներուն կրած պարտութիւնները:

Այս կոչերն ու լեգէոնականներուն մօտ դրկուած պատուիրակները ոգեւորեցին հայ ռազմագերիները եւ բարձրացուցին անոնց բարոյական մակարդակը: Սովետական քաղաքացիները հաստատ կերպով համոզուեցան որ մինակ չեն, այլ շրջապատուած Ֆրանսահայ ու Ֆրանսացի հարազատ բարեկամներով, որոնք փախուստի պարագային ամէն տեսակ աջակցութիւն պիտի ընձեռէին իրենց:

ՊԱՐԺՕԼԻ փոքրաթիւ հայութիւնը կը կազմէ իր Դիմադրական փարթիզանական Կոմիտէն, որուն անդամներն էին Ն. Գաբիկեան, Մ. Բենգլեան, Ա. Տեմիրճեան, Լ. Վարդապետեան ու Գուրմճեան եղբայրները: Այս կոմիտէն թանկագին ծառայութիւններ կը մատուցանէ սովետական քաղաքացիներուն:

Նախ փոքրաթիւ լեգէոնականներուն փախուստը կը կազմակերպէ, յետոյ ամբողջ երկու ջոկատ, 15 Օգոստոս 1944-ին, Համբիւրապետ Հայկ Գասապեանի առաջնորդութեամբ կ'անցնի Պարժօլի փարթիզաններուն կողմը՝ սպաննելով գերմանացի ժամապահները: Անոնք հետերնին կը բերեն 4 ծանր գնդացիրներ, 50 հրացան, 500 նռնակ ու մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք:

Ամբողջ Պարժօլի ու շրջանի ազգաբնակչութիւնը սովետահայ մարտիկները կ'ընդունի իրրեւ ազատարարներ:

Իրապէս ալ մեծ կ'ըլլայ հայ լեգէոնականներուն մատուցած ծառայութիւնը այդ շրջանին մասնաւորապէս, եւ ընդհանրապէս հաբաւային Ֆրանսայի ազատագրման պայքարին:

Ցամաք իջած դաշնակից ուժերը դիւրութեամբ պիտի չկրնային դէպի կեդրոնական ու հիւսիսային Ֆրանսա յառաջանալ, եթէ Ֆրանսայի ներքին ու փարթիզանական ուժերու օգնութիւնը չըլլար:

Գերմանացիները նկատի կ'առնեն Պարժօլի ու անոր բարձունքներուն ռազմավարական մեծ կարեւորութիւնը, եւ 3000 զինուորներով կ'ուզեն դիրք բռնել, եւ ծանր հրետանիներու ու զնդացիրներու կրակի տարածին տակ առնել Պարժօլ–Պրինիօլ–Մարսէյլ դէպատուր ճամբան, արդելք ըլլալու համար դաշնակից ուժերու անցքին:

Հայկական չոկատները, իրենց օդնական ունենալով Ֆրանսական փարթիզանական ուժերը, արդելք կ'ըլլան որ հիթլերականները ռազմադաշտէ վերածեն Պարժօլ քաղաքը, եւ կը յաջողին անոնց ռազմական ծրագիրը ձախողեցնել:

17 Օգոստոսին կը սկսին Պարժօլի պաշտպանութեան մարտերը: Հայ զինուորներն ու փարթիզանները իրենք է որ կը դրաւեն ռազմադիտական բոլոր կէտերը, եւ դիրք կը բռնեն կիրճերու եռեւը:

Գերմանական մեքենայացուած զօրագունդը դէպի Պարժօլ տանող ճամբով, եւ երեք քիլոմեթր տարածուած՝ կը քալէ դէպի քաղաքին մուտքը, առանց մտածելու փարթիզանական ուժերու մասին, եւ առէք նախազգուշական միջոց ձեռք չառնելով: Ճիշդ այն պահուն, երբ գունդին յառաջապահ մասերը քաղաքին կը մօտենան, բոլոր զարտուղի կողմերէն հայ ռազմիկներն ու փարթիզանները կրակ կը բանան հիթլերականներուն վրայ: 28 ժամ կը շարունակուին քաղաքին պաշտպանութեան մարտերը:

Գերմանացիներուն զրահապատ ու հրասայլային ուժերը կը յաջողին քաղաք ներխուժել, բայց ռազմադիտական բարձունքները կը մնան հայ զինուորներու ու դիմադրական ուժերուն ձեռքը: Հետեւաբար հիթլերականները չեն յաջողիր դիրք բռնել, եւ արդելք ըլլալ դաշնակիցներու յառաջխաղացքին:

Պարժօլի ազատագրումէն յետոյ, Գերմանացիները կը փորձեն դիրք բռնել հիւսիսային արուարձաններուն մէջ: Բայց Հայկ Գասպարեանի հրամանատարութեամբ, հայ զինուորները այդ վայրերէն ալ դուրս կը նետեն թշնամին, եւ հիթլերականները կը կորսնցնեն 18 սպաններուած, եւ կու տան 52 գերի:

Հայ լեգէոնականները այդ շրջաններու ազատագրման համար ալ իրենց գործօն մասնակցութիւնը կը բերեն, եւ աւելի քան քսան մարտիկներ իրենց արիւնը կը թափեն Ֆրանսայի ազատագրման համար:

Այն իրականութիւնը, որ հայ լեգէոնականները ըլլա՛յ Լեհաստանի, ըլլայ Ուէրանիոյ կամ Ֆրանսայի մէջ, առաջին իսկ պատեհ առիթին ու զանգուածային կերպով կ'անցնին փարթիզաններուն կողմը, եւ իրենց տրուած զէնքերը կը դարձնեն հիթլերականներուն դէմ, անգամ մը եւս եւ ինքնին կը փաստէ, որ սովետական ռազմագերիները լեգէոն մտած էին՝ պարզապէս զէնք ստանալու, եւ կռիւը կարենալ շարունակելու համար հիթլերական Գերմանիոյ դէմ:

Աջէն ձախ կափիթեններ՝ Բ. Պետրոսեան,
(Հայկական Փարթիզանական Գունդի Փոխ-Հրամանատար
Էֆ. Թէ. Բէ. Էֆ.ի 103րդ վինուորական ստորաբաժանումին)
եւ Տ. Ոսկերիչեան

ԹՈՒԼՈՆԻ ԵՒ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ԼԵԳԷՈՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԻՆ

Գերմանական վերին հրամանատարութեան փաստաթուղթերուն մէջ խիստ ուշագրաւ տեղեկագիր մը գտնուեցաւ պատերազմէն յետոյ: Հոն ի միջի այլոց ըսուած է. «Դաշնակից ուժերու ցամաքահանման գործողութիւնները կրցան յաջողիլ, հայ լեգէոնականներու դիրքաւորման պատճառով, որոնք իրենց զէնքը Գերմանացիներուն դէմ դարձուցին»:

1944ի սկիզբներուն, Թուլոնէն հարաւ գտնուող ծովեզերեայ քաղաքներուն ու կղզիներուն մէջ լեգէոնական գումարտակներ կը բերուին՝ զօրացնելու համար արդէն հոն գտնուող գերմանական ու լեհական պահակազօրքերը:

Այդ լեգէոնականները կ՚օգտագործուին գլխաւորապէս կղզիներու բնակարաններն ու ռազմական արժէք չներկայացնող շինութիւնները քանդելու, խրամատներ ու ամրոցներ շինելու, դաշտերը հարթելու եւ ուրիշ ֆիզիքական ծանր աշխատանքներու համար:

Երբ անոնք լեգէոնականները կը յանդգնին դժգոհելու, թէ այս ի՛նչ տեսակ զինուորի գործ է, Գերմանացին կը պատասխանէ. «Գերին միշտ ալ գերի կը մնայ»:

Հարաւ բերուած սովետական քաղաքացիները, ինչպէս գիտենք, արդէն իրենց գերութեան շրջանէն ունէին իրենց ընդյատակեայ հայրենասիրական կազմակերպութիւնները: Բայց երբ ճամբաները կը փոխուին, եւ ուրիշ խմբաւորումներ կը ստեղծուին, հարկ կ՚ըլլայ վերակազմել այդ բոլորը:

Հարաւային Ֆրանսայի մէջ իրենց ընդյատակեայ գործունէութեան նպատակը այլեւս իրերօգնութեան հարց չէր, այլ զինեալ ապստամբութեամբ մահու ու կենաց վերջին կռիւ մղումը Գերմանացիներուն դէմ:

Անոնք գիտէին որ իրենց ոտքին տակ նպաստաւոր հող կար, որ ֆրանսական ժողովուրդը իրենց բնական դաշնակիցն էր, եւ կրնար օգնութեան հասնիլ իրենց:

Փօրքերօլ կղզիին մէջ կազմուած հայրենասիրական կազմակերպութեան վարիչ կոմիտէի անդամներն էին՝ Մարգարեան Մարգար, Գրիգորեան Արիստակէս, Եղիգեան Արշակ, Աբրահամեան Արմենակ, Ղազարեան Ասատուր, Թամրազեան Գրիգոր եւ ուրիշներ:

Մարտի սկիզբէն, Գրիգորեան Լեւոնիկի ու Արալեան Արամի նախաձեռնութեամբ կը կազմակերպուի Հիէռ քաղաքի գումարտակի հայրենասիրական կոմիտէն:

Մէջերկրականի ափին գտնուող 2րդ դումարտակը ամբողջութեամբ կազմնակից է հայրենասիրական բոլոր ձեռնարկներուն:

Գաբ–Նեկրի մէջ գտնուող դումարտակն ալ իր համեմատչի միանականութիւնը ցոյց կու տայ հայրենասիրական կազմակերպութեան, որուն անդամներուն թիւը Մայիսին կը հասնի 800–ի:

Կոմիտէն կապ կը հաստատէ սովետական քաղաքացիներու բոլոր խմբաւորումներուն հետ, ինչպէս նաեւ Մարսիլիոյ հայկական դիմադրական ճակատին հետ, ուրկէ կը ստանայ ճոխ գրականութիւն հայերէն, գերմաներէն, լեհերէն ու ֆրանսերէն լեզուներով: Տեսցուած կոչերն ու թռուցիկները լայն տեղեկութիւններ կու տան բոլոր ճակատներուն վրայ հիթլերականներուն ստացած հակահարուածներուն ու սովետական բանակի յաղթանակներուն մասին:

Հայրենասիրական կոմիտէն չի բաւարարուիր միայն սովետական քաղաքացիներուն մէջ տարուած աշխատանքով, այլեւ բեղմնաւոր քաղաքական գործունէութիւն կը ծաւալէ իր շրջանը գտնուող լեհական դումարտակներուն մէջ, որոնք բռնի զօրագրուած էին գերմանական բանակին մէջ:

Անիկա Լասէյնի թերակղզիին մէջ կապ կը հաստատէ այդ շրջանին մէջ բնակութիւն հաստատած ռուս յատուկզիմականներուն՝ Թրիաթաքովի եւ Վասիլի Իվանովի հետ, որոնցմէ վերջինը կը համաձայնի որ իր այգիին մէջ ամէն տեսակ զէնքեր պահուին:

Շուրջ հարիւր քիլոմեթր ծովափնեայ երկարութեան մը վրայ գտնուող լեհէոնականները հայրենասիրական զգացումներով տոգորուած էին, եւ պատրաստ՝ ապստամբելու:

Այս կէտերուն մէջ գինեալ ապստամբութեան մը յաջողութիւնը կարելի էր ու հաւանական: Լեհէոնականներու ջախջախիչ մեծամասնութիւնը կողմնակից էր անոր: Լեհերը նոյնիսկ եթէ զօրծնական մասնակցութիւն մը չբերէին նման ձեռնարկութեան մը, բայց համակրութեամբ կը վերաբերուէին անոր նկատմամբ: Այդ շրջանին մէջ լեհէոնականները իրենց տրամադրութեան տակ ունէին մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք: Այնոնք Գերմանացիներու հսկողութենէն վրիպելով՝ կրցած էին զանազան վայրերու մէջ հազարաւոր նռնակներ ու զանազան զէնքեր պահել:

Նոյնը չէր սակայն պարագան Մանտ քաղաքի լեհէոնականներուն, ուր ապստամբ ու հայրենասէր լեհէոնականները զինաթափ եղած էին, եւ մասամբ մըն ալ զօրանոցային արգելափակման ենթարկուած:

Բայց նման ձեռնարկի մը յաջողութիւնը կախում ունէր սեղական դիմադրական ու վարժիզանական ուժերու գործակցութենէն:

Ցունիսին որոշուած ապստամբութիւնը չի գործադրուիր, եւ կը յետաձգուի: Տեղի կ'ունենան ձերբակալութիւններ: Գերմանացիները կ'որոշեն լեհ զինուորականներու ամենաանզուսպ ջոկատները բաժնել իրարմէ, եւ տեղափոխել Ռօտէդ եւ Ալպի, ուր աւելի դիւրին էր չէզոքացնել զանոնք, քանի որ հոն եղող դումարտականները լաւ չզինաւորուած ըլլալով գերմանացի զինուորներով՝ աւելի ուժեղ հակողութեան ենթակայ էին:

Տեղափոխուող լեհ զինուորականներու մէկ մասը կը փախչի, եւ պզտիկ խումբերով կ'ուզէ միանալ փարթիզաններուն: Բայց ոչ ճամբայ պիտէ, եւ ոչ ալ լեզու: Առնցմէ չատերը Գերմանացիներուն ձեռքը իյնալով կը գնդակահարուին:

Նիմ քաղաքին մէջ գտած իմ այդ խումբ մը սովետական քաղաքացիները կը պատկանէին հարաւի անզուսպ ջոկատներուն:

Ապստամբութիւնը տեղի կ'ունենայ աւելի ուշ, եւ ոչ լաւ կազմակերպուած:

180 սովետահայեր հերոսաբար կ'իյնան այդ կռիւներուն ընթացքին: Ապստամբները, բաժնուած դասակներու, մինչեւ վերջին փամփուշտը կը կռուին գերմանական զերազանց ուժերու դէմ, մինչեւ բոլորն ալ կը մեռնին:

Այդ ապստամբութեան չնորհիւ է որ սակայն դաշնակիցները՝ առանց մեծ կորուստի՝ կը յաջողին ցամաք ելլել:

Հարաւ գտնուող լեհ զինուորականներուն մէջ հայրենասիրական համերաշխութիւնը այնքան զօրաւոր ու բարձր էր, որ տակաւին 1944–ի Մայիսին, բաց նամակով, դիմակազերծ կ'ըլլան գերման ապատարկութեան սուտ ու խաբեբայ քարոզչութիւնները:

Ահա՛ ընդյատակեայ պայմաններու մէջ աշխատող կազմակերպութեան Բաց Նամակը, որ ուղղուած է Գերմանացիներուն ծանուածներուն կողմէ հրատարակուած «ՀԱՑԱՍՏԱՆ» թերթի խմբագրութեան.—

Մեծայարգ Պարոն խմբագիր,

Ձնայած «ՀԱՑԱՍՏԱՆ» թերթը մեզ հասնում է վերին աստիճանի անկանոն, եւ այն էլ ոչ բոլոր համարները, այնուամենայնիւ մենք մի խումբ հայրենասէրներ, մեծ բարեխղճութեամբ ընթերցում, եւ վերին աստիճանի անաչառ մեկնութիւններ ենք անում ձեր թերթի բարոզչութեան եւ բռնած քաղաքական գծի մասին:

«Մեր բոլոր դատումները մեզ բերում են այն համոզման, որ դուք եւս համոզուած չէք ձեր վարած քաղաքական գծի ճշդութեան, այլ ստեղծուած պայմաններից ելնելով, սեփական գոյութեան բարշ տալը ստիպում է ձեզ եւ ձեր համախոհներին՝ գունաւորուել ժամանակի գոյնով:

«Մենք վճռեցինք ձեր թերթի հաղաբական բարոզչութիւնների առթիւ մեր հաւաբական կարծիքը այս բաց նամակով ուղղարկել ձեզ, եւ համոզուած ենք որ խօսքի եւ մամուլի ազատութեան ձեր բարոզչութիւնից ելնելով, դուք այս բաց նամակը կը հրատարակէք «ՀԱՅԱՍՏԱՆ»ի յառաջիկայ համարներից մէկում՝ ձեր պատասխանին հետ միասին:

«Գերմանիայում սովետական գերիներից կազմուած զօրամասերը կոչւում են արեւելեան «*կամաւորական*» զօրքեր: Մենք այստեղ ընդգծում ենք յատկապէս ամենակարեւորը· — իբրեւ թէ Սովետական Միութեան ռազմագերիները գերմանական բանակ են մտել «*կամաւոր*» կերպով:

«Ցարգելի՛ խմբագիր, դուք եւ ձեր գաղափարակիցներն էլ այդ գերիներից էք, եւ լաւ գիտէք թէ ի՛նչպէս սովետական հաղաբացիներին «*կամաւոր*» կերպով զինուորի էին վերածում:

«Թերթիդ բոլոր բարոզչութիւնները՝ սովետական ռազմագերիներին «*կամաւոր*» կերպով գերմանական բանակ մտնելու մասին՝ ամենաստոր տեսակի յերիւրանք են, եւ իրականութեան խեղաթիւրում:

«Բացի Սովետական Միութիւնից դժգոհ մի բուռ մարդկանցից, որոնք մեր մէջ ամենաչնչին փոքրամասնութիւնն են կազմում, մնացեալները լեգէոն բերուեցին, սպառնալով զանոնք ոչնչացնել սովի եւ կամ սրի միջոցաւ:

Մի՞թէ դուք անտեղեակ էք այդ մասին, որ երբ անոնք Գերմանիոյ համար հարկաւոր չէին որպէս զինուորներ, պատերազմի առաջին վեց ամիսներում, եւ մինչեւ 1942–ի ամրան, բաղցի ու գնդակահարութեան միջոցով կոտորուեցին՝ կազմելով սովետական ռազմագերիների 90 տոկոսը: Մէկ խօսքով կենդանի մնացին միայն նրա՛նք, ովքեր կարողացան կիսամեռ փախչիլ նամբարներից:

«Դեռ քարմ են մեր յիշողութեան մէջ օտար երկրներում ինկած հազարների եղբայրական գերեզմանները: Ո՞ւմ յայտնի չէ որ Տիվինսո բաղաբի ռազմագերիների նամբարում թաղուած են 58 հազար, Ժիտոմերում՝ 120 հազար, Սմոլենիայում՝ 28 հազար, Լուցկում՝ 25 հազար, Դեբլինում՝ 96 հազար հոգի, եւ տակաւին ուրիշ բանիներ:

«Հիթլերական Գերմանիան ռազմագերիներին կանգնեցրեց երկընտրանքի առջեւ, — կա՛մ մահ, եւ կամ զէնք վերցնել իր հարազատ երկրին դէմ: Լեգէոն մտնել մերժողները մեկուսացուում էին մասնաւոր նամբարներում, որոնց բաժինն էր անխուսափելի մահը՝ սովի կամ զէնքի միջոցաւ: Ահա թէ ի՞նչպէս էր գործադրւում «*կամաւորների*»ի արձանագրութիւնը:

«Այն հանգամանքը՝ որ լեգէոնականներին զէնք էին տալիս, հրապուրեց ամենաանդրդուելիներին, որոնք բոլորն էլ արձանա-

գրուեցին՝ միակ նպատակ ունենալով՝ առաջին պատեհ առիթին՝ միանալ Գերմանացիների դէմ կռուող ուժերին:

«Հայկական առաջին 5րդ եւ 6րդ գումարտակների մարտիկների եւ հազարաւոր լեգէոնականների փախուստը կարմիր բանակի եւ փարթիզանների կողմը, մի՞թէ բաւական համոզեցուցիչ չեն ձեզ համար, որ մարդիկ կամաւորներ չեն, եւ կամաւոր կերպով չէ որ մտել են լեգէոն:

«ՀԱՑԱՍՏԱՆ» թերթը ճգնում է ապացուցել, որ հայկական լեգէոնը կազմուած է ազատագրելու Հայաստանը, եւ ստեղծելու համար ազգային ինքնուրոյն պետութիւն՝ Գերմանիոյ հովանաւորութեան տակ:

«Պարո՛ն խմբագիր, դուք եւ ձեր շուրջիններդը, որ առատ վարձատրութիւն էք ստանում ձեր գրած սուտերի եւ զրպարտութիւնների համար, ինչո՞ւ չէք ուզում պատասխանել ձեր ընթերցողներին ձեզի տուած ամենապայծառ հետեւեալ հարցերին.— քէ ի՞նչ ձեւի կառավարութիւն էք ստեղծելու Հայաստանում, եւ քէ ի՞նչ պէտք է հասկանալ *«գերմանական հովանաւորութիւն»* Հայաստանի վրայ նախադասութիւնից:

«Պարո՛ն խմբագիր, դուք շատ միամիտ էք, եւ ձեր թերթի ընթերցողներին նոյնպէս միամիտ էք կարծում: Մենք շատ լաւ գիտենք որ վերոյիշեալ հարցերը ձեզ համար վաղուց լուծուած են, եւ ծրագրուած, որ Դաշնակցական կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ պիտի ստեղծուի դրամատիրական ձեւով ու նրա համապատասխան պետութիւն, որի *«հովանաւորութիւն»* բառը մեզ բոլորիս բաւածանօթ է, որ նշանակում է Հայաստանը կը դարձնի գերմանական գաղութ:

«Ուրեմն մեր մէջի եւ ոսկորների վրայ Գերմանիայում պիտի կառուցեք այն ինչ որ բանդուած է պատերազմի պատճառով, մեզ վերածելով ստրուկների, իսկ հայրենիքը՝ Գերմանիոյ հպատակ, հարկատու մի պետութեան:

«Լեգէոնների, 1942-ի երկրորդ կիսուն ստեղծման գլխաւոր պատճառը գերմանական բանակի հսկայական կորուստներն են, որ գերման հրամանատարութիւնը իր բանակի նօսրացած շարքերը ուզում է լեցնել փոխարինող ուժերով: Բայց այդ իրենց չի յաջողուեց: Մենք եղել ենք, եւ մնում ենք սովետական բաղաքացիներ: Ո՛չ բրոնութիւնը, ո՛չ սպառնալիքները, եւ ոչ էլ ձեր կաշառուած պրոպագանտիստները կարող են մի բան փոխել մեր մէջ»:

«Սպասում ենք ձեր գրաւոր պատասխանին»:

ՄԻ ԽՈՒՄԲ ՀԱՑՐԵՆԱՍԷՐՆԵՐ

Այս Բաց Նամակը Ֆրանսահայ դիմադրական կազմակերպութիւններու միջոցաւ հազարաւոր օրինակներով կը բազմացուէր, եւ կը տարածուէր այն վայրերուն մէջ, ուր լեգէոնականներ կը գտնուէին:

Այս Բաց Նամակն ալ մեծ դեր կը խաղայ՝ վառ պահելով լեգէոնականներու մէջ հայրենասիրական ոգին, միաժամանակ ցոյց տալով որ հասած էր վճռական ժամը՝ ֆաշիստ դահիճներուն հետ հաշիւի նստելու:

Մեծ եղաւ նաեւ Կառ եւ Լօզեր նահանգներու M. O. I.-ի բրոպականտային բաժնի աշխատանքը, որ իր ֆրանսերէն թռուցիկներով կոչ կ'ընէր այդ շրջաններու ազգաբնակչութեան, որ լեգէոնականներուն հետ վերաբերին բարեկամաբար, որ անոնք Գերմանացիներ չեն, այլ բռնութեամբ ու պարտադրանքով լեգէոն քշուածներ, եւ թէ բոլոր Ֆրանսացի հայրենասէրները պէտք է օգնեն փախչիլ ուզողներուն:

Մանտ քաղաքը, որ հայկական, վրացական ու ատրպէյճանական լեգէոններու կեդրոնն էր, դիմադրական կարգ մը կազմակերպութիւններու ուշադրութեան առարկան դարձած էր: «Գաղտնի Բանակ»ը (Արմէ Սեքրէ, «A. S.»), «Քաղաքացիական ու Զինուորական Կազմակերպութիւն»ը (O. C. M.), իրենց պատուիրակները ղրկած էին լեգէոնականները դասալքութեան մղելու, եւ իրենց կողմը սիրաշահելու համար:

Մանտ քաղաքին մէջ առիթը ունեցայ ծանօթանալու անոնցմէ մէկ քանիին, որոնցմէ գրագէտ Վահրամ Կաքաւեանին (Վիքթոր Կառտոն), որ ջանք չխնայեց՝ լեգէոնականները իր դիմադրական կազմակերպութեան հակակշռին տակ եղող շրջանները առաջնորդելու համար, բայց ի զուր: Հայ լեգէոնականները կը նախընտրէին F. T. P.-երու կողմը անցնիլ:

Լեգէոնականներու ընդյատակեայ հայրենասիրական կազմակերպութեան ներկայացուցիչներուն հետ մեր մէկ հանդիպման ընթացքին, ուր ներկայ էր նաեւ Վիքթոր Կառտոն, ազատ ընտրութեան առաջարկութիւն ըրինք լեգէոնականներուն, բացատրեցինք որ ես ներկայացուցիչն էի F. T. P.-ին, որ ձախակողմեան հոսանքի ռազմական կազմակերպութիւնն էր, իսկ Վահրամ Կաքաւեանը կը ներկայացնէր Տը-Կոլիստական ուժերը:

Լեգէոնականներու պատասխանատուները առանց բայց մը իսկ վարանելու նախապատուութիւն տուին ինծ՝ իբրեւ F. T. P.-ի ներկայացուցիչ:

Այսպէսով լեգէոնականները անգամ մը եւս ցոյց տուին, որ սովետական մարդիկ մորթերնին ազատել չէր որ կը մտածէին, այլ իրենց պարտականութիւնը կատարել, եւ ժամ առաջ կռուի անցնիլ Գերմանացիներուն դէմ:

Անոնք լաւ գիտէին, եւ ես չէի պատրաստ իրենց բացատրելու, որ F. T. P.–ն արձակագէն–փարթիզաններու կազմակերպութիւնը ըլլալով, դէմ էր սպառողականութեան, որ անոր շարքերուն մէջ մտնելով՝ անմիջապէս ու անդադար կռիւի պիտի անցնէին թշնամիին դէմ:

Մինչեւ մխաներուն մօտ, յարաբերաբար ապահով վիճակի մէջ, պիտի սպասէին պատերազմի վերջաւորութեան, պիտի ենթարկուէին զինուորական պաշտօնական մարմնի մը, ուր վստահաբար կարելի պիտի ըլլար հանիլ փառքի ու պատուի:

Արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել, որ անկախ կարգ մը հարցերէ, վիքթոր կարտոն նոյնպէս իր կեանքը վտանգի տակ դրած էր լեգէոնի քայքայման գործին համար: Անոր առաքելութիւնը պէտք չէ ձախողութիւն մը նկատել: Ան ալ իր յարաբերական օգտակարութիւնը ունեցաւ պատերազմի օրերուն, նամանաւանդ մեծ եղաւ անոր ծառայութիւնը՝ ապատպրումէն յետոյ՝ հայկական փարթիզանական դունդի մարտիկներուն եւ ուրիշ սովետական քաղաքացիներու իրաւական դործերու բարեյաջող կարգադրութեան համար:

Դժուար չէ երեւակայել թէ ի՛նչ վտանգ կը ներկայացնէր Մանտ քաղաքի կենթափոյլ (գերմանական գաղտնի ապատարկութիւն) քթին տակ յարաբերութիւն մշակել լեգէոնականներուն հետ, դաւադրութեան մղել զանոնք, եւ անոնց փախուստը կազմակերպել:

Նահատակ - Հերոս
ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ
Գնդակահարուած Մանտի մէջ, 12 Յուլիս 1944-ին:

Այս առթիւ պէտք է յիշել՝ մեր ազնիւ նահատակ ընկեր Կարապետ Տէրտէրեանը, զոր Սենթ–Լքիէնի ռազմական կոմիտէն Մանտ կը ղրկէ՝ լեգէոնի քայքայման պարտականութեամբ:

Լեգէոնականներու հետ յարաբերութեան մէջ մտնելը ամենադժուարին ու վտանգաւոր գործն էր: Ամենափոքր սխալը ճակատագրական կրնար ըլլալ: Ընկեր Կարապետ Տէրտէրեանը կը ձերբակալուի Մանտ հասնելու առաջին օրն իսկ, երբ խօսակցութեան կը բռնուի խումբ մը լեգէոնականներու հետ, եւ անոնց կ'առաջարկէ փախչիլ ու միանալ փարթիզաններուն:

Տեղւոյն վրայ կը մատնուի դաւաճան լեգէոնականի մը կողմէ, եւ կը գերհակուի Մանտի զօրանոցի բակին մէջ, 12 Յուլիս 1944ին:

ԿԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՄ ԼԻՈՆ

Մինչեւ Օգոստոս 1944–ի սկիզբները, մնայի Լօզէրի M. O. I.–ի ռազմական կոմիտէի տրամադրութեան տակ, գործակցելով ու մասնակցելով այդ շրջանին մէջ կատարուած մարտական գործողութիւններուն:

Այդ օրերուն մեր հայ փարթիզանները մշտական ու ամէնօրեայ կռիւի մէջ էին հիթլերականներուն դէմ, որոնց մասին պիտի անդրադառնամ հետագային:

Փարթիզաններու կողմէ պաշարման տակ առնուած էին այն քաղաքները, ուր զերմանական պահակազօրք կար: Անոնք դիմաւոր ճամբաներու ռազմավարական կէտերուն վրայ դիրք բռնած էին:

Կարեւոր պարագայ մը այստեղ պէտք է ուշադրութեան արժանի ըլլայ:

Լօզեր ու կառ նահանգներուն մէջ, նախքան սովետական փարթիզանական ուժերուն կազմաւորումը, հիթլերական ու դիմադրական ռազմական ուժերու համեմատական տարբերութիւնը կը մնար շատ մեծ:

Զերմանացիները կը ներկայացնէին կազմակերպուած ռազմական ուժ, ապառազինուած ամենաարդիական դէնքերով, որով կրնային իրենց նահանջի ճամբուն վրայ, — ինչ որ պատահեցաւ ուրիշ շրջաններու մէջ —, հիմնայատակ աւերել ամէն ինչ: Փանդել կամուրջները, երկաթգծերը, գործարանները ու ամէն ինչ, որ կրնար ռազմական արժէք ներկայացնել: Կողոպտել քաղաքներն ու գիւղերը: Այրել չափարանները, եւ գնդակահարել երիտասարդները: Մէկ խօսքով գործադրել հիթլերական ֆաշիզմին սովորական բոլոր մեթոտները: Օբատուր–Սիւբ–Կլանէն աւելի սարսափելի ու բազմաթիւ հրէշութիւններ կատարել:

Իսկ եթէ նոյնը չեղաւ կառ ու Լօզեր, եւ տակաւին ուրիշ շրջաններու մէջ, պարզապէս անոր համար էր, որ սովետական մարդիկ փարթիզաններուն կողմը անցնելով՝ հակամարտ ուժերուն նժարը հակեցին ֆրանսական ազատագրական պայքարին կողմը:

Շնորհիւ լեգէոնները բայբայման ենթարկելու համար մղուած անձնազոհ պայքարին, շնորհիւ լեգէոնական եւ ուրիշ ռազմական ուժերու մէջ տարածուած սովետական հայրենասիրական ներքին ընդյատակեայ կազմակերպութեանց աշխատանքներուն, փաստօրէն հիթլերական Գերմանիոյ այդ ձեռնարկութիւնները բայբայուեցան Ֆրանսայի մէջ, եւ բազմաթիւ Օբատուր–Սիւր–Կլաններէ կարելի եղաւ խուսափիլ:

Ես պարտականութիւն ունէի Լիոն վերադառնալու, եւ շարունակելու առաքելութիւնս ուրիշ շրջաններու մէջ։ Կային նաեւ կարգ մը տարակարծութիւններ լեգէոնականներուն հանդէպ տարուելիք քաղաքականութեան մասին։

Փոխադրութեան միջոց չկար, եւ ոչ ալ ապահով ճամբայ։ Բայց եւ այնպէս պէտք էր հասնէի Լիոն։

Հեծելանիւ մը ճարեցի, եւ ճամբայ ելայ։

Ճամբան վայրեր կային, որոնք վիշիական միլիսի, կամ ուրիշ տեղեր ալ դիմադրական ուժերու հակակշռին տակ էին։ Քանի անգամ կեցուցին զիս։ Ֆրանսական թուղթերս շատ կանոնաւոր էին, որոնց միջոցաւ ամէն անգամ ալ կրցի օձիքս ազատել եւ վերջապէս հասնիլ Լիոն։

Տեսակցեցայ Ժ.Օ.Ի.–ի պատասխանատու ընկերոջ՝ Էտուար Քավալսկիի եւ ուրիշ ընկերներու հետ, որոնց զեկուցեցի լեգէոնականներու մասին, եւ կարգ մը առաջարկներ ներկայացուցի, որոնք բոլորն ալ ընդունուեցան, եւ որոշում կայացաւ սատարելու եւ նոյնիսկ աստիճանազրկելու այն բոլոր պատասխանատուները, որոնք հակակրութիւն ունէին լեգէոնականներուն նկատմամբ։

Այդ օրերուն Լիոնի մէջ ու շրջակայքը դիմադրական ուժերը ծաւալուն զինեալ պայքարի անցած էին։ Հայ արձակազէններու խումբը նոյնպէս կը յատկանշուէր իր հերոսական արարքներով։

Հիթլերականներու եւ անոնց ծախուածներու ճնշման ու հալածանքի սանձարձակութիւնները նման էին մահացու հարուած ստացած գազանի մը արարքներուն։ 27 Յուլիսին Պելքուրի հրապարակին վրայ գնդակահարուած երեք հայրենասէրներու դիակը կը մնայ անթաղ, իբրեւ ազդարարութիւն բոլորին։

Բայց այդ հրէշութիւնները չէին կասեցներ մարտնչող արձակազէններու գործունէութիւնը։ 6 Օգոստոսին Ժ. Օ. Ի.ի կազմին մէջ մտնող արձակազէնները Լիոնի փողոցներուն մէջ հիթլերական դասակ մը ձեռնառումբերով յարձակման ենթարկելով՝ կը սպաննեն ութ հոգի։

Գերմանական բանակատեղիի մը վրայ յարձակելով՝ կը սպաննեն հինգ հիթլերական։ Լիոն–Ժընեւ երկաթուղին գծէ հանելով կը խորտակեն ռազմական գնացք մը։ 13 Օգոստոսին ուրիշ ռազմական կառաշար մը յարձակման կ՚ենթարկուի, որուն հետեւանքով կը սպաննուին ու կը վիրաւորուին բազմաթիւ հիթլերականներ։

Խաւար–Հերիոյի անուան զբօսայգիին մէջ բանակող ժանտարմաներու դասակ մը յարձակման ենթարկուելով՝ իր ամբողջական կազմով ու զէնքերով փարթիզաններուն կը միանայ։

Լիոնի Սեն–Փոլ ու Սեն–Ժոզէֆ բանտերը յարձակման կ'ենթարկուին, եւ մահուան դատապարտուած 200 հայրենասէրներ կը յաջողին փախչիլ:

Այս բոլոր մարտերուն մէջ հայ արձակագէտները իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն՝ յայտնաբերելով քաջութեան ու անձնազոհութեան բարձր ոգի:

Լիոնի ու շրջանի հայաշատ վայրերուն մէջ Հայ Ազգային Ճակատը բեղմնաւոր աշխատանքի լծուելով՝ դիմադրական պայքարի մէջ կը յաջողի ներգրաւել ժողովրդական լայն խաւերը, եւ կը պատրաստուի ազատագրական պայքարի մարտերուն:

Իր հայերէն լեզուով կոչերէն մէկուն մէջ՝ ան կ'ըսէ.—

«Հայե՛ր, ֆրանսական ժողովուրդի պայքարը նաեւ մերին է: Այստեղ՝ Ֆրանսայի մէջ, թշնամուն հասցուած ամէն մէկ հարուած կ'արագացնէ նաեւ մեր հայ ժողովուրդի ազատագրումը: Մեր Հայերուն կողմէ եղած ամէն ջանք՝ ուղղուած թշնամու դէմ՝ տարուելիք յաղթանակին վերաբերեալ, անխուսափելի կերպով պիտի ազդէ ֆրանսական ժողովուրդի յետագայ վերաբերմունքին դէպի Հայերը:

«Մենք, Հայերս պէտք է օգնենք Լիոնի ու Ֆրանսայի ազատագրման պայքարին: Ոչ մէկ Հայ պէտք է անտարբեր մնայ այս պայքարին նկատմամբ, քանի որ անոր ելքէն կախում ունի ամբողջ մարդկութեան ճակատագիրը:

«Հայ Ազգային Ճակատը, որ կը համախմբէ բոլոր ֆրանսահայ կազմակերպութիւնները, առանց դաւանանքի ու քաղաքական կարծիքի խտրութեան, կոչ կ'ընէ բոլոր Հայերուն՝ պայքարի անցնելու:

«Ոտքի՛ ելէք, Հայե՛ր, ի զէն մեր ֆրանսացի եղբայրներու կողքին:

«Կեցցէ՛ Լիոնի ազատագրումը, կեցցէ՛ ազատագրուած Ֆրանսան»:

Ամբողջ Հայութիւնը զօրաշարժի կոչին պատասխանելով կը պատրաստուի ազատագրական մարտերուն:

Կարգ մը հայ տուներ կը տրամադրուին հակական դիմադրական ուժերուն: Անոնցմէ պէտք է յիշել մանաւանդ Պասմաճեաններ, Գասապեաններ, Ոսկի Քելեչեանի ու Զօպանճըքեանի բնակարանները, որոնք կը վերածուին հաւաքավայր կենդրոններու:

Հայ Ազգային Ճակատի կեդրոնական Մարմինը կ'ընդլայնուի՝ իր կեդրոնական կազմին մէջ առնելով Ս. Պաղտասարեանը (Սաքօ), Վարդգէս Շահմենեանը, Մելքոն Գեղունին ու Նաիրոլէոն Պուլուքեանը:

Ֆրանսերէն լեզուով Հայ Ազգային Ճակատի Թուղթակիներէն մին կ'ըսէր.—

«Հայե՛ր,

Արեւելեան ռազմաճակատին վրայ կարմիր Բանակի անդիմադրելի յարձակումներն ու մշտական ու շարունակական գրոհները՝ ուղղուած յանցաւոր, իր հոգեվարքը ապրող Գերմանիոյ ուղղակի սրտին, Ֆրանսայի ճամբաներուն վրայ ամերիկեան մեքենայացուած զօրաբանակներու յառաջխաղացումը, ֆրանco-ամերիկեան ու անգլիական նոր հզօր ուժերու ցամաքահանումը, Ֆրանսական Ներքին Ուժերով (F.T.P.) Փարիզի, Կրենօպլի, Պօրտոյի ու Թուլուզի ազատագրումը, դաշնակիցներու յարձակումները Լիոնի վրայ՝ Ֆրանսայի վերջնական ազատագրման ազդանշաններն են:

Հիթլերական հրէշին մահացու հարուած տրուած է, բայց ան գալարուելով իր մահամերձ հոգեվարքին մէջ՝ կը փորձէ տակաւին ճահաճելով մահ ու աւեր սփռել:

Իսկ ի՞նչ պէտք է ընել, ի՞նչպէս պէտք է խափանել անոր ոճրածին արարքները:

Գործե՛լ, եւ այն ալ՝ անյապաղ:

Ֆրանսայի բոլոր ազգաբնակչութեան եռանդուն ջանքերուն շնորհիւ միայն կարելի է վերջ դնել այդ սարսափելի ոճիրներուն, եւ սահմանափակել աւերուածութիւններուն չափը:

Վայրկեան մը իսկ պէտք չէ դադար տանք փաշիստական թշնամուն:

Մենք պէտք է անդադար հարուածներ հասցնենք անոր՝ մէկը միւսին ետեւէն, զայն անտանելի վիճակի մէջ դնենք, որ ստիպուի յանձնուիլ···:

Մենք պէտք է ամրապնդենք հայրենասիրական փարթիզանական ճակատը, կազմակերպենք թշնամուն փոխադրամիջոցներու սիստեմաթիկ ոչնչացումը, ձեռք անցընենք անոր ռազմամթերքներն ու վառելանիւթերը:

Ոչ մէկ Հայ պէտք չէ անտարբեր մնայ այս վիթխարի պայքարէն:

Օ՛ն, Հայե՛ր, գէնքը ձեռքերնիդ՝ ձեր փրանսացի եղբայրներուն հետ կանգնեցէք միեւնո՛յն շարքին:

Կեցցէ՛ Լիոնի ազատագրումը:

Կեցցէ ազատագրուած Ֆրանսան»:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱԿԱՏ

1944-ի վերջերուն, ազատագրուած Փարիզի բնակչութիւնը իր առաջին պաշտօնական այցելութիւնը կը կատարէ Մանուշեանի եւ ընկերներու գերեզմաններուն: Այդ օրէն մինչեւ մեր օրերը, եւ միշտ, ամէն տարի Փետրուարի երկրորդ կիսուն, կիրակի օր, հազարաւորներ իրենց մարտական դրօշակներով, Փօրթ-Շուազիէն մինչեւ Իվրիի գերեզմանատուն գնդակահարուածներու թաղումը շքեղ կատարելով կը համախմբուին Մանուշեանի եւ ընկերներու շիրիմներուն առջեւ, ուր խօսք կ'առնեն նախկին մարտիկներու կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներ, երեսփոխաններ եւ ուրիշ պաշտօնական անձնաւորութիւններ:

Նոյն ամսուան վերջերուն՝ ամէն տարի, տեղի կ'ունենայ հանդիսաւոր երեկոյթ Փարիզի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ՝ նուիրուած Մանուշեանի խումբի նահատակներուն յիշատակին:

ԼԻՈՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ, ՎԻԼՈՐՊԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՑԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

24 Օգոստոսին առաջին անգամ ըլլալով դիմադրական խումբեր կը տեսնուին Էֆ. Էֆ–Ի.ի (F. F. I. Ֆրանսական Ներքին Ուժերու Նախատառերը) թեւակապերով։

Պրօթոյի երկաթգծին մօտերը համախմբուած Էֆ. Էֆ. Ի.–երը նշմարելի կ'ըլլան չորեկատքով նահանջի ճամբան բռնած հիթլերականներէն, որոնք զնացքը կեցնելով՝ կրակ կը բանան անոնց վրայ։ Այս վերջիններուն կռիւով կը նահանջեն դէպի Վիլորպան, որ բանուորական կեդրոն մըն է։

Ժողովուրդը տեսնելով թեւակապ նշաններով դիմադրականներուս դէպի քաղաք մուտքը, բոլորն ալ փողոց կ'իջնեն մեզ դիմաւորելու եւ մեր չարքերը խտացնելու համար։

Քաղաքապետութեան չէնքին եւ հազարաւոր պատուհաններու վրայ ֆրանսական դրօշակներ կը պարզուին։

Փաստօրէն Վիլորպան քաղաքը ազատագրման պայքարի համար ոտքի ելած էր, երբ գերմանական զերազանց ուժեր ըլլա՛յ Լիոնի մէջ էին, ըլլա՛յ Լիոնէն անցնելով դէպի Գերմանիա կը նահանջէին։

Բայց եւ այնպէս դիմադրական ուժերու վերին հրամանատարութիւնը որոշեց քաղաքի ազատագրական կռիւները յանձն առնել եւ ղեկավարել զանոնք։

Հրաման կը տրուի ընդյատակեայ դործող Լիոնի դիմադրական ուժերուն կեդրոնանալ Վիլորպան։

Շնորհիւ Հայ Դիմադրական Ուժերու Կեդրոնական Մարմնին եւ Հայ Հայրենասէր Երիտասարդական Միութեան ջանքերուն՝ Լիոնի հայաբնակ թաղամասին մէջ քանի մը ժամուան ընթացքին կը համախմբուին աւելի քան հարիւր հայ արձակագէններ։ Ինձ յանձնուած էր զանոնք դասաւորելու, կազմակերպելու ու անոնց հրամայելու պարտականութիւնը, օգնական ունենալով Գրիգոր Մարտիկեանը, Կրէկուար Գալայճեանը, Անդրանիկ Քելեչեանն ու Հրանդ Թօփալեանը։ Այս չոկատը Միսաք Մանուչեանի անունը կ'առնէ։ Չոկատը զինուորական կարգապահութեամբ կը քալէ դէպի Վիլորպան, եւ կը խտացնէ դիմադրական ուժերուն չարքերը։

Վիլորպանի Վիշիի կողմէ նշանակուած քաղաքապետութիւնը կը ջնջուի, ոստիկանութիւնը զինաթափ կ'ըլլայ, եւ նոր քաղաքապետութիւն մը կը կազմուի, որ յանձն կ'առնէ մատակարարման, ապահովութեան ու բոլոր քաղաքացիական պարտականութիւններու պատասխանատուութիւնը։

1974-ին, նոյն ջերմեռանդութեամբ, աւանդական շքերթ կազմած կ'այցելեն Մանուշեանի ու ընկերներու շիրիմներուն:

Սակայն ամենակարեւոր հարցը զէնք ու ռազմամթերք ճարելն էր: Մեծ թիւով կամաւորներ ունէինք, բոլորն ալ պատրաստակամ ամէն տեսակ զոհողութիւններու, բայց զէնք կը պակսէր:

Կար տակաւին մեծ վտանգ մը: Լիոնի Փառ–Տիւ զօրանոցին ու Թեթ Տ'օռ–ի պարէտին ու օդակայանին մէջ տակաւին կային աւելի քան հինգ հազար լաւ զինուած Գերմանացիներ, որոնք նախապէս խուսափեցան Վիլորպանի վրայ յարձակելու: Այս ուժերուն դէմ ճակատելու նիւթական կարելիութենէն զուրկ էինք մենք: Ուրիշ մեծ անպատեհութիւն մըն ալ կար: Հարաւէն նահանջող գերմանական ամենամեծ ուժերը Լիոնէն էր որ պէտք էր անցնէին:

Այս պայմաններուն մէջ Վիլորպանի ապստամբութեան յաջողութիւնը դժուար էր: Իսկ մեկուսացած գերմանական զինուորներուն խումբերն ալ կը վախնային փարթիզաններուն անձնատուր ըլլալէ, եւ կը նախընտրէին կռուիլ:

Վիլորպանի քաղաքապետութեան մէջ կազմուած ռազմական հրամանատարութիւնը շտապ կոչեր կը ղրկէ փարթիզանական շրջանային ուժերուն, որ օգնութեան հասնին Վիլորպանի, անոր պաշտպանութիւնը զօրացնելու համար:

Քաղաքին շարժուն պահակազօրքին կ'առաջարկուի դիմադրական ուժերու հրամանին ենթարկուելու: Վերջնագրի ժամկէտին աւարտելէն առաջ 400 հոգի կու գան դիմադրական ուժերուն միանալու:

25 Օգոստոսին Վիլըրպանի ազատագրական պայքարի կռիւները կը սկսին:

Քաղաքին մուտքի փողոցներուն վրայ ամուր պատնէշներ կը բարձրանան, ուր շրջուած հանրակառքերն ու փոխադրակառքերը, ինչպէս նաեւ ամէն մեծութեամբ ինքնաշարժեր ու սղոցուած հաստարմատ ծառեր իբրեւ շինանիւթ կը ծառայեն անոնց:

Մանուշեանի անուան Հայկական Ջոկատը հերոսական պայքարի առաջին դիրքերուն վրայ է: Օրուան մէջ փոքր խումբերու բաժնուելով՝ կը յարձակի հիթլերական մեկուսացած խումբերու վրայ, եւ զինաթափ կ'ընէ զանոնք:

Վիլըրպանի ապստամբութեան առաջին օրէն իսկ հայ երիտասարդական նոր խումբեր կու գան Մանուշեանի անուան Ջոկատին միանալու: Բայց զէնքի ու ռազմամթերքի պակասութեան պատճառով անկարելի կ'ըլլայ բոլորը զինել:

25 եւ 26 Օգոստոսին, փոքր խումբերով մեր ջոկատի տղաքը կը յարձակին թշնամիի մեկուսացած ուժերուն վրայ, եւ զինաթափ կ'ընեն զանոնք՝ մեր ջոկատին բերելով գնդացիրներ, հրացաններ ու նռնակներ:

Ամենայանդուգն գործողութիւնները կը կատարեն Հրանդ Թոփալեանը, Անդրանիկ Քելեչեանը, Գօգօ Մարտիկեանն ու Կրէկուար Գալայճեանը:

Մեր հայկական ջոկատի հրամանատարութեան տակ կը կռուին նաեւ քանի մը քաջամարտիկ Սպանիացիներ ու Հրեաներ:

Օգոստոս 27-ին, Պասթիլէի կայազօրին վրայ մեր ջոկատին անակնկալ յարձակումը կատարեալ յաջողութիւն մը եղաւ:

Մեր ջոկատին մէջ կը կռուին տասնեակ մը սովետական հայ ռազմագերիներ, որ մինչ այդ Գերմանացիներէն փախուստ տալով հայ ընտանիքներու մէջ պահուած էին:

Հիթլերական հրամանատարութիւնը մարտնչող դիմադրական ուժերը մեկուսացնելու նպատակով, Կարտինալ Ժեռլիէի հետ համաձայնութեան կուգայ, որ հարաւէն դէպի հիւսիս նահանջող գերմանական ուժերուն ազատ անցք տրուի, որուն փոխարէն կը խոստացուէր քաղաքը չաւերել:

Այս համաձայնութիւնը ազդի ձեւով քաղաքին զանազան կէտերուն վրայ փակցուեցաւ, միշտ նպատակ ունենալով ժողովուրդին մարտունակութիւնը ջլատել, եւ զայն ազատագրական մարտերէն հեռու պահել:

Իրականութեան մէջ հիթլերականները իրենց նահանջի ճամբուն վրայ ամէն ինչ կ'աւերէին, իսկ եթէ կարգ մը կայարաններ, կամուրջներ ու ռազմավարական նշանակութիւն ունեցող արժէքներ կանգուն մնացին, այդ եղաւ շնորհիւ մարտնչող դիմադրական հայրենասիրական ներքին ուժերուն, որոնք իրենց յարձակումներով ժամանակ չթողուցին հիթլերականներուն ադատ գործելու:

Շրջանային դիմադրական ուժերը Վլլորպանի հրամանատարութեան օդնութեան կոչերուն չեն պատասխաններ: Ուրեմն կ'որոշուի եղած ուժերով ու միջոցներով ազատագրական չարժումը ծաւալել Լիոն քաղաքի ու շրջակայ աւաններուն մէջ:

Վլլորպանի մերձակայ Վենիսիօ, Մօն-Փլեզիր ու Մոն-Շա կը ղրկուին դումարտակներ, նպատակ ունենալով ազատագրական պայքարը տարածել ու հրահրել ժողովուրդի մէջ, ոտքի հանելու համար զայն, եւ Վլլորպանի օրինակով պատնէշներ բարձրացնելու համար:

Գերմանացիները 28 Օգոստոսին յարձակման կ'անցնին հեռաձակ թնդանօթներով օժտուած հրաստլերով:

Մանուչեանի անուան Հայկական Ջոկատը հրաման կը ստանայ Մոն-Շայի պատնէշները պաշտպանելու:

Բարձրացուած պատնէշներէն ոչ մէկը կը դիմանայ թնդանօթային ռմբակոծութեան, բայց եւ այնպէս հայ տղաքը կը շարունակեն կռիւը՝ պաշտպանուելով դնդացիրներով ու ձեռնառումբերով:

Հիթլերականները հայ արձակապէններուն կատաղի դիմադրութեան առջեւ տեղի կու տան, եւ կը դադրեցնեն իրենց յարձակումը քաղաքին վրայ:

Վլլորպանի քաղաքապետութեան մէջ հաստատուած վերին հրամանատարութենէն օդնութիւն խնդրեցի, բայց սպասուած օդնութիւնը անկարելի էր ղրկել: Կէսօրէն վերջ բոլոր պատնէշներն ալ քանդուած էին:

Այդ օր առաւ անձրեւ կը տեղար, եւ բոլորս ալ մինչեւ մեր ոսկորները թրջուած էինք: Բայց կռիւը կը շարունակուէր, հոգ չէ թէ դժուարին պայմաններու մէջ: Ո՛չ մենք, եւ ոչ ալ «Գարմանիոլ» Ջոկատին տղաքը որամադիր էինք նահանջելու: Այդէն կանոնաւոր նահանջն ալ անկարելի էր, քանի որ երկու կողմէն ալ կրակի տակ առնուած էինք:

Մեր Ջոկատն ու «Գարմանիոլ» Ջոկատի տղաքը կ'որոշեն չէնքերէն ներս մտնելով շարունակել ինքնապաշտպանութիւնը:

Օրուան վերջաւորութեան, բարեբաղդաբար Վահրիճ Կէօքճեանը (Թորոս), որ հայ դիմադրական չարժման քաղաքական պատասխանատուն էր, թշնամիին դիրքերը կտրելով կը հասնի մեր մօտ, եւ մեզի կը տեղեկացնէ որ Վլլորպանի թէ Վենիսիոյի պաշտպանութեան դիրքերը բոլորն ալ լքուած են, եւ մենք բոլորովին մինակ ենք թշնա-

մին դիմաց, հետեւաբար այդ պայմաններու մէջ դիմադրութեան չարունակութիւնը հերոսական խենդութիւն մը պիտի ըլլար պարզապէս: Մեր պաշտպանած պատնէշը, որ չրջուած հանրակառքերով, փոխադրակառքերով ու ինքնաչարժի մասերով սարքուած էր՝ քնդանօթի հարուածներուն տակ մաս առ մաս կը փլչէր:

Որոշեցինք հրամայել տղաքներուն, որ առժամապէս ցրուին, յաջորդ օր համախմբուելու համար նշանակուած տեղերը, եւ չարունակելու ընդյատակեայ, արճակագէնի պայքարը:

Բարեբաղդաբար Վ. Կէօքճեանն ու Անդրանիկ Քելէչեանը քանճանօթի ըլլալով տեղւոյն հայութեան՝ կրցան մեզ մաս առ մաս տեղաւորել անոնց տուներուն մէջ, ուր կրցանք դիչերը անցընել, եւ չորցնել մեր հագուստները:

Վիլորպանի ապստամբութիւնը հակառակ յաղթանակով չպսակուելուն, պատմական մեծ նշանակութիւն ունեցող դէպք մը եղաւ: Ան ցոյց տուաւ որ Ֆրանսացի ազատատենչ ժողովուրդը պատրաստակամ էր համատարած կռիւի անցնելու՝ եթէ իրրեւ դեկավար ճանչցուածները անոր ցոյց տային ուղին, եւ զայն առաջնորդէին այդ մարտերուն, ինչպէս այդ պատահեցաւ Վիլորպանի մէջ, երբ Էֆ. Թէ. Փէ.ներն ու Էֆ. Էֆ. Ի.–երը Ֆրանսական դրօշակի եռագոյն թեւակապերով քաղաք մտան, եւ ամբողջ ժողովուրդը րոպէ մ'իսկ առանց երկմտելու փողոց իջաւ եւ ապստամբական կռիւի մէջ նետուեցաւ:

Այդպէս չեղաւ Լիոն քաղաքի ու շրջանի մէջ, ուր դիմադրական չարժման դեկավարութիւնը կը դտնուէր Տը–Կօլիստական զանազան հոսանքներու ձեռքը, որոնք դէմ էին Դաչնակիցներու հասնելէն առաջ ոեւէ ռազմական գործողութեան անցնելու հիթլերականներուն դէմ: Անոնց կարծիքով դիմադրական ուժերը պէտք էր միայն օդնէին կանոնաւոր բանակին, եւ բնաւ ինքնագլուխ ռազմական նախաձեռնութիւն պէտք չէր վերցնէին:

Լիոն քաղաքի ու շրջանի ժողովրդային լայն զանգուածները տրամադիր էին Վիլորպանի օրինակին հետեւելու, եթէ Էֆ. Էֆ. Ի.–երը կռիւի անցնէին, եւ ապստամբութեան աղդանչանը տային:

Ռազմագիտական մեծ կարեւորութիւն պիտի ունենար նման ապստամբութիւն մը: Թշնամին առիթը պիտի չունենար կատարեալ հանդարտութեամբ Ռոնի ու Սոնի կամուրջները ուժանակով քանդելու, երկաթուղին եւ ուրիշ ինչ որ պատերազմական արժէք կը ներկայացնէր:

Հարաւի դերման նահանջող բանակը կա՛մ ստիպուած պիտի ըլլար յանձնուելու, եւ կամ ալ ճամբան փոխելու: Հիթլերական ուժերը փոխանակ կանոնաւոր կերպով նահանջելու, իրենց խարխխաներէն կտրուելով պիտի կազմալուծուէին:

Լիոնի դիմադրական պայքարի մարտիկներէն, աջէն ձախ՝ Անդրանիկ Քելեշեան, Ժպտուն Չուխաասըպեան (Ոսկերիչեան), Տիրան Ոսկերիչեան, Հրանդ Թօփալեան, Նուարդ Մարտիկեան (Ապատուհի Ադամեան)։ Նստած՝ Վահրիճ Կէօքճեան (Թորոս) եւ Վարդանոյշ Չուխաասըպեան։

ԼԻՈՆԻ ՀԱՅ ԱՐՁԱԿԱԶԷՆՆԵՐԸ ԿԸ ՇԱԲՈՒՆԱԿԵՆ ԿՌՈՒԻԼ

Վիլլոբանի պաշտպանութեան դիրքերը լքելէ յետոյ, մինչեւ 2 Սեպտեմբեր՝ Լիոն քաղաքի ազատագրումը, հայ արձակագէնները կը շարունակեն կռիւը՝ հարուածներ հասցնելով մեկուսացած հիթլերական պինուորներու խումբերուն:

Բաժնուելով մարտական խմբակներու, կը շարունակեն անակնկալ յարձակումները թշնամի ուժերուն դէմ, եւ անոնցմէ առանձին խումբեր պինաթափ ընելով՝ կը համախմբեն կուսակալութեան չէնքերուն ու ա՛յլ մանաւոր պատրաստուած վայրերու մէջ:

Լիոն քաղաքի ազատագրումին նախորդող օրերուն, հայ արձակագէններէն զատ ուրիշ զործող մարտական ոյժ չկար քաղաքին մէջ: Անո՛նք է որ դիրք բռնած էին քաղաքին զանազան ռազմավարական կէտերուն վրայ, եւ սկսած բռնագրաւել զերմանական սպասարկութեանց կեդրոնները:

Հայ արձակագէններն են որ Վիլլոնի կամուրջը օդը հանելու պաշտօնը ունեցողներուն վրայ կրակ բանալով՝ ի՛զգաստն կամուրջը, որուն մէկ մա՛սը միայն Գերմանացիները կը յաջողին ականահարել ու պայթեցնել:

Հայ արձակագէններն էին, որ նահանջող զերմանական յետապահ բանակայիններուն վրայ անոնց կողերէն յարձակելով՝ արգելք կ՚ըլլան անոնց չարք մը ոճրածին ծրագիրներուն զործադրութեան: Նահանջող յետապահները սեսակ մը չարժուն աւազակախումբեր ունէին, որոնք իրենց ճամբուն վրայ կը կողոպտէին ամէն ինչ որ արժէք կը ներկայացնէր: Անոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունէին հսկայ փոխադրակառքեր, որոնց կ՚ընկերանային չարժահեծելանիւաւորներ (մօթօսիքլիսթ): Անոնք՝ խմբապետին նշանին վրայ՝ մեկուսացած տունի մը առջեւ կանգ կ՚առնէին, եւ զնդացիրներով պինուած անկէ ներս կը խուժէին եւ սարսափ կու տային ամէն ինչ, թոյլ տալով իրենք–իրենց ամէն տեսակի սանձարձակութիւններ: Ահա այս խումբերը հալածելու համար նշանակուած էին հայ արձակագէնները: Քանի՛–քանի տուներ ու ընտանիքներ վերջ մնացին կողոպուտէ ու հրոյ ճարակ դառնալէ՝ շնորհիւ անոնց խիզախ միջամտութեանց:

Լիոնի մէջ բռնապրաւեցինք կեսթափոյին տրամադրուած քաղաքի ամենամեծ կառաւտներէն մին, երբ Գերմանացիները բոլոր գործածական ինքնաշարժերով կ՚ուզէին փախչիլ, եւ կառաւտուն ալ կրակի տալ: Մեր տղոց ազդու միջամտութիւնը արգելք եղաւ այդ ոճիրին:

Կառաւտան ինքնաշարժերը տրամադրեցինք Էֆ. Էֆ. Ի.–երուն:

Երբ Լիոն քաղաքը բոլորովին ազատագրուած էր, լաւ պինուած ու Ֆրանսական բանակայիններու մաքուր համազգեստով, ինչպէս նաեւ Էֆ. Էֆ. Ի.ի թեւակապերով դասակ մը՝ մեռայլներ կախած բարձրաստիճան սպայի մը պլխաւորութեամբ՝ ներս մտաւ կառաւտունէն: Սպան յայտարարեց որ մաքի–էն կու գայինն, եւ այդ կառաւտունը իր անձնական սեփականութիւնն էր:

Կառաժը յանձնեցինք իր տէրոջ: Բայց մեր աչքերէն չէին կրնար վրիպիլ այդ դասակի պինուորներուն աղուոր ու նոր հագուստները, փայլփլող ու բնաւ չգործածուած զէնքերն ու ճեռնաոռմբերը, եւ առիպուած եղանք մտածելու որ այդ զէնքերով չատ բան կարելի էր ընել գժուարին օրերուն...: Այդ դասակը մէկ մասնիկն էր Ֆրանսայի ազակողմեան դիմադրական ուժերուն, որոնք կը կոչուէին սպասողականներ...:

Ամբողջ օրը զերմանացի քանդիչ ու կողոպտող խմբակներուն վրայ յարձակումներ կատարելէ յետոյ, երբ քաղաք կը վերադառնայինք, Լիոնի հարաւային ճամբայէն զէպի հիւսիս յառաջացող ամերիկեան ինքնաշարժ ժիսի մը նշմարեցինք, որուն մէջ նստած էին երկու պինուորականներ: Ամերիկեան բանակի յառաջապահ հետազօտիչներ էին անոնք:

Ուրախութեամբ մօտեցանք անոնց: Ողջագուրուեցանք: Բայց Ամերիկացիները չատ ուրախ չէին մեզ՝ ոչ–պինուորական համազգեստուրներս, քաղաքացիական պարզ հագուստներով եւ հին ու նոր զանազան զէնքերով պինուած տեսնելնուն համար:

Հաւանաբար Միջերկրականի ծովեզերքէն մինչեւ Լիոն բազմաթիւ փարթիզանական խումբերու հանդիպած էին, եւ դժկամակութեամբ ականատես եղած, որ Ֆրանսացի ժողովուրդը, զէն ի ձեռին, դործօն կերպով իր մասնակցութիւնը կը բերէ ազատագրական մարտերուն:

ԼՕԶԵՐ ՈՒ ԿԱՌ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ M. O. I.Ն ԶԻՆԵԱԼ ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԷՋ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմութիւնը ենթակայական կամեցողութիւններէ չի կրնար կազմուիլ: Ան ամէն բանէ առաջ պէտք է ըլլայ առարկայական, անաչառ ու ճշմարիտ:

Ինձ վստահուած առաքելութեան ու պարտականութեան շնորհիւ, քանի մը ամիս հարաւային Ֆրանսայի փարթիզանական բազմաթիւ շրջանները գտնուելով՝ իրազեկի աչքով տեսայ որ Ֆրանսան՝ իր անցեալի դեմոկրատական ու յեղափոխական կառուցուածքին պատճառով, շնորհիւ իր ժողովուրդին դասակարգային պայքարով ձեռք բերած ընկերային նուաճումներուն, ինչպէս նաեւ անոր արմատացած ասպնջական աւանդութիւններուն, կրցած է իր շուրջ համախմբել աշխարհի բոլոր ծայրամասերէն եկած զանազան ցեղերու կամ ազգութիւններու պատկանող ազատատենչ օտարականները:

Հակառակ յետադիմութեան վանդալական ու բացասական վերաբերմունքին, այդ «արհամարհելի» նկատուած օտարական զանգուածները, անցեալին եւ միշտ, յանձն առած են ամէն տեսակ զոհողութիւններ Ֆրանսայի համար:

Կառ-Լօզեր նահանգներու բոլոր շրջաններու փարթիզանական շարժման մէջ կը տեսնուին օտարականներու մասնակցութիւնն ու M. O. I.*ի վճռական նախաձեռնութիւնները՝ հակահիթլերական հերոսական պայքարի կազմակերպման ու գործադրման մէջ:*

M. O. I.*-ն, արդէն* 1943*էն ի վեր, իր մարտական ջոկատները ունէր Ֆերուզի, Ժալքրեսթի, Վալէ-Ֆրանսեզի, Քառզեսի, Ֆիկեռալի ու Մալոսեթի մէջ:*

M. O. I.*-ի* F. T. P.*-ի խումբերը կը բաղկանային հակաֆաշիստ Իտալացիներէ, Գերմանացիներէ, Աւստրիացիներէ, հանրապետական Սպանիացիներէ, Լեհերէ, յառաջդիմական Ֆրանսահայերէ, սովետական քաղաքացի Հայերէ եւ ուրիշ ազգութիւններու պատկանող օտարականներէ, որոնցմէ շատերը արդէն Սպանիոյ Միջազգային Պրիկատի շարքերուն մէջ կռուած էին ֆաշիզմի դէմ, իսկ ուրիշներ ալ ընդյատակեայ պայմաններու մէջ պայքարած էին ֆաշիզմի ու յետադիմութեան դէմ, ֆաշիստական ճիրաններուն մէջ տուայտող կեդրոնական Եւրոպայի երկիրներուն մէջ:*

Փարատի մարտերուն ինկած փարթիզանները

Գերմանացիները կը տեսնեն այն մեծ վտանգը, որ կը ներկայացնէին այս փարթիզանական ուժերը, եւ կը վճռեն՝ ի դին ամէն ինչի՝ վերջ մը դնել անոնց դոյութեան:

Այս փարթիզանական ուժերուն դէմ կը ղրկուին գերման բանակայիններ, միլիսիէններ ու ոստիկանութեան շարժուն պահակախումբեր: Բայց M. O. I.–ի F. T. P.–ի ջոկատները կը շարունակեն հարուածել թշնամին, եւ օրըստօրէ աւելի զօրանալ՝ ներդրաւելով ուրիշ շրջաններէ եկած երիտասարդներ իր շարքերէն ներս:

Տեղի կ'ունենան արիւնալի ընդհարումներ: Փարատի կռիւներուն կ'իյնան 59 փարթիզաններ, իսկ գերի ինկածները կը գնդակահարուին: Գերմանացիները կը կորնչցնեն 18 սպանուած, եւ կու տան 5 վիրաւոր:

Գերմանական կեսթափոն ի գործ կը դնէ ամէն տեսակ խորամանկութիւններ: Փարթիզաններու շրջանները կը ղրկէ վախստական ձեւացող եւ այդ վայրերուն քաջածանօթ ծպտուած միլիսիէններ, նպատակ ունենալով փարթիզաններու բանակատեղիները գտնել, անոնց դէմ անակնկալ յարձակումներ կազմակերպելու եւ ձեռք–ձգելու համար դիմադրական պայքարին պատասխանատուները:

Կեսթափոն կը յաջողի ձերբակալել կարգ մը հայրենասէրներ, որոնք միլիսիէնները վախստականներ կարծելով՝ հիւրասիրած ու պատսպարած էին:

1943–ին, կեսթափոն իր Ֆրանսացի սպասարկու ոստիկանական ուժերուն հետ միասին կը յաջողի յարձակիլ Սեվենի ու Վալէ–Լօնկի նոր կազմուած A. S.–ի (զաղտնի բանակ) ու F. T. P.–ի ուժերուն վրայ, եւ հալածել զանոնք այդ վայրերէն:

Բայց M. O. I.–ի ուժերը անմիջապէս կը վերակազմուին, եւ նոր ուժերով կը վերահաստատուին լքուած վայրերուն վրայ:

7 Ապրիլ 1944–ին, M. O. I.–ի ջոկատներն են որ կը յարձակին Վալէ–Ֆրանսեզի Ֆելտ Ժանտարմերիի ուժերուն վրայ:

12 Ապրիլին, Գերմանացիները երկու հազար զինուորներով «մաքրագործման» աշխատանքներու կը ձեռնարկեն Վալէ–Ֆրանսեզի, Լափիշառելի, Կալապեթիէի, Ժառելիսթի, Մօնթէյնի, Սեն Միշել–Տը–Տեզի M. O. I.–ի ուժերուն դէմ, իրենց ճամբուն վրայ դործադրելով վայրագութիւններ խաղաղ բնակչութեան դէմ:

Գերմանական արշաւանքը փաստօրէն կը ձախողի:

5 Յունիսին, Ռեվեռի փարթիզանական ուժերու դէմ արշաւանքը դարձեալ ձախողանք մը կ'ըլլայ: M. O. I.–ի, հայրենասիրական միլիսի ու F. T. P. F.–ի միացեալ ուժերը դարանի մէջ առնելով հիթլերականները՝ մեծ կորուստներ կը պատճառեն անոնց, եւ կը ստիպեն զանոնք նահանջելու:

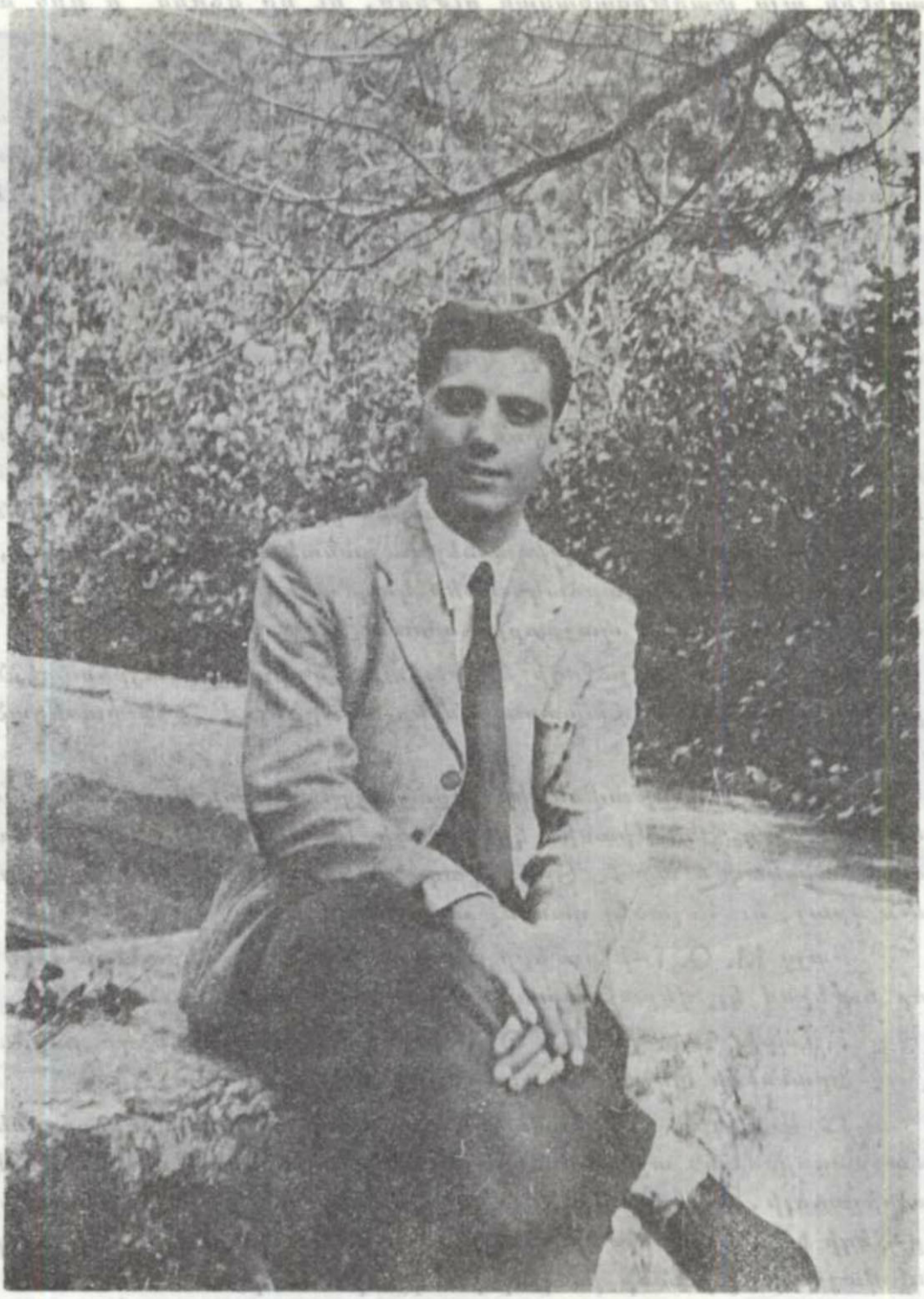

ԱՐՍԷՆ ՃԵՐԱՆԵԱՆ

Կառ եւ Լոսեր նահանգներու դիմադրական ուժերու հետ կապ պահող: Ձէնք փոխադրած ժամանակ կը ձերբակալուի ու կը գնդակահարուի Ալֆինիոն քաղաքի կեսթափոյին կողմէ, Դեկտեմբեր 1942-ին:

Այս մարտերուն, ինչպէս Շաթօ-Թօնեռլի, Վիկանի, Ուղես-Լե-Պենի, ինչպէս նաեւ Թօռնաքի հերոսական մարտերուն իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն թէ՛ ֆրանսահայ յառաջդիմականները, եւ թէ սովետական քաղաքացի Հայերը, որոնք հիմը կը դնեն հայկական առաջին փարթիզանական գունդին:

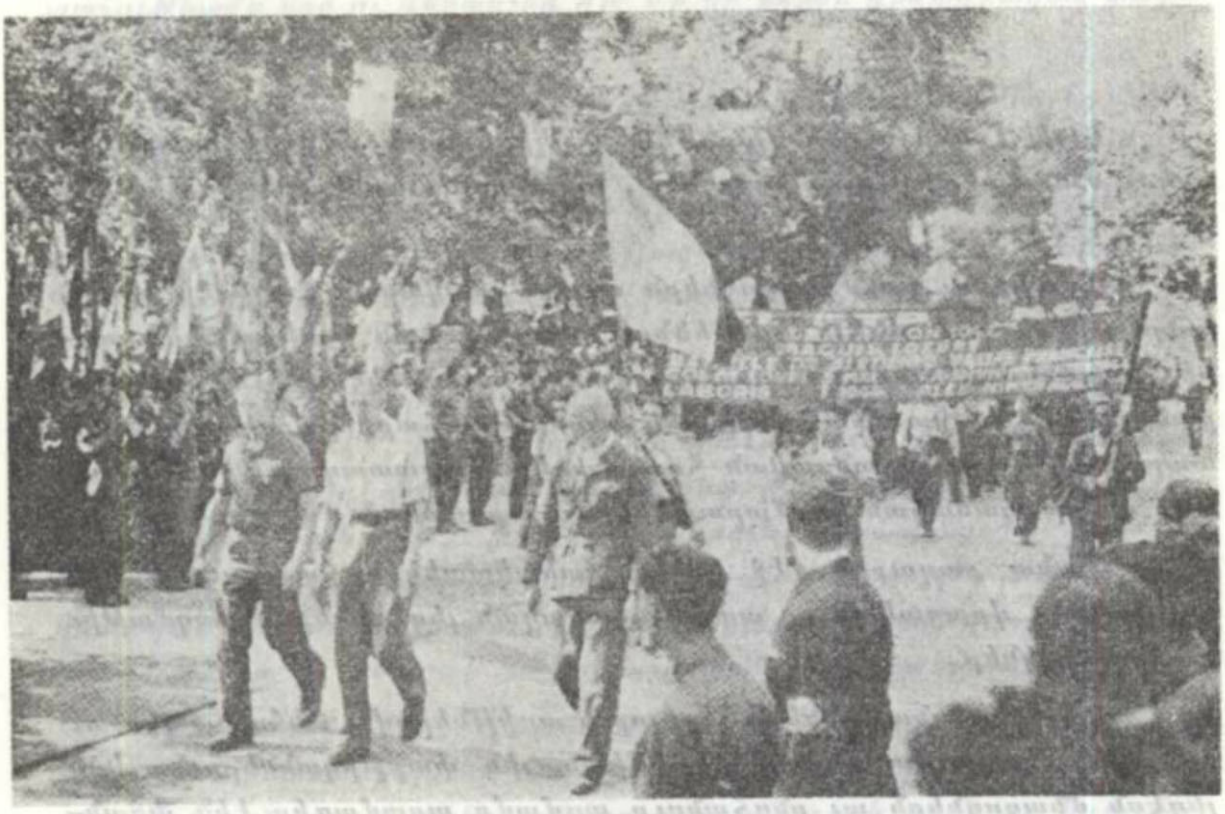

Էմ. Օ. Ի.-ի Էֆ. Թէ. Բէ. խումբերու տողանցքը՝ մասնակցութեամբ Հայկական Փարթիզանական Ա. Գունդին, Նիմ քաղաքին մէջ, 1944 Սեպտ. 4-ին:

Հրամանատար Օտիպեր (Պրուվիխ), խօսելով սովետական քաղաքացիներու մասին՝ կ'ըսէ. «Անոնք նշանաւոր ու հմուտ զինուորականներ էին, որոնք ռազմագիտական կարեւոր ոյժ մը բերին դիմադրական պայքարին: Անոնք ռազմական գիտելիքներ ու զինավարժութիւն սորվեցուցին մեր տղոցը, որոնք շատ երիտասարդ ըլլալով՝ այդ տեսակէտով անգիտակ էին: 1914–18-ի պատերազմի զէնքերով՝ որ գիւղացիները հետերնին բերած էին, մեր տղաքը զինավարժութիւններ կ'ընէին, իսկ պահածոյի տուփերը, որ ուժանակով ու երկաթէ կտորներով կը լեցնէինք, կը ծառայէին իբրեւ ռումբեր: Սովետական բաղաճացիներու ներկայութիւնը հիմնովին կերպարանափոխեց մեր դիմադրական ուժերու կարեւորութիւնը, եւ զանոնք վերածեց մարտական զինուորական միաւորման»:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓԱՐԹԻԶԱՆԱԿԱՆ ԳՈՒՆԴԸ

Նախ Լօզէր նահանգին Սեվենի կիրճերուն մէջ կը կազմուին երկու մարտական դումարտակներ, որոնք մաս կը կազմէին F. T. P. M. O. I.*-ի:*

Այս երկու դումարտակներն ալ կը բաղկանան Հայերէ, որոնց կազմը օրըստօրէ աւելի կը մեծնայ՝ սովետական փախստական ուրիշ ռազմագերիներով: Անոնց ռազմական գործունէութիւնը կը տարածուի մինչեւ Կառ նահանգը, եւ բազմաթիւ հարիւրաւոր քիլոմեթր տարածութեամբ Ֆրանսական հողամասեր կ'ազատագրուին՝ հայկական փարթիզանական դումարտակներու հերոսական մարտերով:

Մանտ քաղաքին մէջ իրենց բանակատեղին հաստատած էին հայկական, վրացական ու ատրպէյճանական լեգէոններէն բազմաթիւ դումարտակներ:

Հայ լեգէոնականները բոլոր առիթներով, անհատապէս ու խմբովին փախուստ տալով՝ կը միանային փարթիզաններուն: Իսկ լեգէոն մնացողներն ալ ընդհանուր առմամբ որամադիր էին Ֆրանսական Ներքին Ուժերուն կողմը անցնելու:

Այս պատճառով հայ լեգէոնականները զերման վերին հրամանատարութեան կողմէ կը նկատուին անբարեյոյսներ, եւ միջոցներ ձեռք կ'առնուին անոնց դէմ, նախ զինաթափ ընելով զանոնք, ապա զօրանոցային արդելափակման ենթարկելով:

Գերմանացիք վախնալով հայ լեգէոնականներու աւելի վճռական հակահիթլերական հաւանական արարքներէն՝ քանի որ անոնց մէկ մասը Ֆրանսացի փարթիզաններուն միանալով, եւ քաղաքին տիրապետող բարձունքներուն վրայ դիրք բռնելով՝ բոլոր ճամբաները իր հակակշռին տակ առած էր, կ'որոշեն հայ լեգէոնականները ձեռնակապ ու էս-էս-ներով չրջապատուած Գերմանիոյ պատժային համակեդրոնացման ճամբարներէն մին դրկել:

Բայց կալանաւոր Հայերու անցքի մասին լուր կը հասնի հայկական փարթիզանական ուժերու հրամանատարութեան, որ անմիջապէս կը վճռէ հարուածել թշնամին, եւ ազատել հայ կալանաւորները:

Վլլֆորի առջեւ հայ փարթիզանները կը կտրեն անոնց ճամբան, եւ կը յարձակին հիթլերականներու վրայ, որոնք մեծ կորուստներով ստիպուած կ'ըլլան յանձնուիլ: 517 Հայեր կ'ազատուին ու կը միանան հայկական ուժերուն, եւ իրենց ռազմական արուեստի հմտութեամբ, իրենց անձնազոհութեամբ ու զինուորական կարգապահութեամբ նոր ու գերակշիռ ոյժ մը կը բերեն դիմադրական փարթիզանական պայքարին:

Կը կազմուի Հայկական Փարթիզանական Առաջին Գունդը:

Գունդի հրամանատար կը նշանակուի Հազարապետ Աղեքսանդր Ղազարեանը, իսկ կոմիսար՝ Լեւոն Տիտանեանը: Հրամանատարի տեղակալներ՝ Հազարապետ Ստեփան Եաղճեանն ու Կապիտան Բարդուխ Պետրոսեանը: Հրամանատարական կազմի պետ՝ Հազարապետ (Մաժօր) Դաւիթ Մինասեանը:

Հիթլերականներու դէմ մղուած ընդյատակեայ թէ ճակատային մարտերուն մէջ, ինչպէս նաեւ փախուստներու ժամանակ նահատակուած հայ լեգէոնականներու ճշդրիտ թիւը անյայտ է: Ի՞նչպէս կարելի էր պատերազմի խառնակ օրերուն անուանացանկ կազմել: Բայց ամէն տեղ, ուր փարթիզանական խումբեր կազմուած են, ռուսական մեծ ու փոքր թիւով քաղաքացիներու ամենագործօն մասնակցութիւնը կը տեսնուի հակաֆաշիստական մարտերուն մէջ:

Ռազմագերիներու պատմութիւնը ոչ մէկ ժամանակաշրջանին կրցած է արձանագրել, որ մարդիկ ռազմագերիի վերածուելէ յետոյ ալ չեն կորանցուցած իրենց անձնուրաց զինուորի ոգին ու կոչումը: Սովետական մարդիկ փոխանակ իրենց կեանքը ազատելու, կամ դըլլուխնին պահելու, բոլոր պատեհ կամ անպատեհ առիթներով նետուած են ամենավտանգաւոր մարտերու մէջ: Ձեռնարկած են ընդյատակեայ կազմակերպութիւններու ստեղծման, եւ անոնցմէ քանիներ՞ը ձերբակալուելով կախաղան բարձրացած են, կամ դնդակահարուած: Զուխցերիական հանդստաւէտ ճամբարներէն փախչելով՝ անոնք եկած են Ֆրանսա, կամ այլուր, կրակի առաջին գծին վրայ կռուելու համար հիթլերականներու դէմ, եւ նահատակուած են կրկին ու մեծ չափերով:

Հիթլերական բոլոր համակեդրոնացման բնաջնջման ճամբարներուն մէջ կարելի էր տեսնել սովետական ռազմագերիներ:

Ֆլօսենպուրկի մահուան ճամբարին մէջ Մ. Մալեան՝ ականատեսի վկայութիւններ կու տայ, թէ ի՛նչպէս սովետական ռազմագերիները կը խոշտանգուէին, թէ ի՛նչպէս Մուշեղ Կարապետով անուն բարձրաստիճան սպան երեսուն լախտ հարուածներ առանալէ յետոյ կախաղան կը բարձրացուէր: Նահատակին վերջին խօսքը սա՛ կ'ըլլայ. «Սովետական բանակը մեր վրէժը պիտ՝ լուծէ»:

XVIème REGION MILITAIRE

ETAT-MAJOR

CABINET

N° 280 /CAB/EM

ORDRE GENERAL N° 71

Le Général de Brigade ZELLER, Commandant la XVIe Région Militaire
cite à l'ORDRE de la DIVISION

le 1er REGIMENT SOVIETIQUE DE PARTISANS EN FRANCE

pour le motif suivant :

« *Unité symbolisant l'ensemble des Ressortissants Soviétiques ayant rallié la Résistance Française et combattu l'ennemi commun sur notre Territoire.* »

« *De juin à septembre 1944, a pris une large part aux combats qui ont abouti à la Libération. Tuant et capturant de nombreux allemands, faisant un butin de guerre important, luttant héroïquement avec nos Patriotes, a contribué à la défaite de l'adversaire.* »

« *Demeure, après avoir lutté fraternellement à nos côtés, le Témoignage vivant de l'Amitié Franco-Soviétique scellée sur le même champ de bataille pour la défense des mêmes Libertés* ».

Cette citation comporte l'attribution de la Croix de Guerre avec Etoile d'Argent.

MONTPELLIER, LE 10 MAI 1945

Le Général de Brigade ZELLER,

Commandant la 16e Région Militaire

ՀՐԱՄԱՆԱԳՐԻՆ ՀԱՑԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ռազմական 16րդ Շրջան
Սպայակոյտի դահլիճ
Թիւ 289 CAB/RCF

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐ

Թիւ 71

Զօրաբաժնի Զօրավար Չեյլիր,
Ռազմական 16րդ Շրջանի Հրամանատար
Զօրաբաժնային աստիճանի կարգով

կը նշէ

Ֆրանսայի Առաջին Սովետական (Հայկական)
Փարթիզանական Գունդը

Հետեւեալ պատճառով՝

«Ռազմական միաւորում մը, որ կը խորհրդանշէ սովետական այն հաղաբացիները, որոնք միացան Ֆրանսական Ռեզիստանսին, եւ մեր հողին վրայ կռուեցան համայնական բշնամիին դէմ»:

«Ցունիս 1944էն մինչեւ Սեպտեմբեր, լայն մասնակցութիւն մը ունեցան այն մարտերուն, որոնք յանգեցան Ֆրանսայի ազատագրման: Սպանելով ու գերի բռնելով մեծ թիւով Գերմանացիներ, աւար առնելով մեծ ճանակութեամբ ռազմամթերք, եւ հերոսաբար կռուելով մեր հայրենասէրներուն կողքին, օժանդակեցին բշնամիին պարտութեան»:

«Սովետական փարթիզաններուն մեր կողքին կռուիլը կը մնայ կենդանի վկայութիւն մը ֆրանco–սովետական բարեկամութեան, որ կնքուած է միեւնոյն ռազմադաշտի վրայ, պաշտպանելու համար նոյն ազատութիւնը»:

«Այս հրամանագրով գունդին կը յանձնուի պատերազմական խաչ, արծաթէ աստղով»:

Մօնթելիէ, 1 *Մայիս* 1945· *Զօրավար Չեյլիր*
16րդ Զօրաշրջանի Հրամանատար

(*Ստորագրութիւն*)

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

VILLE DE NIMES

LE MAIRE,

5 MAI 1967

Emile JOURDAN, Maire de la Ville de NIMES - certifie que le Colonel KHASARIAN, Commandant le Premier Régiment Soviétique des Partisans en FRANCE, a reçu la médaille d'Argent de la Ville de NIMES (Gard) en 1964.

LE MAIRE DE NIMES,

MAIRIE DE NIMES

Emile JOURDAN

ԲՆԱԳՐԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նիմ, 5 Մայիս 1967·

Ֆրանսական Հանրապետութիւն

Նիմ քաղաք

Քաղաքապետութիւն

Էմիլ Ժուրտան, Նիմի քաղաքապետ, կը հաստատէ, որ Գնդապետ Ղազարեան՝ Ֆրանսայի Առաջին Սովետական (Հայկական) Քարթիզանական Գունդին հրամանատարը, ստացած է 1964-ին, քաղաքիս արծաթեայ մետայլը:

Նիմի քաղաքապետ

(*Ստորագրութիւն*)

Անոնք Լոզեր ու Կառ նահանգներու մէջ լեգէոնէն փախչելով եւ փարթիզաններուն միանալով՝ անմիջապէս կռիւի կ՚անցնին հիթլերականներու դէմ։

Ահա՛ քանի մը պաշտօնական հաղորդագրութիւններ հայկական փարթիզանական ջոկատներուն այդ նահանգներուն մէջ մղած մարտերու մասին։ —

Օգոստոս 24էն 28 Բարդուխ Պետրոսեանի հրամանատարութեամբ Հայկական Փարթիզանական Առաջին Գումարտակը փառապանծ էջեր կ՚արձանագրէ ռեզիստանսի պատմութեան մէջ, մասնակցելով Վիլֆօրի, Ժէնելաքի, Փօն–Տը–Մօնվերի, Ցլօրաքի ու Քալմեթի կռիւներուն։

Օգոստոս 24–ին, Քարտաշեանի հետախոյզ դասակը ընդհարում կ՚ունենայ գերմանական ուժերուն հետ՝ Վիկ աւանին առջեւ։

Հիթլերականները նշմարելով հայ փարթիզանները՝ ծանր ու թեթեւ դնդացրներէն կրակ կը բանան անոնց վրայ։ Հայեր կը վճռեն ընդունիլ ճակատամարտը, եւ կռիւի կ՚անցնին, որ կը տեւէ երեք քառորդ ժամ։ Գերմանացիները կը կորսնցնեն 21 զինուոր ու սպայ սպաննուած, 20 հիթլերական գերի կ՚էյնան, եւ 8 հոգի ալ կը վիրաւորուին։

Հայ փարթիզանները կը գրաւեն երկու դնդացիր, չորս հրացան, յիսուն ռումբ ու ռազմամթերք, իսկ կը կորսնցնեն մէկ սպաննուած, եւ կ՚ունենան երկու վիրաւոր։

25 Օգոստոսին առաջուած տեղեկութիւն մը կը հաղորդէ թէ գերմանական 1500 հոգիէ բաղկացած զօրասիւն մը, զինուած մարտական հրաձգլներով, թեթեւ թնդանօթներով ու զրահապատ կառքերով՝ պիտի անցնի Մարմերթ գիւղին առջեւէն։

Բ. Պետրոսեանի գումարտակը կը վճռէ յարձակման ենթարկել այդ զօրասիւնը։

Դասակ մը, Տեղակալ Մալխասեանի գլխաւորութեամբ, թաքարդ կը լարէ Մամերթի առջեւ, մինչ ուրիշներ դիրք կը բռնեն բարձունքին վրայ։

Անակնկալ յարձակումը կը սկսի 25 Օգոստոսի առաւօտեան, ժամը 4·30ին։ Հիթլերականները առիպուած ճամբանին կը փոխեն, դեռեւին վրայ թողլով 8 սպաննուած ու 4 վիրաւոր, երկու հոգի ալ գերի կ՚էյնան։ Հայ մարտիկները կը գրաւեն 16 հրացան, 4300 փամփուշտ ու երկու անտուկ ռումբ։ Հայերէն կը սպաննուի մէկ անձ, եւ կը վիրաւորուին երկու հոգի։

Նոյն օրը, ժամը 14–ին, Հայկական Գումարտակի 3րդ վաշտը անակնկալ կը յարձակի նոյն զօրասիւնին վրայ Կարժաքի առջեւ։ Գեր-

մանացիք կը կորսնցնեն 13 զինուոր ու սպայ սպաննուած, կու տան 7 հոգի վիրաւոր, եւ կը խորտակուի փոխադրակառք մը։ Հայերը ոչ մէկ կորուստ չեն ունենար։ Զօրասիւնը կողերէն հարուածելէ յետոյ, Հայեր կանոնաւոր կերպով կը նահանջեն, կանխաւ որոշուած ու ծրագրուածին պէս։

26 Օգոստոսին, ժամը 14·30–ին, գերմանական զօրասիւնը դարձեալ յարձակման կ'ենթարկուի Քալմեթ գիւղաքաղաքին առջեւ։ Թշնամին կը կորսնցնէ 20 սպաննուած, եւ կու տայ 6 գերի։ Հայեր կը գրաւեն 4 փոխադրակառք, 10 հրացան եւ մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք։ Վիրաւորներուն թիւը կարելի չըլլար ճշդել, քանի որ Գերմանացիներ հետերնին կը տանին զանոնք։

Հայեր կու տան երկու սպաննուած, եւ կ'ունենան 2 ծանր ու 3 թեթեւ վիրաւորներ։

Անոնք կը շարունակեն հալածել թշնամին։ Ախվերտեանի ջոկատը թիկունքէն ու կողերէն յարձակելով՝ թշնամիին վրայ տեղատարափ կրակ կը տեղացնէ։ Թշնամի ուժերէն հարիւր հոգի կը կտրուին իրենց արմատական ուժերէն, եւ հայ պարթիզաններուն խիզախ յարձակումներուն չդիմանալով փախուստ կու տան ու կը նահանջեն, տալով 15 սպաննուած, 4 վիրաւոր եւ 9 գերի։

28 Օգոստոսին Հայկական Առաջին Փարթիզանական Գումարտակի հրամանատարութեան տեղեկութիւն կը հասնի, որ գերմանական վաշտ մը կը պտտի Թամրիս գիւղաքաղաքին մօտակայքը։

Անմիջապէս թշնամիին դէմ կը ղրկուի Եփրեմեանի յատուկ ջոկատը, որ անմիջապէս յարձակման անցնելով, պարտութեան կը մատնէ զայն։ Թշնամին դէպի անտառները փախուստ տալով՝ ետին կը թողու 3 սպաննուած, 1 փոխադրակառք, 6 սնտուկ ռումբ, 4 հրացան, 20 սուին ու 8000 փամփուշտ։

Այդ մարտերուն մասնաւորապէս աչքի ինկան հետեւեալ հայ սպաները ու մարտիկները՝ Վահան Օհաննեան, Հրանդ Յովհաննէսեան, Պարգեւ Մալխասեան, Միհրան Եղիազարեան, Աշոտ Դարպաշեան, Հայկազուն Վարդանեան, Աղուան Մովսէսեան, Սոս Նուրիջանեան, Պետրոս Ղազանճեան, Յակոբ Յակոբեան, Հայկ Եփրեմեան, Գրիգոր Մինասեան, Մանուէլ Ոսկանեան, Մատթէոս Դանիէլեան, Խաչիկ Համբարձումեան, Համազասպ Աւագեան, Մովսէս ու Գրիգոր Ոստումեաններ, Նաշա Սարգիսեան եւ ուրիշներ։

Ահա՛ Քալմեթի քաղաքապետութեան վկայագիրը՝ այդ դէպքերու մասին։

Վ Կ Ա Ց Ա Գ Ի Ր

Ստորագրեալս, ՄԱՐՍԼԱ Ռօժէ, Քալմեթի քաղաքապետը, կը հաստատեմ որ F. T. P. F. (M. O. I.)–ի Թիւ 103 Գումարտակը, Բ. Պետրոսեանի հրամանատարութեամբ, մինչեւ 29 Օգոստոս 1944, հերոսութեամբ պաշտպանեց մեր համայնքը, եւ արգելք եղաւ գերմանական զօրասիւնին, — որ կը բաղկանար 1500–2000 հոգիէ —, որ մուտք գործէ մեր աւանէն ներս:

Գիւղի բնակչութիւնը հիացումով տեսաւ Գումարտակին հերոսական կռիւները՝ իրմէ հարիւր անգամ աւելի հիթլերականներու դէմ:

Հայկական Գումարտակը ճկունութեամբ ու խիզախութեամբ կռուեցաւ՝ յայտնաբերելով պաղարիւնութեան ու քաջութեան բարձր ոգի: Այս կռիւներուն հետեւանքով Գերմանացիները կորսնցուցին 200 զինուոր ու սպայ սպանուած, տուին 100 գերի եւ 8 վիրաւոր: Հայերը խորտակեցին 17 փոխադրակառք, որոնցմէ երկու հատ ալ կը գրաւեն, 7 շարժանիւ (մօթօսիքլեթ), եւ մեծ բանակութեամբ ռազմամթերք:

Հայկական Գումարտակը կը կորսնցնէ 2 սպանուած, կու տայ 9 վիրաւոր, եւ արգելք կ'ըլլայ հիթլերականներուն գիւղ մտնելուն ու զայն կողոպտելուն, ինչպէս ըրին մեր շրջանի ուրիշ գիւղերուն մէջ:

Իրենց պարտականութեան զոհ երկու նահատակ հայրենասէր Հայերը, որոնք իրկան Ֆրանսայի ազատագրման համար, անմոռանալի պիտի մնան Քալմեթի ժողովուրդին յիշողութեան մէջ:

Իրրեւ երախտագիտութիւն՝ ժողովուրդը անոնց գերեզմանին վրայ պիտի գետնէ յուշաքար մը՝ *«Մեռան Ֆրանսայի ազատագրման համար»* վերտառութեամբ:

Ես անձնապէս, եւ բոլոր ժողովուրդը խմբովին կը խոնարհինք անոնց շիրիմին առջեւ, եւ կը շնորհաւորենք մեր հայրենիքի քաջամարտիկ պաշտպանները:

(*Ստորագրութիւն եւ կնիք*)

Քալմեթ, 4 *Սեպտեմբեր* 1944·

Հիթլերական վայրագութիւնները կը չարունակուին ու կը սաստկանան։

Լոզեր նահանգին մէջ, օգտուելով կարգ մը վայրերու փարթիզանական ուժերու ակարութենէն, հիթլերականներ կը չարունակեն աւերել, եւ մահ ու սարսափ տարածել։

Հայկական Առաջին Փարթիզանական Գունդին հետ կողք-կողքի, Ֆրանսացի եւ ուրիշ ազատատենչ ժողովուրդներու քաջամարտիկ զաւակները, կը նետուին հիթլերական ուժերուն դէմ մղուող մարտերուն մէջ, եւ կ'ազատագրեն Մանտ, Ցլօրաք, Կռան-Ֆօմպ, Ալես ու Նիմ քաղաքները։ Այս վերջինին մէջ է որ անոնք կը հաստատեն իրենց բանակատեղին, եւ կը չարունակեն պայքարը՝ վերջ դնելու համար վիշխական ու դերմանական խափանարարութիւններուն։

Փաստօրէն Հայկական Գունդն է որ կը դեկավարէ այդ շրջանի բոլոր վարչական գործերը, մինչեւ օրինական իշխանութեանց հաստատումը։

Ֆրանսական կառավարութիւնը չատ բարձր կը գնահատէ հայ փարթիզանական ուժերուն մատուցած ծառայութիւնները Ֆրանսայի ազատագրման գործին համար։

Հայկական Առաջին Փարթիզանական Գումարտակը կը պարգեւատրուի Ֆրանսական գումարտակային մարտական դրօշով, պատերազմական պրոնզէ խաչով։

Հայկական Առաջին Փարթիզանական Գունդը կը պարգեւատրուի Ֆրանսական զնդային դրօշակով, պատերազմական արծաթէ խաչով, ինչպէս նաեւ ուրիշ երեք դրօշակներով։

650 զինուորներ ու սպաներ՝ 1200-ի վրայ, կը պարգեւատրուին պատերազմական մեդալներով ու զինանշաններով։

Այդ փառապանծ մարտական դրօշակները 1945ին ի վեր զետեղուած են Մոսկուայի Սովետական Բանակի Թանգարանին, ինչպէս նաեւ Երեւանի Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան Յեղափոխութեան Թանգարանին մէջ։

Ֆրանսայի ազատագրումէն վերջ ալ, Հայկական Փարթիզանական Գունդը՝ մինչեւ հայրենադարձի օրը, իբրեւ սովետական բանակի մէկ մասնիկը, կը չարունակէ իր օգտակար՝ քաղաքական-զարգացման տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն ունեցող գործունէութիւնը։

Գունդին տղաքը չրջապտոյտներ կը կազմակերպեն ամբողջ Ֆրանսայի հայաշատ վայրերը, ոգեւորելով ու բարձրացնելով Սովետական Միութեան հանդէպ սէրոյ ու համակրանքի զգացումը։

Սովետական տղաքը իրենց պարկեշտութեամբ, եւ Ֆրանսայի ազգաբնակչութեան հանդէպ իրենց ցոյց տուած ուղղամիտ անձնուիրութեամբ կը շահին բոլորին համակրութիւնը։

Attestation

Je soussigné Raymond responsable de la Direction arménienne de la M.O.I. (P.C.F.) de la région parisienne certifie que les camarades Commandant Alexandre KAZARIAN
Commandant Stépan YAGHDJIAN
Capitaine Bartegh PETROSSIAN
Capitaine Léon TITANIAN

ont été par l'intermédiaire de notre envoyé le camarade Siranr VOSKUERITCHIAN (Joseph) en relation avec notre Parti avant le débarquement allié en France.

Il nous est connu que depuis 1943 ces camarades avaient mis sur pied une organisation secrète au sein de la [illegible]-gane. Le travail d'organisation a abouti au passage de [illegible] douze cents hommes dans les rangs des F.T.P.F. et à la lutte contre l'armée allemande.

Paris, le 3 octobre 1944

ԲՆԱԳՐԻՆ ՀԱՑԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԿԱՅԱԳԻՐ

Ստորագրեալս՝ Ռայմոնտ՝ Փարիզի էմ· Օ· Ի·–ի (Ֆր· կոմկուս) հայկական դեկավարութեան պատասխանատուն, կը հաստատեմ, որ

Ընկերներ՝

Հրամանատար Ալեքսանդր Ղազարեան
Հրամանատար՝ Ստեփան Եաղճեան
Կապիտան Բարդուխ Պետրոսեան
Կապիտան Լեւոն Տիտանեան

Մեր պատուիրակ ընկեր Տ· Ո·ի (Ժոզեֆ) միջոցաւ յարաբերութեան մէջ էին մեր կուսակցութեան հետ՝ դաշնակիցներուն ցամաքահանումէն առաջ:

Մենք տեղեակ էինք որ անոնք յաջողած էին 1943էն ի վեր ընդյատակեայ կազմակերպութիւն մը ստեղծել հայկական լեգէոնէն ներս: Շնորհիւ այս կազմակերպչական աշխատանքին՝ 1200 (հազար երկու հարիւր) անձ անցան էֆ· Թէ· Բէ· էֆ·ի շարքերուն մէջ, եւ մասնակցեցան գերման բանակին դէմ զինեալ պայքարին:

(*Ստորագրութիւն*)

Փարիզ, 3 *Հոկտ*· 1944·

PRÉ.

République Française

LIBERTÉ, ÉGALITÉ, FRATERNITÉ

N° 2548 CAB/MIL

PRÉSIDENCE DU GOUVERNEMENT PROVISOIRE DE LA RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

CABINET MILITAIRE DU GÉNÉRAL DE GAULLE

Paris, le 20 mars 1945

Mon cher camarade,

Le Général de GAULLE a été très sensible à la lettre que vous lui avez adressée.

Il apprécie hautement les sentiments que vous exprimez au nom de votre beau Régiment et qui sont un gage de plus, un gage précieux, de l'alliance et de l'amitié des peuples de France et de l'U.R.S.S.

Ces sentiments avaient déjà trouvé une magnifique expression dans les combats glorieux où, répondant à la fois à votre ardeur généreuse et à la volonté de votre grand chef le Maréchal STALINE, vous avez versé si libéralement votre sang pour que, selon vos propres termes, renaisse la France.

Veuillez agréer, je vous prie, mon cher camarade, l'expression de mes sentiments les plus cordiaux.

Le Contre-Amiral ORTOLI
Chef du Cabinet Militaire
du Général DE GAULLE

LE CHEF

Monsieur le Commandant KAZARIAN
Commandant le 1er Régiment Soviétique
de Partisans en France
[illegible] (Seine)

No. 2548 CAB/MIL

Նախագահութիւն

Ֆրանսական Հանրապետութեան

Ժամանակաւոր կառավարութեան

Զինուորական Գրասենեակ

Զօրավար Տը Կոլի

Փարիզ, 20 Մարտ 1945·

Սիրելի՛ ընկեր,

Զօրավար Տը–Կոլը շատ զգացուեցաւ ձեր իրեն գրած նամակէն:

Ան բարձր կը գնահատէ ձեր գեղեցիկ գունդի անուանով արտայայտուած զգացումները, որովհետ առաւել գրաւականներ են մեր երկու երկիրներուն՝ Ֆրանսայի եւ Սովետական Միութեան դաշնակցութեան ու բարեկամութեան:

Այդ զգացումները ամենացայտուն կերպով իրենց արտայայտութիւնը գտան արդէն ձեր փառապանծ մարտերուն մէջ, ուր համաձայն ձեր ջերմեռանդ խիզախութեան, եւ ձեր մեծ պետին՝ Մարաջախտ Ստալինի կամքին, դուք անձնուիրութեամբ թափեցիք ձեր ազնիւ արիւնը, որպէսզի, ինչպէս դուք կ'ըսէք, Ֆրանսան վերածնի:

Հաճեցէք ընդունիլ, կը խնդրեմ, սիրելի՛ ընկեր, իմ սրտագին զգացումներուս ջերմ հաւաստիքը:

Պարոն Հազարապետ Ղազարեանին

Հրամանատար

Սովետական Փարթիզանական Ա. Գումարտակի

Ֆրանսայի մէջ:

Դեր–Մովսէսեան Օհաննէսի

Զօրավար Տը–Կոլի

Զինուորական Գրասենեակի Պետ՝

(Ստորագրութիւն եւ կնիք)

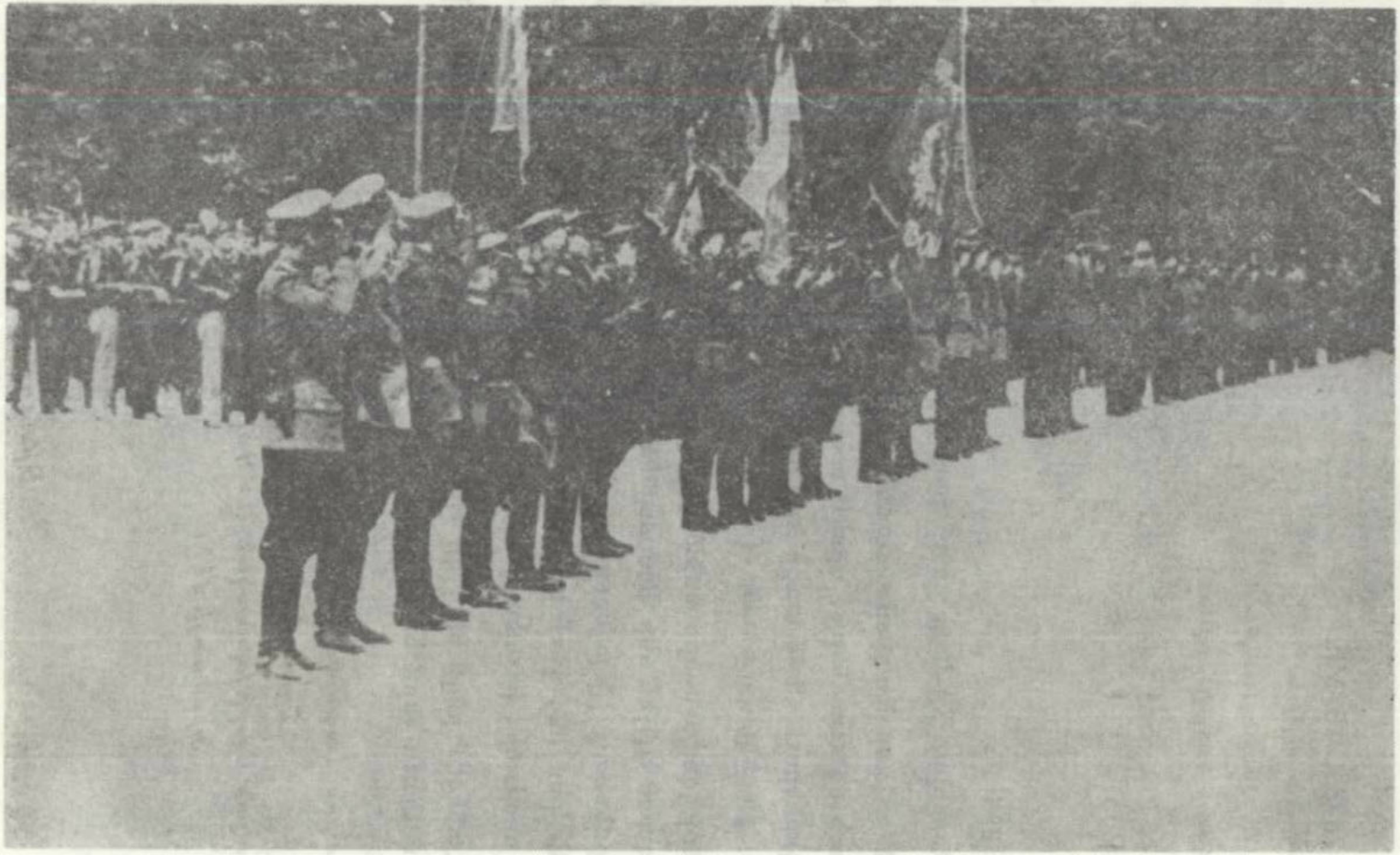

Սովետական (Հայկական) Առաջին Փարթիզանական Գունդը Նիմ քաղաքին մէջ ֆրանսական զօրաբանակի դրօշակով կը պարգեւատրուի: Դրօշակի հանդիսաւոր յանձնումը:

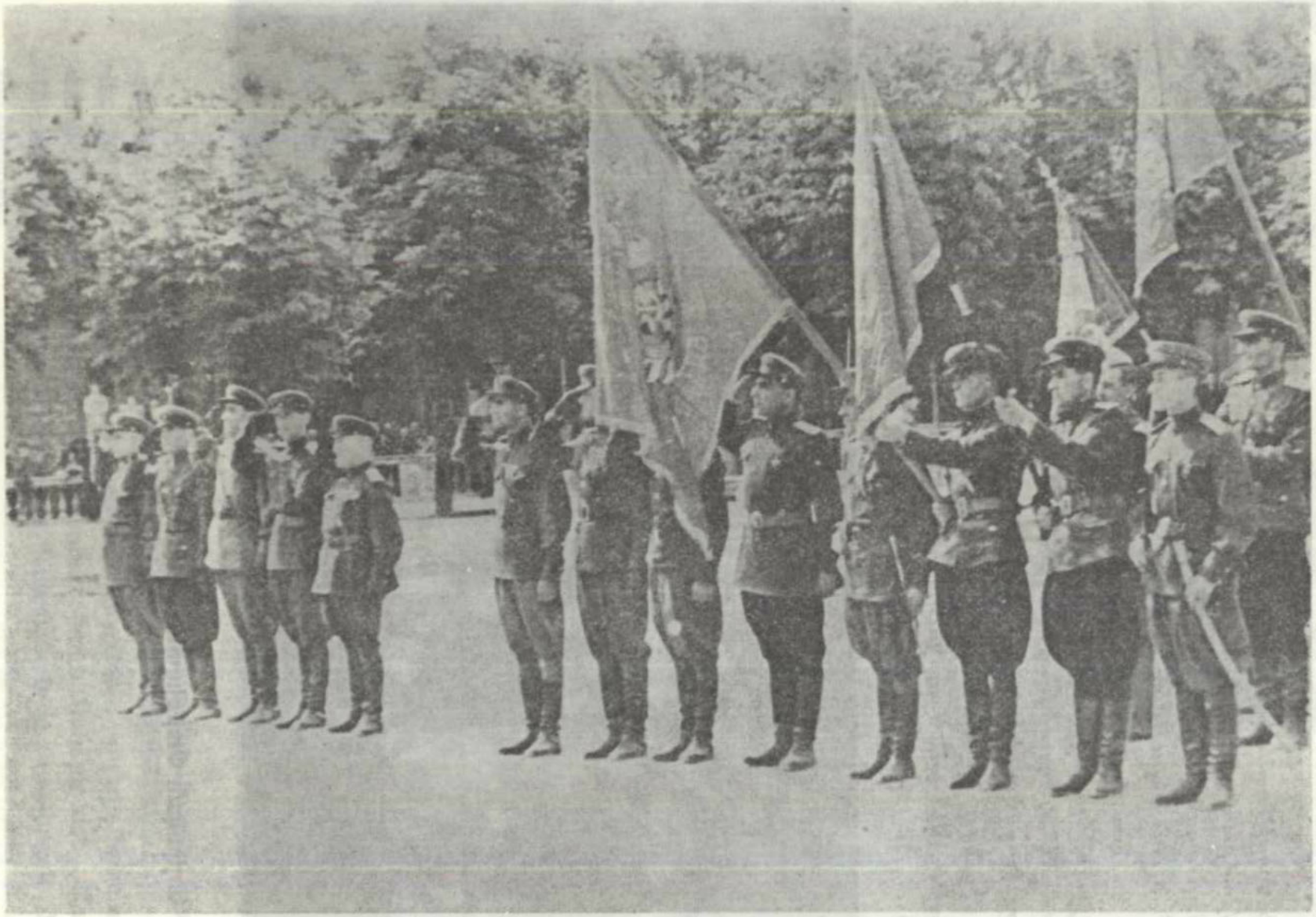

Սովետական (Հայկական) Առաջին Փարթիզանական Գունդի հրամանատարական կազմը կը պարգեւատրուի պատերազմական արծաթէ խաչով: Արարողութենէն տեսարան մը:

Նիմ քաղաքին մէջ Ֆրանսացիները կը կազմեն Սովետական Առաջին Փարթիզանական Գունդի Բարեկամներուն Միութիւնը, որ աւելի կ՚ամրապնդէ սովետա-ֆրանսական բարեկամական կապերը, եւ կարեւոր աղդակ մը կ՚ըլլայ Սովետական Միութեան բոլորին ծանօթացման առաքելութեան մէջ:

Գունդը կը կազմէ իր երգի եւ պարի պատկառելի խումբը, որ շրջագայելով ամբողջ Ֆրանսայի մէջ, ընդհանուր ոգեւորութիւն կը ստեղծէ՝ ընդլայնելով Սովետական Միութեան բարեկամներուն ցանցը, եւ ոգեւորելով հազարաւոր Ֆրանսացիներ:

Գունդը կը վերածուի կեդրոնի մը, ուր կու գան միանալու բազմաթիւ կորսուած ու յուսահատ սովետական մարդիկ, որոնք կը բռնեն տուն-վերադարձի ճամբան:

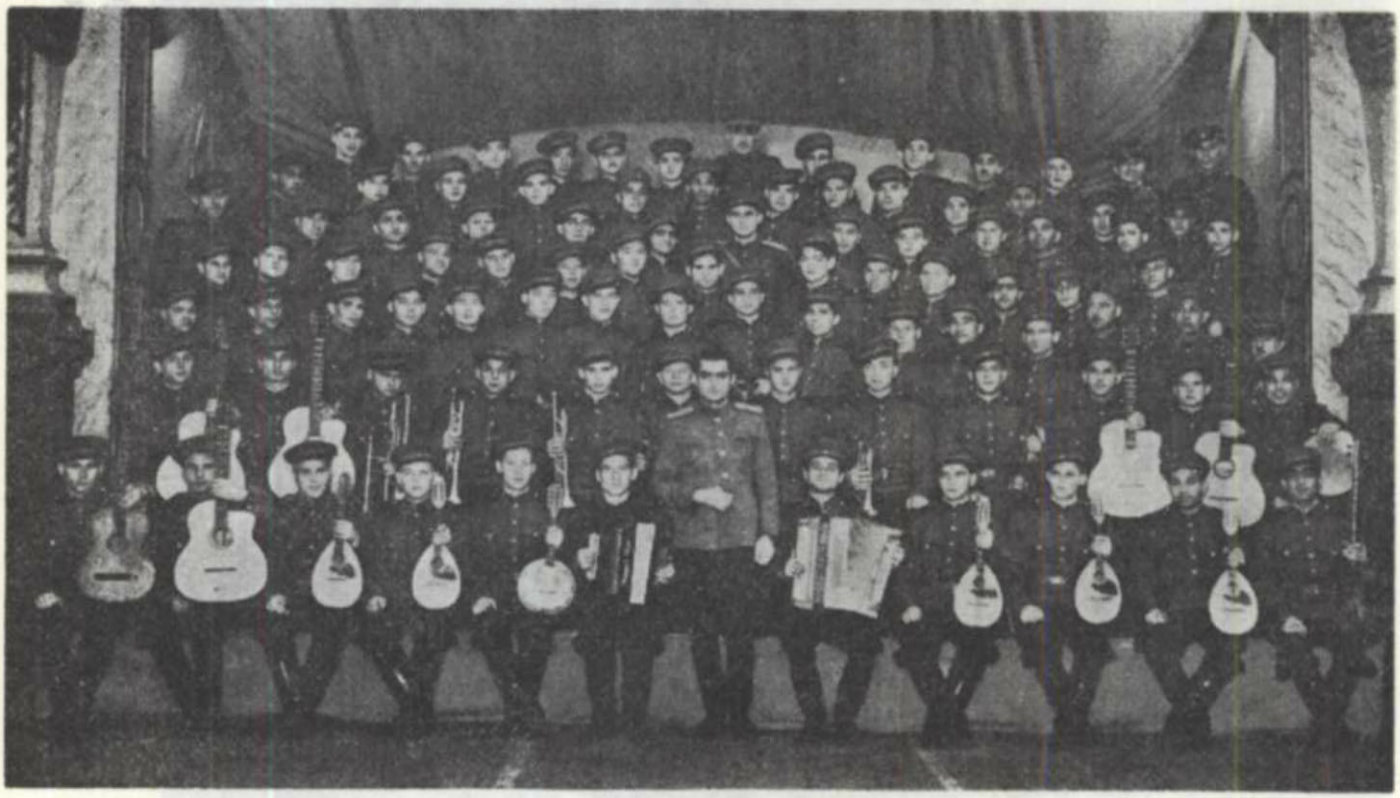

Հայկական Փարթիզանական Ա. Գունդի Երգի-Պարի խումբը

Սովետական (Հայկական) Առաջին Փարթիզանական Գունդի պատուիրակութիւնը պաշտօնապէս կ'ընդունուի «ԻՐՄԱՆԻԹԷ»ի կողմէ: Ձախէն աջ Հապարապետ Ստեփան Եաղճեան, գունդի Հրամանատարի Տեղակալ Բարդուխ Պետրոսեան, Տիրան Ոսկերիչեան, Մելինէ Մանուչեան, Գնդապետ Ալեքսանդր Ղապարեան եւ Կապիտան Աշոտ Սավառեան:

ՌՕՆԻ (ԼԻՈՆԻ ՇՐՋԱՆ) ԵՒ ԻՋԵՐ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆ

Անհրաժեշտ է անդրադառնալ յատկանշական, բայց ոչ-բացառիկ երեւոյթի մը վրայ, պարզապէս ցոյց տալու համար որ ամէն ինչ դէմ էր սովետական մարդուն: Սովետական քաղաքացին ստիպուած էր մաքառիլ առարկայականօրէն իրեն առջեւ ցցուող բոլոր խոչընդոտներու դէմ, եւ չարունակել որոգայթներով պատուած իր ճամբան:

Բազմաթիւ պարագաներուն, M. O. I.-ի կից գործող մեր կոմիտէն առիթ չէր ունեցած բոլոր սովետական քաղաքացիներու խմբաւորումներուն հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու, եւ իր հակակշռին տակ առնելու զանոնք:

Բայց սովետական մարդիկ, նման պարագային, իրենց սեփական նախաձեռնութեամբ, եւ մեծ ու փոքր խումբերով փախուստ տալով՝ ուզած են Ֆրանսական փարթիզաններուն միանալ:

Այս խումբերուն մէկ մասը ճամբաններուն անծանօթ ըլլալով, վիշտական միլիսէններու, եւ կամ G. M. R.-ներու (Պահեստի Շարժուն Ջոկատներ)(1) օղակին մէջ իյնալով ապաննուած են: Ուրիշներ սակայն յաջողած են դիմադրական ներքին ուժերուն հասնելու: Բայց անոնցմէ ալ ապաննուած են, այս անգամ սակայն կարդ մը զեկավարներու հրամանով, պատրուակելով որ՝ իբրեւ թէ պաշտօնական համաձայնագրութիւն մը կայ դաշնակից պետութիւններու մէջեւ՝ սովետական ռազմագերիները իբրեւ «ժողովուրդի թշնամի» նկատելով՝ անոնց համար վերապահուած վարուելակերպի մասին:

Յօսինք փաստերով.—

Ռօն նահանգի Սեն-Փիէռ-Լափլուատ շրջանին մէջ փարթիզաններուն կու գայ միանալու սովետական ռազմագերիներու վաշտ մը: Այդ դիմադրական փարթիզանական ուժերը F. T. P. F. չեն, այլ O. C. M. (Օրկանիզասիօն Սիվիլ է Միլիթեր), եւ ուղղակի Լոնտոնի հետ կապուած է, իբրեւ հրամանատար ունենալով Անգլիայէն ղրկուած Ֆրանսացի զինուորական մը, Մերլի ծածկանունով, որ հրաման կու տայ զինուակահարելու սովետական մարդիկը:

Մեր կոմիտէն անմիջապէս լիազօրներ կը ղրկէ՝ այդ արխնահեղութեան առաջքն առնելու համար: Պատուիրակութեան մէջ էր

---

(1) Գերման կեսթափոյին կից գործող ֆրանսական ոստիկանութեան բաժիններէն մին:

Փիէռ Ֆեռա ու Հրամանատար Ռօման: Սովետական քաղաքացիները կ'աղատեն, եւ հերոսաբար կը կռուին F. T. P. F.*–երու շարքերուն մէջ:*

Նոյնանման երեւոյթներու հանդիսատես եղայ Արեւելեան Նահանգի Փրիվասի ու Փօն–Տօպընայի շրջաններուն մէջ, ուր մասնաւոր արդելափակման կայաններ պատրաստուած էին սովետական ռազմագերիներուն համար:

Մինչեւ Մայիս 1944*, Գերմանացիները փախած սովետական ռազմագերիները, Լիոնի շրջանին մէջ, պատսպարուած էին գլխաւորապէս հայրենասէր Հայերու ու Ռուսերու տուներուն մէջ:*

Մայիսին անոնց թիւը կը բազմապատկուի:

M. O. I.*–ի ռազմական կոմիտէն կ'որոշէ լեռնային շրջաններուն մէջ փարթիզանական իր կեդրոնները կազմել, ուր կը դրկուին թաքնուած սովետական ռազմագերիները:*

M. O. I.*–ի փարթիզանական ջոկատները կազմուած էին գլխաւորապէս Վիշիի ոստիկանութեան ու զերմանական կեանքափոյթ կողմէ հալածուած անձերէ, որոնցմէ չատերը արդէն Միջազգային Պրիկատի շարքերուն մէջ կռուած էին Հանրապետական Սպանիոյ համար: Ուրիշներ Ֆաշիստական լուծին տակ դոնուող երկիրներու մէջ հերոսաբար պայքարած էին յեռատիմութեան դէմ: Այսպէսով սովետական մարդիկ յանձինս* M. O. I.*–ի փարթիզաններուն՝ կը դոնեն իրենց գինակից ու դաղափարակից եղբայրները:*

Փարթիզանական այս ջոկատները իրենց կազմութեան առաջին օրէն իսկ կռիւի կ'անցնին թշնամի ուժերուն դէմ:

Այս խումբերն են որ Ռօն Նահանգի Լօզան քաղաքի ամբողջ երկաթուղին ու կայարանը քանդելով՝ բոլորովին անգործածելի կը դարձնեն:

Սուրսիօ–Լէ–Մին հանքային կեդրոնի գործարաններն ու հանքային սարքաւորումները կը պայթեցնեն՝ արդելք ըլլալով դէպի Գերմանիա փոխադրուելիք հանքանիւթերուն, որ կը բաղկանար մասնաւորապէս հրաքարէ (փիրիթ):

Փարթիզանական այս կեդրոնը Օգոստոսին կը շրջապատուի G. M. R.*ի մեծաթիւ ուժերուն կողմէ: Բայց չնորհիւ սովետական քաղաքացիներու անձնազոհութեան, խիզախութեան ու ռազմական արուեստին հմտութեան, կը յաջողին ետ մղել թշնամին, եւ դուրս ելլել շրջապատման օղակէն:*

Այս սովետական ջոկատն է որ հրաման կը առնայ Լիոն գալ, եւ մասնակցիլ ազատագրական մարտերուն: Ճամբան անակնկալ կեդրոնով կը յարձակի ու կ'ոչնչացնէ ճամբաներուն հսկող երկու զերմանական կայաններ:

Մեծ կ'ըլլայ հիթլերականներուն կորուստը: Իսկ սովետական փարթիզաններէն կը սպաննուին երկու, եւ կը վիրաւորուին 27 հոգի:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐՈՒ ՈՒՐԻՇ ԶՕՐԱԽՈՒՄԲԵՐ ԿԸ ՄԻԱՆԱՆ ՓԱՐԹԻԶԱՆՆԵՐՈՒՆ

Շեռպուրկի ծովափին Վրացական Լեգէոնի Առաջին Գումարտակը 15 Օգոստոսին ապատամբելով՝ Ֆրանսացի դիմադրական ուժերուն կը միանայ, եւ կռիւի կ՚անցնի Գերմանացիներուն դէմ։

Վաննի մէջ Վրացական Լեգէոնի 4րդ Գումարտակը կը միանայ դիմադրական փարթիզանական ուժերուն, եւ կը մասնակցի ապստամբական մարտերուն։

Հավրի ծովափին սովետական քաղաքացիները կը միանան ցամաք իջած անգլիական ուժերուն ու կը մասնակցին մղուած մարտերուն։

Անգլիացիներու հակակշռին տակ անցնող սովետական քաղաքացիներու հետագայ բաղդի մասին տեղեկութիւններ կը պակսին։

Քաէնի Վրացական Լեգէոնէն վաշտ մը՝ Տեղակալ Խնչվիլիի պլխաւորութեամբ՝ կ՚անցնի դիմադրական ուժերուն կողմը։

20 Օգոստոսին, Վերին Սաօնի Վհտուլ շրջանին մէջ, Ուքրանիական Լեգէոնէն լաւ ապատամբուած գումարտակ մը, յարաբերութեան մէջ կը մտնէ դիմադրական ուժերուն հետ, որպէսզի համբոյրութեամբ անցնի փարթիզաններուն կողմը։

Գումարտակը շրջանակող գերմանական էս-էս-ական վաշտը՝ տեսնելով Ուքրանիացիներուն վտանգաւոր տրամադրութիւնները, կը փորձէն դինաթափ ընել զանոնք, եւ օր առաջ Գերմանիա ղրկել։

27 Օգոստոսին գումարտակը կ՚ապստամբի։ Բուռն ընդհարումներ տեղի կ՚ունենան Ուքրանիացիներու եւ էս.էս.ներու միջեւ։

Ուքրանիացիներու անակնկալ յարձակումը առիթ չի տար Գերմանացիներուն՝ ինքնապաշտպանուելու։ Կը սպաննուին՝ գերման Հայարապետ Հանրթայնը, երեք քափիթաններ, 19 տեղակալներ, 63 ենթասպաններ ու 100 դինուորներ։ Ընդամէնը 186 հոգի։ Ուքրանիացիները կու տան 6 ծանր վիրաւոր, եւ 2 սպաննուած։

Գերմանացիները ոչնչացնելէ յետոյ, գումարտակը Սօօն գետի կեռի կամուրջէն անցնելով՝ կը մտնէ Քօնֆրաքուրի անտառը։

Վեսուլի զերմանական զօրագունդի հրամանատար՝ Զօրավար Ֆօն Հօնեռ, եղելութեան ծանօթանալով, Ուքրանիացիներուն դէմ կը ղրկէ էս. էս.ական զրահապատ ու մեքենայացուած վաշտ մը, ինչպէս նաեւ 400 միլիսիէններ:

Ուքրանիացիները արդէն մեացած ըլլալով Ֆրանսացի փարթիզաններուն, եւ պաշտպանութեան դիրքեր դրաւելով, կը սպասեն Գերմանացիներու յարձակումին, որ սեղի չ'ունենար: Այս վերջինները կը նախընտրեն եռ դառնալ:

Օգոստոս 29–ին, Ուքրանիական Գումարտակէն դասակ մը անյայտ յարձակում մը կը կատարէ զերմանական կայանի մը վրայ, կը կորսնցնէ երկու սպաններուած, եւ կ'ունենայ չորս վիրաւոր:

Սեպտեմբեր 1–ին նոյն դասակը թակարդ մը կը պատրաստէ զերման վաշտի մը ճամբուն վրայ: Գերմանացիները կը կորսնցնեն 42 սպաններուած, եւ կ'ունենան բազմաթիւ վիրաւորներ: Ուքրանիացիները կու տան 4 թեթեւ եւ տասը ծանր վիրաւորներ, բայց կը գրաւեն 100 հրացան, 10 գնդացիր ու 20 ռումբ:

Նոյն օրը Ուքրանիական Գումարտակը զարան մը կը սարքէ, որուն մէջ կ'իյնան հիթլերական նահանջող ուժերը, եւ կը կորսնցնեն երկու հարիւր սպաններուած ու վիրաւոր:

Սեպտեմբեր 2–ին, Ուքրանիական Գումարտակէն չոկատ մը՝ հրամանատարներ Փօլիշուքի ու Պօյքոյի գլխաւորութեամբ, կը յարձակի զերմանական կայանի մը վրայ, եւ կ'ազատէ 20 Ֆրանսացի պատանդները, զորս արդէն չարած էին պնդակահարելու համար: 37 Գերմանացիներ զերի կ'իյնան: Փարթիզանները կը գրաւեն 60 ձի, ռազմամթերքով ծանրաբեռնուած երկու փոխադրակառք, 40 ռմբանետ, 6 գնդացիր, 150 հրացան, եւ 500 ռումբ:

Գերմանացիք նոր ոյժեր կը ղրկեն Ուքրանիացիներուն դէմ, որոնք կը չարունակեն ծանր հարուածներ հասցնել հիթլերականներուն, եւ ճակատ պահել մինչեւ դաշնակիցներուն գալը:

ՌՕՏԵԶԻ, ԱԼՊԻԻ, ՔԱՐՄՈՅԻ, ԻՆՉՊԷՍ ՆԱԵՒ ԼԻՄՈԺԻ ՇՐՋԱՆԻ ԼԵԳԷՈՆԱԿԱՆՆԵՐԸ Կ՚ԱՊՍՏԱՄԲԻՆ

Քարմոյի մէջ բնակող սովետական զանազան ազգութիւններէ՝ գլխաւորապէս Վրացիներէ, Թուրքմեններէ ու Հայերէ բաղկացած երկու գումարտակներ, որոնք ամբողջութեամբ ու վաղուց առիթ մը կը փնտռէին իրենց զէնքերը հիթլերականներուն դէմ դարձնելու, Օգոստոսի սկիզբներուն կը յաջողին յարաբերութիւն հաստատելու փարթիզանական F. T. P. F.-ի հրամանատարութեան հետ։

Օգոստոս 6-ին, գումարտակ մը ամբողջութեամբ, եւ ուրիշ գումարտակի մը կէսէն աւելին, զէնքերը՝ ապստամբելով, զիրենք շրջանակող Գերմանացիներուն մէկ մասը կ՚ոչնչացնեն, եւ մէկ մասն ալ իբրեւ պատանդ առնելով՝ կը միանան Ժոնքեվիլի փարթիզաններուն։

Թուլուզի ու Քասթրի գերման քաղաքապահ ուժերուն հրամանատարութիւնը տեղեկութիւն առնելով Փարմոյի դէպքերու մասին, կ՚որոշէ Էս. Էս.ական եւ ընտրեալ ուժեր ղրկել ապստամբներուն դէմ։

Քարմոյի, Ռոտեզի ու Ալպիի լեգէոնականներուն կարեւոր մասերը զինաթափ կ՚ըլլան, եւ ուղղարկուած պատժիչ ջոկատները կը շարունակեն իրենց արշաւանքը՝ գտնելու համար փախստական լեգէոնականները։

Այս ջոկատներն են որ իրենց ճամբուն վրայ կը սպաննեն Ֆրանսացի խաղաղ բնակիչներ, եւ կ՚այրեն ու կ՚աւերեն գիւղեր։

Գերմանացիք յարձակելով կը ռմբակոծեն եւ կրակի կու տան Ժոնքեվիլը։ Բազմաթիւ բնակիչներ իրենց տան մէջ հրոյ ճարակ կը դառնան։ Մարտերը կը շարունակուին մինչեւ իրիկնամուտ։ Ժոնքեվիլը կ՚իյնայ։ Սովետական փարթիզաններէն կը սպաննուին 12, իսկ բնակիչներէն 15 հոգի։

Գերմանացիները կը կորսնցնեն 40 հոգի։

Երեք օր յետոյ Ֆրանսական ուժերուն միացած սովետական փարթիզանները կը վերագրաւեն Ժոնքեվիլը, եւ կը քալեն Քարմոյի վրայ։

Ճակատային կռիւներէ յետոյ, Գերմանացիները կը լքեն Վալանսիի ու Կարիքի ռազմագիտական կէտերը։ Փարթիզանական միացեալ ուժերը իրենց արշաւանքը շարունակելով՝ կը պաշարեն Քարմոյի գերմանական զօրանոցը։

Գերմանացիները կը դիմադրեն մինչեւ երեկոյեան ժամը 18·30: Ամբողջ օրը կատաղի կռիւներ տեղի կ՚ունենան քաղաքին դանադան թաղերուն մէջ:

Սովետական փարթիզանները առաջիններէն կ՚ըլլան, որ ձեռնառումբերով զօրանոցէն ներս խուժելով՝ լուրեան կը մատնեն հիթլերականներու կրակային կէտերը:

Այս մարտերուն կը մասնակցին 60 ֆրանսացի ու օտարական փարթիզաններ, եւ 200 սովետական քաղաքացիներ, մեծ մասամբ վիրաւորներ, Թուրքմէններ ու Հայեր:

17 Օգոստոսի առաւօտեան, հիթլերականները նոր ուժերով կը յարձակին, վերադրաւելու համար Քարմոն, բայց եւս կը մղուին՝ կորնցնելով 40 սպաններուած ու տալով բազմաթիւ վիրաւորներ:

Օգոստոս 18–ին, ֆրանսացի փարթիզաններուն միացած հայ, վրացի, քաղաք, Թուրքմէն, լեհ եւ ուքրանիացի մարտիկները, կ՚ազատագրեն Պարիս ու Փուէնիք ռազմավարական մեծ կարեւորութիւն ունեցող աւանները:

Գերմանացիք կը նահանջեն դէպի Ալպի, իրենց ճամբուն վրայ դործելով բազմաթիւ վայրագութիւններ, մանաւանդ սովետական քաղաքացիներու դէմ: Բազմաթիւ նախկին լեգէոնականներ՝ կապուած՝ ջուրը կը նետուին, ուրիշներ դազանային չարչարանքներէ յետոյ կը սպաննուին:

20 Օգոստոսին, ֆրանսական ու սովետական փարթիզանական ոյժերը կը քալեն Ալպիի վրայ: Գերմանացիք մեծ կորուստներով կը նահանջեն՝ լքելով քաղաքը: Դիմադրական ոյժերը կը կորնցնեն 24 սպաննուած, եւ կ՚ունենան 7 վիրաւոր:

Քարքասոնի ու Քասթրի շրջաններուն մէջ փարթիզանական ոյժերը կը յատկանշուին իրենց միջազգային բնոյթով: Հոն համախմբուած էին գերմանական բանակէն փախած Ալզաս–Լօրենցիներ, Լեհեր, Ուքրանիացիներ, Հանրապետական Սպանիացիներ, Իտալացիներ, Հայեր, Վրացիներ, Թաթարներ, եւ ուրիշներ: Այստեղ եւս ամենատիպար, ամենակարզապահ ու մարտական դինուորական խմբաւորումը կը ներկայացնէին սովետական քաղաքացիները:

Յատկանշական ուշադրաւ երեւոյթ մը: Բոլոր դիմադրական ու ազատագրական մարտերու շրջանին չէ տեսնուած նոյնիսկ մէկ բացառիկ պարադայ, որ Գերմանացիները սովետական քաղաքացիներէն, նոյնիսկ Ֆրանսարնակ Հայերէն կամ Ռուսերէն դերի վերցուցած ըլլան: Ձեռքերնին ինկածներուն վրայ դործադրած են ահաւոր խժդժութիւններ. ինչպիսին է Հայկ Դալիրեանի պարադան, որ նախ քան դնդակահարելնին, կիսամեռ ու վիրաւոր հայ հրամանատարը կը քաշքշեն Պուկ քաղաքի պողոտայէն՝ իրրեւ օրինակ ու

սարսափ ուրիշներուն, եւ յետոյ կը զնդակահարեն: Այս էր բաժինը Հայերուն, Ռուսերուն, եւ բոլոր սովետական քաղաքացիներուն առհասարակ:

Մեծ կ'ըլլայ սովետական քաղաքացիներուն դերը Հօղ–Վիչն նահանգի ազատագրման համար մղուած մարտերուն մէջ:

Լեգէոնականներ խումբ–խումբ փարթիզաններուն կը միանան:

22 Յունիս 1944–ին, 160 լեգէոնականներ իրենց հանդերձանքներով կ'անցնին դիմադրական ոյժերուն կողմը, եւ պատճառ կ'ըլլան ամբողջ քաղաքապահ զօրամասի անձնատուութեան: Ջէնքի ընտեմարանները կը յանձնուին փարթիզաններուն, եւ կարելի կ'ըլլայ բազմաթիւ, հարիւրաւոր երիտասարդներ զինել, որոնք սովետական քաղաքացիներուն հետ կը մասնակցին ազատագրական մարտերուն:

Ֆրանսայի Ներքին Ոյժերու ռազմական կոմիտէներու զեկուցումներուն մէջ հրատարակուած բազմաթիւ վաստաթուղթեր, տեղական ու կեդրոնական թերթեր, ցոյց կու տան սովետական քաղաքացիներուն բերած մեծ մասնակցութիւնը Ֆրանսայի ազատագրման կռիւներուն:

Ալպեան բոլոր նահանգներու փարթիզանական խումբերուն մէջ կը տեսնուին սովետական քաղաքացիներ:

Քօլմար–Պուէզերի մարտերուն՝ 18 Յունիս 1944–ին, կը տեսնուին սովետական մարդիկ:

Քասթելեան քաղաքի արիւնալի կռիւներուն՝ աչքի կ'իյնան սովետական փարթիզանները:

Ֆրանսական Ներքին Ուժերու Հրամանատար Ժան Մենադոր կը գրէ.—

«Արիւնալի կռիւներուն բազմաթիւ Գերմանացիներ ու փարթիզաններ կ'իյնան: Բայց Քասթելեանը կը գրաւենք:

«Մեր սովետական ընկերները հոս ցոյց տուին բաջութեան ու տոկունութեան գեղեցիկ օրինակներ: Իրենց գնդացիրներով յուսթեան կը դատապարտեն գերմանական կրակային կէտերը: Մօտ հարիւր գերմանացի զինուոր ու սպայ գերի կ'իյնան: Սովետական բաղաքացիներն են որ մեր յաղթանակը կարելի կը դարձնեն:

«Ես բաւարարուած եմ որ մեր շարքերուն մէջ, մեր կողքին կռուեցան սովետական մարդիկ: Շատ մը պարագաներու մէջ անոնք մեզի ցոյց տուին բաջութեան, անձնազոհութեան, ուղղամիտ պարկեշտութեան օրինակներ՝ ըլլա՛յ փարթիզանական կռիւներու ժամանակ, ըլլա՛յ ազատագրումէն յետոյ»:

(*Տոորագրութիւն*)

Այս մարտերուն ծանր կերպով կը վիրաւորուին Կավառչ Սահակեան, Գեղամ Մխիթեան, որոնք չատ արիւն կը կորսնցնեն՝ փոխադրութեան ժամանակ, եւ կը մահանան:

Վերին Սառւայի փարթիզաններու շարքերուն մէջ կռուող սովետական քաղաքացիներուն մեծ մասը բուն Գերմանիոյ համբարնեբէն փախչողներն են, որոնք կը յաջողին Զուիցերիա անցնիլ, ուր անշուշտ կ'արդելափակուին բնականոն ու հանգստաւէտ ճամբարնեբու մէջ, յետոյ անկէ ալ փախչելով կը յաջողին դալ Ֆրանսա, եւ միանալ փարթիզաններուն: Կարելի է երեւակայել իր՛նչ վտանգ ու անձնազոհութիւն յանձն կ'առնեն անոնք:

1943 Դեկտեմբերին, Բլուֆի «Ազատութիւն Սիրելի» կոչուող F. T. P. F.–ի ջոկատներուն մէջ կը տեսնուին այդ սովետական քաղաքացիներէն, որոնք խիզախութեամբ կը կռուին, եւ շատերն ալ հերոսաբար կը զոհուին Էթրուայի ու Մօն Սաքսոնէքսի մարտերուն մէջ:

Այդ շրջանի նահատակ սովետական բանակայիններէն կարելի է յիշել Վլատիմիր Պելոքին, Պաղիլ Տօյկանովը, Միխայիլ Անկուլաձեն, Սահակ Ղուկասեանը, Կարապետ Վասիլեանը, Քուրպանովը, եւ ուրիշ շատեր:

Առլի ազատագրման մարտերուն մէջ կը տեսնուին սովետական զանազան ազգութիւններու պատկանող կամաւորներ, որոնք Փօն–Տը–Մուանի F. T. P. F.–ի փարթիզանական ջոկատներուն հետ կը յարձակին քաղաքին վրայ, անկէ դուրս նետելու համար Գերմանացիները: 22 Օգոստոս, ժամը 17–ին կը դրաւուի կուսակալութեան շէնքը, եւ մարտերը կը շարունակուին քաղաքին մէջ՝ մինչեւ ուշ գիշեր, նպատակ ունենալով դրաւել զերմանական զօրանոցը:

Հիթլերականները նահանջելէ առաջ կ'ականեն զօրանոցը, օդը հանելու համար զայն: Պայթումէն առաջ, սակայն, կարելի կ'ըլլայ դրաւել զօրանոցը, եւ անոր նկուղներուն մէջ բանտարկուած սովետական քաղաքացիներն ու Ֆրանսացի հայրենասէրները ազատել:

Սովետական մարզիկ՝ բանտի դժնդակ պայմաններուն պատճառով, հակառակ բոլորովին կմախացած ու հիւծուած ըլլալնուն, հազիւ ոտքերնին բանտէն դուրս դրած, անմիջապէս զէնք կը պահանջեն՝ կռուելու համար հիթլերականներուն դէմ: Անոնք, արդարեւ, ամենագործօն կերպով կը մասնակցին ազատագրական մարտերուն:

ՎԵՐԻՆ ՍՕՕՆԻ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՓԱՐԹԻԶԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԱՐՏԵՐԸ

Ֆրանսական Ներքին Ոյժերու պաշտօնական հաղորդագրութիւններուն մէջ կը տեսնուին բազմաթիւ փաստաթուղթեր, վկայագրեր, սովետական քաղաքացիներու մասին։

Անոնցմէ մին կ'ըսէ.—

«Կարմիր Բանակի մեր ընկերները կատաղութեամբ կը կռուին փաշիստ աւազակներուն դէմ։ Կը փակին հողին կամ ժայռին, եւ կը կրակեն։ Կը դիմադրեն մինչեւ վերջին շունչը, եւ գիտեն կռուիլ ու մեռնիլ»։

6 Մայիս 1944-ին, Կրէյ-Վէսուլի գլխաւոր ճամբուն վրայ, սովետական փարթիզաններ կը խորտակեն գերմանական փոխադրակառք մը, սպաննելով տեղակալ մը, եւ վիրաւորելով ուրիշները։

7 Մայիսին, Տօմփիէռի ճամբուն վրայ, անոնք յարձակման կ'ենթարկեն գերմանական պահակախումբ մը, եւ կը սպաննեն երկու ենթասպաներ։

5 Յունիսին, Փոթ-Սիւր-Սօօնի ճամբուն վրայ, անոնք կը ռմբակոծեն փոխադրակառք մը, սպաննելով 9 հիթլերականներ։

11 Յունիսին, անոնք գնդէն կը հանեն Փարիզ-Պելֆօրի գինուրական շոգեկառքը, Ման կայանին մօտերը։ 4 վագոններ կը խորտակուին, ինչպէս նաեւ վայրաշարժը։ 3 գերմանացի կը սպաննուի, եւ այդ գնդի հաղորդակցութիւնները կը խափանուին 5 օր։

Բազմաթիւ գերմանական մեկուսացած պահակախումբեր ու կայաններ յարձակման կ'ենթարկուին։

17 Յունիսին, Պօլէյ կայանէն ոչ-հեռու, զօրք ու ռազմանիւթ փոխադրող կառաչարը գնդէն հանուելով՝ կը խորտակուի փապուղիին մէջ։ Գերմանացիք կը կորսնցնեն 150 մեռած, եւ կ'ունենան 85 վիրաւոր։ Հաղորդակցութիւնները 8 օր կը դադրին։

20 Յունիսէն մինչեւ ապատագրական մարտերը, սովետական փարթիզանական ջոկատները, ամէն օր կը կատարեն յարձակումներ ու զանազան ռազմական գործողութիւններ՝ հիթլերական ոյժերուն դէմ, որոնք բազմաթիւ են։ Անոնցմէ յիշենք՝ 3 Յուլիսին, Կրէյ-Վեսուլի, 5 Յուլիսին, Կրէյ- Պեզանսոնի, Վեսուլ-Պեզանսոնի երկաթգծերու խորտակումը, որոնց պատճառով թշնամին մեծ կորուստներ կ'ունենայ, մարդկային ու ռազմանիւթի առումով։

22 Յուլիսին, Վելեքաէն-Սալոյի գծին վրայ, Թանք ու Թնդանօթ փոխադրող կառաշարի ուժանակով խորտակումը տեղի կ'ունենայ:

5 Օգոստոսին, Վալաքսեն-Ֆրենի երկաթուղիի գծահանման պատճառով, երեք վակոններ կը խորտակուին:

28 Օգոստոսին, Պեզանսոն Վեսուլի ճամբուն վրայ, Ռիէն 5 քիլոմեթր հեռու, գերմանական մեքենազէն զօրասիւնի մը դէմ յարձակումը տեղի կ'ունենայ, ուր 22 հիթլերականներ կը սպաննուին, եւ 9 հոգի ալ կը վիրաւորուին:

4 Սեպտեմբերին, Կրէյ-Բօմպօ-Ֆօնթեն ճամբուն վրայ, ուրիշ գերմանական շարժանիւաւորներու պահակախումբ մը յարձակման կ'ենթարկուի, ուր թշնամին կը կորսնցնէ 23 սպաննուած:

5 Սեպտեմբերին, նոյն շրջանին մէջ, ճակատ մեկնող հիթլերական վաշտ մը յարձակման ենթարկուելով՝ կը կորսնցնէ 7 սպաննուած, եւ կ'ունենայ 12 վիրաւոր:

7–8 Սեպտեմբերի գիշերը, Ֆրէյթէ-Շապէյի ճամբուն վրայ, գերմանական փոխադրուող ուժերը յարձակման ենթարկուելով՝ կը կորսնցնեն 3 փոխադրակառք: Սպաննուածներու եւ վիրաւորներու թիւը կարելի չըլլար ճշդել:

10 Սեպտեմբերին, գերմանական գումարտակ մը կը քալէ փարթիզաններուն դէմ, յարձակելով Սալինիի (Օժիրէյի շրջան) բարձունքներէն, եւ թնդանօթային կրակի տակ առնելով ամբողջ գիւղը:

Կռիւը կը տեւէ 8·30 ժամ: Փարթիզանները կը կորսնցնեն տեղակալ մը, եւ 12 զինուոր: Գիւղի խաղաղ բնակիչներէն՝ ծերեր ու երախաներ ալ կը սպաննուին ու կը վիրաւորուին: Գերմանացիները կ'ունենան 37 սպաննուած եւ 62 վիրաւոր:

Հիթլերականները կրակի կու տան ամբողջ գիւղը: Հրապարակին վրայ կը գնդակահարեն երիտասարդ Ֆրանսացիներ:

Այստեղ ալ սովետական մարդիկ հերոսութեան աննման օրինակներ կը հանդիսանան: Կրիշա Մուրադեանը կը նետուի գումարտակի հրամանատարի կառքին վրայ, կը կրակէ, եւ կը սպաննէ զայն, հոգ չէ թէ ինքն ալ կ'իյնայ ոսոխին գնդակով:

ԼՈՒԱՌԻԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՓԱՐԹԻԶԱՆԱԿԱՆ ՋՈԿԱՏԸ

*Մօնթարժիի հայկական փոքրիկ համայնքը Ֆրանսայի պրա-
ման առաջին օրէն իսկ կը նետուի դիմադրական պայքարի մէջ:*

*Փարիզի չրջանէն, վտանգուած դիմադրական պայքարի մար-
միններէն, փախստական սովետական քաղաքացիներ հոն է որ կը
դրկուին՝ զօրացնելու եւ կազմակերպելու համար դիմադրական փար-
թիզանական պայքարի դրծը:*

*Մանուչեանի խումբին վերապրողներէն Ալեքսանդր Կոստան-
դինեան (Տեղակալ Ռօպեր), M. O. I.-ի ռազմական կոմիտէի որոշու-
մով նա՛ յնպէս հոն կը դրկուի՝ դինեալ պայքարի կազմակերպման
համար:*

**Մանուչեանի խումբին վերապրողներէն, ձախէն աջ՝ Ալեքսանդր
Կոստանդինեան, Լեւոն Պասմաճեան եւ Ալեքսանդր Ապասով:**

*Կը կազմուի «Սովետա-Հայկական» Ջոկատը, որ սկիզբի չրջա-
նին կը բաղկանար Ֆրանսահայ երիտասարդներէ, ինչպէս նաեւ հայ,
ուքրանիացի, ռուս ու վրացի փախստական սովետական քաղաքա-
ցիներէ:*

*15 Յուլիս 1944-ին, այս Ջոկատին կը միանան սերպ, լեհ, չեխ
փախստական ռազմագերիներ ու Ֆրանսացի «օրինապանց» երիտա-
սարդներ: Այս Ջոկատը իր հերթին մաս կը կազմէ «Լօրիս» կոչուող
Ֆրանսական փարթիզանական միաւորման:*

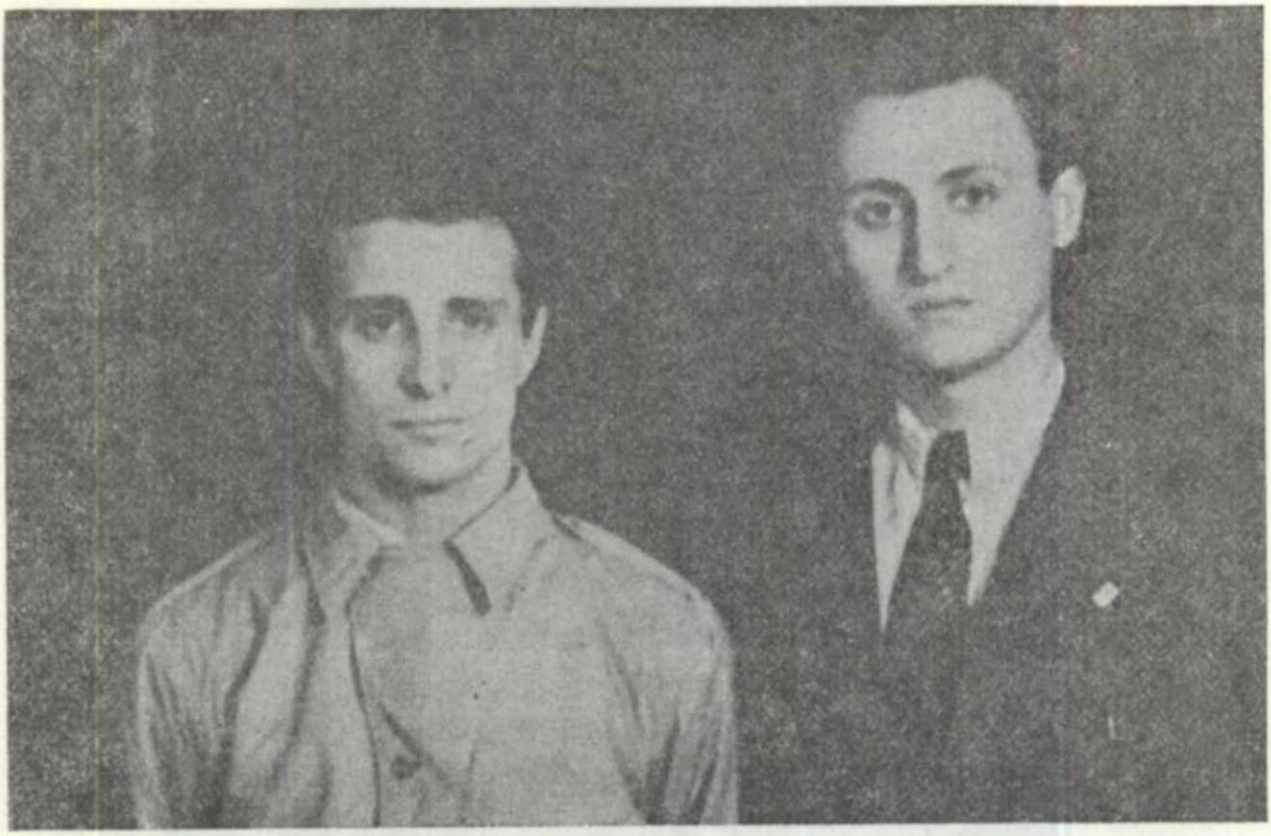

Մանուշեանի խումբին վերապրողներէն, ձախէն աջ՝
Արսէն Չաքրեան եւ Յարութիւն Քարայեան:

«Սովետս–Հայկական» Ջոկատը կը յատկանշուի իր հերոսական քաջագործութիւններով, մասնաւորապէս երբ էս. էս.ական զօրագունդ մը ամբողջ Լօրխի անտառը շրջապատելով՝ «հարթելու» ու «մաքրելու» գործողութեան կ՚անցնի:

Հայկական Ջոկատը ուրիշ փարթիզանական ուժերու հետ Իտալօ–ի բարձունքներուն վրայ դիրք բռնած՝ կը դիմադրէ գերմանական զերազանց ուժերուն, եւ կը յաջողի շրջապատման օղակէն դուրս ելլել ու կրկին վերակազմուիլ Կէ–Ժեռօլտի մէջ՝ 14 Օգոստոսին:

17 Օգոստոսին, Հայկական Ջոկատը ուրիշ Ֆրանսական փարթիզանական ուժերուն միացած՝ կը յարձակի Շաթօնով–Սիւր–Լուա–ռի գերմանական զօրախումբերուն վրայ, ուր հիթլերականները կը կորսնցնեն 20 սպաններուած եւ կ՚ունենան 17 վիրաւոր:

Փարթիզանական միացեալ ուժերը կը չարունակեն հալածել նահանջող, բայց պէնքը վար դնել չուզող թշնամին, եւ կը յաջողին Գերմանացիները դուրս նետել Սեն–Հիլարէնժ Սեն–Մեամինէն, Մարս–Օ–Փրէն: Փարթիզանական Ջոկատը կը կորսնցնէ 4 սպաններուած, եւ կ՚ունենայ 3 վիրաւոր:

Մանուշեանի խումբին վերապրողներէն՝
ԱԲՐԱՀԱՄ ԼԻՍՆԵՐ (ՏԻՓՕՆ, ՎՕԼՓԻ)։
Քատրերու պատասխանատուն եւ մարտնչող խումբերու եւ վերին հրամանատարութեան հետ կապ պահողը։

Մօնթարժիի հայ ընտանիքներէն անունք, որոնք սովետական քաղաքացիներ ու դիմադրական մարտիկներ պահեցին, հարկ է յիշել Սամուէլեաններըը, ինչպէս նաեւ Աչճեաններըը։

Աչճեան՝ տակաւին Գերմանիոյ մէջ ֆրանսական ռազմագերի եղած ժամանակաշրջանին՝ սովետական քաղաքացիներուն օգնութեան հասնելու համար կոմիտէ մը կը կազմէ՝ ուրիշ ռազմագերիներու եւ Գերմանիա բնակող Հայերու հետ, եւ թանկագին ծառայութիւններ կը մատուցանէ անոնց։

Երբ կը խօսինք Մօնթարժիի Հայերու մասին, անհրաժեշտ է ընդգծել Լիմրալեան ընտանիքը, որուն անդամները ամբողջութեամբ կը նետուին դիմադրական պայքարի մէջ։ Կը պահեն ռազմագերիներ, եւ կապ կը պահեն անտառներուն մէջ հաստատուած փարթիզանական ուժերուն հետ։

Փոքրիկն Լիմրալեան Գրիգոր, որ հազիւ տասներեք գարուններ բոլորած էր, երբեմն կը փոխարինէր ծնողքը՝ անտառներուն մէջ դրծող փարթիզաններըը մատակարարելու պարտականութեան մէջ։ Եւ կը պատահի անխուսափելին։ Գերմանացիները կը նշմարեն զայն, երբ մթերք կը տանէր փարթիզաններուն, եւ կենալու նշան կ՚ընեն։ Հայ մանչուկը կը փորձէ փախչիլ։ Էս. Էս.-ական զահիճները զնդացիրով կրակ կը բանան անոր վրայ եւ կը սպաննեն զայն։

Իր մարմինը կը ծակեն եօթը գնդակներ։

**Դիմադրական պայքարի կրտսերագոյն վոհերէն ԳՐԻԳՈՐ ԷՄԻՐԱԼԵԱՆ:
Կ'իյնայ հիթլերական գնդացիրի կրակին տակ,
մարմինը եօթը գնդակներով ծակուած:**

Էմիրալեաններու պայքարը՝ դիւցազնիչ ու ջարդարար բիրտ ուժերուն դէմ, աւանդական սովորութիւն մըն էր:

Տակաւին Թուրքիոյ մէջ, հայկական ջարդերու օրերուն, երբ Էմիրալեան Սամուէլ 16 տարեկան էր, Մարաշի շրջանին մէջ կը կազմակերպէ դիմադրական ֆետայիներու խումբ մը՝ կռուելու համար ոճրագործ Թուրք ոստիկանական, զինուորական ու անկանոն ջարդարար ուժերու եւ խումբերու դէմ, որոնք ամենաստոր պաշտօնը ունէին տեղահան ընելու, սպաննելու ու կողոպտելու համար բոլոր Հայերը:

Կիլիկիոյ ճակատին վրայ կռուող ֆրանսական բանակի հայ կամաւորական խումբ մը: X Էմիրալեան Սամուէլն է:

Ջարդարար ոճրագործ Թուրքերը խեղդամահ կ՚ընեն իր դեռատի կինը, երախաներն ու իր ամբողջ ընտանիքը։

Երիտասարդ Էմիրալեանը այնուհետեւ կը նետուի դժուարին, անհաւասար, բայց նուիրական ու հերոսական պայքարի մէջ։ Իր խումբին քաջերովը կը յարձակի ոճրագործ ջարդարար Թուրքերու վրայ, եւ կ՚ազատագրէ սպանութեան տարուող բազմաթիւ Հայեր։

Երկու տարի շարունակ, Մարաշի ու Ատանայի շրջաններուն մէջ, իր քաջարի ընկերներով փարթիզանական մարտեր կը մղէ, անակնկալ յարձակումներ գործելով Թուրք ոճրագործ պահակախումբերու, ժանտարմաներու ու զապթիէներու դէմ, եւ կը յաջողի պատժել նշանաւոր դահիճ Ռուշտի Քաժիմը, Զօքթու Մեմետը եւ ուրիշներ։

Գալով Կիլիկիա, կը մտնէ Ֆրանսական բանակի Արեւելեան Լեգէոնի շարքերուն մէջ, շարունակելու համար կռիւը Թուրքերուն դէմ։

Կը պարգեւատրուի բազմաթիւ մետալներով ու զինանշաններով.—

— 1941 Ապրիլին գնդային պատերազմական խաչով։

— 18 Յունիս 1922-ին, Գնդապետ Լիօնելի ձեռամբ, Կիլիկիոյ «Յիշատակութեան մետալ»ով։

Անմահանուն
Ս. ՍԱՊԱՀԳԻՒԼԵԱՆ

Գահիրէէն Ամերիկա մեկնող եւ հայ կամաւորական գործը կազմակերպելու պաշտօն ունեցող Հայ Պատուիրակութեան անդամ։ Հայկ. Լէգէոնի կազմութիւնը շատ բան կը պարտի Ընկեր Սարգիս Սապահգիւլեանին՝ Եգիպտոս եւ Ամերիկա։

Հայկական Լեգէոնի 3րդ Գոմբանիէն մաս մը: Սոյն լեգէոնն էր որ փշրեց Գերմանօ-Թրքական բանակի դիմադրութիւնը Արարայի (Նապլուսի մօտ, Պաղեստին) ճակատամարտին՝ Ժեներալ Ալլենպիի հրամանատարութեան տակ:

Կիլիկիոյ ազատագրական պայքարի հայկական կամաւորական խումբ մը: Աջ կողմը (X), վահրիճ Կէօճճեան, որ Ֆրանսական Դիմադրական պայքարի ամենազոհաբերուող մարտիկներէն էր, եւ պատասխանատուն Հարաւային Ֆրանսայի Հայկական Դիմադրական կազմակերպութիւններու:

Կիլիկեան ճակատի ֆրանսական բանակի «Հայկական Լեգէոն»էն խումբ մը Կիւրինցիներ

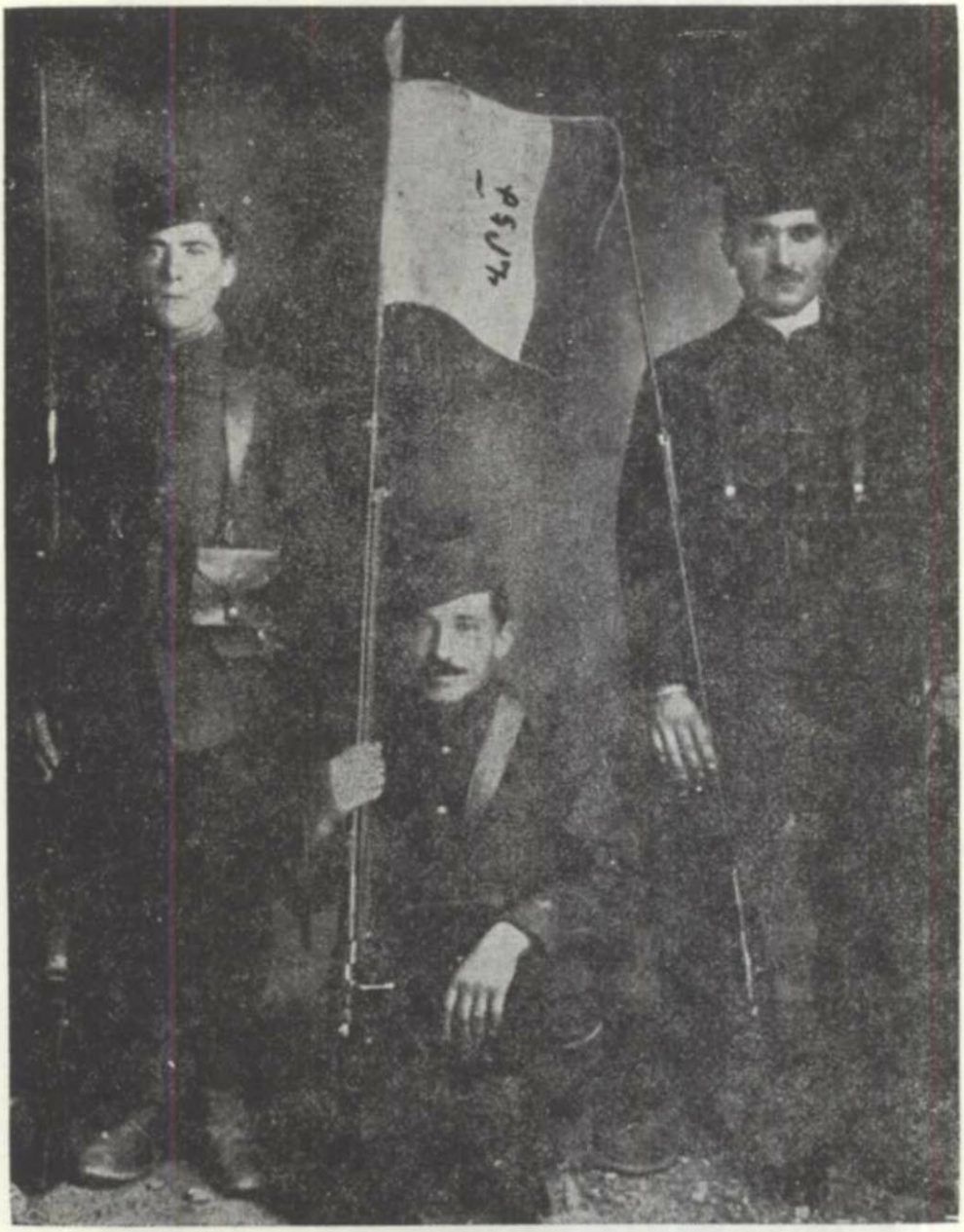

Կիլիկեան ճակատի հայ լեգէոնականներ՝
Ալեքսան Գլպաշեան, Յ. Դաւիթեան
եւ Թ. Մալխասեան

Կիլիկեան ճակատի հայ լեգէոնականներ՝
Սարգիս Քեհիայեան, Ալեքսան Գլպաշեան
եւ Մեսիա Խանզատեան

Փարիզի չրջանին մէջ դիմադրական պայքարին գործօն մասնակիցներուն ու օժանդակներուն, վտանգուած փարթիզաններ, փախստական ռազմագերիներ պահողներու թիւը շատ մեծ է։ Իրականին մէջ ամբողջ հայութիւնն է որ իր մասնակցութիւնը բերած է Ֆրանսայի ազատագրման համար մղուող պայքարին։

Անոնցմէ կը յիշեմ Միհրան Մալեանի, Միշա Աղնաուրեանի, Յակոբ Տէրթլեանի, Ապտալեանի, Յակոբ Վեղիրեանի, Օննիկ Պօյաջեանի, Խաչիկ Պօյաջեանի, Յակոբ Գարագուլեանի, Անդրանիկ Մալաճեանի, Գ. Պագրճեանի, Միհրան Եփրեմեանի, Կարապետ Կարինեանի, Իսրայէլեանի, Մարի Ղազարեանի, Ֆերմանեանի, Զ. Թովմասեանի, Ց. Վարդապետեանի, Ամենուհի Կիրակոսեանի, Մ. Ասատուրեանի, Գ. Փոլատեանի ընտանիքները։ Եւ տակաւին ուրիշ շատեր, որոնց անունները չյիշելուս համար ներողամիտ թող ըլլան։

Գ. Պագրճեանի փախստական սովետական ռազմագերիներ ու ցեղային հալածանքի ենթարկուածները պատսպարելու պարտական ոստիկանութեան ուշադրութիւնը կը գրաւէ։ Տեղի կ'ունենան հարցաքննդումներ ու խուզարկութիւն, եւ հազիւ կարելի կ'ըլլայ պահուած փախստականներն ու զէնքերը ուրիշ տեղ փոխադրել։

Յովհաննէս Պաղրամեան 1974-ին կ'այցելէ Փարիզ։ Նկարուած «Հայ Նախկին Ռազմիկներու Միութեան» վարչութեան անդամներուն հետ։ Աջէն ձախ՝ Միհրան Մալեան, Գ. Բագրճեան, Մարաջախտ Պաղրամեան, Տ. Ոսկերիչեան եւ Սուրէն Յակոբով։

30 տարի առաջ՝ Ապրիլ 1945–ին, Սովետական Բանակի ուժեղ ուն հետ փառապանծ Հայկական Թամանեան Զօրաբաժինը, առաջինը կ՚ըլլայ որ կը մտնէ ոճիրի եւ արիւնարբու Ֆաշիզմի մայրաքաղաքը հանդիսացող Պերլին, եւ անոր կուրծքին վրայ կը պետեղէ ժողովուրդներու ազատութեան յաղթական դրօշակը:

Ամբողջ քաղաքը կը վերածուի ռազմադաշտի: Գերմանական բանակէն 800,000 հոգի՝ զինուորներ, սպաներ, էս. Էս.ական ընտրեալ զօրագունդեր, եւրոպական ուրիշ ազգութիւններու պատկանող Ֆաշիստական զօրաբաժիններ, հրաման ունէին մինչեւ վերջին չունչ կռուելու՝ պաշտպանելու համար մայրաքաղաքը:

Օտերի դեռափէն մինչեւ Հիթլերի ստորերկրեայ երկաթակուռ վերին հրամանատարութեան դահլիճը, պաշտպանութեան խրամատներ կը շինուին, եւ այդ ամբողջ տարածութիւնը կ՚ականապատուի՝ 2000–ական ամէն մէկ քիլոմեթրի վրայ, եւ 2200 հրետանի ու ականանետ կը շարուին Սովետական Բանակին դէմ:

Հիթլեր կը հրամայէ՝ «չնահանջել եւ ջախջախել թշնամին»:

Սովետական Բանակը 1945 Ապրիլի 16–ին ընդհանուր յարձակողականի կ՚անցնի, կռիւին մէջ նետելով 41,600 հրետանի եւ ականանետ, 8000 օդանաւ եւ 6300 հրասայլ:

30 Ապրիլին, Հիթլեր, տեսնելով որ անկարելի է կասեցնել սովետական վիթխարի բանակին յառաջխաղացքն ու զօրաւոր ճնշումը, յուսահատութեան կը մատնուի եւ անձնասպան կ՚ըլլայ: Երեք օր ետք, 1945 Մայիսի 2–ին, արիւնկղակ թշնամին իր իսկ որջին մէջ կը ճզմուի ու ծունկի կու գայ, իսկ քարուքանդ քաղաքը կը յանձնուի յաղթականին:

ՎԵՐՋ

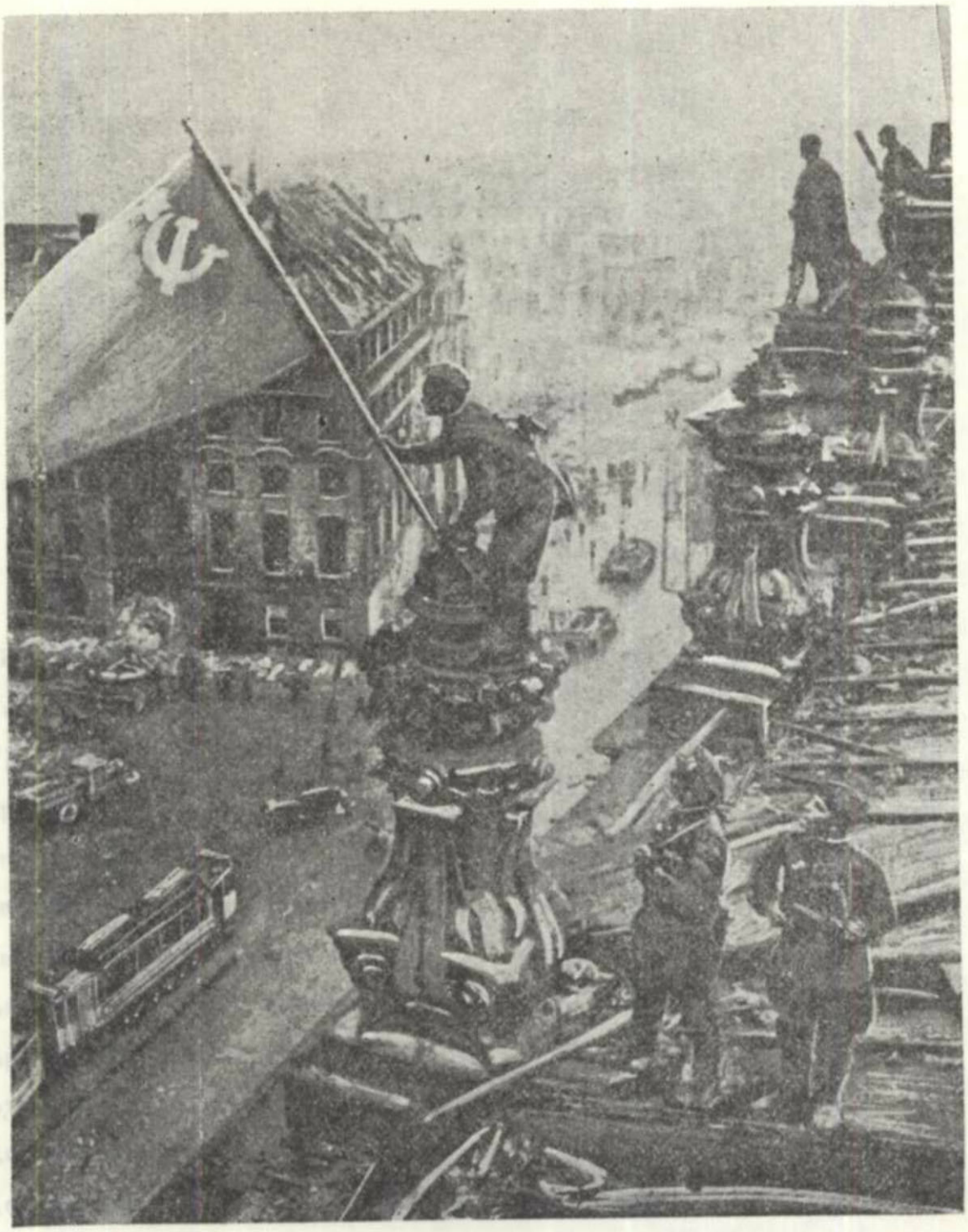

1945 Ապրիլ 30-ի արշալոյսին, հիթլերական Գերմանիոյ անձնասուութենէն քանի մը օր առաջ, սովետական բանակայիններ՝ Միխայէլ Էկօրօվ եւ Մելքոն Քանթարեան Ռայխստակի ճակատին վրայ յաղթանակի դրօշակը կը պարզեն:

ՑԱՆԿ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ

էջ

Ահա՛ «ԿԱՐՄԻՐ ԱԶԴ»ը 5
Մարաջախտ Ցուվի Բաղրամեան 6
Միսաք Մանուշեան 13
Արփենի Դաւիթեան 15
Հայկ Դպիրեան 21
Լուիզա եւ Արփիար Ալաճեան 29
Լուիզա Ալաճեան (ԼԱՍ) 37
Ճամբարի մը ընդհ. տեսարանը 41
Արփիար Ալաճեան 50
Նշան Տէր Մարտիրոսեան 52
Աւետիս Թուլումճեան 53
Հօշվիցի, Ռավինսպրուի, Թրիպլինֆայի զոհերը 63
Միսաք Մանուշեան իր ընկերներուն հետ 77
Մանուշեան վայսպրոտի ու Պոհսովի հետ 79
Լը Մաթեն (Le Matin) 80
Օժուտուի (Aujourd'hui) 81
Լ'Էօվր (L'Oeuvre) 81

Ժոզեֆ Պոհսով 84
Ալֆոնսօ Սելեսթինօ 85
Մարսէլ Ռայման 86
Սփարթակօ Ֆոնթանօ 86
Մելինէ Մանուշեան 108
Կոլտա (Օլկա) Պանչիկ 109
Հելլեն Քոօ 111
Անճա Ռիշթինժեր 111
Միհրան Մավեան 119
Յարութիւն Մարտիկեան 119
Դաւիթ Դաւիթեան 119
Պոհսով գնդակահարուելէն առաջ 134
Գլխագին ԱԶԴին բնագիրը 153
Սովետական ռազմագերիներ սպանդանոց կ'առաջնորդուին՝
աչքերնին փակ 185
Ճամբար՝ փշաթելերով ու լուսարձակներով 211
Լեւոն Անտոնեան 266
Բ. Պետրոսեան եւ Տ. Ոսկերիչեան 268
Կարապետ Տէրտէրեան 275
1944–ին այցելութիւն Մանուշեանի եւ ընկերներու
գերեզմաններուն 280
1974–ին աւանդական այց Մանուշեանի եւ ընկերներու շիրիմին 282
Լիոնի դիմադրական պայքարի մարտիկներէն 286
Փարատի մարտերուն ինկած փարթիզանները 290
Արսէն Ճերաճեան 292

M.O.I.ի F.T.P. խումբերու տողանցքը՝ մասնակցութեամբ
Հայկական Փարթիզանական Ա. Գունդին
(Նիմ, 1944 Սեպտ.ի 4) 293
Ռազմական 16րդ Շրջանի Սպայակոյտին Թիւ 71 Հրամանագիրը 296
Նիմ քաղաքի քաղաքապետութեան հաստատագիրը Գնդապետ
Ղազարեանի արծաթեայ մետալով պարգեւատրուելուն
առիթով 298
Քալմեթի քաղաքապետութեան վկայագրի բնագիրը
F.T.P.F. (M.O.I.)–ի Թիւ 103 Գումարտակի մասին 303
Փարիզի Ֆր. Կոմկուսի վկայագիրին բնագիրը Հայկական Լեգէոնի
ընդյատակեայ գործունէութեան մասին 304
Զօրավար Տը–Կոլի Ձինուորական Գրասենեակի պետի ևամակին
բնագիրը՝ ուղղուած Հազարապետ Ղազարեանին 306
Հայկական Փարթիզանական Առաջին Գունդը ֆրանսական
զօրաբանակի դրօշակով կը պարգեւատրուի
Նիմ քաղաքին մէջ 308
Հայկական Փարթիզանական Առաջին Գունդի հրամանատարական
կազմը կը պարգեւատրուի պատերազմական
արծաթէ խաչով 309
Հայկական Փարթիզանական Ա. Գունդի երգի–պարի խումբը 310
Հայկական Փարթիզանական Ա. Գունդի պատուիրակութիւնը
կ'ընդունուի «ԻՒՄԱՆԻԹէ»ի կողմէ 311
Մանուշեանի խումբին վերապրողներէն՝ Կոստանդինեան,
Պասմաճեան եւ Ապասով 322
Մանուշեանի խումբին վերապրողներէն՝ Ջաքրեան, Քարայեան 323

Մանուշեանի խումբին վերապրողներէն՝ Աբրահամ Լիսներ 324
Կրտսերագոյն զոհերէն՝ Գրիգոր Էմիրալեան 325
Կամաւորական խումբ մը Կիլիկիոյ մէջ : Էմիրալեան Սամուէլ .. 326
Ս. Սապահգիւլեան 327
Արաբայի ճակատամարտին բաջամարտիկ հայ կամաւորներ 328
Կիլիկիոյ ազատագրական պայքարի կամաւորական խումբ մը 329
Կիլիկեան Ճակատի Ֆրանսական Բանակի «Հայկական Լեգէոն»էն
խումբ մը կիւրինցիներ 331
Ալեքսան Գլպաշեան, Յ. Դաւիթեան, Թ. Մալխասեան 333
Սարգիս Քեհիայեան, Ալեքսան Գլպաշեան,
Մեսիա Խանզատեան 335
Յովհ. Պաղրամեան Փարիզի մէջ 1974–ին 337
Սովետական յաղթական դրօշակը Ռայխստակի ճակատին 339

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Մարաջախտ Բաղրամեանի կոչը Ֆրանսահայութեան	6
Նախաբան	9
Արփեն Դաւիթեան	17
Հայկ Դպիրեան	20
Լուիզա (ԼԱՍ) Ասլանեան	28
— Ինչո՞ւ ԼԱՍը	30
— Էջ մը ԼԱՍ–էն (ճամբարէն գրուած)	32
— Վկայութիւն ԼԱՍի մասին	33
— Երգ (Թրգմ. ԼԱՍ–էն)	35
— Մալա (Պոէմ)	39
Արփիար Ասլանեան	50
Նշան Տէր Մարտիրոսեան	52
Աւետիս Թուլումճեան	53
Ֆրանսան Հիթլերական Գերմանիոյ լուծին տակ	54
Գերմանիոյ հետ գործակցութիւնը	56
Դիմադրականէն դէպի կազմակերպուած գինեալ պայքար	60

էջ

Դիմադրական Պայքարի Հայ եւ Օտար Նահատակներ 73
— Կարմիր Ագդը (Լուի Արակոն) 73
— Մաճուշեանի Խումբը 75
— Ժոզեֆ Պոհսով 84
— Ալֆոնսօ Սելեսթինօ 85
— Մարսէլ Ռայման 86
— Սփարթակիօ Ֆոնթանօ 88
— Եօնաս Կետուլտիկ 90
— Թոմաս Էլեֆ 91
— Էմերիկ Կլազ 92
— Վիլլի Յափիբօ 93
— Մօրիս Ֆինկելցվայֆ 95
— Վօլֆ Վայզպրոտ 96
— Ռոպեռ Վէշից 97
— Ռոժէ Ռուֆսել 98
— Ժորժ Ֆլուարեֆ 100
— Ստանիսլաս Ֆուպասֆի 101
— Լէօն Կոլտպերկ 102
— Սեզար Լուբարինի 103
— Ռինօ Տելլա Նեկրա 104
— Անթոնիո Սալվատորի 105
— Յլամա Կրզիվակ 106
— Ամատէօ Ուսեկլիօ 107
— Մելինէ Մաճուշեան 108
— Կոլտա (Օլկա) Պանչիկ 109
— Հելլեն Ֆռօ եւ Անֆա Ռիշքինժեր 111

M.O.I.–ն որպէս կազմակերպիչը Օտարականներու Դիմադրական Պայքարին եւ Ազատ–Արձակազէնններուն ու Փարթիզաններուն 112
— Ֆրանսահայութիւնը Դիմադրական Պայքարին մէջ 115
— Մանուշեանն ու Ազնաւուրեանները 121
— Ռուս Գաղթականութիւնը Դիմադրական Պայքարին մէջ 128
— Մանուշեանի Խումբերուն ստեղծումը 132
— Իմ ծանօթութիւնս Մանուշեանի հետ 139
— Ձինեալ պայքարի զարգացումն ու կազմակերպումը 143
— Բազմաթիւ մարտիկներ կ'իյնան 148
— Գծահանման գործողութեան մը նկարագրութիւնը .. 158
— Թէ ի՞նչպէս ինկաւ Արփեն Դաւիթեան 161
— Պայքարը կը շարունակուի ու կը սաստկանայ 166
— Մանուշեանի ձերբակալութիւնը 167
Փարիզի շրջանի Օտարական Արձակազէնններու եւ Մանուշեանի Խումբին ռազմական գործողութիւնները 168
Անուանացանկ Միսաք Մանուշեանի հետ Մօն–վալերիէնի պատին առջեւ 21 Փետր·ի 1944–ին գնդակահարուած 23 նահատակներուն 169
Սովետական ռազմագերիները եւ Խաղաղացիները փաշիստական թեռռրի զոհեր 170
Անհատի պաշտամունքը պատմականօրէն դատապարտուած 175
Հակասովետ պատերազմին բացայայտ պատրաստութիւնը 182
Հիթլեր բացայայտ կերպով իր շուրջ կը համախմբէ ամբողջ Եւրոպան, հակասովետական պատերազմին համար 191

Սովետական ռազմագերիներու իրաւատուկ պարագան 200
Սովետական ռազմագերիները Հիթլերական փաշիզմի
ճիրաններուն մէջ 205
Հակառակ փաշիստական թեորին Սովետ· ռազմագերիները
կը կազմակերպուին 217
Գերմանիան «կամաւորական Լեգէոն»ներ կը կազմէ ամէնազգի
ռազմագերիներէն 224
Դիմադրական շարժումը Մաուրիսեանի սպանութենէն յետոյ 240
— Սովետական հաղաբացիներու տեղափոխումը
դէպի Ֆրանսա 243
— Դիմադրական ճակատը յատուկ կոմիտէներ կը կազմէ
սովետական հաղաբացիներուն համար 244
— Կ'ուղարկուին Հարաւային Ֆրանսա 248
— Դէպի Կառ ու Լօզեր, Սեվեն 252
— Ազատատենչ Սեվեն 254
— Մանտ հաղաբին մէջ 256
— Մարսիլիոյ եւ Շրջանի Հայ Դիմադրական ուժերուն
պայքարը լեգէոններու բայբայման համար 265
— Թուլոնի եւ Շրջանի Հայ Լեգէոնականները
ապստամբութեան կը պատրաստուին 269
— Կը վերադառնամ Լիոն 276
— Լիոնի ազատագրումը, Վիլորպանի
ապստամբութիւնը եւ Հայերու մասնակցութիւնը .. 281
— Լիոնի Հայ Արձակագէտները կը շարունակեն կռուիլ 287
Լօզեր ու Կառ ճահիճներու M.O.I.-ն գինեալ պայքարի մէջ 289
— Հայերու մասնակցութիւնը 289

— Հայկական Առաջին Փարթիզանական Գունդը 294
— Ռազմական 16րդ Շրջանի Սպայակոյտի Թիւ 71
Հրամանագրին հայերէն թարգմանութիւնը 297
— Նիմի Բաղաբապետին հաստատագրի հայերէն
թարգմանութիւնը Գնդապետ Ղազարեանի
արծաթեայ մետալով պարգեւատրուելու մասին 299
— Քալմեքի Բաղաբապետութեան վկայագրին
հայերէն թարգմանութիւնը, F.T.P.F. (M.O.I.)-ի
Թիւ 103 Գումարտակի մասին 302
— Փարիզի Ֆր. Կոմկուսի վկայագրին հայերէն
թարգմանութիւնը Հայկական Լեգէոնի
ընդյատակեայ գործունէութեան մասին 305
— Զօրավար Տը-Կոլի Ձինուորական Դրասենեակի
պետին ճամակի բնագրին թարգմանութիւնը,
ուղղուած Հազարապետ Ղազարեանին 307
— Ռօնի (Լիոնի Շրջան) եւ Իզեր ճահիճներու
սովետ. Բաղաբացիներու պարագան 312
— Սովետական Բաղաբացիներու ուրիշ զօրախումբեր
կը միանան փարթիզաններուն 314
— Ռօտեզի, Ալպիի, Քարմոյի, ինչպէս նաեւ Լիմոժի
Շրջանի Լեգէոնականները կ'ապստամբին 316
— Վերին Սաոնի եւ ուրիշ ճահիճներու մէջ
Սովետ. Փարթիզաններուն մարտերը 320
— Լուառէի Հայկական Փարթիզանական Ջոկատը 322
Ցանկ նկարներու 341
Բովանդակութիւն 345
Վրիպակ 351

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	տող (վերէն–վար)	սխալ	ուղիղ
116	16	Գամճեան	*Կամչեան*
118	9	Մանուկ Գուզուպաշեան	*Ջնջել (կրկնուած է)*
	34	Նիեռի	*Հիեռի*
130	22	Գազեւա	*Գաչեւա*
133	4	Գրոսմեր	*Գրամեր*
134	29	Լիօն	*Լէօն*
137	3	Էնայի	*Ենայի*
141	26	յատուկ	*հատու*
143	13	F.T.B.	F.T.P.
150	6	Մարայէն	*Մուրայէն*
	11	Մարա	*Մուրա*
159	19	գերման պահակներ	*պահակներ*
169	3	Հայկ Գպիրեան	*Օլկա Պանչիկ (Ռումանացի)*
179	36	այլ իտէալ մը	*ոչ ալ իտէալ մը*

ԳԻՆ՝ 39 ֆրանք

Ստանալու համար դիմել՝
DIRAN VOSGUIRITCHIAN
121, Rue de la Croix - Nivert
75015 Paris — France

Imprimé au Liban